

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет ім. І. Франка
Національна академія сухопутних військ
ім. гетьмана П.Сагайдачного

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ВІЙН І ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА

**Львів
2018**

ББК 63.3(2)43

В65

Проблеми історії війн і військового мистецтва / За ред. Л.В.Войтовича. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Львівський національний університет ім. І. Франка, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2018. 432 с

ISBN 978-966-02-8648-1

Збірник наукових статей присвячений актуальним і дискусійним проблемам історії війн і військового мистецтва. Основна увага приділена малодослідженим подіям в українській і світовій історіографії, а також подіям і фактам, які мали визначальний вплив на розвиток військової справи. Для істориків, військових фахівців, студентів і всіх, хто цікавиться військовою історією.

Рецензенти:

*доктор історичних наук, професор Шелом'янцев-Терський С. В.
(Національний університет "Львівська політехніка")*

*доктор габілітований, професор, Домбровський Д.
(Бидгощський університет Казимира Великого, Польща)*

Редколегія збірника:

ВОЙТОВИЧ Леонтій, д. і. н., проф. (Львівський національний університет ім. І. Франка, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Україна) – відповідальний редактор.

КРИВИЗИЮК Леонід, к. і. н., доц., полковник (Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Україна) – відповідальний секретар

ВАЛЬЧАК Генрик, d-r hab., проф. (Щецінський університет, Польща)

ГАРАЙ-ДЕМПНЯК Рената, d-r hab., проф. (Щецінський університет, Польща)

ГАРДІ ДЮРА, PhD, доц. (Університет Нові Сад, Сербія)

ГОЛУБКО Віктор, д. і. н., проф. (Львівський національний університет ім. І. Франка, Україна)

СОЛЯР ІГОР, д. і. н., проф. (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Україна)

ТКАЧУК Павло, д. і. н., проф., генерал-лейтенант (Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Україна).

ЯКИМОВИЧ Богдан, д. і. н., проф. (Львівський національний університет ім. І. Франка, Україна; Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Україна).

На титулі картина Юзефа Брандта "Бій козаків з ординцями".

ISBN 978-966-02-8648-1

© Автори статей, 2018

ЗМІСТ

Від редакційної колегії	5
ДИМИДЮК Дмитро ЛУК І СТІЛА У ВІРМЕНІЇ ЕПОХИ БАГРАТИДІВ (КІНЕЦЬ IX – СЕРЕДИНА XI СТ.)	7
КІОРСАК Владислав ВІЙСЬКОВІ НАПАДИ “МОРСЬКИХ КОНУНГІВ” НА ОКОЛИЦІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ВІДОБРАЖЕННІ ЛЕГЕНДАРНИХ САГ	33
РАЙТАРОВСЬКА Наталя УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ СКЬОЛЬДУНГІВ У ЄВРОПІ	43
КОЗАК Микола БУЛАВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ОЗБРОЄННЯ ВОЇНА ГАЛИЦЬКОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ У XI–XIV СТОЛІТТЯХ	51
ПАРШИН Ілля “СУМ” І “СЛЬОЗИ” НА СТОРІНКАХ ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ, АБО ЧОМУ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ВОЇНИ ТЕЖ ПЛАЧУТЬ	79
ПАЛІЙ Людмила МЕЧІ ЗБРОЯРЕНЬ ULFBERHT ТА INGELRII НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	89
РАПКО Соломія ЗБРОЯ ТА ЗАХИСНИЙ ОБЛАДУНОК ЧЕСЬКОГО ЛИЦАРСТВА ЗА ДИНАСТІЇ ЛЮКСЕМБУРГІВ (XIV – ПЕРША ТРЕТИНА XV СТ.)	107
ЛЕШКОВИЧ Наталя СЦІБОР З СЦІБОРЖИЦЬ	121
КОПИЛОВ Дмитро БОЇ ЗА ФОРТЕЦІЮ ЛА-ТУРЕЛЬ НА ПЕРШИХ ЕТАПАХ ОБЛОГИ ОРЛЕАНА (1428–1429 РР.) ТА ЇХ СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ	131

ВОЙТОВИЧ Леонтій	
ІТАЛІЙСЬКІ ВІЙНИ КІНЦЯ XV – XVI СТОЛІТТЯ – ВАЖЛИВИЙ ЕТАП ЕВОЛЮЦІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ	151
GAŁAJ-DEMPNIAK Renata	
MEŻCZYZNA W OBOZIE W XVI I XVII W. – NA PRZYKŁADZIE SZLACHTY I RZECZYSPOLITEJ	181
ЛИЛЬО Ігор	
ДИПЛОМАТИЧНА ТА ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКІВ У МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XVI-XVII СТ.	201
ТКАЧУК Павло	
АРТИЛЕРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ	213
ШЕЛЕСТАК Лариса	
БИТВА НА РІЦІ СОММА	227
WALCZAK Henryk	
SPRAWA PRZYMIERZA POLSKO-RUMUŃSKIEGO W LATACH 1919–1921 W ŚWIETLE KORESPONDENCJI DYPLOMATYCZNEJ MJR. OIGERDA GÓRKI – ATTACHE WOJSKOWEGO PRZY POSELSTWIE RP W BUKARESZCIE	235
ЗАЙЦЕВ Сергій	
ВПЛИВ ТАКТИЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТЕРИТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ НА ОСОБЛИВОСТІ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ У 1917 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.	255
КРИВИЗЮК Леонід	
СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	265
Новини військової історії	313

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Військова справа охоплює всі сторони існування і розвитку будь-якого суспільства, а також стосунки між його членами. Виробнича культура, розвиток і прогрес технології, налагодження виробництва і поява нових технічних засобів завжди пов'язані з війною. Таким чином, можна стверджувати, що військова історія фактично є найбільш повною історією людського суспільства, яка охоплює всі сторони його буття. В Україні дослідження історії війн і військового мистецтва тільки розгортається. Перша українська узагальнююча праця, два томи якої уже вийшли¹, а третій знаходиться у стадії підготовки до друку, показала наскільки невеликий доробок українських науковців у цьому напрямку. Крім того участь галицько-волинських військ у війнах за австрійську, польську та угорську спадщини у XIII ст., участь галицького лицарства у знаменитих битвах при Нікополі (1396) та Варні (1444), українського козацтва у австро-турецьких, польсько-турецьких війнах, Тридцятилітній війні (1618–1648), європейських війнах XVIII ст., рівно ж як участь австрійських полків з Королівства Галіції і Лодомерії, більше половини особового складу яких були галицькі українці, у війнах кінця XVIII – початку XX ст., вимагають більш докладного дослідження цих аспектів.

Розвиток історичних реконструкцій дав можливість по іншому оцінити можливості індивідуальних бійців, їх захисного та наступального озброєння, конструктивні особливості і вартість цього озброєння, роль і значення логістики, що, у свою чергу, вимагає перегляду усталених оцінок і висновків. Публікація раніше невідомих або недоступних джерел, використання нових методик, звільнення і подолання ідеологічних пут також дозволяють поступово звільнитися від масиву помилкових стереотипів, які заповнили військово-історичну дисципліну. Завдання створення і наповнення історичними статтями військової енциклопедії, яка би враховувала весь попередній досвід війн і військового мистецтва, теж добрий поштовх для розвитку військової історії. Зрозуміло, що тільки науковий неупереджений підхід дослідників різних країн здатний наблизити історичну правду, в тому числі і щодо війн, де їхні країни воювали одна з одною. Одне з завдань військової історії не згладжування помилок і промахів та прославлення полководців, а якраз виявлення і пояснення чинників, які привели до поразок та великих втрат особового складу і техніки з метою їх уникнення у майбутньому. Редколегія переконана, що регулярний вихід збірника з публікаціями різних проблем військової історії допоможе вирішити частину цих проблем і пожвавить інтерес до військової історії.

¹ Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.). Харків: Фоліо, 2017. 894 с.; Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва. Т. 2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.). Харків: Фоліо, 2018. 971 с.

Дмитро Димидюк
магістр, PhD-докторант
(Львівський національний університет
ім. І. Франка, Україна)

ЛУК І СТІЛА У ВІРМЕНІЇ ЕПОХИ БАГРАТИДІВ (КІНЕЦЬ ІХ- СЕРЕДИНА ХІ СТ.)¹

Лук на теренах Вірменії мав давнє і сакральне походження, адже якщо вірити міфам, то ще легендарний пращур усіх вірмен Хайк (Айк) володів луком². Не зважаючи на це, лук та стріла (սղէ դը ւնէս), як види зброї, ніколи не були об'єктами окремого дослідження в історіографії. Більше того, питання військового озброєння Вірменії епохи Багратидів перебуває на маргінесі історичних студій попри те, що існують окремі праці з військової історії Античної³ та Кілікійської Вірменії⁴ чи навіть озброєння Кавказьких народів XVIII–XIX ст.⁵

Чи не першою, хто звернула увагу на середньовічну зброю Вірменії, була Валентина Абрамян, котра приділила кілька сторінок у своїй статті історії луку. Дослідниця використовувала писемні, зображувальні та археологічні джерела створюючи загальну картину епохи. Водночас, негативом цієї праці є те, що історик часто переносить реалії IV–VI ст. на усе середньовіччя, через “багаті відомості писемних джерел” з того часу⁶. У своїй наступній праці “Ремесла Вірменії” дослідниця знову ж таки згадує про озброєння вірмен, але цей розділ майже повністю скопійований з попередньої праці, лише трішки розширений хронологічно та краще насичений зображеннями⁷.

Фактично, перша стаття В. Абрамян стала базисом для написання інших класичних досліджень з історії середньовічної Вірменії, а саме: “Міста і ремесла Вірменії IX–XIII ст.”⁸ та “Історії вірменського народу”

¹ Дослідження проведене за підтримки гранту від “Calouste Gulbenkian Foundation”. [Електронний ресурс: <https://gulbenkian.pt/>]

² Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. Պետական պատմական թանգարան ՀՄՄԲ ԳԱ. Երևան, 1950. էջ. 47.

³ Մարգարյան Ս. Հայ ռազմական արվեստի պատմություն. Երևան: Հայաստան, 1969. 218 էջ.

⁴ Chlipała M. Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych. Tarnowskie Góry, 2013. 128 s.

⁵ Аствацатурян Э. Оружие народов Кавказа. Москва, 1995. 193 с.

⁶ Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 47.

⁷ Արրահամյան Վ. Արհեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ. Երևան, 1956. 290 էջ.

⁸ Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. Երևան, 1958. էջ. 143.

за редакцією Бабкена Аракеляна, де в загальних рисах окреслено використання луку в епоху Багратидів⁹.

Найновіше дослідження вірменського луку пов'язане із дисертацією Каріне Восканян “Вірменська армія епохи Багратидів (IX–XI ст.)”. У першому підпункті третього розділу дослідниця в загальних рисах характеризує будову та використання луку в часи Багратидів, опираючись на археологічні та писемні джерела¹⁰.

Недоліком усіх вищеперелічених праць є те, що усі вони носять радше описовий характер та тяжіють до покликань до часів Вірменії Аршакидів (I–V ст.), епоха якої представлена великим масивом джерел. Також, дослідники не використовували іноземну історіографію (окрім російськомовної) та не проводили компаративного аналізу з грузинськими, візантійськими чи арабськими джерелами. Більше того, практично ніхто з дослідників не використовував зображувальні джерела. Виключення становить В. Абарамян¹¹ та К. Восканян¹² котрі натомість, покликаючись на мініатюри XIV–XV ст., зовсім забули про барельєфи з церкви св. Хреста на о. Ахтамар (915–921), де є зображення двох лучників (рис. 2, 3).

Зауважимо, що аналізом рельєфів на стінах храму св. Хреста на о. Ахтамар займалися ряд дослідників, а саме Дж. Девіс¹³, Сірапі Тер-Нерсесян¹⁴, Йосиф Орбелі¹⁵, Лін Джонс¹⁶ та інші. На жаль, ця інформація не була розглянута під кутом зору військової сфери, через що її цінність є неоціненою.

Дослідження луку та стріл знаходяться на значно кращому рівні в історіографії історії Візантії, Халіфату чи навіть Грузії, де існують навіть окремі праці з історії зброї (Девід Ніколь¹⁷, Таксіарсіс Коліас¹⁸, Петро Гротовський¹⁹ та Мамука Цурцумія²⁰). Кожних з вищезгаданих дослідників приділив окремий розділ використанню лука, через що поданні дослідження цікаві для нас в плані проведення порівняльного аналізу.

⁹ Հայ ժողովրդի Պատմություն. Խմբ. Բ. Առաքելյան. Երևան, 1976. Հ. 3. էջ. 273–277.

¹⁰ Ոսկանյան Կ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված թեկնածուական ատենախոսություն). Երևան, 2010. էջ. 112.

¹¹ Աբրահամյան Կ. Միջնադարյան Հայաստան Իգեներիիտ եսակները. էջ. 58.

¹² Ոսկանյան Կ. Հայոց բանակը Բագրատունյա ցրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված թեկնածուական ատենախոսություն). էջ. 113–120. նկ. 4, 5.

¹³ Davies J. Medieval Armenian Art and Architecture: Church of the Holy Cross, Aght'amar. London, 1991. 224 p.

¹⁴ Der Nersesian S. Aght'amar. Church of the Holy Cross. Cambridge, 1965. 60 p.

¹⁵ Орбели И. Избранные труды. Т. 1. Москва, 1968. 535 с.

¹⁶ Jones L. Between Islam and Byzantium. Aldershot, 2007. 160 p.

¹⁷ Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Edinburgh, 1982. Vol. I–III. 521 p.

¹⁸ Kolias T. Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffen kunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung. Wien, 1988. 285 s.

¹⁹ Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). Trans. From Pol. by R. Brzezinski. Leiden, 2010. 483 p.

²⁰ Ֆურճումյա մ. Մշա սաւոյնքեցեցիս յարտուլի լաՄյարի (900–1700): օրգանիզացիա, տալէտիկա, Մեյարալեթա. տծիլօսի, 2016. 782 թց.

Джерельну базу дослідження складають писемні, археологічні та зображувальні джерела. Найцінніші відомості містяться в творах Товми Арцруні (X ст.)²¹, Ованеса Драсханакертці (X ст.)²², Псевдо-Шапуха Багратуні (X ст.)²³, Асохіка (кінець X – початок XI ст.)²⁴, Аристакеса Ластиверці (XI ст.)²⁵ та інших, адже вони були сучасниками описуваних подій. Важливою також є праця “Тактика”, де василевс Лев VI (886–912)²⁶ детально описав тактику та озброєння візантійської армії. Вважаємо, що переносити ці свідчення на вірменські реалії не можна, натомість вони будуть дуже корисними для проведення компаративного аналізу.

Певну ясність у дослідження вносять віднайдені археологічні артефакти, хоч і їх надто мало. Це пов’язано, перш за все, з християнською культурою поховання, адже в могили не клали особисті речі та зброю. Поля битв так само не можуть дати багатого матеріалу, адже епоха середньовіччя не може похвалитися грандіозними сутичками²⁷, а уся зброя, яка залишалася після бою, забиралася переможцями чи мародерами, через що більшість відомих нам знахідок є випадковими²⁸. Зауважимо, що археологам так і не вдалося знайти жодного луку чи його частинки з епохи з середньовіччя, що значно ускладнює дослідження поданої теми.

Перші дослідження середньовічної військової історії Вірменії прямо пов’язані із археологічними розкопками Ані та Двіна. Перші розкопки Двіна розпочалися під керівництвом Смбага Тер-Аветисяна (1937–1939). У повоєнний час розкопки продовжувалися під керівництвом Каро Гафадаряна (Гафадаряна) (1946–1976)²⁹ та Арама Калантаряна (1977–2009)³⁰.

Переважає більшість із знайдених артефактів є наконечниками стріл (սլուցիւղիւղ), датування яких є вельми складним. Водночас, більшість істориків, перемальовуючи знайдені наконечники, не

²¹ Товма Арцруни. История дома Арцруни. Пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. Ереван, 2001. 524 с; Թովմա Արժրունի. Պատմութիւն տանն Արժրունեաց. Խմբ. Մ. Դարբինյան–Մելիքյանի. Երևան, 2006. 504 էջ.

²² Ованес Драсханакертци. История Армении. Пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. Ереван, 1986. 396 с; Yovhannēs Drasxanakertci’s. History of Armenia. Transl. From Arm. by K. Maksoudian. Atlanta, 1987. 373 p; Հովհաննէս Դրախանակէրտցի. Պատմութիւն Հայոց. Խմբ. Մ. Մելիքեան. Թիֆլիս, 1912. 428 էջ.

²³ Псевдо-Шапух Багратуні. История анонимного повествователя. Пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. Ереван, 1971. 238 с.

²⁴ Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозвианию. Пер. с арм. Н. Эмина. Москва, 2011. 377 с.

²⁵ Повествование вардапета Аристакэса Ластиверци. Пер. с арм. К. Юзбашяна. Москва, 1968. 194 с.

²⁶ Лев VI Мудрый. Тактика Льва. Под. ред. В. Кучмы. Санкт-Петербург, 2012. 368 с.

²⁷ Романова М. Вооружение и обмундирование армянского Киликийского воина (1073–1375). Հայոց զինվորացիի հարցեր. Երևան, 2011. էջ. 67–68.

²⁸ Джанполадян Р., Кирпичников А. Средневековая сабля с армянской надписью, найденная в Приполярном Урале. *Эпиграфика Востока*. Вып. XXI. Москва, 1972. С. 25–26.

²⁹ Արրհանյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 57–58.

³⁰ Он дышал Двином, это была его святыня – Араму Калантаряну исполнилось бы 80 лет. [Электронный ресурс: <https://news.am/rus/news/406477.html>]

зображували їхнього об'ємного вигляду та не подавали опису (виключення становить лише А. Калантарян³¹) (рис. 14). через що, інтерпретація наконечників по наявних малюнках є практично неможливою (рис. 12, 13, 15). Ситуацію може змінити лише повторне вивчення та фотографування наявних наконечників у фондах Національного музею Республіки Вірменія.

Археологічні розкопки Ані розпочалися ще наприкінці XIX ст., керівником яких аж до 1917 р. був Микола Марр³². На жаль, після Першої світової війни територія Ані перейшла під владу Туреччини, через що археологічні розкопки були спорадичними, а турецькі археологи вивчали переважно тюркський період історії міста (після XI ст.). Тому, практично усі відомі нам знахідки озброєння з території Західної Вірменії походять саме періоду розкопок М. Марра.

З 1991 р. турецький уряд розпочав програму дослідження та реставрації Ані. Спільні дослідження проводились французькою та турецькою командою істориків, яких очолювали Жан-П'єр Мей (Jean-Pierre Mahy) та Бейхан Карамагірл (Beuhan Karamağaralı) відповідно³³. Не зважаючи на те, вірменський період міста перебуває на маргінесі досліджень через сучасні складні політичні стосунки між Туреччиною та Вірменією.

Найважливішими, на нашу думку, є власне зображувальні джерела, котрі можуть продемонструвати вигляд тогочасного лука. Чи не єдине відоме нам зображення луку з епохи Багратидів є на барельєфі храму св. Хреста на о. Ахтамар (рис. 2–3).

Зображення луку та стріли знаходиться й у арабських джерелах, а саме у “Книзі нерухомих зірок” (1009) перського астронома Абд ал-Рахмана ал-Суфі, де зображено сузір'я у формі стріл чи вершника з луком – Стрільця (один із знаків гороскопу) (рис. 4–5). Водночас, цінні зображення арабо-перських, візантійських та грузинських луків знаходимо у додатках до дисертації доктора філософії Д. Ніколя, де автор змальовував їх з оригінальних манускриптів³⁴.

Зауважимо, що Т. Коліас у своїй книзі “Візантійська зброя” скептично ставиться до зображувальних джерел через їхній суб'єктивізм³⁵, наголошуючи власне на важливості археологічних даних (котрих, на жаль, є обмаль)³⁶. Натомість, Д. Ніколь основну ставку ставить саме на зображувальні джерела, аргументуючи свою думку браком археологічних джерел та неточністю і лаконічністю писемних³⁷. Вважаємо,

³¹ Քալանթարյան Ա. Զենքերը V-VIII դարերում (Շատ Դվինի հնագիտական պեղումների). Պատմա-բանասիրական հանդես. Երեվան, 1965. № 4. էջ. 242–243; Քալանթարյան Ա. Դվինի նյութական մշակույթը IV-VIII դարերում, Երեվան, 1970. Նկ. XIX.

³² Марр Я. Ани. Ереван, 2011. 136 с.

³³ Watenpaugh H. The Cathedral of Ani, Turkey. *Sacred Precincts: The Religious Architecture of Non-muslim Communities Across the Islamic World*. Leiden, 2014. P. 468.

³⁴ Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. III. № 196–238, 330–409, 411–427.

³⁵ Kolias T. *Byzantinische Waffen*. P. 33.

³⁶ Ibid. P. 140.

³⁷ Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. I. P. LVIII.

що применшення вартості будь-яких джерел не є раціональним, адже лише комплексне використання усіх наявних джерел та проведення порівняльного аналізу дозволить найкраще дослідити подану тему.

Зазначимо, що у західноєвропейській історіографії лук не раз був об'єктом окремих досліджень³⁸. Цінність таких студій полягає не тільки в тому, що історики аналізують бойові властивості луку і способи його виготовлення, але й пробують поєднати це із соціальною історією. Відчуваючи брак подібних досліджень в історіографії історії Вірменії вважаємо, що подана тема є актуальною, а наявна джерельна база є достатньою для висвітлення усіх необхідних моментів стосовно форми лука, його виготовлення, використання на полі бою та визначення місця луку і стріли у тогочасному світогляді людей.

У писемних джерелах практично немає описів вигляду лука. Чи не найґрунтовніший опис використання луку міститься в хроніці Ованеса Драсханакертці, де описано битву на о. Севан між еміром Атропатени Юсуфом (901–928) та вірменськими військами Ашота II Залізного (Єрката) (914–928), де останній: “*спорядив [приблизно у 921 р.] одинадцять кораблів і помістив на них сімдесят азатів і слуг їхніх із широкими луками(?) – чоловіків хоробрих і настільки майстерних в бою, що вони навіть на волоссю не промахувались. Взявшись спритно стріляти з лука, вірмени декого з ворогів перетворили на однооких і багатбох, смертельно поранивши, вбили*”³⁹. Товма Арцруні також подає подібний опис лука: “*...стріла випущена з міцного та широкого лука(?)*”⁴⁰.

Що означає назва “широкий лук”? В англійському перекладі вона подана як: “*well-bent bow*”, тобто “добре зігнутий лук”⁴¹. В описі битви під Дохсою (894 р.) у російському перекладі “*лучники з довгими стрілами*”⁴², що в принципі є абсурдним, натомість в англійському знову ж “*well-bent bows*”⁴³.

Зрозуміло, що проблема у самій інтерпретації тексту, адже в оригіналі “*լայնալիճ աղեղնալարաց նեղից*”⁴⁴, що можна перекласти як “*широкі лучники стріляють [лучники стріляють з широких луків?]*”⁴⁵. Цю інформацію можемо інтерпретувати так, що вірмени використовували широкі (довгі) луки на полі бою, довжина яких могла сягати росту людини⁴⁶. Проте, це не означає, що не існувало коротких луків, котрі

³⁸ Saint-George H. The Bow, Its History, Manufacture & Use. Charleston, 2008. 245 p; Bradbury J. The Medieval Archer. Woodbridge, 1985. 198 p; Bradbury J. The Routledge Companion to Medieval Warfare. London, 2004. 392 p; Heath E. Archery: A Military History. London, 1980. 244 p; Hardy R. Longbow: A Social and Military History. London, 1992. 224 p.

³⁹ Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 235–236.

⁴⁰ Товма Арцруни и Аноним. История дому Арцруни. С. 198.

⁴¹ Yovhannēs Drasxanakertc'i's. History of Armenia. – P. 232.

⁴² Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 135

⁴³ Yovhannēs Drasxanakertc'i's. History of Armenia. – P. 143.

⁴⁴ Հովհաննէս Դրախանակերտցի. Պատմութիւն Հայոց. էջ. 169, 235.

⁴⁵ Переклад є приблизний, адже до кінця залишається не зрозумілим значення слова “лайналіч” (լայնալիճ).

⁴⁶ Ոսկանյան Կ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված

були більш придатними при обороні замків на фортечних мурах, де був обмежений простір.

Що стосовно його форми – чи був лук простим чи композитним? Відповідь на це питання пробувала шукати К. Восканян, котра схилилась до ідеї існування композитного лука, виділяючи навіть деякі його типи (дуга по центрі луку рівна, заокруглена чи хвилеподібна). Свої висновки дослідниця робила базуючись на зображувальних джерелах XIV–XV ст., зокрема на барельєфі, де зображений князь Амір Хасан II (XIV ст.) (рис. 11) та на мініатюрі Карапета Беркрійського з вірменського псалтиря 1482 р. про Аварайрську битву (451 р.) (рис. 1)⁴⁷. Зауважимо, що В. Абрамян теж пропонувала як взірці використовувати зображувальні джерела, а саме вищезгадану плиту Аміра Хасана II (рис. 11) та кам'яні плити з поселення Ангехакот (близько XV ст.)⁴⁸.

Насправді ж, усі вищезгадані зображення демонструють східні (монгольські, перські і т.д.) впливи і не відповідають реаліям IX–XI ст. Окрім цього, К. Восканян у додатках до дисертації демонструє зображення луків без жодного датування, натомість покликання на джерела інформації розкидані по всьому тексті⁴⁹.

В. Абрамян та К. Восканян також не використовували барельєфи з церкви св. Хреста на о. Ахтамар, де є аж два зображення саме композитних луків на поясі виноградника, а саме: вершник на східному фасаді (рис. 3), а також мисливець, що присів на одне коліно на західному фасаді (рис. 2), котрі стріляють у ведмедя.

Правда, хоча це чи не єдині зображення луків з епохи Багратидів, навколо яких триває дискусія. Барельєф вершника (рис. 3) окремі дослідники вважають зображенням монгольського воїна⁵⁰ у лускатому обладунку, про що свідчать східні риси його обличчя та одяг⁵¹. Й. Орбели вважає, що ця частина рельєфу була створена на місці попереднього зображення десь у 1325 р. за сприяння католикоса Стефана V⁵². Доказом цього є подібне за виглядом зображення Амір Хасана II (рис. 11), яке походить з XIV ст. і є відображенням східних впливів⁵³.

Але, щодо композиції “мисливець стріляє у ведмедя”, то можемо стверджувати, що вона відповідає часу створення храму (915–921 рр.). Чоловік тримає в руках композитний лук цілячись у ведмедя, у

թեկնածուական ատենախոսություն). Էջ. 112–113.

⁴⁷ Նույն տեղում. Էջ. 114. նկ. 4–5.

⁴⁸ Արրահայան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. Էջ. 58.

⁴⁹ Ոսկանյան Վ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չհրատարակված թեկնածուական ատենախոսություն). նկ. 1–15.

⁵⁰ Натомість, Д. Нікольє писав, що цей барельєф репрезентує “арабо-перські традиції” і є власне джерелом до вивчення легкої арабської кінноти. Хоч і дослідник помилився із “суб’єктом впливів”, але хід мислення був правильним. – (Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. II. P. 349–350).

⁵¹ Davies J. Medieval Armenian Art and Architecture: Church of the Holy Cross, Agh’amar. P. 86; Nersesian S. Agh’Amar. Church of the Holy Cross. P. 26.

⁵² Орбели И. Избранные труды. Т. 1. С. 158–159.

⁵³ Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). P. 308. fig. 85.

котрого вже влучила одна стріла. Сам лук мав -подібну форму. Сюжет з мисливцем вміщений у т. зв. “виноградній композиції” храму, де розташовані сцени повсякденного життя простолюдинів чи знаті⁵⁴.

Зауважимо, що подібне зображення мисливця знаходимо у храм св. Іоанна Хрестителя в Ошці (Х ст.) (рис. 10). Монастир був збудований на території Тао-Кларджетського князівства, де проживало багато вірмен та грузинів. В наш час обидва народи мають свої претензії на цю пам’ятку, котра знаходиться на території Туреччини. М. Цурцумія вважає, що подане зображення композитного луку на стіні храму є в певній мірі подальшим розвитком чи місцевою модифікацією стилю зображення сасанідських луків. Таку ж саму версію М. Цурцумія висловлює і про зображення композитного луку на стінах собору св. Георгія в Накіпарі (Х ст.)⁵⁵.

Власне, подібний тип луку не був чимось унікальним, адже як свідчать візантійські⁵⁶ та мусульманські (арабо-перські)⁵⁷ зображувальні джерела в той час на Близькому Сході та Закавказзі існувало багато різновидів луків, які відрізнялись між собою окремими деталями.

Для прикладу, на візантійській вирізьбленій табличці із слонової кістки (ХІ–ХІІ ст.), яка зберігається у Ермітажі (Санкт-Петербург, Росія) зображено присівшого на одне коліно воїна, котрий тримає короткий спис, меч та композитний лук типу . (рис. 6)⁵⁸.

У “Книзі нерухомих зірок” перського астронома Абд ал-Рахмана ал-Суфі зображено вершника із композитним луком типу (рис. 5). Водночас, зображення настільки деталізоване, що видно навіть один із способів тримання пальцями натягнутої стріли (великим і вказівним).

Питання типології чи інтерпретації того чи іншого виду зброї завжди є відносним, адже все залежить від методології і аналізу джерел дослідником. Прикладом цього є дискусія між грузинськими істориками Мамукою Цурцумією та Іраклієм Бакрадзе стосовно датування та інтерпретації надмогильних плит з села Гохнарі біля Ахалсепелі (Грузія), на яких зображено силует воїнів з луками та шаблями (рис. 7).

⁵⁴ Davies J. Medieval Armenian Art and Architecture: Church of the Holy Cross, Aght'amar. P. 134–135; Nersesian S. Aght'Amara. Church of the Holy Cross. P. 13; Орбели И. Избранные труды. Т. 1. С. 141–142.

⁵⁵ წურჭუმია მ. შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900–1700): ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება. გვ. 528–529.

⁵⁶ Koliass T. Byzantinische Waffen... S. 214–215; Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). P. 369–371; Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. III. №. 203, 214, 220B, 223.

⁵⁷ Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. I. P. 117–118. Vol. III. №. 341–342.

⁵⁸ Зауважимо, що у візантійській церковній іконографії практично немає зображень луку до ХІІІ ст., адже ромеї вважали, що лук є зброєю диявола та нечестивців, тому зображувати її як зброю святих не можна. Виключення становить лише грузинська іконографія, де зображення святих із луками появляються наприкінці ХІ – на початку ХІІ ст. – (Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). P. 371–373, 378.

І. Бакрадзе датує ці плити X–XI ст.⁵⁹, натомість зовсім іншу теорію має М. Цурцумія, датуючи їх аж XII–XIII ст., вважаючи що це поховання кочовиків (можливо половців чи монголів). Свою вельми складну аргументацію він будує на тому, що зображена шабля подібна на іншу знахідку із поховання у Вані, датування якої він проводить по супровідному матеріалу⁶⁰.

Власне, історія композитних луків на теренах Вірменії сягають ще епохи Сасанідів, а можливо й давніших часів⁶¹. Це пояснюється тим, що Вірменія, будучи на перехресті греко-римської та східної (персько-арабської) цивілізацій, запозичувала найкращі зразки зброї в обох сторін. Цю думку підтверджує й Д. Ніколь котрий вважає, що композитний лук (т.зв. “гунський стиль”) існував в часи Римської імперії і після її падіння надалі активно використовувався на Близькому Сході і Південному Кавказі⁶².

Що ж стосовно знахідок наконечників стріл, то переважну більшість з них було знайдено ще в дореволюційні часи під час розкопок Ані чи Двіну, котрі були головними економічними центрами Вірменії. Наприклад, у 1908 р. біля стіни цитаделі в Ані було знайдено близько 500 стріл⁶³. Академік Й. Орбели пояснює таку велику знахідку наконечників стріл під мурами цитаделі тим, що там могли бути активні бої (для прикладу, під часи облоги міста сельджуками у 1064 р.)⁶⁴, через що потрібно вельми обережно інтерпретувати подібні знахідки.

Водночас, під час розкопок у Двіні було знайдено близько 150 наконечників стріл і близько 30 у Гарні (котрі стосуються часів арабського володарювання у Вірменії (VII–IX ст.)⁶⁵. Порівнюючи знайдені рештки наконечників В. Абрамян доходить висновку, що зброя з Ані та Двіну практично ідентична, а отже вона була виготовлена вручну місцевими майстрами⁶⁶ та поширювалась на територію всієї Вірменії⁶⁷. Варто не забувати, що існували також й запозичення ззовні⁶⁸.

⁵⁹ ბაქრაძე ი. X–XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებისათვის (არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით). საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. თბილისი, 2011. №. IV. გვ. 71–74, 89.

⁶⁰ Tsurtsumia M. Medieval sword and sabre from the Georgian National Museum. *Acta Militaria Mediaevalia*. Sanok, T. XI. 2015. S. 168–169.

⁶¹ Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). P. 83.

⁶² Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. P. 117–118; Haldon J. Some Aspects of Byzantine Military Technology from the 6th to the 10th centuries, *Byzantine and Modern Greek Studies*. Vol. 18. Cambridge, 1994. P. 39.

⁶³ Արրահիւմյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 57.

⁶⁴ Орбели И. Каталог Анииского музей древностей. Вип. 1. Санкт-Петербург, 1910. С. 95.

⁶⁵ Քալանթարյան Ա. Զենքերը V–VIII դարերում (Ըստ Դվինի հնագիտական պեղումների). էջ. 242.

⁶⁶ Նևորաբ – мастер, що робив стріли (ներ) – Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. էջ. 143.

⁶⁷ Արրահիւմյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 58.

⁶⁸ Քալանթարյան Ա. Զենքերը V–VIII դարերում (Ըստ Դվինի հնագիտական պեղումների). էջ. 242; Ղաֆադարյան Վ. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները. էջ. 161–163.

Проблема типологізації наконечників появлялась у працях різних істориків (Каріне Восканян⁶⁹, Євгена Мушегяна⁷⁰, Сергія Арутюняна⁷¹, Гамлета Петросяна⁷², Валентини Абрамян⁷³ та інших). Вважаємо, що все ж таки найкраща класифікація була розроблена двома археологами-керівниками археологічних експедицій у Двіні (А. Калантаряном та К. Гафадаряном). Власне, їхні дослідження й стали базисом для наступних поколінь істориків.

Отже, можемо виділити кілька різновидів наконечників (рис. 12–15):

1. три- та чотиригранні;
2. об'ємні (ромбоподібні/пірамідальні, овалоподібні і бодкін?⁷⁴);
3. плоскі (листоподібні чи трикутноподібні та з вусиками);
4. нестандартні⁷⁵;

Зауважуємо, що усі типологізації історики будують на основі знахідок V–VIII чи IX–XIII ст., датування яких саме по собі є розпливчасте⁷⁶, через що ідентифікувати наконечники власне періоду Багратидів (IX–XI ст.) стає надзвичайно важко.

Фактично, серед вірменських археологів ніхто не займався військовою історією Вірменії епохи Багратидів. Виключення становить А. Калантарян, котрий вивчаючи наконечники з Двіна V–VIII ст., частково торкався епохи Багратидів. Дослідник визначив, що тригранні наконечники побутували у Вірменії лише до IX ст., натомість чотиригранні, ромбоподібні та овалоподібні власне у IX–XII ст.⁷⁷. Це можна пояснити тим, що з IX ст. посилюється обладунок воїна, через що тригранні наконечники ставали менш ефективними. Також, побутували й плоскі наконечники з “вусиками”. Один з таких наконечників знайшли у Двіні у культурному шарі X ст. (рис. 12)⁷⁸. На думку К. Гафадаряна, власне листоподібні наконечники були одними з найпопулярнішими в даному відрізку часу⁷⁹.

⁶⁹ Ոսկանյան Կ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված թեկնածուականատենախոսություն). Էջ. 115.

⁷⁰ Մուշեղյան Ե. Անիի պեղումներից հայտնաբերված իրերը. Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների. Երևան, 1982. Պրակ II. Էջ 135–138.

⁷¹ Հարությունյան Ս. Անբերդ. Երևան, 1978. Էջ 71, 83. նկ. 59.

⁷² Պետրոսյան Հ. Գառնի IX–XIV դարերում. Երևան, 1988. Էջ 42–43.

⁷³ Աբրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. Էջ. 55, 59.

⁷⁴ Деякі із знайдених наконечників є вузькими і довгими, через що вони можуть бути подібними до типу “бодкіна”.

⁷⁵ Класифікація зроблена на основі знахідок з Двіну – Двин. Город Двин и его раскопки (1981–1985). Под. ред. А. Калантаряна. Ереван, 2008. Т. IV. С. 73; Քալանթարյան Ա. Ջենքերը V–VIII դարերում (Ըստ Դվինի հնագիտական պեղումների). Էջ. 242; Ղաֆադարյան Վ. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները. Էջ. 161–163.

⁷⁶ Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. Էջ. 144; Աբրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. Էջ. 57.

⁷⁷ Двин. Город Двин и его раскопки (1981–1985). Т. IV. С. 25–26; Քալանթարյան Ա. Դվինի նյութական մշակույթը IV–VIII դարերում. Էջ. 44–45; Քալանթարյան Ա. Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964–1970 թթ. Երեվան, 1976. Էջ. 110.

⁷⁸ Двин. Город Двин и его раскопки (1981–1985). Т. IV. С. 73.

⁷⁹ Ղաֆադարյան Վ. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները. Էջ. 161–162.

Якщо ж говорити про спосіб одягання наконечника на древко, то у Вірменії існували як і черешкові, так і втульчасті наконечники, хоча знахідок останніх є значно менше (рис. 12–15). Це можна пояснити тим, що черешкові були значно легшими у виготовленні (потрібно було лише вилити розплавлений метал у глиняну (чи іншу) форму для стріли. Зауважимо, що вивчення процесу виготовлення та властивостей наконечників потребує глибшого дослідження з боку історичних реконструкторів, які можуть на практиці перевірити ту чи іншу версію.

Про убивчу силу тогочасних луків маємо лише непрямі відомості з джерел і то, вони в більшій мірі стосуються ефективності тюркських лучників⁸⁰. Натомість, завдяки експериментальним дослідженням Девіда Джонсона дізнаємося, що практично будь-яка стріла пробиває навіть кілька шарів шкіряного, лляного чи комбінованого захисного спорядження. Користь від цих типів обладунків буде хіба в тому випадку, якщо воїн одягне на себе 3 шкіряних гамбінезони та з десятків лляних сорочок, а ворожий лучник буде стріляти у нього затупленими стрілами⁸¹, що звісно ж є абсурдом.

У кольчуги не кращі захисні властивості, адже як показав експеримент, стріли типу “бодкіна” (вузькі та загострені) та з гранями можуть пробити кольчугу та щит⁸². Частково це можуть зробити й широкі (листоподібні) наконечники⁸³, але їхнє основне призначення полягає в ураженні легкоозброєних воїнів чи під час полювання⁸⁴ (щоб зробити рану більшою)⁸⁵. Натомість, якщо ж під кольчугою є груба лляна підкладка (гамбінезон), то саме вона може зупинити стрілу (навіть “бодкіна”)⁸⁶. В такій ситуації стріла, при контакті з кольчугою, автоматично затуплюється, а щільний гамбінезон може її зупинити.

Найкращими, на думку М. Цурцумії, захисними властивостями володіли ламелярна та луската броня, адже їхні пластини (часто опуклої форми) відбивають і послаблюють удари практично усіх стріл⁸⁷.

⁸⁰ Armenia and the Crusades, ten to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa. Transl. from Arm. by A. Dostourian. – Lanham, 1993. P. 47–48; Смбаг Спарпет. Летопись. С. 15; Повествование вардапета Аристаркеса Ластиверци. С. 87–88.

⁸¹ Jones D. Arrows against linen and leather armour. *Journal of the Society of Archer Antiquaries*. Vol. 55. Canterbury, 2012. [Електронний ресурс: https://www.academia.edu/5520314/Arrows_Against_Linen_and_Leather_Armour].

⁸² Комар А., Сухобоков О. Вооружение и военное дело Хазарского каганата. *Восточноевропейский археологический журнал*. Киев, 2000. № 2. [Електронний ресурс: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm]; Jones D. Arrows against mail armour. *Journal of the Society of Archer Antiquaries*. – Vol. 57. Canterbury, 2014. P. 67–68.

⁸³ Ibid. P. 68–69.

⁸⁴ Yavaş A. First Records On Anatolian Seljuk Arrowheads (In The Light Of Kubad-Abad Palace Specimens). *International Referred Academic Social Sciences Journal*. Vol. 3. Istanbul, 2012. P. 122.

⁸⁵ Автор статті щиро дякує львівському клубу реконструкторів “Чорна Галич” та особисто його голові Яремі Іванцеву, за надану консультацію та практичну перевірку вищезгаданих фактів.

⁸⁶ Koliass T. *Byzantinische Waffen...* S. 220; Grotowski P. *Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*. P. 161.

⁸⁷ Tsurtsumia M. The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium: Lamellar and Scale Armour in the 10th–12th centuries. *Byzantina Συμμεκτα*. Vol. 21. Athens, 2011. P. 70; წურწუმია მ. ცხენის აბჯარი შუა საუკუნეების საქართველოში. *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის*

Турецький історик Тулай Метін вважає, що тюркські стріли могли пробивати броню⁸⁸ з чим ми не можемо повністю погодитись. Базуючись на вищеописаних даних вважаємо, що тогочасні стріли могли пробити гамбінезон, кольчугу чи ті місця, де пластинчасті обладунки залишали відкриті стики: згин руки, під пахвами, зону стегна, голову та коліна⁸⁹.

Водночас, якщо ж стріла все ж таки глибоко проникла в тіло людини, то існувала небезпека того, що при спробі її витягнення наконечник може відламатись від древка та залишитись у тілі людини⁹⁰. Також, стріли могли бути отруйними, про що писав навіть вірменський католикос Нерсес IV Шноралі (1166–1173) у вельми поетичній формі: “Лук, зроблений із кедру, випускає отруєний металевий наконечний, який вбиває”⁹¹. Найчастіше наконечники стріл обмазували отрутою⁹², котру виготовляли з вовчих ягід⁹³.

При ураженні ядовитою стрілою, потрібно було вирізати рану чи навіть цілу кінцівку (якщо стріла попадала у руку чи ногу), щоб отрута не поширювалась далі⁹⁴. Ба більше, навіть якщо стріла не була отруйною, то все одно існувала небезпека потрапляння інфекції до рани, що могло призвести до ампутації чи смерті⁹⁵. Антисептичних засобів тоді не знали, тому рівень смертності серед поранених був доволі високий.

Звісно ж, стрілу можна було використовувати лише 1 раз, тому під час військового походу потрібна була їхня велика кількість. Якщо у тогочасній Візантії існувало державне забезпечення армією стрілами (та іншими необхідними речами)⁹⁶ під час походу, то у Вірменії такого не знаходимо. Можемо припустити, що воїни самі повинні були виготовляти чи купляти стріли або ж під час походу були спеціальні майстри у війську, які займались їхнім виготовленням. Водночас, знаходимо інформацію, що у вірменських міських складах зберігали сіно, солому (корм для коней) і стратегічні запаси їжі, а також і зброї (переважно стріл). Володіємо даними, що за підпал чи нищення таких складів, винуватця могли навіть заживо спалити⁹⁷.

За візантійськими джерелами кожен лучник брав із собою у похід *токсофаретру* (лук та коробку до нього, тятиви та колчан із 30-40 стрілами відповідно)⁹⁸. За іншими даними, воїни повинні були брати із

ՅճժԳԾՈ. №. V. ԾԾԾԾԾԾ, 2012. ԶԶ. 94.

⁸⁸ Metin T. Selçuklularda okçuluğa genel bir bakış. Tarih Okulu Dergisi. Sayı 17. Izmir, 2017. P. 135.

⁸⁹ Jones D. Arrows against mail armour. – P. 79–80; Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 235–236; Товма Арцруни и Аноним. История дому Арцруни. С. 209; Ованес Драсханакертци. История Армении [X ст.]. С. 235–236.

⁹⁰ Kolias T. Byzantinische Waffen... S. 219–220.

⁹¹ Արարբեյլյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. էջ. 145.

⁹² Товма Арцруни и Аноним. История дому Арцруни. С. 190.

⁹³ Там же. С. 173, 422–423.

⁹⁴ Kolias T. Byzantinische Waffen... S. 223.

⁹⁵ Արրահամյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 62.

⁹⁶ Kolias T. Byzantinische Waffen... S. 225–226.

⁹⁷ Всеобщая история Асохика. С. 182–183.

⁹⁸ Лев VI Мудрый. Тактика Льва. С. 135.

собою “2 луки, 4 тятиви, 2 колчани із 40 та 60 стрілами відповідно”⁹⁹. Не зважаючи на те, що це візантійське джерело, частково ці дані можемо апробувати на вірменські реалії.

Деталізоване зображення стріли знаходимо у вищезгаданій “Книзі нерухомих зірок” (рис. 4). На зображенні чітко видно наконечник листо-подібної форми (можливо черешковий), котрий був вставлений в древко і прикріплений до нього (нитками?). Древко плавно розширюється в сторону кінця стріли, де розташоване пір’я, яке слугує аеродинамічним стабілізатором (оперення стріли або флетчер). На самому кінці стріли знаходиться виїмка для тятиви.

Зауважимо, що подібне зображення стріли знаходимо на барельєфі Атенського Сіону (VII ст.). Це відомий християнський сюжет, котрий описує полювання вершника з композитним луком (св. Євстафія Плакиди) на оленів(?). Мамука Цурцумія висловлює припущення, що все ж таки цей рельєф був доданий пізніше, датуючи його X ст.¹⁰⁰, враховуючи його вигляд і композиційне наповнення (Рис. 9). Так чи інакше, але подане питання потребує глибшого дослідження.

Б. Аракелян вважає, що прикладом якості вірменських луків було те, що їх навіть ніби-то експортували в Халіфат¹⁰¹. Натомість, К. Восканян, на основі філологічної розвідки А. Папазяна доводить, що хроністи говорили власне не про лук в цілому, а лише про тятиву (“լարից”)¹⁰². Взагалі, про тятиву у хроніках є дуже мало інформації. Т. Коліас, базуючись на візантійських джерелах приходить до висновку, що тятиву робили із сухожилля, кишок чи шкіри овець, кіз та оленів. Кожен лучник повинен був мати мінімум 2 тятиви із собою (основну і запасну)¹⁰³, адже під час битви тятива могла легко порватися¹⁰⁴. Сучасник приходу сельджуків на Закавказзя в XI ст. Аристакес Ластіверці описуючи звірства сельджуків над полоненими, пише, що вони “разом із нігтями по-звірячому здирали шкіру з пальців аж до плечей, з якої потім робили тятиву для лука”¹⁰⁵. Вважаємо, що це тільки літературна гіпербола.

Саму ж дугу луку виготовляли зазвичай з одного (простий лук) чи кількох порід дерев, укріплюючи його основу перемотаними сухожиллями тварин (композитний лук)¹⁰⁶. Такий лук був значно довговічнішим (звісно ж, якщо він не потраплятиме під дощ, адже тоді любий

⁹⁹ Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). – P. 340.

¹⁰⁰ Автор поділився своєю версією у приватній переписці, готуючи публікацію про це.

¹⁰¹ Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. էջ. 300.

¹⁰² Փափազյան Հ. Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (10-րդ դար). ՀՄՄՌ ԳԱ Տեղեկագիր քիմիա-արական և գիտությունների. Երևան, 1953. № 5. էջ. 83.

¹⁰³ Kolias T. Byzantinische Waffen... S. 217.

¹⁰⁴ Повествование вардапета Аристакеса Ластиверци. С. 89.

¹⁰⁵ Там же. С. 114.

¹⁰⁶ Ոսկանյան Մ. Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր) (չիրապարակված թեկնածուական ատենախոսություն). էջ. 113.

лук буде деформуватись)¹⁰⁷. До речі, саме про те, що лук втрачає свої якісні властивості від надмірної вологості аж двічі згадує Лев VI у своїй праці¹⁰⁸. Попри те, будь-який лук міг бути пошкодженим під час битви зовнішніми чинниками чи попросту через надмірне використання¹⁰⁹.

На жаль, жодних відомостей про розмір луку ми не знаходимо у вірменських джерелах. Натомість, у візантійському трактаті середини X ст. “Sylloge Tacticorum” знаходимо, що довжина (малого) композитного луку (для катафрактарія) була 117–125 см.¹¹⁰, в той час як піхотинці могли використовували довші. Довжина стріли залежала від розміру лука, але, в середньому, вона була не менше 70 см.¹¹¹.

Також, у той час пострілом стріли із луку вимірювали відстань¹¹². Власне, цей факт демонструє відносність поняття відстані (як і часу) у середньовічному соціумі. В середньому стріла могла пролетіти 250¹¹³–340¹¹⁴ м., хоч це звісно ж, залежало від лучника і якості лука¹¹⁵. Водночас, така дистанційна зброя служила ідеальним знаряддям для передачі певної інформації на короткі відстані. Відомо, що під час облоги сельджуками Манцикерта у 1054 р., хтось із ворожого табору повідомляв містян про дії тюрків. Скоріш за все, це робилося за допомогою випущених стріл, до яких були прикріплені записки¹¹⁶. Про такий метод згадує також Лев VI у своїй “Тактиці”¹¹⁷.

Питання популярності луку у вірменському війську залишається суперечливим і недослідженим. Вірменські хроністи часто згадують про лук як вид зброї¹¹⁸, а найкращим описом його використання є вищезгадана битва на о. Севан (921 р.), де вірменські лучники “*навіть на волоссині не промахувались. Взятих спритно стріляти з лука, вірмени декого з ворогів перетворили на однооких і багатьох, смертельно поранивши, вбили*”¹¹⁹. Власне, опис майстерних лучників, стріли котрих попадають прямо в очі, не є унікальним. Товма Арцруні,

¹⁰⁷ Նույն տեղում. Էջ. 113.

¹⁰⁸ Лев VI Мудрый. Тактика Льва. С. 285, 323.

¹⁰⁹ Про такий випадок у художній формі пише Аристакес Ластиверці, описуючи поразку під Манцикертом (1071 р.). – Повествование вардапета Аристакеаса Ластиверци. С. 133.

¹¹⁰ Koliass T. Byzantinische Waffen... S. 216.

¹¹¹ Ibid. S. 217.

¹¹² Товма Арцруни и Аноним. История дому Арцруни. С. 246; Псевдо-Шапух Баградуни. История анонимного повествователя. С. 84, 152.

¹¹³ Payne-Gallwey R. The Book of the Crossbow (History of Archery Series). Part L.London, 2016.

¹¹⁴ Koliass T. Byzantinische Waffen... S. 220.

¹¹⁵ За Георгієм Теотокісом максимальна середня дальність стрільби з композитного луку у була 225 м., ефективна – 90 м. (Theotokis G. Military Technology: Production and Use of Weapons. A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204. Leiden, 2018. P. 454). Як бачимо, питання є доволі дискусійним і складним.

¹¹⁶ Повествование вардапета Аристакеаса Ластиверци. С. 103.

¹¹⁷ Лев VI Мудрый. Тактика Льва. С. 310.

¹¹⁸ Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 147, 204; Թովմա Արժրունի. Պատմութիւն տակն Արժրունեաց. Էջ. 148–149, 151. Насправді ж, згадок про лук у вірменських хроніках є багато, але без детального опису його використання.

¹¹⁹ Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 235–236.

описуючи спалення Тбілісі еміром Бугою у 852 р.¹²⁰ згадує про одного арабського полководця Ашхета, котрий *“був повністю одягнений в обладунки, як залізна статуя... не були прикриті лише очі. Коли він наблизився до [одного] берега, то [один з грузинів] влаштував там йому засідку. Він натягнув свій широкий лук і пустив стрілу в щілину [для очей]... Хтось інший, повторно вразивши його в те саме око списом, скинув Ашхета у воду”*¹²¹. Очевидно, що повністю довіряти цим описам не можна, але вони добре демонструють бачення тогочасних авторів про те, якими повинні бути “майстерні стрілки”.

Володіємо згадкою, що у вірменському війську були “майстерні лучники” з племен Північного Кавказу котрі, будучи васалами Смбага I (890–914?), допомогли вірменам перемогти саджидів у битві під Дохсою (894 р.)¹²². Зауважимо, що дослідники схильні вбачати у племенах Північного Кавказу вірменських найманців¹²³. Проте, ця теорія не витримує критики, адже в джерелах чітко видно, що ці племена були підкореними вірменськими царями¹²⁴, через що їм змушенні були часом відправляти свої загони на допомогу як васали.

Цікавою і не до кінця зрозумілою є згадка про похід проти Антіохії візантійського імператора Романа III Аргира (1028–1034) у 1028 р. Проїжджаючи повз “Чорну” гору, василевс побачив багато монастирів пустельників (серед яких були й вірменські). Будучи затятим халкедонітом, імператор мав певну відразу до “єретиків-монофізитів”, тому наказав *“вибрати з кожного монастиря лучників, щоб вони служили моєму царству”*¹²⁵. Можливо, тут мається на увазі те, що до війська брали селян з навколишніх сіл, які могли бути у залежності від монастирів.

Натомість, В. Абрамян звертає увагу на невелику кількість знайдених наконечників стріл з епохи Багратидів¹²⁶, що може свідчити про непопулярність луку. Прикладом такої версії може бути опис битви між військами князівства Васпуракану та тюрками-сельджуками у 1016 р., де вірмени зазнали відчутної поразки, адже: *“невірні [тюрки-сельджуки] пускали стріли, які масово вбивали та ранили багатьох з вірменського війська. Побачивши це, Шапук, один із полководців Давида [командувач васпураканських військ, син царя Васпуракану Сенекерима I (1003–1021)] сказав: “Повертай назад царю, бо велика частина наших воїнів поранені стрілами. Дозволь нам відступити і захиститися від цієї зброї, яку ми бачимо в руках невірних, виготовивши інші*

¹²⁰ Летопись Каргли. Пер. с груз. М. Лордкипанидзе. *Картлис Цховреба. История Грузии*. Под ред. Р. Метрели. Тбилиси, 2008. С. 168.

¹²¹ Товма Арцруни и Аноним. История дому Арцруни. С. 209.

¹²² Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 134–135.

¹²³ Հայ ժողովրդի Պատմություն. Հ. 3. էջ.275.

¹²⁴ Ованес Драсханакертци. История Армении. С. 134–135.

¹²⁵ Повествование вардапета Аристокеса Ластиверци. С. 71–72.

¹²⁶ Արաւիւմայան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները / Վալենտինա Արաւիւմայան. էջ. 55. Для прикладу, у праці Г. Петросяна про історію Гарні у IX–XIV ст. подано інформацію, що археологами було знайдено лише 20 наконечників стріл, більшість з яких датуються XII–XIV ст. [Պետրոսյան Հ. Գարնիի IX–XIV դարերում. էջ 134].

*види обладунків, які будуть захищати від їхніх стріл*¹²⁷.

Подібний опис цієї події зустрічаємо й в інших хроністів. Смба́т Спа́рапет (ХІІІ ст.) писав, що: “лучники [тюрки-сельджуки] з розпущеним волоссям, як у жінок, почали стріляти у вірменську армію, яка не була готовою дати відсіч”¹²⁸. Всі наступні свідчення про набіги тюрків на Вірменію в середині ХІ ст. будуть подібними за своєю суттю¹²⁹. Сучасні турецькі історики вважають, що саме завдяки професійним кінним та пішим лучникам, які використовували тактику дистанційного бою та щільного вогню, сельджукам вдалося відносно легко подолати опір ромеїв та захопити майже усю Малу Азію наприкінці ХІ ст.¹³⁰. Попри це, найраніші точно ідентифіковані знахідки наконечників тюркських стріл датуються лише ХІІ ст. з території палацу Кубадабаду (Туреччина)¹³¹, що створює певну трудність у вивченні тюркських луків.

В. Абрамян вважає, що у вірменських джерелах кочовики (тюрки чи пізніше монголи) завжди асоціювались у вірмен (в плані зброї) з луком і стрілками, для котрих це були символи сили і влади¹³². Очевидно, що вірмени були гіршими лучниками ніж кочовики, хоча з часом, перебуваючи під їхніми впливами, вірмени перейняли їхнє військове мистецтво. Для прикладу, в середині ХІ ст., багато вірмен почали мігрувати у Фатимідський Єгипет¹³³. В переважній більшості новоприбулі вірменські солдати ставали пішими лучниками та служили під командою ісламізованих вірмен¹³⁴. Таку ситуацію можна пояснити тим, що Фатиміди були зацікавлені у вербуванні професійних вірменських воїнів, які вже мали досвід боротьби з сельджуками. Зауважимо, що корпус вірмен навіть організував повстання в 1073 р. й тимчасово захопив владу в Каїрі. Їхній очільник Бадр ал-Джамаль, ставши візиром, розпочав вербування ще більшого числа вірмен (як християн, так і мусульман) у свій корпус¹³⁵. З кінця ХІ ст. їхня кількість почала зменшуватись, хоч вірменські заго́ни існували до кінця ХІІ ст.¹³⁶.

Ще один приклад перейняття вірменами “східних традицій” знаходимо у творі “Квітник історії” (поч. ХІV ст.), котрий був написаний на

¹²⁷ Armenia and the Crusades: the Chronicle of Matthew of Edessa. P. 47–48.

¹²⁸ Смба́т Спа́рапет. Летопись. С. 15.

¹²⁹ Повествование вардапета Аристакэса Ластиверци. С. 87–88.

¹³⁰ Metin T. Selçuklularda okçuluğa genel bir bakış. P. 134–135, 138.

¹³¹ Yavaş A. First Records On Anatolian Seljuk Arrowheads (In The Light Of Kubad-Abad Palace Specimens). P. 124; Yavaş A. Samsat Höyük Ortaçağ Temrenleri Hakkında İlk Tespitler. *Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi*. Cilt. 10. Istanbul, 2017. №15. P. 33–34.

¹³² Արրահայրյան Վ. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջ. 55.

¹³³ Dadoyan S. The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East. P. 64–65.

¹³⁴ Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. I-II. P. 80, 237, 410–411.

¹³⁵ Див.: Canard M. Notes sur les Arméniens à l'époque fâtimite. *Annales de l'Institut d'Études Orientales de l'Université d'Alger*. Vol. 13. Algiers, 1955. P. 145; Dadoyan S. The Armenians in the Medieval Islamic World. Vol. 3. New-Jersey, 2014. P. 238, 241; ԲաղդարյանՍ. Ֆաթիմյան Եգիպտոսի հայազգի արաջիի վեգիրը. *Անհատը պատմության հորիզոնում*. Երևան, 2015. էջ. 65–73.

¹³⁶ Шамдор А. Саладин, благородный герой ислама. Пер. с фр. Е. Кулешова. Санкт-Петербург, 2004. С. 44–45; Nicolle D. The Armies of Islam 7–11 centuries. Oxford, 1995. P. 23.

основі оповідей політичного і культурного діяча Кілікійської Вірменії Хетума Патміча за волінням папи Климента V (1305–1314). В IX розділі твору, де описуються терени колишньої держави Багратидів пише, що вірмени: “доблесні воїни, які однаково хороші як і верхи, так і пішо. Що стосується озброєння, то вони імітують татар [монголів], під чийм домінуванням вони були протягом тривалого часу”¹³⁷.

На проблему підготовки лучників звертав ще давніше увагу Лев VI, котрий писав про падіння інтересу ромеїв до стрільби з луку “що приносить їм багато невдач”¹³⁸, а також про необхідність “кожному тренуватись вдома у цьому вмінні”¹³⁹. Вже тоді Лев VI писав, що найкращою зброєю проти сарацинів та інших кочовиків є лук, адже “Якщо лучники будуть навчені стрільби не тільки по вершникам, але і по їх коням, то [наші] стріли... заподіють велику шкоду ворогам, оскільки коні, які вони так цінують, будуть вбиті...”¹⁴⁰. Власне, однією з причин поразки ромеїв при Манцикерті у 1071 р. було недооцінення луку. Візантійський історик Михаїл Атталіат у своїй книзі “Історія” (XI ст.) описуючи ці події писав, що тюрки були “чудовими стрілками з луку на бігу”¹⁴¹.

Про існування кінних лучників у вірменській армії немає жодних згадок у джерелах, натомість є описи арабо-перських чи тюркських кінних лучників. Товма Арцруні описуючи воїнів еміра Буги під час походу на Нкан у 851 р. пише: “сагайдак зі стрілами і луком [у воїнів] знаходився попереду, на холці коня”¹⁴². Вважаємо, що кінні лучники були преференцією східних народів (арабів, тюрків, персів, хозар і т.д.). На це акцентує велику увагу Аристакес Ластиверці: “ [В 1047 р.] відкрилися ворота небесного гніву. З Туркестану рушило величезне військо [сельджуків], а коні їхні стрімкі, як орли, з копитами, подібними твердим камінню. Їх луки натягнуті, а стріли загострені...”¹⁴³. Не можемо повністю відкидати того факту, що у вірмен взагалі не було кінних лучників¹⁴⁴, але однозначно вони відігравали лише незначну роль.

У цьому контексті цікавими є зображення кінних лучників з терен середньовічної Грузії, а саме: вершник з композитним луком (св. Євстафій Плакида з вівтарної плити у Цебелді (прибл. IXст.) (рис. 8) та з Атенського Сіону (VII/X ст.) (рис. 9). вважає, що не зважаючи на існуючі зображення кінних лучників з тогочасних терен Грузії, ми не

¹³⁷ Hetum the Historian's Flower of Histories of the East. Transl. from Arm. by R. Bedrosian. – Long Branch, 2004. Chapter 9. [Електронний ресурс: <https://archive.org/stream/HetumTheHistoriansFlowerOfHistoriesOfTheEast/Hetum#page/n3>].

¹³⁸ Лев VI Мудрий. Тактика Льва. С. 135, 318.

¹³⁹ Там же. С. 187.

¹⁴⁰ Там же. С. 272.

¹⁴¹ Мельник М. Про битву при Манцикерті з “Історії” Михаїла Атталіата (бл. 1030–1100 рр., писав бл. 1080 р.). *Історія Візантії. Вступ до візантиністики*. Під ред. С. Сорочана, Л. Войтовича. Львів, 2011. С. 365–366.

¹⁴² Товма Арцруні и Аноним. История дому Арцруни. С. 176.

¹⁴³ Повествование вардапета Аристакеса Ластиверци. С. 87.

¹⁴⁴ Про існування загонів кінських лучників у візантійській армії говорить Лев VI. – Лев VI Мудрий. Тактика Льва. С. 145.

можемо вважати, що вони тоді справді існували у війську немає підстав (так само як і у армії Багратидів). У приватній переписці М. Цурцумія висловив власне припущення, що кінні лучники у грузинському війську появилися лише у XIII ст., а подані зображення радше копіюють тодішні арабо-перських зразки мистецтва¹⁴⁵, які не відображають тогочасні грузинські (військові) реалії.

Отже, завдяки комплексному аналізу різних типів джерел вірменського, грузинського, візантійського та арабо-перського походження можемо дійти висновків, що вірмени найчастіше використовували власне композитний лук, чи не єдине зображення котрого було знайдено на стінах храму на о. Ахтамар (рис. 2). Зауважимо, що така “популярність” композитного луку серед зображувальних джерел і навпаки – “непопулярність” простого луку не свідчить про те, що в той час він не існував¹⁴⁶. Річ у тім, що простий лук був дешевим, легким у виготовленні та без жодних унікальних особливостей, будучи популярним серед менш заможніших воїнів.

Широкі (ϫϫϫϫϫϫ) композитні чи прості луки використовували на полі бою, натомість при обороні фортець вони були менш придатними, тому для цих потреб могли використовували коротші луки. Під час битви піхотинці чи кавалеристи мали прикривати лучників, адже вони були вразливими до будь-якого контактного бою. Водночас, у вірменській та грузинській армії не існувало кінних лучників, котрі натомість були у ромеїв та мусульман.

Звернено увагу на необхідність вельми обережного інтерпретування наявних барельєфів із зображеннями лучників (кінний лучник з Ахтамару, надмогильні плити з Гохнарі та Атенський Сіон) (рис. 3, 7, 9), адже їхнє датування та стиль створення є вельми дискусійний. Доведено, що використання зображувальних джерел з XIV–XV ст. для вивчення періоду IX–XI ст. не є можливим.

Висловлюємо версію, що лук не був головною зброєю на полі бою для вірмен, чого не можна сказати про вартову службу у замках чи на кораблях. Вважаємо, що власне лук (як вид зброї) та кінні лучники ідентифікувалися у вірмен із мусульманським (арабо-персько-тюркським) світом, про що свідчать описи тогочасних вірменських хроністів.

Дослідження сучасних реконструкторів дозволяють припустити, що тогочасні стріли могли пробити грубий гамбінезон та кольчужний обладунок, натомість, що стосується ламеляру чи луски, то тут стріли могли вразити лише ті місця, де обладунки залишали відкриті стики.

Найбільш дискусійною та проблемною темою залишається методологія вивчення окремих видів зброї, а також датування, описання та класифікація знайдених наконечників, котрі могли б більше розповісти про виготовлення, ефективність, бронейність та методику прикріплення наконечників до древка.

¹⁴⁵ Такі думку висловив також і Д. Ніколь. Дослідник також згадував і про вершника з Ахтамару, але тут він радше помилився, адже як говорилося вище, це є пізніша вставка часів монголів (Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis. Vol. I. P. 349–350).

¹⁴⁶ Можливо, нам відомі зображення й простого луку (Ibid. Vol. III. №. 206, 215B).

Дмитро Димидюк. ЛУК І СТІЛА У ВІРМЕНІЇ ЕПОХИ БАГРАТИДІВ (КІНЕЦЬ ІХ- СЕРЕДИНА ХІ СТ.)

У статті, на основі джерел вірменського, грузинського, візантійського та арабо-перського походження, досліджено форму та розмір луку, а також будову стріли. Основну увагу приділено барельєфам з церкви св. Хреста на о. Ахтамар (915–921), де знаходиться чи не єдине тогочасне зображення композитного луку.

Проаналізовано вірменські хроніки, де при описі луку використовується слово *սիւսիլիճ* (широкий), що вказує на його довжину. Висловлено припущення, що вірмени також могли використовувати й простий лук.

Охарактеризовано бронебійні властивості тогочасних стріл. Зазначено, що лук (як вид зброї) ідентифікувалися у вірменській свідомості із мусульманським (арабо-персько-тюркським) світом. Зауважено, що у вірменській армії не було кінних лучників.

Визначено рівень популярності луку серед вірменських воїнів, котрий був відносно невеликий. Звернено увагу на брак датування, описів та об'ємного промальовування більшості зображень наконечників стріл у працях вірменських археологів. Наголошено на потребі нового фотографування та вивчення наконечників стріл, які являються чи не єдиними археологічними джерелами до цієї теми.

Dmytro Dymydyuk. BOW AND ARROW IN BAGRATID ARMENIA (END OF IX – MIDDLE OF XI C.).¹⁴⁷

In the article the shape and size of a bow as well as the structure of an arrow have been researched, based on Armenian, Georgian, Bizantine and Arabo-Persian sources. The primary attention was paid to the reliefs from The Cathedral of the Holy Cross on Aghtamar Island (915–921, modern Turkey) where virtually the only image of the composite bow is located.

In order to describe a bow, the majority of Armenian historians used the word “*սիւսիլիճ*” (broad bow) which means that this weapon was long. There is an assumption that self-bows could also be used. The armor penetration properties of arrows were characterized.

In the Armenian consciousness of that time, a bow (as a weapon) was associated with Muslim (Arab–Persian–Turkish) world. Lack of horse archers in Armenian army was noticed.

The level of bow's popularity among Armenian warriors was relatively not big. Attention was paid to the lack of dating problem, description and three-dimensional image of found arrows in the works of Armenian historians and archeologists. The necessity of new photographing and re-description of the available arrowheads was proven, because they are only archeological sources to this topic.

¹⁴⁷ This research was supported by Calouste Gulbenkian Foundation grant. [Available at: <https://gulbenkian.pt/>]

Додатки

Рис. 1. Аварайрська битва (451 р.). Мініатюра Карапета Беркрійського з вірменського псалтиря 1482 р.¹⁴⁸

Рис. 2. Мисливець стріляє з композитного луку у ведмедя. Західний фасад церкви св. Хреста (915–921 рр., острів Ахтамар, Туреччина)¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Nersessian V. Treasures from the Ark: 1700 Years of Armenian Christian Art. Los–Angeles 2001. P. 172–173.

¹⁴⁹ Church of the Holy Cross (915-921), Aghtamar, Van, Turkey. *University of Hawaii Museum*

Рис. 3. Вершник стріляє у ведмедя з композитного луку. Східний фасад церква св. Хреста (915–921 рр., острів Ахтамар, Туреччина)¹⁵⁰.

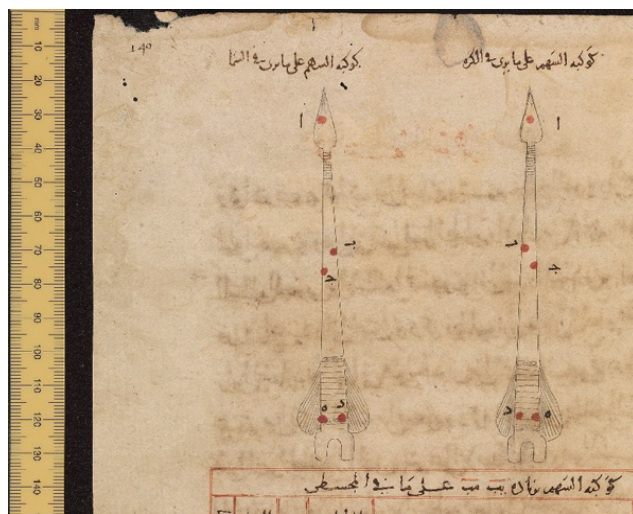

Рис. 4. Дві стріли з “Книги нерухомих зірок” (1009) перського астронома Абд ал-Рахмана ал-Суфі. (Бодліанська бібліотека, Велика Британія)¹⁵¹.

Consortium. [Електронний ресурс: <https://www.flickr.com/photos/uhmuseum/24133902752/in/photostream/>]

¹⁵⁰ Church of the Holy Cross (915-921), Aghtamar, Van, Turkey. *University of Hawaii Museum Consortium*. [Електронний ресурс: <https://www.flickr.com/photos/uhmuseum/23874127499/in/photostream/>].

¹⁵¹ Sagitta, the arrow. Abd al-Rahman al-Sufi. *Kitāb Šuwar al-kawākib (al-thābitah)*. Bodleian library. Oxford. Ms. Marah 144. P. 140. [Електронний ресурс: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/>]

Рис. 5. “Стрілець” (знак зодіаку) з “Книги нерухомих зірок” (1009) перського астронома Абд ал-Рахмана ал-Суфі. (Бодліанська бібліотека, Велика Британія)¹⁵².

Рис. 6. Воїн з композитним луком. Вирізьблена візантійська табличка із слонової кістки (Ермітаж, Росія) (XI–XII ст.)¹⁵³.

commons/5/52/Book_of_the_Fixed_Stars_Auv0148_sagitta.jpg].

¹⁵² Sagittarius. Abd al-Rahman al-Sufi. Kitāb Ṣuwar al-kawākib (al-thābitah). Bodleian library. Oxford. Ms. Marsh 144. P. 272. [Електронний ресурс: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a1/Book_of_the_Fixed_Stars_Auv0280_Sagittarius.jpg].

¹⁵³ Nicolle D. Manzikert 1071. Złamanie potęgi Bizancjum. Tłumcz. z angl. M. Balicki. Warszawa, 2018. S. 51.

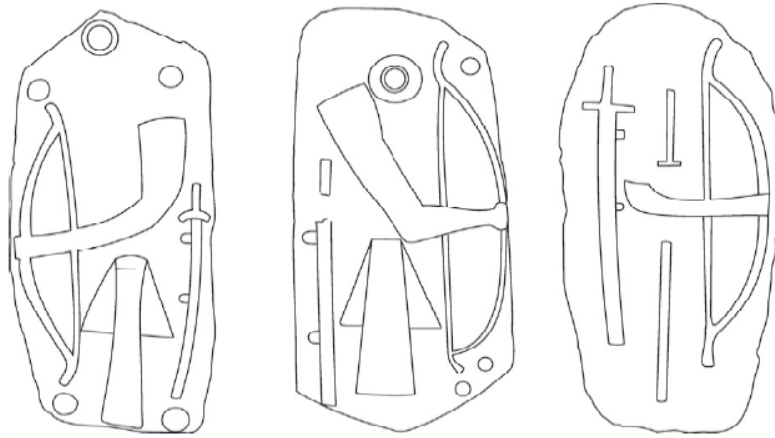

Рис. 7. Надмогильні плити з села Гохнарі біля Ахалсопелі, із зображеннями композитних луків. Етнографічний музей в Тбілісі, Грузія (X–XI / XIII ст.)¹⁵⁴.

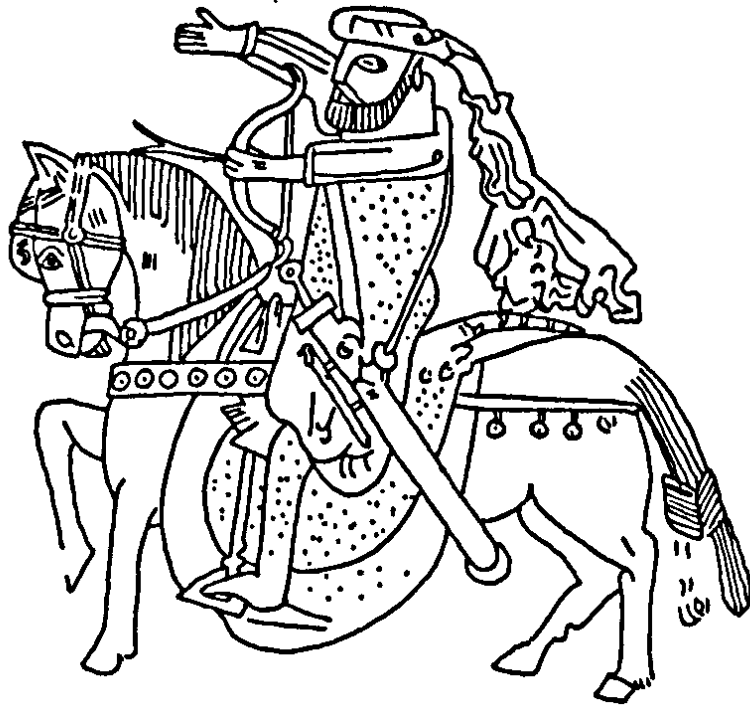

Рис. 8. Вершник з композитним луком (св. Євстафій Плакида) з вітварної плити церкви у Цебелді (прибл. IX ст., Грузія)¹⁵⁵.

¹⁵⁴ ბაქრაძე ი. X–XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებისათვის (არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით). გვ. 89.

¹⁵⁵ Carved altar screen from Tsebelda church (St. Eustace Placidus). Nicolle D. *The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph. D. thesis*. Vol. III. №. 412A.

Рис. 9. Атенський Сіон (VII або X ст., Грузія). Фото з приватного архіву М. Цурцумії.

Рис. 10. Мисливець стріляє в оленя з композитного луку. Храм св. Іоанна Хрестителя в Ошці (X ст., Грузія)¹⁵⁶.

¹⁵⁶ წურჭუმია მ. შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900–1700): ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება. – გვ. 528–529.

Рис. 11. Барельєф князя Амір Хасана II. Монастир Спітакавор, Вірменія (XIV ст.)¹⁵⁷

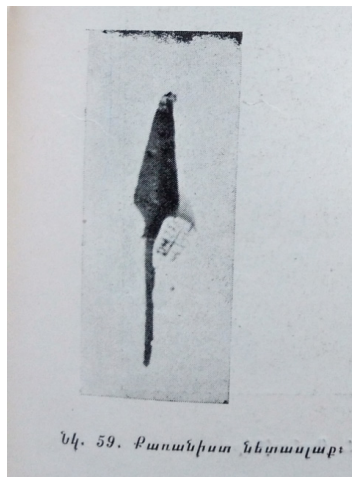

Рис. 12. Ромбоподібний черешковий наконечник знайдений під час розкопок фортеці Анберд, Вірменія (X–XI ст.)¹⁵⁸

¹⁵⁷ Степанян Н., Чакмакчян А. Декоративное искусство средневековой Армении. Ленинград, 1971. № 46.

¹⁵⁸ Հարությունյան Ս. Անբերդ. նկ. 59.

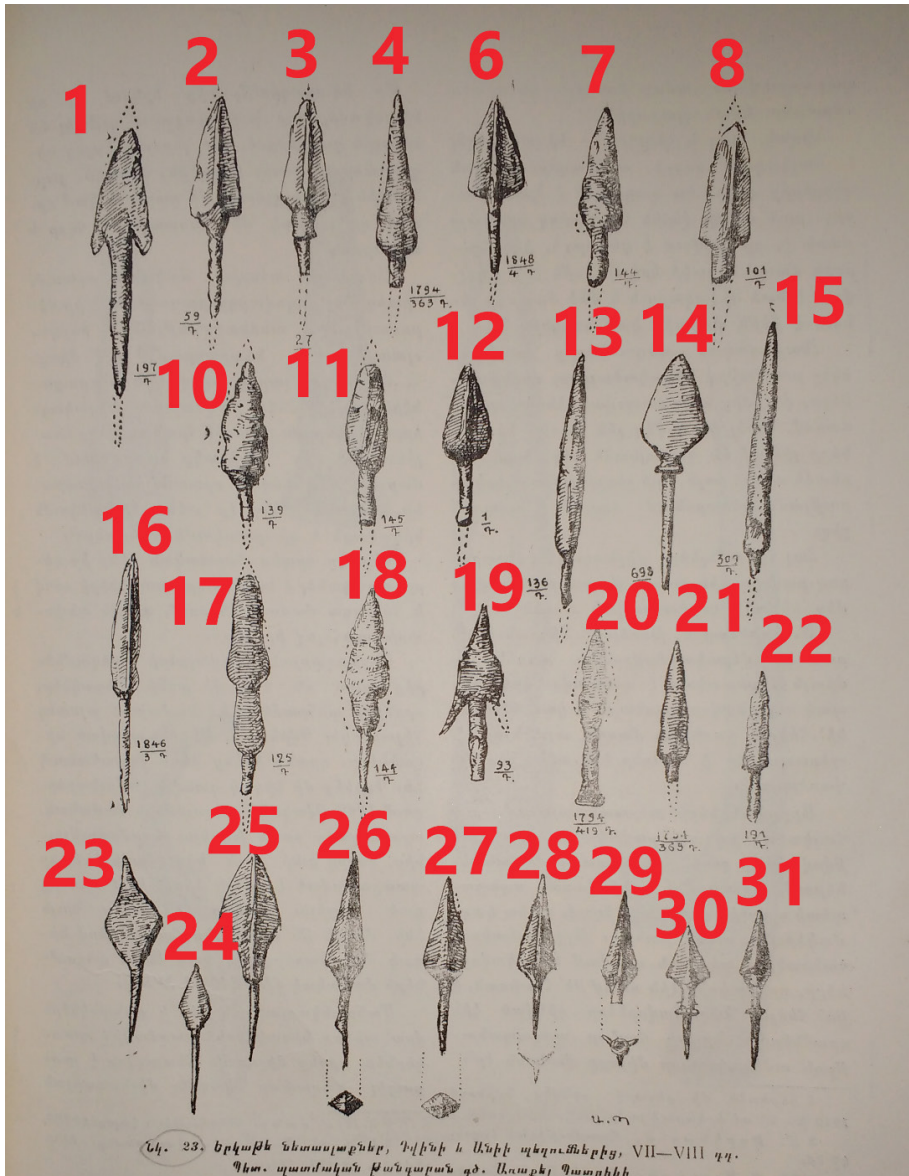

Рис. 13. Наконечники стріл з розкопок Двіну та Ані (VII–VIII ст.). Державний музей історії, Єреван (мал. Аракеля Патріка)159.

Класифікація наконечників:

З “вусиками” – 1, 19.

З гранями або ромбовидні – 2, 3, 6, 8, 11, 12, 16?, 21, 22, 25, 30, 31.

Листоподібні – 14, 23, 24.

“Бодкін” – 13, 15, 16¹⁶⁰

Не вдалося ідентифікувати через погану якість – 4, 6, 10, 17, 18, 20.

¹⁵⁹ Արրաիւհաւյան Վ. Արիւեստները Հայաստանում IV–XVIII դդ. էջ. 71.

¹⁶⁰ одана інтерпретація є гіпотетичною і залишається дискусійною через брак об’ємного ракурсу зображення та детального опису.

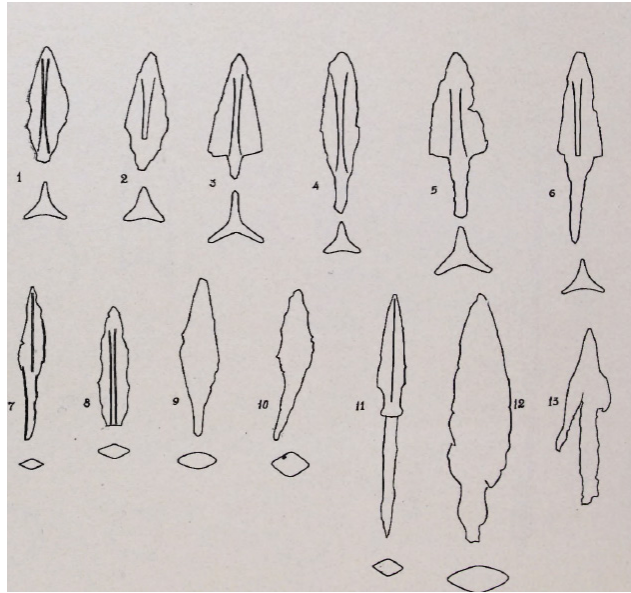

Рис. 14. Наконечники стріл з розкопок Двіну (V–VII ст.)¹⁶¹.

Класифікація наконечників:

1–6 – тригранні черешкові наконечники різного розміру.

7–12 – ромбовидні черешкові наконечники різного розміру (у 8 і 12 черешки не збереглись).

13 – наконечник з вусиками¹⁶².

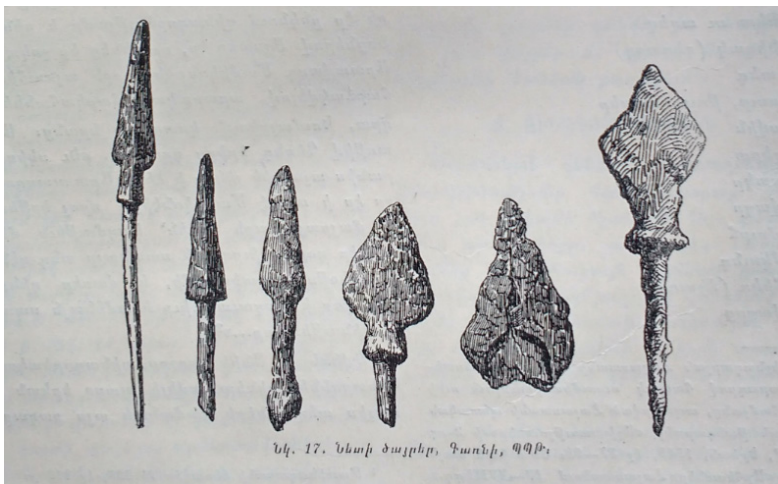

Рис. 15. Наконечники стріл з Гарні, Вірменія (IX–XIII ст.). Державний музей історії (Єреван)¹⁶³.

¹⁶¹ Քալանթարյան Ա. Դվինի նյութական մշակույթը IV–VIII դարերում. Նկ. XIX.

¹⁶² Նույնտեում. էջ. 53.

¹⁶³ Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ. էջ. 143. Ինші зображення наконечників у праці Б. Аракеляна були скопійовані з вищезгаданого дослідження В. Абрамян. На жаль, аналізувати ці наконечники надзвичайно важко, через брак об'ємного ракурсу зображення та детального опису.

Владислав КІОРСАК,
магістр (Львівський національний
університет ім. І. Франка, Україна)

ВІЙСЬКОВІ НАПАДИ “МОРСЬКИХ КОНУНГІВ” НА ОКОЛИЦІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ВІДОБРАЖЕННІ ЛЕГЕНДАРНИХ САГ

Легендарні саги, чи як їх ще називають “саги про давні часи” (Fornaldarsögur Norrurlanda, за К. Равном), містять найбільше згадок про територію Східної Європи з-поміж інших скандинавських джерел. Однак їх історичну цінність неодноразово піддавали сумнівам дослідники -скандинавісти. Одні вчені розглядали легендарні саги лише як джерело вивчення культурної спадщини, інші вважали, що вони придатні тільки для реконструкції середовища творення, а дехто і повністю заперечував їх історичну цінність, ототожнюючи з художньою літературою¹.

За першою класифікацією саг був запропонований поділ на “історичні” та “неісторичні” саги. Відповідно “легендарні саги” потрапили до другої частини, до “неправдивих саг”². За Михайлом Стеблін-Каменським, вимисел був не прихований, а свідомий, і навіть у середовищі тодішнього суспільства вони сприймалися як “неправдиві”³. Виходячи з концепцій російських, радянських і польських істориків, за якими сага не може розцінюватись як достовірне історичне джерело, значна частина дослідників не брала до уваги їх свідчення. Тому, якщо “королівським” та “родовим” сагам впродовж останніх десятиліть було присвячено багато ґрунтовних праць, то “легендарні саги” виступають у поодиноких дослідженнях східноєвропейських істориків.

Характеристика особливостей саг даного циклу закладена вже у самій назві. “Саги про давні часи” описують події, що відбувались у “доісторичний”, легендарний час епохи вікінгів. Територіально вони охоплюють найвіддаленіші регіони тодішньої Ойкумени. Систематично записувати ці твори починають у XIII-XIV ст., однак на основі давньої усної традиції, тому більшість легендарних саг є анонімними.

¹ Тиандер К. Ф. Поездки скандинавов в Белое море. Санкт-Петербург, 1906. С. 100–106; Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. Москва: Научно-издательский центр “Ладомир”, 1996. С. 22–29; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. Издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное. Москва: Русский Фонд Содействия Образования и Науке, 2012. С. 24–32.

² Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. С. 8–10.

³ Стеблін-Каменський М. І. Саги як історический источник. *Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX-XIV вв.* Москва: Наука, 1978. С. 19–20.

М. Стеблін-Каменський зазначав, що “саги про давні часи” мають найменшу історичну вагу, тому що проміжок між часом, у якому відбувались події, і часом їхнього запису є найбільшим з-поміж інших груп саг⁴. Арон Гуревич та інші дослідники взагалі відкидали історичне значення легендарних саг. У результаті, тексти цих саг не перекладались російською мовою, а дослідники обмежувались лише хрестоматійними уривками деяких творів. Виняток становить позиція Олени Ридзевської, яку можемо вважати найбільшим знавцем саг у Східній Європі. Але значна частина її доробку так і не була опублікована.

Інша ситуація була із західноєвропейською історіографією, де легендарним сагам присвячена низка капітальних досліджень⁵. “Саги про давні часи” ставали предметом дослідження молідних наукових конференцій⁶ тощо.

Аналізуючи тексти давньоскандинавських саг, можна виокремити такі ментальні особливості скандинавів як войовничість та потреба у славі. Цей момент яскраво ілюструє “Сага про Стурлауга Працьовитого”: “*Навіщо мені виходити заміж за того чоловіка, який лише займається господарством зі своєю матір’ю і нічого не робить для своєї слави*”⁷. Найпростішим способом здобути славу були вдалі морські походи, нерідко піратство та грабунок прибережних територій. Пригоди більшості героїв легендарних саг починаються саме з цього.

Нерідко об’єктом нападу морських піратів були і території Східної Європи. Як зазначав Омелян Пріцак, двадцять п’ять з тридцяти легендарних саг містять згадки про Східну Європу⁸. Однак більшість з цих свідчень мають загальний характер і не подають важливої інформації для реконструкції соціально-політичної ситуації на руських землях. Попри те варто виділити низку моментів, які відображають деякі особливості міжетнічних відносин на території Карелії, Приладожжя, а також Прибалтійських земель та верхнього Подніпров’я. Аналізуючи тексти саг, можна дійти висновку, що скандинави були добре обізнаними у східноєвропейській географії. Прикладом цього є використання великої кількості топоніміки у сагах, яку досить точно можна локалізувати⁹.

Найчастіше у сагах можна зустріти інформацію про два східноєвропейські топоніми – Альдейгюборг та Хольмгард. Це міста, які були важливими торговими і політичними пунктами, резиденції конунгів Ауствегу – “Східного Шляху”. І, якщо перший топонім дослідники

⁴ Стеблін-Каменский М. И. Саги как исторический источник. С. 19–20.

⁵ Matthew J. Driscoll. What's truth got to do with it? Views on the historicity of the sagas. *Skemmtiligastar lygisogur: Studies in honour of Galina Glazyrina*, 2012. P. 15–27.

⁶ Див.: Fourth International Saga Conference, München, July 30th-August 4th, 1979.

⁷ Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. С. 123.

⁸ Пріцак О. Й. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (Крім ісландських саг). Т. 1. Пріцак. Київ: Обереги, 1997. С. 331.

⁹ Глазырина Г. В. География Восточной Европы в сагах о древних временах. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1986. С. 229–235; Джаксон Т. Н. AUSTRI GÖRÐUM: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 208 с.

ототожнюють із Ладогою, то навколо Хольмгарда ще ведуться суперечки¹⁰.

Традиційно дослідники пов’язували Хольмгард із Новгородом, однак тривалі археологічні дослідження, які за своїми масштабами не знають аналогів у Східній Європі, не змогли підтвердити існування міста з укріпленнями до 1044 р., що відповідає літописним даним. За Леонтієм Войтовичем, найдоцільніше локалізувати Хольмгард на стику Західної Двіни і Дніпра, ототожнюючи його з городищем у Гніздово, біля якого знаходяться величезні могильники (більше 6 тис. курганів), розкопки яких дають скандинавські матеріали¹¹. Це твердження дозволяє переглянути етнокультурні процеси на теренах Східної Європи в іншому ракурсі.

Обидва городища, завдяки своєму географічному розташуванню, були торговими центрами. Альдейгюборг був вихідним пунктом на Волзькому шляху з Балтійського в Каспійське море, яким поступала основна частина арабського срібла. Присутність скандинавів простежується тут з другої половини VIII ст. і переважає до початку XI ст. Альдейгюборг – найбільш згадуваний східноєвропейський топонім у легендарних сагах. Саме цей пункт найчастіше ставав об’єктом нападу зі сторони “морських конунгів”. Один із таких випадків ілюструє “Сага про Хальвдана сина Ейстейна”, записана на початку XIV ст. Як зазначає Г. Глазырина, для створення даної саги автор залучав велику кількість джерел, на які посилається у самому тексті. Це єдина сага, події якої майже повністю розгортаються на території Східної Європи¹².

Сюжет даної саги – класичний приклад нападів вікінгів та захоплення ними територіальних володінь. За сюжетом саги *хевдінг* Ейстейн був одружений з Асою, дочкою Сігурда Хйорта, правнука легендарного конунга Рагнара Лодброка (пізні записи саг нерідко приводили до очевидних хронологічних помилок. У Скандинавії онуків називали іменами дідів, розрізняючи їх за прізвиськами, які часто заплутували авторів записів. Так діяльність Рагнара Лодброка мала місце вже після загибелі Ейстейна¹³; з інших саг можна зробити висновок, що Аса була дочкою данського конунга Гаральда Гільдетана). Після цього шлюбу він отримав землі Фінмарку та Упланду в північній Норвегії. Однак після смерті дружини герой втратив свої землі та відправився на Схід у пошуках слави¹⁴.

Аналізуючи текстуальні особливості деяких саг, можна виявити хронологічні невідповідності, а також ототожнення різних осіб з

¹⁰ Войтович Л. В. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия. Ижевск, 2015. Вып. 1. С. 7–18.*

¹¹ Там само. С. 17–18.

¹² Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. С. 47.

¹³ Войтович Л. В. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия. Ижевск, 2015. Вып. 1. С. 7–18.*

¹⁴ Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. С. 51–53.

однаковим іменем, зроблене пізніми записувачами і редакторами усних текстів. Тому, для встановлення більш точної хронології, варто визначити особу головного героя, щодо цієї саги – Хальвдана. У династії норвезьких Інґлінґів можна зустріти одного Хальвдана, сина Ейстейна, однак ці імена були доволі поширеними у той період¹⁵. Л. Войтович ототожнює героя Хальвдана з Хальвданом Старим (Halfdanrgamli). Цей представник данської династії Скъольдунґів чітко фіксується під 782 р., коли він очолював посольство данського конунга Сіґіфріда до Карла Великого¹⁶. Також дослідник погоджується з думкою інших вчених, які вважають літописного князя Рюрика молодшим сином Хальвдана Старого, а сюжет нападу вікінґів на чолі з Ейстеном на Альдейґюборґ – відображенням боротьби шведських і данських династичних кланів за “Ладозьке королівство”¹⁷.

Вартими уваги є деякі топонімічні особливості цієї саги. Наприклад, автор твору локалізує місто Алаборґ у принципово іншому місці, що призвело до численних дискусій¹⁸. Зазвичай Алаборґ у скандинавській писемності ототожнювався з ютландським містом Ольборґом, однак, враховуючи численні суперечки дослідників, можна стверджувати, що найдоцільніше локалізувати Алаборґ, згаданий у сазі про Хальвдана, у районі Білого озера. Не менш важливим є питання про розрізнення автором топонімів Russia, Gardariki¹⁹, а також Austveg.

У сюжеті саги згадується, що “...було вирішено, що Хальвдан відправиться з країни (Гардаріки) з п’ятьма кораблями і вибере собі хоробрих воїнів. Відплив він спочатку в Ауствег і спіткав його там успіх...”²⁰, а також зустрічаємо оповідь, де до конунга Ейстейна в Альдейґюборґ прибули купці з Русії, які просили презимувати²¹.

Можливо, це варто розцінювати як явище синкретизму топонімів у пізній редакції саги, однак можна припустити, що первісно ці топоніми могли означати різні території на кшталт скандинавських областей, керованих різними правителями у Скандинавії. Ймовірно, це було пов’язано з тим, що при розширенні торгових шляхів, розвивались і політичні центри.

Ф. Андрощук, аналізуючи археологічні дані, виділяє два типи торгово-ремісничих центрів у Східній Європі, які розмежовані хронологічними рамками. До першого типу дослідник відносить давніші за походженням міста: Ладоґу, Гніздово, Рюрикове городище, Шестовіце, які були тісно пов’язані з Волзьким шляхом та Двинсько-Дніпровським

¹⁵ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1985. С. 92–94.

¹⁶ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. С. 69.

¹⁷ Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 198; Його ж. Князь Рюрик (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 4). Біла Церква, 2014. С. 51–59.

¹⁸ Глазырина Г. В. Alaborg “Саги о Хальвдане, сыне Эйстейна”. К истории русского Севера. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1983. Москва, 1984. С. 200–208.

¹⁹ Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. С. 61.

²⁰ Там само. С. 61.

²¹ Там само. С. 61.

шляхами на сході. Існування цих міст співпадає з існуванням Бірки – важливого торгового центру в Скандинавії.

До другого типу хронологічно пізніших міст належать: Смоленськ, Київ, Чернігів, які пов’язані вже з іншою системою торгових шляхів, переважно не з Арабським Сходом, а з Візантією²².

Тетяна Джаксон, на основі топонімії та археологічної періодизації Гліба Лебедева²³, виділила три етапи розвитку топоніму aust-, пов’язуючи це з просуванням вікінгів на Схід²⁴. Однак зазначені топоніми могли й означати різні території, які мали свої осередки. Наприклад, Г. Глазиріна в коментарях до “Саги про Хальвдана, сина Ейстейна” припускала умовний поділ території Русі на північну – Гардарікі, та південну – Руссію, аргументуючи це свідченнями з “Саги про Егіля однорукого і Асмунда вбивці берсерків”, які зазначали, що Русія знаходиться між Гунландом і Гардарікі²⁵. Ця сага також відноситься до пізніх легендарних саг, її запис датується др. пол. XIV ст.²⁶ Саме тому великий проміжок між періодом описаних подій і часом запису саги, а також територіальна віддаленість могли призвести до неточностей у викладі.

Часто у давньоскандинавських писемних джерелах Альдейгюборг і Хольмгард вважались столичними містами, центрами протодержавних утворень. Якщо врахувати концепцію Л. Войтовича про локалізацію Хольмгарда у Гніздово, то можна припустити існування двох основних протодержавних утворень, що знаходились навколо основних торгових шляхів: Хольмгарда як осередку Двинсько-Дніпровсько шляху (основної артерії шляху “з варяг у греки”) та Альдейгюборгу – західної точки Волзького шляху. Під час злиття торговельних шляхів та об’єднання цих територій в централізовану державу топоніміка могла накладатися, що знайшло відображення у сагах.

Торгові шляхи об’єднав літописний князь Олег²⁷. Але свідчення саме про цього Олега у скандинавських сагах не знаходимо, за винятком спроб ототожнити Олега з Орваром Оддом²⁸.

Кінцівка “Саги про Хальдана, сина Ейстейна” також символічна і не несе особливої цінності у плані історичної інформативності. Автори описують повернення Хальвдана в Норвегію та відвоювання ним

²² Андрощук Ф. А. Гнёздово, Днепровский путь и финал Бирки. Гнёздово. 125 лет исследования памятника. *Труды ГИМ*. Вып. 124. Москва, 2001 С. 126-135.

²³ Лебедев Г. С. Этапы развития русско-скандинавских отношений в IX-XI вв. *IX Всесоюзная Конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии*. Тезисы докладов. Тарту, 1982. Ч. 2. С. 188-190; Его же. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1985. С. 185-188.

²⁴ Джаксон Т. Н. AUSTR I GÓRÐUM: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. С. 39-49.

²⁵ Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. С. 103.

²⁶ Fornaldarsögur Norðrlanda.; Rafn, Carl Christian 3. b. Kaupmannahofn, 1830. S. 365-407.

²⁷ Войтович Л. В. Князь Олег Віщий: легенди і загадки. Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Вип. 2. Луганськ, 2004. С. 190-202.

²⁸ Тиандер К. Ф. Поездки скандинавов в Белое море. С. 230-245.

материнських земель. Можливо, редактори переплутали Хальвдана Старого з Хальвданом Чорним, сучасником згадуваного Сігурда Хйорта. У “Сазі про Хальвдана Чорного” оповідається, що Сігурд Хйорт був вбитий берсерком Хакі, який захопив його володіння у Хадаланді. Проте Хальвдан убив Хакі і відвоював землі свого тестя, конунга Сігурда в Норвегії²⁹. Інші джерела також не згадують Аси, дочки Сігурда Хйорта.

Цікаві свідчення містить “Сага про Гревйор і конунга Хейдрекка”. Її запис датують XIII ст., однак, на відміну від саги про “Хальвдана, сина Ейстейна”, дослідники однотайно називають першооснову цієї саги – епічні поеми “Битва готів з гунами” і “Пробудження Агнатюра”, які своїм корінням сягають набагато давнішого часу³⁰.

Це джерело цінне для нас своїми генеалогічними даними. Генеалогія у ньому має інший характер, ніж у решти легендарних саг, оскільки її можна порівняти з “Діяннями Данів” Саксона Граматика, із “Сагою про Інґлінгів” Снорі Стурлусона, які, на думку дослідників, є більш авторитетними джерелами.

Аналізуючи текст цієї генеалогії, можна побачити, що першим скандинавським конунгом, який захопив території Східної Європи був Івар Широки Обійми. У сазі згадується, що він об’єднав землі Данів, Саксів, захопив частину Англії, Нортумбрію, Курланд, Естланд, а також землі на схід до Гардаріки³¹.

Схожу інформацію тільки без територій Курланду і Естланду подає і Сноррі Стурлусон у “Сазі про Інґлінгів”³². Такі розбіжності Г. Глазыріна пояснює пізнішою вставкою у зв’язку з територіальними претензіями Швеції на території Прибалтики у XIII ст.³³.

Діяльність цього легендарного конунга датується VII ст. і, на думку Г. Лебедева, не є вигадкою. Дослідник вважає, що саме сюжет про Івара Широки Обійми є перехідним моментом від епічної до історичної генеалогії. На його думку, крізь призму цього сюжету можна відтворити першу зону активності вікінгів³⁴.

Синами Івара були Гаральд Бойовий Зуб і Рандвер. Син Рандвера, Сігурд Рінг відвоював у свого дядька Гаральда Данію³⁵. Цю битву при Бравелі згадує і Саксон Граматик³⁶. Сином Сігурда Рінга автор

²⁹ Снорри Стурлусон. *Круг Земной*. Москва: Наука, 1980. С. 38–42.

³⁰ Глазырина Г. В. Перечень правителей Швеции в древнеисландской “Саге о Хервёр и конунге Хейдрекке”. К проблеме конструирования генеалогий. *Восточная Европа в древности и средневековье*. 2001. С. 66–71; Прицак О. *Походження Русі. Стародані скандинавські саги і Стара Скандинавія*. Т. 2. Київ: Обереги, 2003. С. 242.

³¹ The Saga of King Heidrek the Wise. Both in Old-Ice. and Engl. texts; translated by Christopher Tolkien. London, 1960. S. 59.

³² Снорри Стурлусон. *Круг Земной*. С. 33.

³³ Глазырина Г. В. Перечень правителей Швеции в древнеисландской “Саге о Хервёр и конунге Хейдрекке”. С. 70.

³⁴ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе*. С. 95.

³⁵ The Saga of King Heidrek the Wise. Both in Old-Ice. and Engl. texts; translated by Christopher Tolkien. London, 1960. S. 60.

³⁶ The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus. Translated by Oliver Elton. London:

саги називає Рагнара Лодброка, який після батька став королем Данії³⁷. Цю інформацію підтверджує Саксон Граматик – “Сага про Рагнара Лодброка”³⁸ та “Татр про синів Рагнара”. Згадують Рагнара також Франкські та Ірландські аннали, однак не як короля Данії, а як “dux Nortmannorum”, тобто герцог, князь або ярл. Очевидно, не маючи сталих земельних володінь, він займався піратством, був “морським конунгом”. Найбільше свідчень про нього пов’язано з нападом на Париж у 845 р.³⁹.

Таким чином, беручи до уваги дані джерел та історіографії, важко сказати хто насправді був батьком Рагнара Лодброка. Найвірогідніше, що він належав до бічного данського роду Скіольдунгів і не мав стосунку до шведських Інглінгів. Час його набігів на Європу припадає на період правління у Данії короля Хоріка I. Генеалогія Рагнара Лодброка є надзвичайно заплутаною, однак сумнівно, що саме Сігурд Ріг був його батьком⁴⁰.

Також сага згадує синів Рагнара та території їхнього правління. Цікавим є свідчення про Хвістерка, бастарда, або молодшого сина Рагнара, який правив в Аустрії⁴¹. Згадує його і Саксон Граматик, але в латинізованій формі як Вітсерка. Свідчення Саксона є досить розлогіми, він згадує напад Рагнара на Гелеспонт, очевидно, цю назву варто трактувати як латинізоване позначення території Ауствегу, створене під впливом античної традиції. Оскільки перед цим автор згадує місто Дюна⁴², що у скандинавській традиції співвідноситься з річкою Західною Двіною⁴³. Можливо, таким містом було Гніздово, що знаходиться напроти волоку з річки Касплі, притоки Західної Двіни до Дніпра.

Саксон Граматик зазначає, що Рагнар зібрав військо і відправився у похід проти Дія – короля Гелеспонту. Сам король брав участь у битві, однак його спіткало лихо і він поліг у бою. Королем завойованих земель Рагнар зробив свого сина Хвітсерка. Але у Дія було два сини: Дій і Даксо, які були одружені на доньках правителя Русі. Попросивши допомоги у свого тестя, сини Дія виставили проти Рагнара велику армію, яку легендарний ватажок зумів розбити⁴⁴. Проте з часом Даско ввів до міста, у якому мешкав Хвітсерк, армію, яка під виглядом купців вчинила напад. Хвітсерк та його військо відчайдушно боролось, за що

Nutt, 1894. S. 311–321.

³⁷ The Saga of King Heidrek the Wise. S. 60.

³⁸ Fornaldarsögur Nordrlanda.; Rafn, Carl Christian. 1.b. Kaupmannahofn, 1829. S. 235–299,

³⁹ McTurk R. W. Ragnarr Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15 – 21 August 1973*. Dundalk, 1976. P. 93–124.

⁴⁰ Smith A.H. “The Sons of Ragnar Lothbrok.” *Saga. Book of the Viking Club*. Vol. 11. 1936. P. 173–196; McTurk R. W. *Studies in Ragnars Saga Loðbrókar and its Major Scandinavian Analogues*. Oxford, 1979. S. 275.

⁴¹ The Saga of King Heidrek the Wise. S. 60.

⁴² The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus. Translated by Oliver Elton. London: Nutt, 1894. P. 30.

⁴³ Джаксон Т. Н. AUSTR I GÓRÐUM: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. С. 34.

⁴⁴ The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus. P. 372.

Даско хотів подарувати йому життя, однак король відмовився⁴⁵.

Хвітсерк також згадується у “Сазі про Стурлауга Працьовитого”⁴⁶. Але важко встановити чи має він якийсь стосунок до сина Рагнара.

Л. Войтович ототожнює Хвітсерка з літописним князем Аскольдом. Це твердження важко підтвердити чи спростувати. З одного боку, Повість временних літ подає літописну легенду щодо найдавнішої історії Русі, яку важко вважати достовірним історичним джерелом⁴⁷. З іншого боку, зазначена оповідь добре ілюструє боротьбу різних скандинавських кланів на території Східної Європи.

Згаданий Саксоном Граматиком Гелеспонт можна локалізувати на території Двинсько-Дніпровського шляху. Якщо врахувати, що Хвітсерк помер до смерті свого батька Рагнара, загибель якого датується 860-ми роками, то можна припустити, що спроби утвердження Хвітсерка на Східному шляху відбулися після нападу Ейстейна та утвердження Хальвдана Старого в Альдейгюборзі і приблизно в один час із нападом шведських Інглінгів на Ладогу в 850-х роках⁴⁸.

Рагнар вирішив помститись за смерть сина. Він наказав Іварові управляти державою, а сам вирушив на Русь у пошуках вбивці⁴⁹. Достеменно невідомо, що мав на увазі автор: чи Русь була лише проміжним пунктом у його подорожі, чи кінцевою метою. Можна припустити, що ці території є близькими між собою і в уявленнях автора відносились до однієї сфери впливу. Цікавим є також той факт, що Хвітсерка названо правителем Скіфії, яку з попередніх зауваг автора можна локалізувати в Подніпров’ї⁵⁰. Однак питання східноєвропейських топонімів у праці Саксона Граматика є все ж досить складним і потребує окремого дослідження.

Захоплена Ейстейном територія Альдейгюборгу обмежувалась лише навколишніми землями Приладожжя. Це протодержавне утворення можна порівняти зі скандинавськими аналогами у період ранньої Епохи вікінгів, яких тоді налічувалось сотні. Таким маленьким “королівством” був і Алаборг. Ці поселення зазвичай розташовувались на головних пунктах торговельних шляхів і основне їх призначення полягало у закладенні факторій та зборі мита.

Отже, на матеріалі “Саг про давні часи” можна простежити боротьбу різних скандинавських династій за ключові торговельні сполучення у Східній Європі. Зазвичай цим займались не прямі спадкоємці скандинавських королівств, а представники бічних династій. Також не виключено, що ватажки вікінгів могли й не належати до королівських родин (особливо у ранній період експансії). Адже бувало, що автори саг, задля прославлення своїх героїв, хибно намагалися пов’язати їх із королівськими династіями, оскільки в середньовічній Скандинавії

⁴⁵ Ibidem. P. 376–377.

⁴⁶ Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. С. 171.

⁴⁷ Толочко А. П. Очерки начальной Руси. Киев–Санкт-Петербург: Лаурус, 2015. С. 17–34.

⁴⁸ Войтович Л. В. Князь Рюрик. С. 9.

⁴⁹ The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus. P. 377.

⁵⁰ Ibidem. P. 377.

ВІЙСЬКОВІ НАПАДИ “МОРСЬКИХ КОНУНГІВ” НА ОКОЛИЦІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ...

походження було важливим фактором у житті будь-якої людини. Нерідко автори пізніших записів саг просто плутали прізвиська однойменних героїв. У легендарних сагах є актуальною проблема «мандрівних сюжетів», тобто приписування одному герою подвигів різних діячів. Яскравим прикладом збірного образу скандинавського героя є Хальвдан, який увібрав у себе риси інших славетних ватажків вікінгів. Усе це спричинило численні хронологічні невідповідності у сагах. Саме тому існує багато різних поглядів на легендарні саги, що, власне, робить їх актуальним предметом досліджень й дотепер.

Владислав Кіорсак. ВІЙСЬКОВІ НАПАДИ “МОРСЬКИХ КОНУНГІВ” НА ОКОЛИЦІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ВІДОБРАЖЕННІ ЛЕГЕНДАРНИХ САГ.

Проаналізовано свідчення про територію східної Європи в легендарних сагах, визначено їх історичну достовірність на основі співставлення з іншими скандинавськими джерелами та матеріалами археології. Розглянуто соціально-політичну ситуацію на території основних східноєвропейських протодержавних центрів у VIII-X ст., а також трактування цих подій у західноєвропейській та вітчизняній історіографії.

Ключові слова: легендарні саги, Русь, Скіюльдунги, Інґлінґи, Ауствег, Хольмґард, морські конунґи.

Vlavislav Kiorsak. A MILITARY ATTACKS OF “SEA KING” AROUND EASTERN EUROPE IN THE REFLECTION OF THE LEGENDARY SAGAS.

An analysis of the legendary sagas Eastern Europe can be considered as a part of the “Scandinavian World” in the perception of their authors. Legendary saga together with other Scandinavian sources and materials of archeology reflect the struggle of different Scandinavian classes for a key ethno-cultural centers that formed around major trading routes - such as the Volga , Dnieper - Dvina , and the path from the Vikings to the Greeks. These fake derevations controlled by the formation of various Scandinavian dynasties , that often occurring dynastic military conflicts and attacks by “sea king “, the representatives of the peoples of the Scandinavian side who have not received the hereditary possessions and engaged in maritime piracy. A striking example is the heroes of sagas Halfdan son Eystein and Ragnar Lodbrok , who lived at one time and attacked various cities in Eastern Europe, but quickly had to leave . The saga editors are often confused about characters and invent genealogy , which complicates the identification of the hero, and results in chronological confusion.

However, involving the whole range of possible sources to reconstruct the socio- political and ethno-cultural situation in Eastern Europe. The question of the unsuitability of the legendary sagas as historical sources should be revised. That they contain an unique information to study the

history of Rus, but hidden under layers of later editions and stereotypes. Only a comparative historical analysis will allow us to highlight historic core of the work.

An important issue is the interpretation of toponymy . Traditionally, the historiography of place names Russia, Garpaгнкі, and Austrvegr treated as one name Rus. In our opinion this issue should be reconsidered, because these place names could initially identified with different territories and only with the formation of the centralized Russian state merge into a single title.

Keywords: legendary sagas, Rus', Skjoldungs, Inglings, Austveg, Holmgard, "sea king".

Наталя РАЙТАРОВСЬКА,
магістр, PhD-докторант
(Львівський національний університет
ім. І. Франка, Україна).

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ СКЬОЛЬДУНГІВ У ЄВРОПІ

В сучасній історіографії відрізок часу, що охоплює другу половину VII і до першої половини XI ст. відомий під назвою “Епоха вікінгів у Європі”. Це поняття включає в себе не лише вплив північних воїнів на військову справу, а й політичний, економічний та культурний розвиток європейських країн. Вікінгам вдалось залишити помітний слід в європейській історії, заснувати власні держави, які проіснували ще чимало часу, а деякі аспекти їхнього життя стали добрим підґрунтям для міфотворення. Нестача джерел до студій над проникненням північних воїновників вглиб європейського континенту змушує використовувати напрацювання всіх суміжних наук, щоб отримати цілісну картину тогочасного світу. Нашу увагу привернула династія Скьольдунгів, представники якої першими посіли данський престол, і згодом зуміли створити власну імперію, до складу якої увійшли не лише скандинавські землі, а й Британія.

Українську історіографію представляють праці, де переважно висвітлюються взаємовідносини скандинавських держав із землями Русі, їх династичні зв'язки та вплив вікінгів на розвиток Східної Європи. Однак українські історики не приділяють належної уваги вивченню походів вікінгів на терени Західної Європи, їх участі у міжусобних війнах тогочасних правителів. Вплив варягів на розвиток військової справи представлений роботами відомого археолога Федора Андрощука, який разом із Володимиром Зоценком опублікував альбом скандинавських старожитностей та кілька розвідок по скандинавських мечях, заповнивши лакуну у дослідження відомого знавця зброї вікінгів Яна Петерсена¹. Зокрема, порівнявши мистецьке оздоблення на різних типах мечів, Андрощук вказав на тісні контакти між Данією і Британією IX-X ст.². Величезну роботу із досліджень впливу скандинавів

¹ Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси / *Scandinavian Antiquities of Southern Rus'*. Paris, АСНВуз, 2012. 367 р.

² Андрощук Ф. Нормани і слов'яни у Подесінні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999; Його ж. Скандинавские древности в топографии древнего Киева. *Ruthenica*. Т. 3. Київ, 2004. С. 7–47. Амбросіани Б., Андрощук Ф. Вооружение и восточные

на розвиток Середнього Подніпров'я здійснив В. Зоценко, який у своїх публікаціях розкрив чимало дискусійних проблем, що стосувались присутності вікінгів на шляху "із варяг у греки"³.

Величезний пласт досліджень присвячено дискусії між норманістами та антинорманістами щодо походження Русі, яка схоже далека від свого завершення. Серед них можна виокремити праці, які розкривають проблему походження літописного Рюрика. Більшість авторитетних вчених схиляються до гіпотези, що він належав до бічної гілки данських Скъольдунгів, які правили в королівстві Лер⁴. Ще одним

контакти Бирки. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX–X ст.* Чернігів–Шестовиця, 2006. – С. 4–17.

- ³ Зоценко В. Н. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX–X вв. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии.* Москва, 1985. С. 126–127; Його ж. Высокие наконечники ножен и мечей конца X – начала XI в. *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей.* Санкт-Петербург, 1999. С. 35–48; Його ж. Гнездово в системе связей Среднего Поднепровья IX–X вв. *Гнездово: 125 лет исследования памятника* [Труды ГИМ. Вып. 124]. Москва, 2001. С. 121–125; Його ж. Скандинавские древности и топография Киева "дружинного периода". *Ruthenica.* Т. 2. Киев, 2003. С. 26–52; Його ж. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Київ, 2004. С. 87–105; Його ж. Скандинавський імпорт бронзи в Южну Русь. *Двґнеслово: Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка. З нагоди його 70-річчя.* Київ, 2008. С. 112–117.
- ⁴ Крузе Ф. О происхождении Рюрика. *Журнал Министерства Народного Просвещения.* 1836. № 1. Январь. С. 43–73; *Thomsen V. Ancient Russia and Scandinavia and Origin of the Russian State.* Oxford–London, 1877; Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. 1. Київ, 1913. 655 с; *Беляев Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик Начальной Летописи.* *Seminarium Kondakowinum.* Т. 3. Praha, 1929. С. 215–270; Мошин А. Варяго-русский вопрос. *Slavia.* Т. 10. 1931. С. 109–136, 343–379; Ловмянский Г. Рорик фрисландский и Рюрик новгородский. *Скандинавский сборник.* Вып. 7. 1963. С. 221–249; Його ж. Русь и норманны. Москва, 1985. С. 127; Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII века. Москва, 1978. С. 166–168; Рыбаков Б. Киевская Русь русскискняжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 286; Фроянов И. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов. *Вопросы истории.* 1991. № 6. С. 3–15; Свердлов М. Rorik (Hroekr) i Gordum. *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Паушто.* Москва, 1994. С. 36–40; Войтович Л. Генеалогія династій Рюриковичів та Гедиміновичів / Відп. ред. Я. Ісаевич. Київ, 1992. 199 с; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна та політична роль. *Історико-генеалогічне дослідження.* Львів, 2000. 649 с; Його ж. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 784 с; Його ж. Рюрик: легенди и действительность. *Исследования по Русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию профессора И. Я. Фроянова.* Москва, 2006. С. 111–121; Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008. 464 с.; Його ж. Вікінги у Центрально-Східній Європі: загадки Ладоги і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету.* Вип. 12. 2009. С. 79–101; Його ж. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. *Продовження дискусії на межі XX і XXI століть. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. *Збірник наукових праць.* Вип. 20. Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2011. С. 142–188; Його ж. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип. 48. Львів, 2013. С. 3–35; Його ж. Князь Рюрик (Славетні постаті середньовіччя). Біла Церква, 2014. 120 с.; Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Т. I. Київ, 1997. 1080 с; Франклин С., Шепард Д. *Начало Руси (750–1200).* Санкт-Петербург, 2000. 624 с; Лебедев Г. *Эпоха викингов в Северной Европе.* Санкт-Петербург, 2005. 658 с; Сахаров А. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности. *Сборник Русского исторического общества.* Т. 8. (156). Антинорманизм. Москва, 2003. С. 9–17; Чернов А. В старой Ладоге найден герб Рюрика? *Интернетресурс:* www.chernov-trezin.com

... ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТ. ДІЯЛЬНІСТЬ СКОЛЬДУНГІВ У ЄВРОПІ

дискусійним питанням, яке привернуло увагу вітчизняних дослідників є локалізація Руського каганату, про який збереглося повідомлення у Бертинських анналах⁵. Видатний історик української діаспори Омелян Прицак навіть висунув гіпотезу про хазарське походження Русі⁶. Ми з цим не погоджуємось, адже археологічні знахідки Києва свідчать про протилежні речі – хазарського елементу на нижніх горизонтах столиці не має, однак напрацювання Прицака дали новий поштовх для досліджень Русі. Значна кількість істориків схиляється до думки, що каганат існував на теренах Середнього Подніпров'я, тобто його центром була аж ніяк не Стара Ладога, як стверджують зараз російські дослідники⁷.

Значне місце у сучасній російській історіографії теж посідає дискусія про утворення Русі, яка базується на засадах радянського анти норманізму, і нових аргументів у суперечку не додає. Проте є напрями дослідження, які базуються на вивченні суспільства вікінгів, їхньої культури, проводячи паралелі із Західною Європою, і тут можна виділити напрацювання Гліба Лебедева⁸, Олени Мельникової⁹ та Арона Гуревича¹⁰, які здійснили вагомий внесок у вивчення епохи вікінгів. Оригінальні висновки зробила О. Мельникова, яка висунула теорію договорів з норманами на протипагу їхнім завоюванням, однак не розвинула її далі.

narod.ru/GerbRurika.htm; Пчелов Е. Рюрик. Москва, 2010. 336 с; Його ж. Был ли древнерусский Рюрик Рориком ютландским? *Вопросы истории*. 2012. № 10. С. 97–109; Гедеонов С. Варяги и Русь. Москва, 2011. 354 с; Повесть временных лет. Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментар. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Санкт-Петербург, 2012. 512 с.

⁵ 839 року до Людовика прибуло посольство візантійського імператора Теофіла, який “надіслав також... деяких людей, які стверджують, що вони, тобто народ їх, називається Рос (Rhos); король (rex) їх, якого звать каганом (chacanus), направив їх до нього (Теофіла), як вони запевняли, заради дружби. Він (Теофіл) просив..., щоб милістю імператора і за його допомоги вони отримали можливість крізь його імперію безпечно повернутися на батьківщину, бо шлях, яким вони прибули до Константинополя прямує землями варварськими і у своїй надзвичайній дикості винятково лютих народів, і він не бажав, щоб вони повертались цим шляхом, аби не наражалися за нагоди на яку-небудь небезпеку. Ретельно розслідувавши цілі їхнього прибуття, імператор дізнався, що вони походять з народу шведів (Sueones), і, вважаючи їх радше розвідниками і в тій країні і в нашій, ніж послами дружби, вирішив про себе затримати їх до тих пір, доки не вдасться достеменно дізнатися, чи з'явилися вони з щирими намірами, чи ні. Про це він не оминув... повідомити Теофілові, а також про те, що з любові до нього прийняв їх ласкаво і що, якщо вони виявляться гідними довіри, він відпустить їх, надав можливість безпечного повернення на батьківщину і допомогу; якщо ж ні, то з нашими послами відправить їх перед його (Теофіла) очі, аби той сам вирішив, як з ними слід вчинити” (Ann. Bert., а. 839. Р. 30–31.)

⁶ Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. Научная редакция, послесловие и комментарии В. Петрухина. Москва-Иерусалим, 1997. 259 с.

⁷ Див хоча б: Галкина Е. С. Тайны русского каганата. Москва, 2002. 432 с.

⁸ Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. Санкт-Петербург, 2005. 658 с.

⁹ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи. Москва, 2001. 254 с. Ее же. Вступления норманнов в дипломатические отношения с Франкской империей. *Historia animata*. Памяти О. И. Варьяш. Под ред. И. И. Варьяш. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2004. Ч. 3. С. 22–38. Ее же. Древняя Русь и Скандинавия. Москва, 2011. 477 с.

¹⁰ Гуревич А. Походы викингов. Москва, 1966. 182 с.

Археологічні розкопки Старої Ладogi пошвавили дискусію в історіографії, тож з'явилося чимало нових публікацій з даної тематики. Стара Ладoga вже з кінця VIII ст. відігравала значну роль на території Північно-Східної Русі, оскільки була важливим транзитним центром на великому торгівельному шляху, що простягався від Скандинавії до Каспійського моря, а згодом на “шляху із варяг у греки”. Отже, завдяки вигідному географічному розташуванню поселення швидко та успішно розвивалося і багатіло, тож не дивно, що багатства Ладogi привернули увагу вікінгів. Археологічні знахідки свідчать, що скандинавський елемент був присутній у поселенні майже від початку його існування, що визнають навіть антинорманісти, але намагаються применшити роль скандинавів у міському житті¹¹.

Зарубіжна історіографія репрезентована численними загальними працями про експансію вікінгів у Європу, однак досі не має цілісного дослідження, присвяченого військово-політичній діяльності Скульдунгів¹² Представники відомих наукових шкіл Кембриджського, Гайдельберзького, Ельського та Гарвардського університетів, досліджували лише окремі аспекти політики кількох найвідоміших представників Скульдунгів у контексті їхніх походів. Значний інтерес викликає розвиток торгівельних шляхів у Північно-Східній Європі, і тут варто відзначити ґрунтовне дослідження Д. Кірбі та М. Хінканена “Балтика та Північне море”¹³, а також Владислава Дучка “Русь вікінгів”¹⁴, де

¹¹ Давидан О. К вопросу о контактах древней Ладogi со Скандинавией. *Скандинавский сборник XVI*. Таллин, 1971; Кирпичников А., Лебедев Г. и др. Русско-скандинавские связи в эпоху образования Древнерусского государства (IX–XI вв.). *Scando-Slavica*. Т. 24. С. 64–89; Кирпичников А., Лебедев Г. и др. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского на современном этапе археологического изучения. *Краткие сообщения Ин-та Истории материальной культуры*. Вып. 160. 1980. С. 27; Петрухин В. Призвание варягов: историко-археологический контекст. *Древнейшие государства на территории Восточной Европы*. 2005. Москва, 2005. С. 33–46.

¹² Див: Зимек Р. Викинги: миф и эпоха. Средневековая концепция эпохи викингов. *Древнейшие государства Восточной Европы. Восточная и Северная Европа в средневековье*. Москва, 2001. С. 9–25; Диллон М., Чедвик Н. Кельтские королевства. Пер с англ. С.В.Иванов. Санкт-Петербург: Евразия, 2002. 512 с.; Джаксон Т. Н. Русь глазами средневековых скандинавов. *Мир Истории*. 2002. № 4–5. С. 48–58; Hudson B. T. Viking Pirates and Christian Princes: Dynasty, religion and Empire in the North Atlantic. Oxford Oxford University Press, 2005. 278 p.; Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург: Евразия, 2005. 640 с.; Downham C. Viking Kings of Britain and Ireland: The dynasty of Ivarr to A.D. 1014. Edinburgh: London: Dunedin Academic Press, 2008. 338 p.; Idem. “Hiberno-Norwegians” and “Anglo-Danes”: anachronistic ethnicities and Viking-Age England // *Medieval Scandinavia*. 2009. Vol. 19. P. 139–169; Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2011. 476 с.; Holman K. The Northern Conquest: Vikings in Britain and Ireland. Oxford: signal Book, 2012. 288 p.; Somerville A., McDonald R. A. The viking Age: A Readings in Medieval civilization and culture. University of Toronto Press, 2014. 528 p.; Carroll J., Harrison S.H., Williams G. The Vikings in Britain and Ireland. London: British Museum Press, 2014. 144 p.; Viking Worlds: Things, spaces and movement. Ed. M.Eriksen, U.Pedersen, B.rundberget, I.Axelsen, H.Berg. Oxford: Oxbow, 2014. 557 p.

¹³ Kirby D. The Baltic and the North Seas. London: Routledge, 2000. 353 p.

¹⁴ Duczko W. Viking Rus: studies preference of Scandinavians in the Eastern Europe. Leiden, 2004. 308 p.

завдяки комплексному підходу висвітлені важливі аспекти політики Скольдунгів у Балтійському регіоні, зокрема маловідомі сторінки взаємовідносин між прийшлими вікінгами та місцевим населенням.

Серед останні досліджень помітно виділяється новими підходами у вивченні проблеми монографія істориків Кембриджського університету Раймона Орама та Анджело Форте “Імперія вікінгів”. Автори пропонують розглядати усю політику вікінгів, крізь призму їхнього бажання створити єдину гігантську імперію, що зрештою втілилась Канутом Великим (згодом і Кальмарською унією – прим.авт.). Проте зв’язки Скольдунгів тут розкрито фрагментарно і неповно, переважно у контексті експансії вікінгів у Європу. Значно більше уваги присвячено особі Канута Великого, який зумів створити власну імперію.¹⁵

Новий методологічний підхід запропонував історик Єльського університету Андерс Вінрот у своїй праці «Перетворення Скандинавії». Дослідник розглядає проблему цілісно, не розділяючи її на різні країни, таким чином представивши цілісну картину взаємозв’язків, що виникли внаслідок впливу вікінгів¹⁶ Однак А. Вінрот більше зосереджує увагу на зовнішньополітичних зв’язках, а його причини завоювальницьких походів збігаються із тими, які назвав відомий французький історик Марк Блок.

Нові археологічні знахідки, дослідження джерел, пожвавили дискусію у західноєвропейській історіографії, результатом чого стали численні праці. Серед них варто відзначити ті, які висвітлюють діяльність одного із найвідоміших морських конунгів Рагнара Лодброка, походження якого настільки туманне, що деякі історики вважають його звичайною вигадкою хроністів¹⁷. Сучасні дослідження дозволяють надійно пов’язати його із династією Скольдунгів, адже тоді б його сини не змогли заснувати власні королівські династії в Ірландії, що переконливо довела у своїй монографії англійська дослідниця Елізабет Роу¹⁸. Однак вона критично ставиться до саг, вважаючи їх занадто суперечливим та неповним джерелом.

Деякий інший напрям досліджень розвивав ірландський вчений Рорі Мактюрк – він більше уваги приділив синам Рагнара Лодброка та їхній політиці в Ірландії, а також детально вивчив “Аннали ірландських королів”¹⁹. “Сага про Рагнара Лодброка та його синів” детально вивчив Бен Вагоннер. Історик на основі широкої джерельної бази ретельно дослідив особу Рагнара Лодброка, і склав його родовід. Згідно із “Сагою про Рагнара Лодброка”, її головний герой є сином короля Данії Сігурда

¹⁵ Forte A. Viking Empires. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 462 p.

¹⁶ Winroth A. The conversion of Scandinavia. Vikings, merchants and missionaries in the remaking of Northern Europe. London: Yale University Press, 2012. 238 p.

¹⁷ Гвин Джонс. Викинги. Потомки Одина и Тора. Москва: "Центрполиграф", 2004.

¹⁸ Rowe Elizabeth Ashman. Vikings in the West. The Legend of Ragnarr Loðbrók and His Sons. Wien, 2012. 310 p.

¹⁹ McTurk R. RagnarrLoðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15 – 21 August 1973*. Dundalk: Viking Society for Northern Research, 1976. P. 93–124; Ibid. *Studies in Ragnars Saga Loðbrókar and its Major Scandinaviam Analouques*. Oxford, 1979. P. 275.

Рінга, який був сином Ауд Багатої, дочки Івара Широки Обійми, а отже належав до бічної гілки династії Скульдунгів²⁰.

Дуже мало уваги західноєвропейські історики приділяють взаємовідносинам Скульдунгів та ще однієї могутньої династії Каролінгів. У розвідках, де розповідається про історію імперії Карла Великого, про взаємовідносини із північними сусідами згадано коротко і побіжно, у контексті Саксонських воєн та військових походів вікінгів на землі Каролінгів²¹.

Помітним явищем історіографії проблеми стала колективна праця “Світ вікінгів”, у якій опубліковано не лише нові дослідження з розвитку військової справи, політики, культури, та суспільства скандинавів, а й бібліографію до кожного розділу. Так, Б. Амбросіані розкрив історію Бірки, доповнивши дослідження Хольгера Арбмана своїми порівняннями фризької кераміки. Долучився до колективної монографії вже згадуваний Ф. Андрощук, опублікувавши статтю про експансію вікінгів у Східну Європу. Історик доповнив новими археологічними даними свої висновки щодо скандинавської присутності на Русі. Стефан Брінк, відомий вчений-скандинавіст університету Упсали, розкрив особливості експансії вікінгів у Західну Європу. Він провів паралелі із їхніми походами на Схід, і довів, що лише завдяки сильнішій владі Каролінгів та внутрішніх міжусобицях, представники династії Скульдунгів залишилися васалами, а не заснували власні держави²².

З наведеного короткого огляду історіографії проблеми видно, що військово-політична діяльність династії Скульдунгів вивчена досить фрагментарно у контексті загальних експансіоністських планів вікінгів у Європі. Нові комплексні дослідження династичних зв'язків Скульдунгів, їх військових успіхів, успішного контролю над торгівельними шляхами, зможуть заповнити прогалини не лише у історії України, а й Європи. Крім того, практично не розробленим є напрямок впливу вікінгів на розвиток військової справи.

²⁰ Waggoner Ben. *The Sagas of Ragnar Lodbrok*. 350 p.

²¹ Тейс Л. Наследие Каролингов. Москва, 1993. 272 с.; Hodges R., Whitehouse D. Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe. *Archaeology and the Pirenne Thesis*. Oxford, 1983. 546 p.; Hudson B. T. *Viking Pirates and Christian Princes: Dynasty, religion and Empire in the North Atlantic*. Oxford University Press, 2005. 278 p.; Sawyer. P. H. *Kings and Vikings*. New York: Routledge, 1992. 192 p.; Somerville A., McDonald R.A. *The viking Age: A Readings in Medieval civilization and culture*. University of Toronto Press, 2014. 528 p.

²² *The Viking World*. London, 2008. 757 p.

Наталя Райтаровська. УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ СКЬОЛЬДУНГІВ У ЄВРОПІ.

У даній статті подається короткий огляд історіографії досліджуваного питання. Проаналізовано найважливіші праці із дискусійних проблем дослідження, показано білі плями у дослідженнях та окреслено перспективні напрями подальших студій.

Ключові слова: Скьольдунги, вікінги, історіографія, Русь, Рагнар Лодброк, військові походи

Natalja RAJTAROVSKA. UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY ON THE MILITARY-POLITICAL ACTIVITY SKJOLDUNG IN EUROPE

This article gives a brief overview of the historiography of the question under study. Analyzes the most important works of the controversial problems of the thesis, showing whites pots in the research and but perspective derections of further studios are outlined.

Keywords: Skjoldung, Vikings, historiography, Rus', Ragnar Lothbrok, military campaigns

Микола КОЗАК,
магістр, PhD-докторант
(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Україна).

БУЛАВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ОЗБРОЄННЯ ВОІНА ГАЛИЦЬКОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ У XI–XIV СТОЛІТТЯХ.

Досвід вивчення озброєння доби Київської Русі впродовж XIX–XXI ст. засвідчив необхідність розгляду різних видів зброї в контексті територіальних особливостей та розвитку загального комплексу озброєння. Значне місце серед озброєння руського воїна, як дружинника, так і ополченця, займає ударна зброя, серед якої головною є булава. Проблема вивчення руських булав, як і усього середньовічного озброєння загалом, полягає у потребі систематизації відомих матеріальних знахідок, виявлених як в результаті методичних, так і внаслідок грабіжницьких розкопок, що часто унеможлиблює прив'язку знахідки до конкретної пам'ятки і в подальшому ускладнює датування. Проблемою є також встановлення розмірів та місця перебування знахідки, які часто у літературі подаються побіжно, або ж автор цією інформацією не володіє. У цій статті ми здійснимо спробу звести всі відомі знахідки булав XI–XIV ст., які відносяться до земель Галицького та Волинського князівств. Варто наголосити, що оскільки автор не мав змоги працювати безпосередньо із фондowymi збірками українських і польських регіональних музеїв, де містяться знахідки, які нас цікавлять, відтак наведені в роботі каталоги можуть доповнюватись в майбутньому у процесі дослідження теми, та у зв'язку із новими знахідками.

Археологічні колекції булав із території Західної України почали формуватись ще всередині XIX ст.¹ Часто неправильно інтерпретовані, такі речі відносились до епохи бронзи лише через те, що були виготовлені із вказаного матеріалу. Вперше серйозно опрацьовано питання булав з теренів Галицького і Волинського князівств було у 1966 р. в праці Анатолія Кірпи́чнікова², який склав каталог знахідок верхів'їв булав з майже всієї території Східної Європи. Вже у 2006 р. з'явилась спеціальна праця польського дослідника Радислава Лівоха³, який

¹ Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia*. 2006. № 2. S. 67.

² Кирпи́чников А. Древнерусское оружие. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. 2. Москва–Ленинград, 1966. 186 с.

³ Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. S. 67–78.

каталогізував відомі на той момент знахідки булав із більшості областей західної України. Найбільш ґрунтовно проблему середньовічного ударного озброєння серед українських дослідників опрацьовували Володимир Бережинський⁴, Сергій Пивоваров⁵ та Святослав Терський⁶.

Серед зарубіжних дослідників, слід виділити праці Анатолія Кірипичникова⁷, Миколая Плавінського⁸, Радислава Лівиха⁹ та Аркадіуша Міхаляка¹⁰.

Походження булави прийнято виводити від потовщеної бойової палиці, на яку з часом почали одягати голівки різних форм¹¹. У писемних джерелах для означення цієї зброї зустрічаємо термін “палиця”¹², або “кїй”¹³. Появу на Русі простіших типів булав із пірамідальними шипами пов’язують із південно-східним впливами, на підставі знахідок у хозарському Саркелі (Біла Вежа) та у Туркестані¹⁴. Відтак, найбільш імовірною наразі видається гіпотеза запозичення цієї зброї від хозар¹⁵. Цікаво, що булава широко використовувалась на теренах України ще з епохи неоліту і постійно розвивалась¹⁶. Пізніше ця зброя стала прерогативою вершника у кочових народів, таких як саме хозари, тому найімовірніше не використовувалась слов’янами до появи в них значних кінних військ¹⁷. Можна співставити появу на Русі булави із появою

⁴ Бережинський В. Зброя Київської Русі. Булава. Київ, 1998. 70 с.

⁵ Пивоваров С. Металеві навершя булав з давньоруських пам’яток Буковини. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія.* № 724. Львів, 2012. С. 31–35.

⁶ Терський С. Кістені у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.). *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія.* № 724. Львів, 2014. С. 3–12; Терський С., Захар’єв В. Кістені та булави XI–XIII ст. з території Хмельниччини. *Археологія є Фортифікація України. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам’янець-Подільський*, 2014. С. 164–170.

⁷ Кирпичников А. Древнерусское оружие. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. *Археологія СССР. Свод археологических источников.* Вып. 2. Москва–Ленинград, 1966. 186 с; Его же. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Ленинград, 1976. 104 с; Кирпичников А., Медведев А. Вооружение. *Древняя Русь: Город, замок, село.* Археологія СССР. Москва, 1985. С. 298–364.

⁸ Плавінські М. Узбраенне беларускіх земляў X–XIII стагоддзяў. Мінск, 2013. 106 с.; Його ж. Знаходкі прадметаў узбраення імпартных тыпаў у заходніх землях Русі як магчымы індыкатар гандлёвых кантактаў у X–XIII ст. *Гісторыя гандлю на тэрыторыі Беларусі: зборнік навук. арт.* 2016. С. 45–56.

⁹ Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. S. 67–78.

¹⁰ Michalak A. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucia, pow. Olkusz. *Acta Militaria Mediaevalia.* 2006. № 2. S. 103–114; Idem. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія.* № 571. Львів, 2006. С. 48–74.

¹¹ Бережинський В. Зброя Київської Русі. Булава. С. 1.

¹² Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 51–53.

¹³ Плавінські М. Узбраенне беларускіх земляў. С. 34.

¹⁴ Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 47.

¹⁵ Michalak A. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. S. 48–49.

¹⁶ Бабкова Н. Булава та пернач у дослов’янський період історії України. *Вісник Харківської державної академії культури.* Вип. 27. 2009. С. 47.

¹⁷ Там само. С. 52.

іншої ударної зброї східного походження, кістень, який, як і булава, був переважно кінною ударною зброєю. Як вказує С. Терський, кістень міг з'явитись в озброєнні руських дружин після перемоги князя Святослава над хозарами у 965 р., набувши значного поширення у південно-руських містах¹⁸. Поряд із кістенем, булава найбільше поширюється у Київській, Волинській та Галицькій землях, щоправда, дещо пізніше.

Конструктивно середньовічна булава складається із бойової частини – верхів'я, та короткого дерев'яного або металевого руків'я у вигляді стрижня¹⁹. Верхів'я виготовлялось із заліза, бронзи або шляхом комбінування бронзи і свинцевого наповнення задля надання ваги, що збільшувало потенційну силу удару²⁰. Менш поширеними є рогові та капові булави. Саме робоча частина булави, верхів'я, беручи до уваги довговічність, складає археологічний матеріал.

А. Кіричников розробив типологію давньоруських булав (за верхів'ям), що складається із шести типів (див. рис 1). Проте, для зручності викладу матеріалу із Південно-Західної Русі пропонуємо здійснити їхній поділ на чотири великі групи. Це пов'язано з необхідністю урахування тих знахідок, які не вписуються у вказану типологію.

Група I, до якої віднесемо типи I і II невеликих залізних булав. На окресленій території був більше поширеним тип II, який мав вигляд куба зі зрізаними краями²¹. Тип I мав форму куба з чотирма хрестоподібно розташованими масивними шипами; такі булави датуються на Русі переважно у межах XI ст²², і зроблені із заліза²³. Єдиними екземплярами таких булав з Галицько-Волинських земель є знахідки з Черемна (літописний Червень) у сучасній Польщі²⁴ та з Дорогобужа²⁵ (див табл. I: 1,2). Червенський екземпляр характерний тим, що виготовлений із олова, нехарактерного для цього типу булав, і датується в широких рамках XI–XIII ст.²⁶ Оскільки матеріал екземпляру не є типовим для аналогій з Русі, це може вказувати на місцеве його виробництво. Значна кількість булав типу I відома з теренів Південної Європи, а саме з Болгарії, однак польський дослідник А. Міхалек припускає, що ці знахідки можна пов'язати з воєнними кампаніями руських князів і присутністю там руських дружин²⁷.

Оскільки тип II становить більшість знахідок цієї групи, йому вар-

¹⁸ Терський С. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах. С. 4.

¹⁹ Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ, 2007. С. 161.

²⁰ Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 46, 47–49.

²¹ Там само. С. 48.

²² Там само. С. 129–130.

²³ Там само. С. 47.

²⁴ Michalak A. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. S. 104, rys. 1:5-7.

²⁵ Прищепя Б., Нікольченко Ю. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях. Рівне, 1996. С. 104–105.

²⁶ Kuśnierz J. Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na Gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych. *Acta Militaria Mediaevalia*. 2005. № 1. S. 123.

²⁷ Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. S. 55.

то приділити більше уваги. А. Кірпічніков датував цей тип межами XI–XIII ст., натепер таке датування піддається сумніву як російськими, так і польськими археологами. Відома знахідка такого верхів'я з Великого Новгороду, яка датована А. Медведевим XIII–XV ст., та А. Артемовим першою чвертю XV ст.²⁸ Також булави цього типу з пам'яток Польщі часто датуються аж XV ст.²⁹ А. Міхаляк припустив, що таке широке датування цього типу II можна пояснити з урахуванням зміни їхньої маси і розміру; менші з них автор вважає виробами імпортними, а більш масивні – тими, які могли побутувати в Пізньому Середньовіччі³⁰. Щодо походження цього типу наразі не існує усталеної і доведеної думки, домінуючою залишається зазначена хозарська гіпотеза. Згаданий А. Міхаляк звернув увагу на знахідку імовірно кістень, що повторював форму верхів'я булав типу II із сарматського поховання III–IV ст., з місцевості Біс Оба Уральської області у Казахстані. У наскрізному отворі виробу містились залишки дерева³¹. Таким чином дослідник припускає, що у простіших булав типу II і кістень може бути спільний поліфункціональний попередник. На підтвердження такої гіпотези варто згадати давньокитайський вид булав «дацзубан», які закріплювалися за допомогою складного зажиму, що дозволяло використовувати її як короткий кістень³². Слід також звернути увагу, що тип II видається конструктивно більш простим і відтак може бути більш архаїчним, особливо з урахуванням згаданої казахської знахідки.

На сьогодні на згаданих територіях відомі знахідки верхів'їв булав типу II, з багатьох пам'яток. Особливо великими і значущими є описані А. Кірпічніковим колекції булав типу II із Городища Хмельницької області, загалом 10-14 екземплярів групи, 8 з яких А. Кірпічніковим віднесено до типу II (див. табл. I: 4,5), та Райковецького городища (див. табл. I: 6). Відома низка знахідок і на Буковині та у східних районах колишньої Галицько-Волинської держави (див. табл. I: 12,14,15,17-20), а також імпортованих на терени Польщі. Перш за все привертає увагу велика чисельність знахідок, особливо зі згаданого Райковецького городища, за даними А. Кірпічнікова налічувалось до 25 екз. Варто звернути увагу на знахідку С. Пивоварова з Галицького городища на Буковині (див. табл. I: 15); всередині наскрізного отвору наверх було виявлено цвях, що вочевидь вказує на спосіб кріплення його з деревком. Цвях вбивався у деревко із верхнього отвору верхів'я, таким чином розклинюючи дерево-руків'я, верхня частина руків'я біля наверх, вочевидь, обмотувалась шкірою чи мотузкою для запобігання надмірного розчеплення після старіння дерева³³. Також у верхніх отворах двох булав із Колодяжного (див. табл. I: 7,8), було виявлено рештки

²⁸ Michalak A. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. S. 106.

²⁹ Ławrynowicz O., Strzyż P. Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza. *Archeologia Polski Środkowoschodniej*. T. 6. 2001. S. 261.

³⁰ Michalak A. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. S. 105.

³¹ Ibidem. S. 106.

³² Бережинський В. Зброя Київської Русі. Булава. С. 5.

³³ Пивоваров С. Металеві наверх булав. С. 33.

руків'я із залізними стрижнями, які на думку С. Терського використовувались задля підвішування до поясу³⁴.

Також до групи I відносимо підтип Па, який характерний гакоподібним виступом збоку. Щодо цього підтипу більш правильно використати запропонований М. Федоришиним термін «булава-гачок», оскільки виступ міг використовуватись і для підвішування, тобто носіння зброї³⁵, що з огляду на загнуту форму виступу багатьох екземплярів видається дуже імовірним. Можливо, такий підтип булав розвинувся із типу П, а його головною функцією, як бачимо із форми, могло бути пробивання натільного захисту, кольчуги, броні тощо. На теренах, що нас цікавлять, відомо про п'ять знахідок таких булав (див. табл. I: 4,7,12,13). Оскільки загалом цей підтип є рідкісним на інших руських землях, можна припустити місцеву його появу і виробництво. Такі булави були попередниками бойових молотів, які поширились через кілька століть.

Отже, булави групи I були, здебільшого, простими у виробництві залізними булавами, які могли бути на озброєнні як простих людей та ополченців, так і професійних воїнів, як підтип Па, який був пристосований для протидії захищеному ворогу. А. Міхаляк, аналізуючи шляхи постачання булав типу П на терени Польщі, вказує на те, що хоча обґрунтованою є теза про східне походження цих виробів³⁶, проте деякі з них могли вироблятися і на місці, окрім того, руські екземпляри із волинських городищ, Дорогобужського і Райковецького, є дуже схожими за вимірами³⁷. Відтак ми можемо зробити припущення, що місцеві волинські вироби могли також експортуватись і на захід.

Виходячи із простоти форми і виробництва, всі булави першої групи є «демократичною» зброєю, якою могли користуватися всі прошарки населення, включно із професійними воїнами. Привертає увагу також низка екземплярів вкрай грубої роботи із Хмельниччини, які, вочевидь, були дешевою зброєю³⁸.

Група II, до якої слід віднести типи III і IV, об'єднує схожі за формою і декоративним оздобленням складні бронзові верхів'я. Тип III характерний чотирма (рідше п'ятьма) пірамідальними боковими шипами. Інколи навколо них розташовувалися вісім або більше округлих виступів³⁹. Тип IV подібний, тому об'єднаний із попереднім в одну групу, а його характерними особливостями є те, що на таких верхів'ях наявні чотири основних великих та вісім маленьких шипів, що вкривають усю робочу частину булави⁴⁰. Завдяки цьому, кожен, навіть розфокусований удар, завдасть

³⁴ Терський С., Захар'єв В. Кістені та булави. С. 169.

³⁵ Федоришин М. Булава "клевец" чи булава «гачок»? *Археологія & фортифікація України: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 114.

³⁶ Michalak A. Wpływy wschodnie czy południowe? С. 53.

³⁷ Ibidem. с. 54.

³⁸ Терський С., Захар'єв В. Кістені та булави. С. 167.

³⁹ Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 48.

⁴⁰ Там само. с. 48.

шкоди противнику, оскільки вся сила, у кожному разі, припаде на шип. Характерною ознакою цієї групи є і те, що булави типу III і IV є не тільки ударною зброєю, а й ранговим атрибутом професійного воїна⁴¹, що видно із дорогого оздоблення низки екземплярів. Виготовлялись булави цієї групи із бронзи або бронзового корпусу із свинцевим наповненням для надання ваги. До нашого часу дійшли переважно лише бронзові елементи.

Існує однастайна думка, що місцем походження і центром виробництва складніших типів III-IV була Південна Русь, а саме Київ⁴². На думку Б. Рыбакова, «стійкість типів і форм у поєднанні із широкою географією знахідок дорогих бронзових верхів'їв булав свідчить про обмеженість місць виробництва»⁴³. А. Кіричников зазначає, що форма декоративних бронзових булав спрощується з віддаленням від Києва та Південної Русі⁴⁴, пояснюючи це тим, що ці литі бронзові булави були виготовлені за допомогою воскових форм, знятих із раніших привізних прототипів з місця їх серійного виробництва, тому були дещо спрощені.

Можна припустити, що перший майстер, автор первинної форми копійованої булави, користувався кам'яною чи іншою формою для відлиття, зберігаючи, таким чином, постійну якість і форму виробів. Тому копійований виріб буде зовні нагадувати прототип, але мати дещо згладжену форму. Як приклад такої копійованої булави вчений наводить зразок з Городища біля Шепетівки на Хмельниччині (див. табл. II: 24), яка найімовірніше є скопійована із київського прототипу⁴⁵. На прикладі булав типу IV, який, на думку вченого, з'явився на півдні Русі, можна чітко прослідкувати серійність виробництва литих бронзових булав та імпорту цієї зброї із Києва на територію всієї Київської Русі та за її межі. Окрім згаданої булави з Городища, предметом серійного київського виробництва вважається екземпляр із Василева⁴⁶ (див. табл. II: 31). Як показали розкопки будинку майстра-бронзоліварника у Києві, булави могли відливатись тими ж ремісниками, які виробляли решту бронзових виробів⁴⁷.

Відомо також багато знахідок булав групи II (типи III-IV) із території Польщі, у тому числі з Червена і Столп'є (див. табл. II: 34,38; рис. 6). Польськими археологами більшість булав з Малопольщі⁴⁸ і Південно-Східної Польщі⁴⁹ прийнято пов'язувати із впливом Галицько-Волинської держави або ж торгівельними зв'язками з Руссю. А. Міхаляк встановив значні серії імпорту булав на території сучасної Польщі, а

⁴¹ Козак М. Зброя Князя, Воевод і дружинної еліти у Галицько-Волинській державі. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Вип. 2. 2017. С. 63.

⁴² Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 51–53.

⁴³ Рыбаков Б. Ремесло древней Руси. Москва–Ленинград, 1948. С. 458.

⁴⁴ Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 51–53.

⁴⁵ Там само. С. 51–53.

⁴⁶ Там само. С. 51.

⁴⁷ Там само. С. 49–50.

⁴⁸ Strzyż P. Ruskie buławy "gwiazdziste" z terenu Małopolski. *Acta Militaria Mediaevalia*. 2005. № 1. S. 111.

⁴⁹ Michalak A. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. S. 50, 64.

саме концентрацію знахідок булав на сході країни, на теренах, які входили до складу західноруських князівств⁵⁰. Вчений наводить приклад аналогії булави типу III з Градова в Малопольщі із схожою, виявленою раніше в Берегівському районі на Закарпатті⁵¹, (див. табл. II: 25,39).

М. Плавінський, на підставі знахідки верхів'я булави без свинцевого наповнення неподалік від Вітебська припустив, що Київ і Південна Русь могла бути центром виробництва не цілих булав, а таких собі «напівфабрикатів», які складались із одного лише бронзового корпусу, складного у виробництві⁵². Таке припущення є дуже слушним і з огляду врахування індивідуальних особливостей кожного воїна, оскільки свинцеве наповнювання могло здійснюватись щодо фізичних якостей воїна і товщини руків'я.

На підставі низки нових знахідок, а саме знахідки бракованого напівфабрикату булави з Буковини (див. табл. II: 33), можна зробити висновок, що місцями виготовлення бронзових парадних булав типів III-IV могли бути і ремісничі центри Волинської землі та міст Прикарпаття, такі як Лучеськ, Володимир, Галич та ін. На те, що на цих землях булава і її виготовлення займало чільне місце, вказує той факт, що саме тут з'являється низка нових нетипових модифікацій булави, про що йтиметься нижче. Оскільки група нетипових верхів'їв не є численною, можна припустити, що між зброярами існувала певна конкуренція у розробленні і введенні в обіг нових модифікацій ударної зброї. Можливо, місцеве виробництво булав, якщо не провокувалось дорогим київським імпортом, то визначалось необхідністю якісного озброєння зростаючих місцевих дружин. Наразі нам відомо про понад сорока верхів'їв булав групи II з теренів Галицького і Волинського князівств (див. табл. II). Слід звернути увагу, що найбільша концентрація знахідок типу IV зосереджена у межах чи околицях літописних міст Волині, які були потужними ремісничо-торговими центрами. Деякі булави, вочевидь, були саме символічною, церемоніальною чи парадною зброєю, що видно з екземплярів із Стовп'є та західних околиць Галицько-Волинської держави, тепер території Польщі (див. табл. II: 38-40). Ці вироби, вочевидь, не надавались для бою, що видно із пустотності їхніх шипів та багатого оздоблення. А. Кірипчников вказує, що з XIII ст. вироблення бронзових булав згаданих типів було освоєно містами Південно-Західної Русі⁵³, і не виключено, що ця зброя також стала певним елементом рангового символу не тільки воїна-професіонала, але і боярина, з урахуванням низки знахідок з Галицької землі, де, як відомо, було сильне і незалежне боярство. З огляду на датування згаданого верхів'я з буковинської Галиці, виробництво таких булав у Галицьких землях почалось на пів століття раніше, аніж вказував А. Кірипчников.

⁵⁰ Michalak A. Wpływy wschodnie czy południowe? S. 50.

⁵¹ Ibidem. S. 50.

⁵² Плавінські М. Знаходки прадаметаў узбраення імпартных тыпаў у заходніх землях Русі. С. 51–52.

⁵³ Кирпичников А., Медведев А. Вооружение. С. 311.

Р. Лівох не виключає також і угорського шляху постачання бронзових булав на терени Прикарпаття. Розглядаючи яскравий екземпляр булави типу IV з дитинця Тустані, вчений інтерпретує цю булаву як імовірний угорський імпорт⁵⁴, що суперечить думці дослідника тустанської фортеці Л. Рожка, який раніше інтерпретував знахідку як виріб місцевого майстра⁵⁵. Але звернувши увагу на зазначений виріб, (див. табл. II: 15) можемо побачити, що він дещо вирізняється від раніше описаних предметів місцевого виробництва і київського імпорту, по-перше, у нього є п'ять замість чотирьох центральних шипів, по-друге, чітко виражена втулка зверху, та особливо знизу. Таким чином, теза Р. Лівоха є доволі обґрунтованою. Пояснити появу цього угорського виробу можна наявністю в Тустані угорських загонів, як зазначає Л. Войтович: “Після втечі князя Владислава Опольського угорські залоги утримували ще до 1390 р. передгір'я Карпат на Дністровському правобережжі з містами Жидачів, Тустань і, можливо, Стрий”⁵⁶.

Ще одним не характерним екземпляром, можливо чеського або словацького походження, є верхів'я з гори Бірув Підзамча, сучасна Польща (див. табл. II: 42). Це верхів'я, як і тустанське, має чітко виражену тулею і цікавий, вочевидь декоративний гострий виступ, спрямований догори⁵⁷. Вочевидь, така зброя поширилась на заході Русі у XIV ст. як південний імпорт після занепаду місцевого виробництва булав, який був спричинений монгольською навалою⁵⁸.

До групи III віднесемо круглі і овальні ребристі булави, передвісники шестиперів пізніших часів. Це тип V, до якого належать булави з верхів'ям кулястої форми із заліза, рідше з бронзи. Також це тип VI, для якого характерною є наявність довгих вертикальних лопаток на робочій частині булави, які і фокусували всю силу удару, що було якісною еволюційною зміною⁵⁹.

Тип V, відомий із заліза, з бронзи або з капу; екземпляр такої булави виявлено М. Каргером у 1957 р. при розкопках Городища біля Шепетівки (див. табл. III: 1). Бокові сторони цієї булави формують плавно виступаючі грані. Тому його можна розглядати як попередника булав наступного типу⁶⁰. Подібні до нього знахідки з Райковецького городища (див. табл. III: 2). Цікаво, що булави округлої форми могли вживатись і в більш давній період, а саме виготовлені з капу і рогу; російський дослідник А. Артемов, висловив думку, що всупереч відомій типології найранішими варто вважати саме кулясті верхів'я булав⁶¹.

⁵⁴ Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. S. 74.

⁵⁵ Крушельницкая Л., Рожко М. Исследования памятника древнерусской культуры в Карпатах. *Археологические открытия 1978 года*. Москва, 1979. С. 354.

⁵⁶ Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кін. IX – поч. XVI ст.). Склад, суспільна та політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. С. 587.

⁵⁷ Strzyż P. Ruskie buławy “gwiaździste” z terenu Małopolski. S. 109–111.

⁵⁸ Кирпичников А., Медведев А. Вооружение. С. 311.

⁵⁹ Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 48.

⁶⁰ Там само. С. 54.

⁶¹ Артемьев А., Гайдуков П. Две уникальные булавы из раскопок в Новгороде. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Вып. 9. Новгород, 1995. С. 202.

Один такий виріб відомий з давнього Пліснеська і виготовлений з рогу. А. Кірпи́чников вважав його таким, що не вписується у типологію⁶². Натомість М. Кучера, стверджував, що у зв'язку із параметрами виявленого верхів'я, висота якого становить всього 5 см, ширина 4,5 см і діаметр отвору 1,4 см, ця зброя не надавалась для бою⁶³. Оскільки на виробі містились нескладні візерунки, вчений висловив думку, що ця зброя могла бути парадною⁶⁴. А. Кірпи́чников датує виріб XII-XIII ст.⁶⁵

Ще одна нетипова рогова булава походить із Городища Другого неподалік Луцька, овально-конічна, 5 см завдовжки, діаметр зверху 4,5 см, знизу 3 см, наскрізній отвір 1,5 см. М. Кучинко датує виріб XI ст.⁶⁶ Проте, натепер існування на Русі кістяних булав піддається сумніву⁶⁷, тому С. Терський у праці, присвяченій кістням, розглядає згадані екземпляри не як булави, а як кістені⁶⁸, що може бути вірно і з огляду на сказане раніш про походження булав I групи. Такої ж думки щодо знахідки з Пліснеська дотримується і Р. Лівох⁶⁹. Таким чином, щодо неметалевих верхів'їв булав-кістень (?) варто бути обережним в атрибутиці. Так чи інакше, побутування капових, кістяних або можливо і кам'яних булав на вказаних територіях виключати не можна. Відтак, безсумнівно булавою є верхів'я з дрібнозернистого пісковика, із Хмельницького обласного краєзнавчого музею, інв. № А-955, висота якого становить 4,9-5,1 см, діаметр в ширині 6,5 см, діаметр отвору зверху 1,2 см і 1,6 см знизу⁷⁰.

Тип VI є кульмінацією розвитку булав третьої групи, так званий шестипер, який, за словами А. Кірпи́чникова, сформувався на початку XIII ст.⁷¹ Характерним зразком шестипера є екземпляр із Звенигорода (див. табл. III: 1), проте Р. Лівох схильний датувати його аж XVII ст.⁷², що в будь-якому разі не применшує репрезентативності екземпляра.

За останні роки у науковий обіг було уведено велику кількість нових верхів'їв булав, враховуючи і такі, які неможливо співвіднести з якимось відомим типом. Умовно виділимо їх у роботі як **групу IV**, що є умовністю, оскільки більшість із них типологічно не пов'язані між собою. Перша така незвичайна булава була виявлена в XIX ст., у с. Жалиборах на Івано-Франківщині. Бронзовий виріб має вигляд тулеї з шипами на трьох рядах плоских кілець, по шість шипів на кільці і по

⁶² Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 133–134.

⁶³ Кучера М. Древній Пліснеськ. *Археологічні пам'ятки УСРС*. Т. 12. Київ, 1962. С. 34.

⁶⁴ Там само. С. 34.

⁶⁵ Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 133–134.

⁶⁶ Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. Луцьк 2009. С. 266.

⁶⁷ Сергеева М. Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі. *Фортеця: збірник заповідника "Тустань" на пошану Михайла Рожка*. Львів, 2009. С. 333.

⁶⁸ Терський С. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах. С. 5–7.

⁶⁹ Liwoch R. *Булаwy z Zachodniej Ukrainy*. S. 67.

⁷⁰ Терський С., Захар'єв В. Кістені та булави. С. 165.

⁷¹ Кирпичников А. Военное дело на Руси. С. 25–26.

⁷² Liwoch R. *Булаwy z Zachodniej Ukrainy*. S. 75.

три вертикальною лінією⁷³, (рис. 3). Р. Лівох схильний датувати цей виріб XIV ст., але екземпляр може бути і більш давнім. Висота виробу 1,9 см, ширина 3,5 см, діаметр отвору 2,0 см, вага 34,6 гр.⁷⁴ Вченим булава була виокремлена у тип «Желибори»⁷⁵, на підставі аналогії з невідомою місцевості в Італії. Обидві знахідки Р. Лівох пов'язує з воєнними кампаніями короля Угорщини Людовіка I Анжуйського (1342-1382)⁷⁶.

Оскільки монгольська навала якщо не припинила, то принаймні призупинила виготовлення популярних булав групи II у Києві, Волині та на Галичині⁷⁷. На підставі булави типу «Желибори» та знахідки з Тустані (див. табл. II: 15), які Р. Лівох датує верхньою межею XIV ст.⁷⁸, можемо припустити, що в той час дефіцит місцевих виробів міг бути заміщений імпортом з Угорщини.

Навершя, виявлене С. Пивоваровим у 2006 р. на дні рову у с. Недоббівці на Буковині, також є нетиповим навершям конусної форми із різко виступаючими довгими шипами, виконане із заліза (рис. 5:2). Предмет оздоблений меншими, декоративними виступами, висота 3,5 см, найбільша ширина 6,3 см, діаметр внутрішнього отвору 2,4 см, вага 127 гр.⁷⁹ Знахідка із Василева трапилася у 1966 р. в ур. Монастир на території літописного міста, зараз зберігається у Чернівецькому краєзнавчому музеї [12679-II-909]. Навершя має розміри 6x5 см, діаметр отвору 2,5 см. На поверхні є 20 пірамідальних шипів різної величини, які вкривають всю площу виробу (рис. 5:1). Аналогій знахідці в давньоруських старожитностях не виявлено. С. Пивоваров не виключає, що це навершя належить до пізнішого часу⁸⁰.

Існує низка подібних між собою кулястих булав невизначеного типу. Одна з таких була виявлена найімовірніше випадковим чином влітку 2015 р. між селами Звенигород та Гринів на Львівщині. Виріб представлений кулею з рядом негострих шипів, з циліндричним отвором, краї якого виразно виступають з верхнього і нижнього боку поза його основний корпус⁸¹. Висота булави 4,4–4,6 см, ширина 5,4–5,5 см, діаметр отвору 2,3 знизу і 2,2 зверху⁸², (рис. 4). Булава вилита із якісної бронзи і прикрашена псевдозерню, водночас деформація деяких шипів може вказувати на її бойове використання, тому можна припустити, що така зброя могла об'єднувати у собі як бойову, так і статусно-представницьку функцію. У цієї булави відомі дві аналогії, одна із літописного Галича, друга із невідомої місцевості на Хмель-

⁷³ Ibidem. S. 76.

⁷⁴ Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. S. 76.

⁷⁵ Ibidem. S. 67.

⁷⁶ Ibidem. S. 68.

⁷⁷ Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 133–134.

⁷⁸ Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. S. 74.

⁷⁹ Пивоваров С. Металеві навершя булав. С. 34.

⁸⁰ Там само. С. 33.

⁸¹ Петегирич В., Павлів Д., Томенюк О. Унікальне бронзове навершя булави з околиці літописного Звенигорода. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 20. 2016. С. 357.

⁸² Там само. С. 357.

ниччині.⁸³ До того ж, наверх із Галича не має виступаючих країв отвору, тобто є конструктивно простішим, а отже можна припустити, що воно є реплікою, відлитою за зразком складнішого виробу. Наразі датування цих виробів є приблизним і коливається у межах XII-XIV ст. На сьогодні відомо ще декілька екземплярів схожих верхів'їв булав гіпотетично з Львова або Львівщини, та з Хмельниччини, але інформація про них не може бути достовірною, оскільки відомі вони з мережі Інтернет і виявлені грабіжницьким чином⁸⁴. На нашу думку, цей невизначений тип булав може бути новою місцевою модифікацією, яка могла з'явитись у кін. XIII – на поч. XIV ст. Найімовірніше, місцем виробництва таких булав був княжий Галич, на подолі якого також було виявлено верхів'я цього типу⁸⁵.

В.Бережинський слушно вказує на те, що булавою можна було наносити дозовані удари⁸⁶. Це в поєднанні із тим, що вона могла бути і летальною зброєю водночас, могло призвести до її сакралізації, надання їй функцій символу влади, перш за все, влади фізичного покарання та влади військового чину. За своєю характеристикою, булава, на думку дослідника, є, перш за все, зброєю піхотинця, але у XII ст., найімовірніше, здобуває поширення і серед кінних військ на Русі⁸⁷. Використання булави також органічне європейській лицарській традиції, де вона використовувалась як лицарством так і войовничим духівництвом.⁸⁸ Ефективність нищівної сили булави ілюструє те, що сила удару булавою дорівнює 5,6-14 кг, у той час, коли для ефективного ураження людини ця сила повинна становити не менше 8 кг⁸⁹. Пріоритетною ціллю булави була людська голова, водночас сила удару дозволяла зламати руку навіть добре захищеному воїну⁹⁰.

Вважається, що у домонгольській період на Русі булава і кістень в комплексі із списами, мечами та сокирами відігравала другорядне значення і вже згодом зростає значення “оглушувальних” засобів озброєння.⁹¹ В. Бережинський стверджує, що ударна зброя (булава і кістень), були прерогативним озброєнням легкого піхотинця і пішого лучника, хоча булава була на озброєнні і кінноти, тому таке твердження є правдивим частково.⁹² Але, багато знахідок булав навпаки виявлені на городищах, які постраждали від монгольської навали, включно із наверхами групи II. Символічне значення булави найкраще відображає наявність дерев'яної, відтак не бойової, булави з спіральними канав-

⁸³ Там само. С. 358–360.

⁸⁴ Режим доступу: <https://swordmaster.org/forum/catOrujieauksioniyi-chastnyiekolleksiiskateli/topic148.-html>

⁸⁵ Коваль І., Миронюк І. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі. Івано-Франківськ, 2015. С. 287.

⁸⁶ Бережинський В. Зброя Київської Русі. Булава. С. 2.

⁸⁷ Там само. С. 8.

⁸⁸ Там само. С. 7.

⁸⁹ Кирпичников А. Древнерусское оружие. С. 64.

⁹⁰ Возний І. Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Верхнього Прута та Середнього Дністра. *Вісник Інституту археології*. Вип. 8. 2013. С. 57.

⁹¹ Бережинський В. Зброя Київської Русі. Булава. С. 26.

⁹² Там само. С. 26–27.

ками для срібної або золотої бляхи оздоблення, виявленої у 1930-х рр. у князівському похованні Давидгородка, що належав до Волинського князівства⁹³.

Прийнято вважати, що найефективнішою булава була у кінному використанні, чим пояснюється значна кількість знахідок з Південної Русі, де кіннота відігравала ключову роль. Проте, піший бій більше передбачав близьку дистанцію, де булава відігравала свою головну роль після вичерпання можливостей інших засобів⁹⁴. У спеціальній літературі часто можна зустріти формулювання, що “булавою можна було нанести неочікуваний удар у будь якому напрямку”⁹⁵, та таке твердження не відповідає дійсності. Оскільки булава була саме ударною зброєю, арсенал тих бойових прийомів, які могли бути виконаними за допомогою булави, найімовірніше, був доволі обмеженим і зводився хіба що до сфокусованого удару зверху донизу, кінно або пішо. Так чи інакше, булава не передбачала втикаючих, або ударів знизу догори, кожному удару повинен був передувати замах, що унеможлиблювало момент неочікуваності, і без чого удар булавою втрачав свій силовий пріоритет. Таким чином, теза М. Івануца про багатофункціональність дубин і булав⁹⁶ не видається обґрунтованою.

Значна кількість знахідок складних литих булав групи II в регіоні Південно-Західної Русі свідчить як про високий рівень ремісничого виробництва, так і про рівень феодального і військового розшарування, якщо припустити, що кожен виріб багато оздобленої булави з групи II належав представникові військової еліти. Булави другої групи необхідно розглядати не тільки із зброєзнавчого, а й з мистецького погляду, оскільки ці вироби акумулювали в собі значний рівень надбання художнього лиття з бронзи, що видно із складних і прикрашених зерню форм. Оскільки така «естетизація» характерна лише для групи II, буде слушно задатись питанням щодо причини виділення естетичних елементів. На нашу думку, відповідь слід шукати в іншій символічно становій зброї тієї епохи, а саме у мечі. Як відомо мечі XII-XIII ст. вже не містять прикрас і рельєфних орнаментів, і їхні руків'я виготовляються із одного матеріалу, на відміну від багато оздоблених взірців X-XI ст.⁹⁷ Вочевидь, це відбулось у зв'язку із змінами характеристик меча у контексті загального розвитку комплексу озброєння. Таким чином, мечі XII-XIII ст. з якихось причин не містять такого мистецького навантаження, як їхні попередники, відтак можемо припустити, що це пов'язано із поглибленням утилітарного значення цієї зброї. Натомість, саме тоді у XII-XIII ст. набувають розповсюдження фігурно литі

⁹³ Войтович Л. Князівські династії східної Європи. С. 105.

⁹⁴ Бережинський В. Зброя Київської Русі. Булава. С. 28.

⁹⁵ Кирпичников А., Медведєв А. Вооружение. С. 311.

⁹⁶ Івануц М. Техника боевого применения самого “демократичного” вооружения городского населения — дубины. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст.* Київ, 2004. С. 106–107.

⁹⁷ Гулей О. Розквіт зброярського мистецтва Стародавньої Русі XII-XIII століть. *Молодий вчений.* 2017. № 2. С. 86.

булави групи II, які, можливо, переймають певну представницьку і естетичну функцію для засвідчення статусу професійного воїна.

Дуже важливим і дискусійним є питання побутування і метаморфоз ударної зброї, які сталися після монгольського завоювання. Оскільки поява булав групи III (шестоперів) була підготовлена еволюцією місцевих типів булав, та все ж, не можна відкидати і можливості, що на появу або, щонайменше, поширення та розвиток цієї зброї могли вплинути монголи. Відомо, що у війську монголів використовувався надзвичайно широкий арсенал ударного озброєння включно з булавами⁹⁸, які нагадують згадані типи V і VI.

А. Кірпічніков щодо появи шестоперів (тип VI), вказував, що ця зброя на Русі з'являється раніше, аніж в інших європейських країнах,⁹⁹ можливо і не без впливу монголів. Відомо, що князь Данило Романович, проводячи військові реформи, активно запозичував ті види монгольського озброєння, які покращували боєздатність індивідуально взятого воїна¹⁰⁰. Безсумнівно, вплив кочовиків мав бути особливо сильним у XIV ст., коли, за словами А. Кірпічнікова, багато форм булав на Русі не зустрічаються пізніше XIII ст.¹⁰¹

Таким чином, значне поширення булави як холодної ударної зброї і мистецько-ремісничого витвору на теренах Південно-Західної Русі засвідчує винятковий рівень військового мистецтва і збройного забезпечення регіону, що ставить його на один рівень із Київською землею.

⁹⁸ Горелик М. Армии монголо-татар X–XIV вв. Москва 2002. С. 20, 67.

⁹⁹ Кирпичников А., Медведев А. Вооружение. С. 311.

¹⁰⁰ Л. Войтович, *Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст.* «Вісник національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія» 2006, № 571, с. 90–91.

¹⁰¹ А. Кирпичников, *Древнерусское оружие...* с. 53.

Таблиця 1

Каталог булав групи I

№	Місце, час, умови знахідки	Місце зберігання, інв. №*	Тип, матеріал та особливості форми	Датування	Заг. висота, см	Ширинна, см	Діаметр отвору, см	Вага	Джерело	Рис.
1	Чермно-Червен, Любелське воеводство Польща	MZ	Тип I олово	XI-XII ст.	3,3	-	-	-	Michalak, 2006, s.104, rys. 1.5-7; Kotowicz, 2004, s.25, kat. 39	
2	Дорогобуж, Рівненська обл.	-	Тип I залізо	XI-XII ст. (?)	4-3	8	3,8	-	Прищепа, 1996, с.104-105; Прищепа, 2011, с.171	
3	Чермно-Червен, Любелське воеводство Польща	MZ, № 156/52	Тип II залізо	XII-1 пол. XIII ст.	2,5	3,5	1,6 (верх). 1,6x1,6 (низ)	117	Kotowicz, 2004, s.25, kat№38; Терський, 2014, с.169	
4	Городище, Хмельницька обл. Розкопки М.Кергера у 1957-59-х рр.	ГЭ	Тип IIa (2 екз.), залізо	XII-1 пол. XIII ст.	2,1-2,8	3,3-6,8	1,3	200-350	Кирличников, 1966, с.128-130, кат№ 49-50; Терський, 2014, с.69	
5	Городище, Хмельницька обл. Розкопки М.Кергера у 1957-59-х рр.	ГЭ	Тип II (8 екз.), (залізо). За даними С.Терського з пам'ятки відомо 14 екз.	XII-1 пол. XIII ст.	5,2	6,2	2,2	200-350	Кирличников, 1966, с.128, кат№ 40-48; Терський, 2014, с.169	
6.	Райковецьке г-ще. Житомирська обл. Ф.Молчановським у 1930-х рр.	-	Тип II. Залізо (збереглось 17 екз.). За даними А. Кірічкінова відомо 25 екз.	XII-1 пол. XIII ст.	3-3,6	4. 5-5,5	1,4-2,7	-	Гончаров, 1950, с.95, табл.XII, 12,13,14; Кирличников, 1966, с.128-129, кат№10-35	

7	Колодяжне Житомирська обл. Розкопки В. Гончарова і А. Юра у 1948-53 рр.	Інститут археології НАН України	Тип ІІа залізо (2 екз.)	XII-1 пол. XIII ст.	1,2-2,8	3,3- 6,8	1,3	–	Кирпичников, 1966, с. 128-129, kat№ 49 –50	
8	Колодяжне Г-ще. Житомирська обл, розкопки В. Гончарова і Р. Юра у 1948-53 рр.	Інститут археології НАН України	Тип ІІ. залізо (3 екз.)	XII-1 пол. XIII ст.	4	4-5	2-2,5	200	Кирпичников, 1966, с. 128-129, kat№.36 –39; Терський, 2014, с.169	
9	Грaбiжницькi розкопки неподалiк Судової- Вишнi, Мостиського р-н. Львiвської обл.	Приватна колекція Адама Кайта. М Люблiн, Польща.	Тип ІІ залізо	XI-XV ст.(?)	4	3,5- 3,8,5	1,4,5	–	Ławgulinicz, 2001, s.261; Liwoch, 2006, s.73, kat№ 12	2:2
10	Г-ще Дорогобуж. Рівненська обл.	РОКМ	Тип ІІ залізо	XII-1 пол. XIII ст.	4,0	3,2	3,2	–	Liwoch, 2006, s.70, kat№ 4; Терський , 2014, с.169	
11	Г-ще Дорогобуж. Рівненська обл.	РОКМ	Тип ІІ залізо	XII-1 пол. XIII ст.	4,0	3,8	4,0	–	Liwoch, 2006, s.70, kat№ 5; Терський, 2014, с.169	
12	Чорнівське Г-ще. Чернівецька обл. Розкопки І. Возного	Фонди Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ	Тип ІІа залізо. З одного боку виступає шип (гак) 1,4 см.	1 пол. XIII ст.	2,7	2,7	1,2	78,95	Пивоваров, 2012, с.33 –34	5;4
13	Пересопниця, Рівненська обл, в ході розкопок М. Федоришина у 2014 р.	Фондосховище комунального закладу «Культурно- археологічний центр «Пересопниця» Рівненської облради. Інв. № КН1553/І АК 1051	Тип ІІа залізо. Наявний шип (гак) з одного боку, 3,2 см, до згину в низ.	XII ст.	3,5	3,5(без гаку)	1,6	–	Федоришин, 2015, с.114 –119	

14	Чорнівське г-ще, Чернівецька обл, під час розкопок у 1999 р.	БЦАД	Тип II залізо	1 пол. XIII ст.	3,5	4,2	2,4x1,4	198,35	Пивоваров, 2012, с.34	5:5
15	Г-ще Галиця, Чернівецька обл, під час обстежень у 2004 р.	БЦАД	Тип II залізо (у отворі було виявлено цвях 8,8 см, 21,15 гр.)	2 пол. XII ст.	4	3,5	1,5	222,4	Пивоваров, 2012, с.33.	5:6
16	Хобултова, Волинська обл., Розкопки А Цинкаловського у 30-х рр. XX ст.	Луцький обласний краєзнавчий музей	Найімовірніше залізний корпус із мідною інкрустацією. Можна припустити за матеріалом що тип I або II	1 пол. XIII ст.	–	–	–	–	Liwoch, 2006, s.73, kat№10	
17	Обич, Тернопільська обл., Свідчення або розкопки А Цинкаловського	–	Залізна булава із поховання, найімовірніше тип I або II	–	–	–	–	–	Liwoch 2006, s.73, kat№15	
18	Теліжинське городище	ХОКМ А-2195	Тип II залізо	XII - 1 пол. XIII ст.	40	31-33	20(верх), 15(низ).	260	Терський, 2014, с.169	
19	Теліжинське городище	ХОКМ А-2196	Тип II залізо	XII-1 пол. XIII ст.	32-36	35	19-29(верх). 15-18(низ).	210	Терський, 2014, с.169	
20	Загорське городище	ХОКМ А-829	Тип II залізо	XII-1 пол. XIII ст.	36	29-30	20(верх), 18(низ).	190	Терський, 2014, с.169	

* ХОКМ – Хмельницький обласний краєзнавчий музей; ГЭ – Государственный Эрмитаж; РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей; БЦАД – Буковинський центр археологічних досліджень; МЗ – Muzeum Zamojskie

Таблиця II

Каталог булав групи II

№	Місце, час, умови знахідки	Місце зберігання, інв. №*	Тип, матеріал та особливості форми	Датування	Заг. висота, см	Ширина, см	Діаметр отвору, см	Вага	Джерело	Рис
1	Бовшів, Івано-Франківська обл., в ході розкопок Інституту суспільних наук УСРСР, під кер. В. Барана у 1962-64 рр.	ІФКМ	Бічний фрагмент типу IV, оздоблений псевдо гранулами. (бронза)	1 пол. XIII ст.	5,5	6	2,6	–	Liwoch, 2006, s.70, kat№1	
2	Дорогобуж, Рівненської обл., у ході рятивних робіт РКМ у 1975 р.	РКМ	тип IV бронза	1 пол. XIII ст.	5,0	6,5	2,4	–	Liwoch, 2006, s.70, kat№2	
3	Дорогобуж, Рівненської обл., Тоді ж.	РКМ	тип IV бронза	1 пол. XIII ст.	5,6	6,6	2,3		Liwoch, 2006, s.70, kat№3	
4	Городниця, Івано-Франківської обл. Випадкова знахідка 1978-82 рр.	МАК інв. МАК/9414/	Фрагмент верхів'я з більшим і меншим шипом та маленькою ділянкою псевдо грануляції, (тип IV). Темно-зелена патина. (бронза)	1 пол. XIII ст.	–	4,7	–	24	Liwoch, 2006, s.70-71, kat№6	
5	Городниця, Івано-Франківської обл.	МАК інв. МАК/9414	Наявні 4 великі центральні пірамідальні і 8 менших бічних шипів, між якими оздоба у вигляді псевдо грануляції і псевдо філіграні, об'єднані 4 випуклостями. Наявна тріщина. Можливо від удару, (тип IV), (бронза)	1 пол. XIII ст.	6,5	6,1x6,1	(низ)2,9 Верх2,5.	187,4	Liwoch, 2006, s.71-72, kat№7	

6	Городиця. Івано-Франківської обл.	МАК інв. МАК/9414	4 великі пірамідальні шипи, розділені меншими конусними шипами які розміщені на вершинах трикутних ділянок псевдо грануляції з'єднані подвійними рельєфними лініями. Наявні шви від лиття, (тип III), бронза	1 пол. XIII ст.	5,3	6,1x5,8	2,5	170,5	Liwoch, 2006, s.72, kat№8	
7	Гумнище, Волинська обл.	КІМ інв. С-30407.В-1920	тип IV бронза	XII-XIII ст.	10,2	9	2,2		Liwoch, 2006, s.73, kat№9	
8	Хорлути, Волинська обл	ВКМ	тип IV бронза	1 пол. XIII ст.	–	–	–	–	Liwoch, 2006, s.73, kat№11	2:1
9	Новоуґрузьке, Волинська обл.	Власність мешканця села Запілля	Найімовірніше тип III- IV, через брак інформації неможливо встановити точніше (бронза)	XII-XIII ст.(?)	–	–	–	–	Liwoch, 2006, s.73, kat№13	
10	Новоуґрузьке. Волинська обл. 3 шару літописного Угровеська. Розкопки Д Мазурка, С Паниська, О Остапока.	–	5 основних ромбічних і 10 бічних, малих, випуклостей, (тип IV). Проте така форма для цього типу є не класичною, (бронза)	XII-XIII ст.	4,0	5,1	2,3-2,5	–	Liwoch, 2006, s.73, kat№14	2:3
11	Онишківці. Тернопільська обл.	Імовірно музей Інституту українознавства, ім. Крип'якевича, НАН України	4 великі пірамідальні шипи і бічні трикутні, (тип IV), (бронза)	1 пол. XIII ст.	–	–	–	–	Liwoch, 2006, s.73, kat№16	2:4

БУЛАВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ОЗБРОЄННЯ ВОІНА ГАЛ. ТА ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВСТВ ...

12	Літописний Галич	–	Існує лише одна згадка, як про аналогію з Галича, висловлена відносно попереднього екземпляру	XII-XIII ст.(?)	–	–	–	–	Liwoch, 2006, s.73, kat№16	
13	Оріховець, Тернопільська обл..	В збірці Людовіка Скарбовського	Верхня частина бронзової булави. Наймовірніше тип III- IV, (бронза)	XII-XIII ст.(?)	–	–	–	–	Liwoch, 2006, s.73-74, kat №17	
14	Тартаків, Львівська обл.	Можливо музей Народного Дому у Львові	Навершя з шипами, тип IV	XII-XIII ст.(?)	–	–	–	–	Liwoch, 2006, s.74, kat№18	
15	Урич (Тустань). Львівська обл. Розкопки дитинця Тустані експедицією Інституту суспільних наук УРСР у 1978 р.	Музей Тустані в с. Урич	Тип IV, Бронза. Наявні 5 великих, центральних і десять менших, поміж ними, шипів. Привертає увагу велика туля з низу і менша з верхньої частини.	XIII-XV ст.	–	–	–	–	Liwoch, 2006, s.74, kat№19	2:5
16	Володимир-Волинський. Волинської обл. В ході розкопок АН УРСР і Луцького держ. пед. Інституту ім. Л.Українки у 1974 р.	–	тип IV бронза	1 пол. XIII ст.	–	–	–	–	Liwoch, 2006, s.75, kat№21	2:6
17	Володимир-Волинський. Волинська обл.	–	Велика бронзова булава, наймовірніше тип IV	XII-XIII ст.(?)	–	–	–	–	Liwoch, 2006, s.75, kat№20	
18	Заложці, Тернопільська обл.	Музей Лубомильських у Львові. Інв. 91	Наймовірніше тип IV, (бронза)	1 пол. XIII ст.	–	8	5-6	–	Liwoch, 2006, s.75, kat№22	

19	Зеленче, Тернопільська обл. З культурного шару Г-ща XII-XIII ст., у XIX/XX ст. археологом-аматором Крушинським.	Викуплена у 1945 р у Львівський Історичний музей	5 великих центральних чотиригранних шпів з бічними, 2ма з верху і низу від центральних, виступами. Нетиповий варіант типу IV, (бронза)	XII-XIII ст.(?)	3,4	5,7	1,3-1,6	–	Liwoch 2006, s.75, kat№23	3
20	Невідома місцевість над р. Збруч	–	Бронзова булава з чотирьох і трьохгранними шипами, типу IV	1 пол. XIII ст	–	–	–	–	Liwoch 2006, s.76, kat№26	
21	Невідома місцевість (Західна Україна)	–	Бронзова булава з чотирьох і трьохгранними шипами, типу IV. Найвний довгий рукав для руків'я (тулея)	XII-XIII ст.(?)	–	–	–	–	Liwoch 2006, s.76, kat№27	
22	Невідома місцевість (Західна Україна)	–	Бронзова булава з чотирьох і трьохгранними шипами, типу IV	1 пол. XIII ст.	–	–	–	–	Liwoch 2006, s.75, kat №28	
23	Колодажне, Житомирська обл. Розкопки В. Горчарова, Р. Юра у 1953 р.	–	тип III бронза	XII - 1 пол. XIII ст.	5,1	6,5	2,1	–	Кирличников, 1966, с.128 – 129, № кат 56.	
24	Городище Хмельницька обл. Розкопки М. Каргера у 1960 р.	–	тип III бронза	XII - 1 пол. XIII ст.	4,4	6,5	1,8	–	Кирличников, 1966, с.128 –129, № кат 57.	
25	Берегівський р-н. Закарпатська обл.	–	тип III бронза	XII-XIII ст.	8,5	7,5	2,5	–	Кирличников, 1966, с.128 –129, № кат 58	

БУЛАВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ОЗБРОЄННЯ ВОІНА ГАЛ. ТА ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВСТВ ...

26	Райковецьке Г-ще Житомирська обл. Розкопки Ф. Молчановського у 1930-х рр.	-	тип IV бронза, (4 екз)	XII - 1 пол. XIII ст.	5	7,3	2,2	-	Кирличников, 1966, с.131 – 132, № кат 71 –74
27	Колодажне Житомирська обл. Розкопки В. Горчарова, Р. Юра. 1949 р.	-	тип IV бронза	XII - 1 пол. XIII ст.	5,2	7,5	2,2	-	Кирличников, 1966, с.128 –129, № кат 75
28	Городище Житомирська обл. Розкопки М. Каргера. 1958 р.	-	тип IV бронза (2 екз)	XII - 1 пол. XIII ст.	5-5,8	6,1-7,5	2-2,4	-	Кирличников, 1966, с.128 – 129, № кат 76-77
39	Ужгород	Закарпатський музей в Ужгороді	тип IV бронза	XII-XIII ст.	3	5,5	2	-	Кирличников, 1966, с.128 –129, № кат 82
30	Невідома місцевість (Закарпаття)	Чернівецький музей	тип IV бронза (2 екз)	XII-XIII ст.	6,1	6	1,7	-	Кирличников, 1966, с.128 –129, № кат 83 –84
31	Літописний Василів, Чернівецька обл. Розкопки Б. Тимошука в ур. Хом у 1959 р.	ЧКМ інв. 1232-II-692	тип IV бронза	XII-XIII ст.	5,7	7,3	2,2	-	Пивоваров, 2012, с.32
32	Черепківці, Чернівецька обл. Випадкова знахідка 60-х рр. XX ст.	ЧКМ інв. 12674-II-913	тип III. Характерна більш згладженими і округлими формами, (бронза)	XII-XIII ст.	-	-	-	-	Пивоваров, 2012, с.32
33	Галиця (літописний Кучелмін), Чернівецька обл. Розкопки С. Пивоварова у 2011 р.	-	Наймовірініше, брак виробництва бронзоливарного цеху, тип IV (бронза)	2 пол. XII ст.	3,8	5	2,7	68,85	Пивоваров, 2012, с.33

34	Чермно-Червен, Любельське воєводство, Польща	–	тип IV (бронза)	XII-XIII ст.(?)	6,2	7-7,3	2,1-2,4	–	Strzyż, 2005, s.109; Kotowicz, 2004, s.25, kat 40 Michalak, 2006, s.104,Rys 1.22	6:2
35	Радимно, Підкарпатське воєводство, Польща.	–	тип IV (найімовірніше бронза)	XII-XIII ст.(?)	–	–	–	–	–	–
36	Пересплиця, Рівненська обл., Рятівна експедиція ДП «Волинські старожитності» у 2011 р. під кер О.Златогорського.	Культурно- археологіч- ний центр в с. Пере- сопниця	тип III (бронза)	XII ст. (?)	–	–	–	–	Войтюк, 2015, с.11 –13	–
37	Листвин, Рівненська обл.	Археологіч- ний музей. ЛНУ ім. І.Я.Франка	тип IV (бронза)	XII-XIII ст.	–	–	–	–	Режим доступу: https:// smartarchaeology. wordpress. com/2016/03/28/ реконструкція- булави-на-основі- фрагм/	6:1
38	Стовп'є, зараз Люблінське воєводство Польщі.	–	тип III, оздоблена каруванням в місцях тулеї яка дещо виступає зверху і низу(бронза). Чотири великі пусті шипи.	XII-1 пол. XIII ст.	6,3-6,5	–	2,7	–	Кучинко, 2009, с.264; Strzyż, 2005, s.107 –109	6:1
39	Місцевість Гради, Добрава Тарновська, Польща	–	тип III. 4 великих центральных шипів і 12 менших бічних. Трикутні ділянки між центральними шипами оздоблені зерно. З низу і верху відходить велика гравійована тулея. Пустотні шипи. (бронза)	XII-1 пол. XIII ст.	10	7	2,5	–	Strzyż, 2005, s.107	6:5

БУЛАВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ОЗБРОЄННЯ ВОІНА ГАЛ. ТА ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВСТВ ...

40	Невідома місцевість (Малопольща)	Muzeum Okręgowe w Rzeszowie	тип IV (бронза). Орнамент у виді псевдошнура навколо пустотілих шипів і на тулєї	XII-I пол. XIII ст.	6,7	7	3,4	–	Strzyż, 2005, s.109	6:4
41	Радимно над Сяном, в процесі земляних робіт, Підкарпатське воєводство, Польща	–	тип IV (бронза). Між шипами та на тулєї присутні три ряди зерні. В середині збереглось свинцеве наповнення	XII-I пол. XIII ст.	5,6	6,6	2,9	–	Strzyż, 2005, s.109	6:3
42	Розкопки городища на Горі Бірув в Підзамчі, Польща	–	тип IV (бронза). Три рівні пірамідальних шипів, завершення верхньої частини тулєї у вигляді гострого закінчення. (не має аналогії), (Південний імпорт)	XIV ст. (за культурним шаром)	–	–	–	–	Strzyż, 2005, s.109 –111	6:7
43	Сілецьке городище поблизу княжого Галича, випадкова знахідка у 2014 р.	–	тип IV (бронза)	XII-XIII ст.	–	–	–	–	Коваль, 2015, с.9	

*ІФКМ – Івано-Франківський краєзнавчий музей; РКМ – Рівненський краєзнавчий музей; ВКМ – Волинський краєзнавчий музей в Луцьку; КІМ – Київський історичний музей; МАК – Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

Таблиця III

Каталог булав групи III

№	Місце, час, умови знахідки	Місце зберігання, інв. №*	Тип, матеріал та особливості форми	Датування	Заг. висота, см	Ширина, см	Діаметр отвору, см	Вага	Джерело	Рис.
1	Літописний Звенигород, Львівська обл., під час розкопок у 1953 р.	ЛІМ №інв 921	Тип VI залізо. Велика масивна булава з 6 перами, (Будзихан)	XIII- XIV ст.(?)	10,5	8,5	3	–	Liwoch, 2006, s.75, kat№24; Кирличников, 1966, с.132, № кат 94	3
2	Райки, Житомирська обл., розкопки Ф. Молчанівського у 1930-х рр.	КІМ інв. 22/118	Тип V бронза	XII-1 пол. XIII ст.	4	5	2,4	–	Кирличников, 1966, с.132, № кат 89	
3	Городище Хмельницька обл., розкопки М. Каргера у 1957 р.	–	Тип V бронза	XII-1 пол. XIII ст.	3,7	5	2,5	–	Кирличников, 1966, с.132, № кат 90	

*ЛІМ – Львівський історичний музей; КІМ – Київський історичний музей.

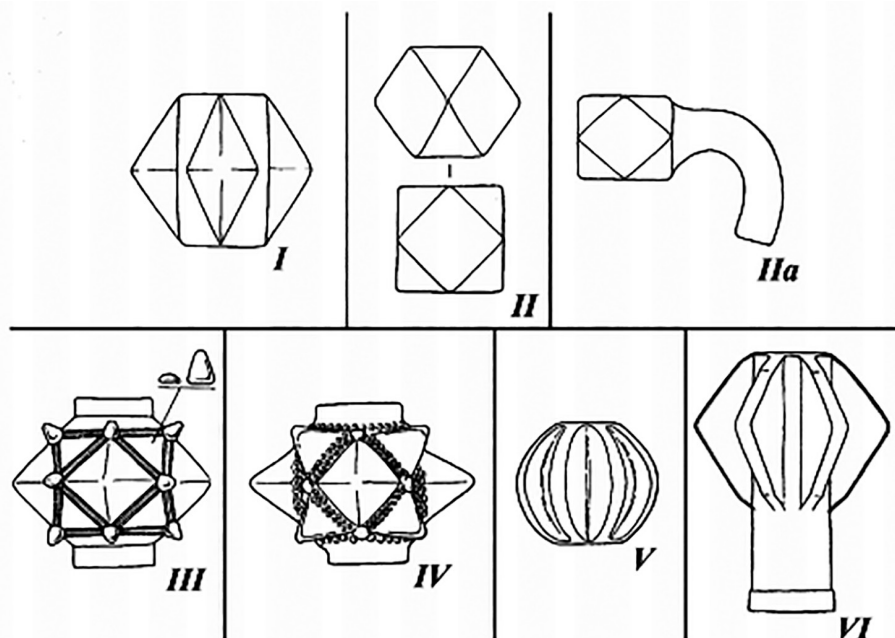

Рис.1. Типологічна схема булав XI-XIII ст.(за А.Кірпічніковим). – Плавінські М. Узбраєння беларускіх земляў X–XIII стагоддзяў. Мінск 2013. С.34.

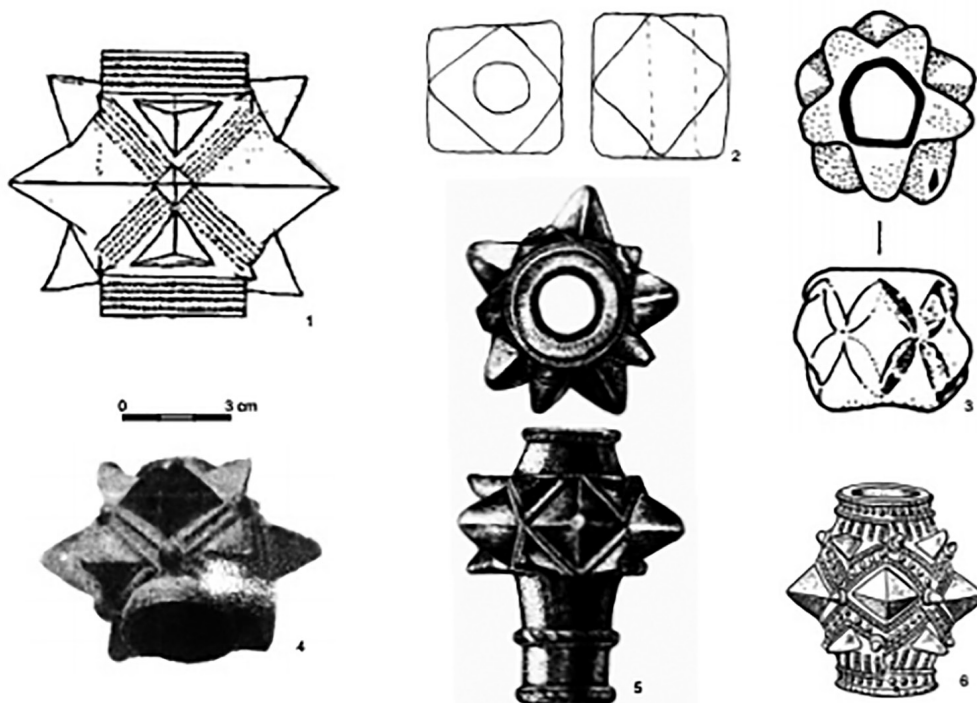

Рис 2. Навершя булав з Західної України (за Р.Лівохом). 1.Хоролупи; 2.Мостиська; 3.Ново-угрівськ; 4.Онишківці; 5.Урич-Тустань; 6. Володимир-Волинський. – Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. "Acta Militaria Mediaevalia". 2006. № 2. S.74.

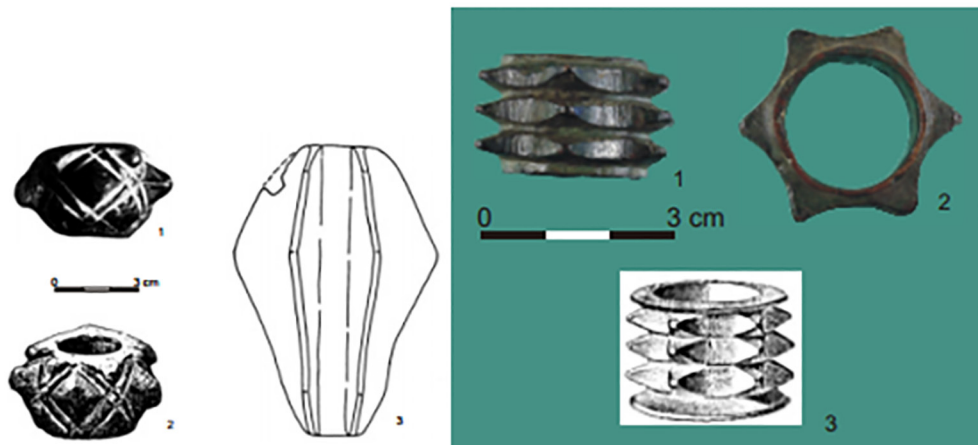

Рис 3. Нетипові верхів'я булав (за Р.Лівохом). Зліва направо 1, 2. Зеленче; 3.Звенигород. Праворуч-1,2.Желибори (фото. Р. Лапоновський); 3.Невідома місцевість в Італії. – Liwoch R. *Buławy z Zachodniej Ukrainy*. “Acta Militaria Mediaevalia”. 2006. № 2. S.75-76.

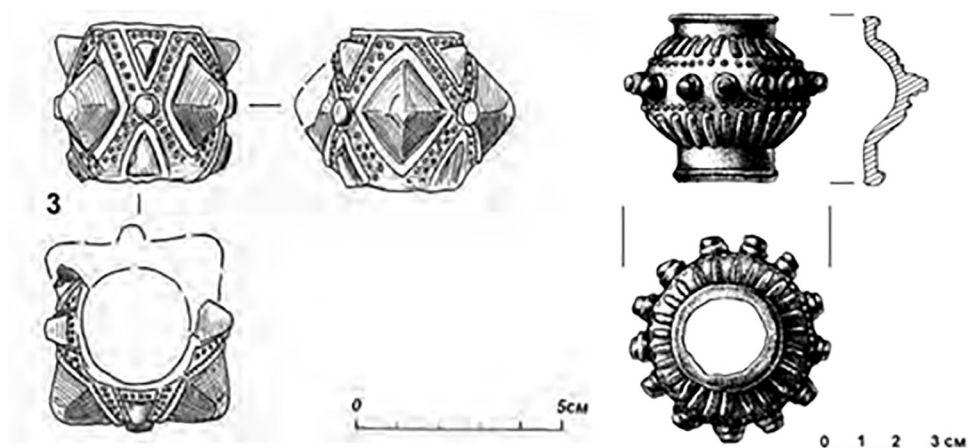

Рис.4. Ліворуч: верхів'я з Галиці на Буковині (за С. Пивоваровим). Праворуч: наверхня булави з околиці Звенигорода (рисунок І. Принади). – Пивоваров С. *Металеві наверхня булав з давньоруських пам'яток Буковини*, *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія*. 2012. № 724. С. 34; Петегрич В., Павлів Д., Томенюк О. *Унікальне бронзове наверхня булави з околиці літописного Звенигорода. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 20. 2016. С. 359.

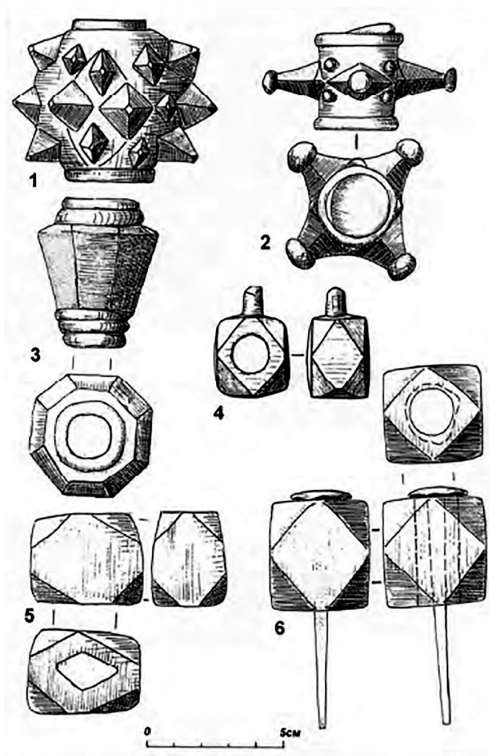

Рис.5. Залізні наверхня булав з Буковини (за С. Пивоваровим): Василів (1), Недобоївці (2), Галиця (6), Чорнівка (2), (4–5). – Пивоваров С. Металеві наверхня булав з давньоруських пам'яток Буковини. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка": Держава та армія.* № 724. 2012. С.34.

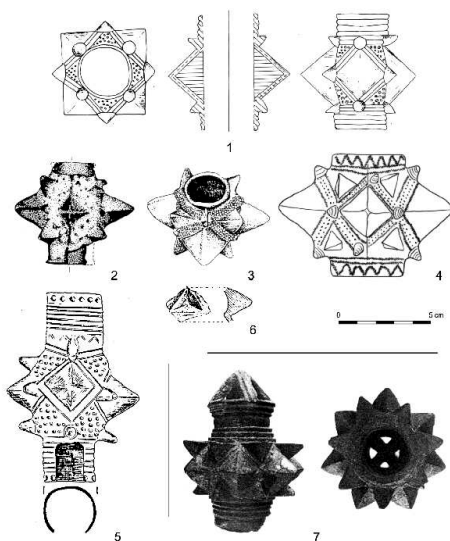

Рис. 6. Верхів'я булав з Малопольщі, (за П. Стжижем): (1- Стовп'є; 2 - Чермно; 3- Радимно; 4- з музею у Жешуві; 5- Гради; 6 - Пеніни; 7 – Підзамче, гора Бірув). – Strzyż P. *Ruskie buławy "gwiazdziste" z terenu Małopolski.* *Acta Militaria Mediaevalia.* 2005. № 1. S.108.

Микола Козак. БУЛАВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ОЗБРОЄННЯ ВОЇНА ГАЛИЦЬКОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ У ХІ–ХІV СТОЛІТТЯХ.

У статті розглянуто розвиток булави як ударної зброї у Галицько-Волинській державі в період ХІ–ХІV ст. Виявлено локальну специфіку поширення булав з території Галицького та Волинського князівств. Зведено каталог на підставі відомих на сьогодні опублікованих знахідок булав із вказаних територій. Висловлено думку про винятково високий рівень розвитку ударної зброї у західноруських князівствах на прикладі булави.

Ключові слова: булава, ударна зброя, Галицько-Волинська держава, виробництво з бронзи, комплекс озброєння, запозичення зброї, елітна зброя.

Mykola Kozak. MACE AS AN ELEMENT OF ARMAMENT OF THE WARRIOR OF GALICIAN AND VOLYN' PRINCIPALS IN THE XI–XIV CENTURIES.

In this article, the development of the battle mace on the basis of archaeological finds from the territory of the Galician-Volyn state in the 11-14th centuries was considered. The catalog of finds was listed. The symbolic and military function of the maces is analyzed. A catalog of shock weapons was made, from the territory of the Galician-Volhynian state.

Keywords: Mace, weapon, Galician-Volyn state, production from bronze, complex of weapons, borrowing weapons, elite weapon.

Ілля ПАРШИН,

к. і. н., доц. (Львівський національний
університет ім. І. Франка, Інститут
українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, Україна).

“СУМ” І “СЛЬОЗИ” НА СТОРІНКАХ ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISУ, АБО ЧОМУ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ВОЇНИ ТЕЖ ПЛАЧУТЬ

Дослідження історії Галицько-Волинської держави – важлива ланка у вивченні давньоукраїнського минулого. Аналіз культурних, політичних, економічних процесів в об'єднаних князем Романом Мстиславовичем (†1205) близько 1199 р. землях-князівствах виступає надзвичайно актуальним завданням для сучасного науковця з огляду, хоча б, на проблему інтеграції Русі до тогочасного центральноєвропейського регіону. Проте, працюючи над взаємовідносинами Романовичів та їх наступників із сусідніми володарями, не варто забувати й про потребу у вивченні внутрішнього розвитку галицьких та волинських теренів. Зокрема, ідеться про формування руського соціуму, становлення специфічних взаємозв'язків між представниками різних станів (відомих з європейського середньовіччя людей меча, слова та праці).

До виразників ідеології військового прошарку у Галицько-Волинській державі належать, передусім, князівська верхівка та бояри. Якщо кампанії і битви, дипломатичні та династичні зв'язки порівняно часто стають об'єктом наукових студій, то спосіб життя еліти та особливості її поведінки залишаються на маргінесі дослідницьких інтересів. Метою цієї розвідки є трактування сліз та суму середньовічних воїнів на підставі аналізу писемних джерел, визначення їхнього місця у психології руської правлячої верстви.

Варто зауважити, що емоційність рицарства активно досліджували європейські та американські історики. Так, Йоганн Гейзінга у вже класичній роботі “Осень середньовіччя” розглянув соціокультурний феномен придворного життя XIV–XV ст., скориставшись літературними творами цього періоду (передусім, бургундськими), церковними документами, фольклором, актовими матеріалами¹. Пол Дінгман у дисертації докладно простежив специфічні емоційні та етичні зв'язки, які

¹ Хейзінга Й. Осень Средневековья. Сост, предисл. и пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова, Коммент., указатели Д. Э. Харитоновича. Санкт-Петербург, 2011. 768 с.

сформувалися у рицарському середовищі XII–XVI ст.² Деякі відомості з життя трубадурів і труверів вміщено в “Енциклопедії середньовічного світу”, опублікованій під редакцією Рут Джонстон³. Погляди церковних діячів на сум, які, безперечно, вплинули і на світські канони, проаналізовані в збірці статей “Святі сльози: плач у релігійному уявленні”⁴. Серед українських науковців тему плачу у руській літературі принагідно вивчав Дмитро Чижевський⁵.

Спільна риса європейських та американських робіт – доступність чималой кількості писемних матеріалів, насамперед, багатої й різноманітної світської літератури, завдяки якій можна обґрунтувати свої висновки та зміцнити їх відповідними цитатами з оригінальних текстів. На жаль, минуле Русі такою кількістю пам’яток не представлене, що, беззаперечно, звужує можливості вивчення її соціуму.

Головним джерелом до історії правління династії Романовичів є Галицько-Волинський літопис (третья частина Іпатіївського зведення)⁶. Він має тривалу історію дослідження, проте чимало питань і сьогодні залишаються дискусійними. Зокрема, до кінця не з’ясовано імена переписувачів ґрунтового тексту, які виконали колосальну роботу з редагування величезного за обсягом середньовічного матеріалу. Джерелознавці неодноразово сумнівалися, коли саме створено ту чи іншу частину руського наративу, які його першоджерела, наскільки вони автентичні й, кінець кінцем, достовірні. Очевидно, що його написання зайняло тривалий час, окремі пасажі умисно перероблялися, а деякі фрагменти поєднувалися при переписуванні суто механічно, що виказує роботу, принаймні, кількох редакторів.

Початок третьої частини Іпатіївського зведення складається з кількох великих повістей. Перша з них висвітлює події від загибелі князя Романа Мстиславовича у 1205 р. й до першого посадження його сина Данила (1201–1264) в Галичі у 1211 р. Далі до оповіді додано скомпановані та об’єднані на підставі єдиної ідейної платформи відомості про боротьбу молодих Романовичів за спадщину їх батька та про політичну анархію в Галицькій землі та на Волині (до 1218 р.). Наступний ґрунтовний уривок присвячено збиранню Романовичами Володимирського князівства (до 1228 р.), а по смерті князя Мстислава Удатного (†1228) виокремлюється ще один літературний переказ – про боротьбу князя Данила за Галицьку землю. Від 1246 р. Галицько-Волинський літопис стає суто волинською писемною пам’яткою. Наступні його частини створені при холмському дворі князя, а згодом і короля

² Dingman P. *Ethics and Emotions: A Cultural History of Chivalric Friendship in Medieval/Early Modern Times*. Supervised by R.W. Kaeuper. Rochester–New York, 2012. 245 p.

³ *All Things medieval: An Encyclopedia of the Medieval World*. Ed. R. A. Johnston. Santa Barbara–Denver–Oxford, 2011. 790 p.

⁴ *Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*. Ed. K. C. Patton, J. S. Hawley. Princeton–Oxford, 2005. 317 p.

⁵ Чижевський Д. *Історія української літератури (від початків до доби реалізму)*. Нью-Йорк, 1956. 511 с.

⁶ *Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 2*. Санкт-Петербург, 1908. 938 стб.

Данила Романовича. Після 1264 р. робота над текстом “кипіла” у Володимирі. Спочатку – за князя Василька Романовича (1203–1269), за якого додано свідчення про діяльність Шварна Даниловича (†1269), потім – при резиденції його наступника Володимира Васильковича (†1288), який власноруч редагував окремі літописні статті. Обривається оповідь джерела на 1292 р. вже за волинського князя Мстислава Даниловича (†1292), можливо, до тексту потрапили фрагменти хронографів сусідніх руських земель – Пінська і Степані⁷.

Аналізуючи структуру цієї пам’ятки давньоукраїнської літератури, нескладно помітити, що її повідомлення присвячені, насамперед, політичній історії. Текст насичений та перенасичений описами битв та походів, дипломатичними контактами Романовичів з правителями ближчих та віддалених середньовічних держав, боярськими змовами, релігійним благочестям галицько-волинських володарів, окремими біографічними подробицями. Характерно, що навіть враховуючи чималу кількість кампаній, значних руйнувань та смертей, описаних літописцем, військова еліта Галицько-Волинської держави “скупа” у демонстрації емоцій, особливо сліз. Принаймні, таке враження складається на перший погляд.

Усього в останній частині Іпатіївського зведення можна виділити 35 згадок про “сум” та “сльози”. Серед них витяги, які лише ззовні подібні на вираз почуттів. Насправді ж – це усталені конструкції тогочасної літератури, що навряд чи відповідали історичній дійсності. Щоправда, вони також потребують аналізу.

Одразу варто зазначити, що давньоруське “печаловатис□” має кілька значень. Згідно зі словником Ізмаїла Срезневського, так позначали не тільки, власне, “печаль”, але і “турботу” чи хвилювання про щось чи когось⁸. Літописець часто уживав його у такому контексті – сім разів⁹. При чому схема, як правило, виглядає завжди однаково: володар втрачав спокій, бо не мав інформації про долю своїх полків та їх командуючих, й пізніше радів, коли довідувався про їх щасливе повернення. Наприклад: “Король же баше печалоуѣа в братѣ по великоу и в сновцѣ своємъ Володимерѣ зане молодѣ баше . Нѣкто ѿ слоугѣ его вшедѣ нача повѣдати сиче . Господине людѣ кацѣ се єдоутѣ за щиты со соулчичами

⁷ Див.: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *Записки НТШ*. Т. 41. Львів, 1901. С. 1–72; Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). Київ, 1958. 100 с.; Його ж. *Галицько-Волинський літопис* (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ, 1961. 104 с.; Котляр М. Коментар до літопису. *Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. Київ, 2002. С. 157–360; Вілкул Т. Біблія у Галицько-Волинському літописі. *Князя доба: історія і культура*. Вип. 9: *Король Данило Романович 1264–2014*. Львів, 2015. С. 227–240.

⁸ Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка, Санкт-Петербург 1983, Т. 2, стб. 921–923.

⁹ Іпатъевская летопись. Стб. 804, 823, 829–830, 857, 886. Також князь Данило переживав, чи згорів міст через Дністер (Там само. Стб. 759). Ще одного разу Лев Данилович, злякавшись ординців, казав “не печалон” своєму братові Мстиславу, коли його син Юрій Львович, начебто, самовільно зайняв Берестя (Там само. Стб. 930).

а конѣ с ними поведьнии . Король же ѿ радостин воскочивъ и воздѣвъ роуцѣ хвалуо воздавъ Бѣ...”¹⁰. Інші уривки виконані за схожим зразком.

Найбільша кількість сліз в завершальній частині Іпатіївського літопису пов’язана з невдачами у протистоянні язичництву, особливо коли йшлося про ординські сюжети. Плач, пов’язаний з перемогами поган, лунає одинадцять разів¹¹. Так, монголів спочатку сприймали виключно як ворогів, і будь-яка кооперація з ними розцінювалася негативно. Навіть коли Данило Романович перебував у ставці хана, де удостоївся честі пити чорний кумис з вином, напій вищої знаті імперії Чингісхидів¹², він, за оцінками літописця, заслуговував співчуття. Характерно, що в останній з перелічених згадок зауважено невдалий спільний похід руських князів Мстислава Даниловича та Юрія Львовича з ногаєвими військами на литовців. Власне, поразка засмутила Романовичів, але ординці уже не трактувалися настільки однозначно. Безперечно, на підставі однієї нотатки робити далекосяжні висновки не можна, але, ймовірно, літописна тенденція полягала у поступовій зміні головного язичницького ворога з монголів на Литву. Разом з тим, світогляд середньовічної людини здавна був поділений на Добро та Зло, і поган апріорі не могли трактувати як друзів¹³.

Отже, з 35 загальних згадок більша частина, як бачимо, не належить до демонстрації персональних емоцій. Водночас, варто проаналізувати й індивідуальні випадки пролиття сліз.

Перші кілька записів одиничні і стосуються боротьби Романовичів за спадщину свого батька. Серед них відомий фрагмент про повернення князя Данила до Галича у 1211 р. Тоді ще малий хлопчик після довгої розлуки спочатку не сприйняв свою матір, а коли впізнав її, не хотів розлучатися знову, розплакався й навіть поранив мечем коня тивуна, котрий намагався його відтягнути¹⁴. Напевно, цей епізод зберігся завдяки усним переказам вірних бояр, присутніх при цьому. Так само традиційним є зображення зрадливих галичан, які не бажали коритися старшому синові князя Романа й лише під тиском обставин визнавали його владу над собою¹⁵. У 1238 р., коли міщани вирішили впустити Данила до міста, єпископ Артемій та дворський Григорій, відчуваючи свою безпорадність, “изидоста слезнама вчима и вслабленомъ лицемъ и лижюща оуста своа”¹⁶, фактично, присягнули йому на вірність. Подібна

¹⁰ Там само, стб. 857.

¹¹ Там само. Стб. 779, 784, 787, 790, 805, 808, 841, 846, 849, 854, 877.

¹² Гатин М. Об употреблении алкогольных напитков кочевниками улуса Джучи Великой монгольской империи в XIII веке (по сведениям нарративных источников). *Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки*. Т. 155. Казань, 2013. Кн. 3. Ч. 2. С. 55–56.

¹³ Зокрема, ідеться про епічні твори. Див.: Dingman P. Ethics. P. 74, 77, 82.

¹⁴ Іпатьевская летопись. Стб. 727.

¹⁵ Галицькі бояри, напевно, мали власні інтереси і охоче змінювали сюзеренів, якщо ті починали їм заважати, тому говорити про “зрадливість” лише стосовно Романовичів неправильно. Докладніше про причини такої мінливості їх політичних поглядів див.: *Войтович Л.* Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам’янець-Подільського університету. Історичні науки*. Т. 70. Кам’янець-Подільський, 2017. С. 228–244.

¹⁶ Іпатьевская летопись. Стб. 777.

нецирість, у цілому, не притаманна європейським джерелам, аналіз яких показав, що сльози, зазвичай, правдиві, і плач наближається ледь не до релігійного дійства¹⁷. Навіть якщо врахувати навмисне перебільшення емоційності цього уривку, опис фальшивого рюмсання – явище доволі оригінальне.

Дві вказівки на “сум” вміщено у литовських сюжетах Галицько-Волинського літопису, який, за визначенням Михайла Грушевського, є загалом найважливішим текстом до вивчення ранньої історії Великого князівства Литовського¹⁸. Сюжети, зважаючи на зацікавленість Романовичів в оволодінні цими заможними землями, редагувалися неодноразово і з відповідними акцентами¹⁹. Зокрема, указувалося на неправдивість хрещення пруських племен та засилля серед них язичницьких вірувань. Князь і король Міндовг (†1263) після смерті своєї дружини запросив її сестру на похорон (“а поѣди карить по своен сестрѣ”) і насильно одружив з собою, чому не зрадів (“печаленъ бысть”) її законний чоловік князь Довмонт († бл. 1285), задумавши разом зі своїм спілником князем Тройнатом убити конкурента²⁰. Другий витяг демонструє життя князя Войшелка Міндовговича, коли той ще дотримувався поганської віри. Літописець зауважив, що він мав звичку убивати кожного дня по 3-4 людини й “которого же дні не оубьѣшеть кого печаловашеть тогда коли же оубь шеть кого тогда весель башеть”²¹. Така поведінка, як і “засмученість” Войшелка, виглядають малоімовірними, хоча, можливо, тут ідеться про жертвоприношення. Лише охрестившись під впливом Романовичів, він зрікся старого способу життя, став монахом і, врешті-решт, заповів свій престол князю Шварну Даниловичу²². Такий хід подій, безперечно, був вигідний волинським князям, тому, напевно, і потрапив до літопису. Хоча, наприклад, у польських джерелах збереглася інформація про подальшу жорстокість та мстивість литовського правителя: “Року Божого 1264 Міндовг, король Литви, з синами своїми, Тройнатом, племінником своїм, у підступній змові убитий. Тоді злочинець Войшелк, син короля Міндовга, будучи ченцем на Русі, покинувши монастир, убивство Тройната з іншими князями, помстившись за смерть батька, здійснив”²³. М. Грушевський вважав, що Войшелк

¹⁷ Apostolos-Cappadona D. “Pray with Tears and Your Request Will Find a Hearing”: On the Iconology of the Magdalene’s Tears. *Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*. P. 206.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ, 1993. С. 424.

¹⁹ Див.: Вілкул Т. Галицько-волинський літопис про литовського князя Войшелка. *Український історичний журнал*. Київ, 2007. № 4. С. 26–37.

²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 859–860.

²¹ Там само. Стб. 858.

²² Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. Київ, 1995. С. 649.

²³ Rocznik Krasieński. Wyd. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica*. Т. 3. Lwów, 1878. P. 133: “Anno Domini 1264 Mendog rex Lythwanie a Thrognath nepote suo dolose cum filiis suis occiditur. Quod nephas Woysalk, filius regis Mendok, existens monachus Russie, egrediens de claustrum regicidam Thrognath cum aliis ducibus, ulciscens patris mortem, occidit”.

прийняв постриг у 1254 р.²⁴ Ці свідчення, принаймні, підтверджують його перебування у руському монастирі, але чи сумував він коли-небудь через неможливість вчасно здійснити ритуальне вбивство чи просто позбавляти людей життя заради втіхи, не відомо.

Три записи щодо “пролиття сліз” вписані у короткі некрологи руських та польських правителів. Ідеться про смерть мазовецького князя Конрада (“иже бѣ славенъ и предобръ сожалиси по немь Данило и Василько”), померлого дитиною Михайла Юрійовича (“и плакашася по немь вси людѣ”), сина князя Юрія Львовича, та краківського володаря Лешка Чорного (“и плакашася по немь вси людѣ боарѣ и прости плачѣмь великомь”)²⁵. Д. Чижевський вважав подібні свідчення непереконливими, вбачаючи тут лише спробу літописця передати загальний жаль за померлими²⁶.

Подібних уривків у третій частині Іпатіївського кодексу, очевидно, повинно було би бути більше, адже тут подано чимало біографій тогочасних володарів. Проте, наприклад, кончина короля Данила супроводжується хвалебними словами про його доброту, мудрість, християнське благочестя (“сеи же Данило баше вторыи по Соломонѣ”)²⁷. Необхідно зауважити, що джерело збереглося далеко не у бездоганному вигляді й немало текстів при редагуванні були пропущені, а нині – втрачені. Однак можна припустити існування певного умислу літописця. Авторитет князів Романа Мстиславовича, його синів Данила та Василька не підлягав запереченню, тому, можливо, “сум” за їх кончиною розумівся сам по собі й додаткового наголосу не потребував. Натомість три перелічені некрологи – імовірна пошана союзників, насамперед, волинського двору. Конрад I Мазовецький (1187–1247) був близьким до Романовичів, напевно, виступав посередником між володарями Польщі та Русі²⁸, його нащадки також підтримували тісні та приязні контакти з володимирськими князями²⁹. Володимир Василькович і його оточення не сприймало князя Юрія Львовича настільки гостро, як його батька. Так, близько 1285–1286 рр. їх спільний похід на Гостинін завершився успішно, про що повідомив літописець, приписавши організацію кампанії і військову славу переможця своєму волинському покровителю³⁰. Водночас, будь-яка сила, яка протистояла князю Леву Даниловичу, сприймалася позитивно. Таким був краківський князь Лешко Чорний, котрий тривалий час конфліктував зі старшим Даниловичем³¹. Отже, поява записів про “плач” лише за обраними князями може бути мало

²⁴ Грушевський М. Хронологія. С. 38.

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 810, 895, 897.

²⁶ Чижевський Д. Історія. С. 26–27.

²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 862.

²⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 94; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela halickiego w latach 1217–1264. Lublin, 2005. S. 69–70.

²⁹ Котляр М. Коментар. С. 345.

³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 885–886.

³¹ Докладніше див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3: до року 1340. Київ, 1993. С. 96–97; Войтович Л. Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 345–346.

пов’язаною зі справжніми емоціями, але є відголосом дипломатичної боротьби.

Так само з політичної точки зору варто сприймати і три наступні повідомлення щодо “печалі” руських князів, яких зрадили найближчі союзники. Зокрема, двічі “сумував” з цього приводу Лев Данилович, коли на його землі раптово нападали литовський володар Тройден та краківський князь Болеслав V Сором’язливий (1226–1279)³². Тройден протистояв впливам Шварна Даниловича у Литві, тому князь Лев сприймав його як лояльного до себе правителя (напевно, існували конкретні домовленості, подробиці яких не відображені у джерелах, хоча літописець повідомив, що вони обмінювалися подарунками)³³. Краківський правитель теж був серед найближчих союзників старшого Даниловича. Як переконаливо довів Даріуш Домбровський, на початку 1270-х років на підставі тісніших династичних контактів відбулося зближення чеського короля Пшемисла-Оттокара II (1233–1278), краківського князя Болеслава V Сором’язливого та галицького правителя Лева Даниловича³⁴. Напевно, тому розорення польськими військами його володінь заскочило руського князя зненацька. Хоча обидва родичі швидко примирилися, цей епізод залишився у літописі з відповідною емоційною характеристикою. Аналогічно князя Володимира Васильковича вразила усобиця у Мазовії, де посварилися близькі до нього Конрад та Болеслав, брати Земовитовичі. Останнього назвали навіть “безумним” за свою поведінку (“Болеславоу князю ѿще исполнишоуся своего безоуміа”)³⁵.

Варто зауважити, що коли князь Лев Данилович “печалень вьсть” і “сжалиси” про неочікувану зраду, то його двоюрідний брат Володимир Василькович справді “съжалиси и расплакався”. Різниця в означеннях, імовірно, не була простою помилкою. Сльози у середньовічній свідомості трактувалися часто як видима ознака Божої любові³⁶, тому воїни цієї епохи, які пережили не одну криваву битву, досить часто плакали у повсякденному житті (наприклад, від нерозділеного кохання “прекрасной дами”)³⁷. Емоції Володимира Васильковича виглядають щирими саме з релігійної точки зору.

М. Грушевський справедливо відзначив, що володимирський князь “тяжко хорував, уже від 1276 р., і завчасу ладив ся до смерти – судячи з оповідання, у нього був рак нижньої щоки (щелепа)”³⁸. “Приготування” добре відчутні в розповіді літописця про останні роки життя

³² Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 871, 888.

³³ Дубонис А. Борьба за литовский престол после смерти короля Миндаугаса (1264–1268 гг.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 4. Київ, 2004. С. 133–143.

³⁴ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1263–1299/1300. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії*. Т. 3: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 47–48.

³⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 883.

³⁶ Apostolos-Cappadona D. “Pray with Tears...”. Р. 205–207.

³⁷ All Things. Р. 502.

³⁸ Грушевський М. *Історія*. Т. 3. С. 104.

та смерть свого патрона, яка відверто поєднується з житійною історією³⁹, тому наступні випадки плачу в Іпатіївському зведенні пов'язані з князем Володимиром. Зокрема, він “же сжаливоси и расплакаса”, коли дізнався про смерть краківського князя Лешка Чорного⁴⁰. Політичний підтекст пролиття цих сліз уже розглядався, але нотатка, здається, виглядає правдиво. Люди у середньовіччі часто плакали, що було виявленням мук сумління, каяття, сльози давали надію на спасіння душі⁴¹. Елементи такого уявлення можна побачити і на підставі руської традиції, наприклад, “Житія і ходіння ігумена Даниїла” до Святої землі, де автор описав щирі сльози єрусалимського володаря Балдуїна I (бл.1058–1118) та його свити у святому Гробі Господньому⁴².

Звістка про кончину Лешка Чорного застала Конрада II при дворі луцького князя Мстислава Даниловича. За словами літописця, мазовецький князь зрадив цьому, адже люблінці, начебто, закликали його оволодіти краківським престолом⁴³. Уривок – важлива демонстрація мінливості настрою середньовічного воїна. До Луцька Конрад II прибув з Володимира, де, зустрівшись зі своїм союзником (можливо, сюзереном), “плакаса по великоу вида волєсть его и оуныниє тѣла его краснаго”⁴⁴. Водночас, заперечувати сльози польського володаря не варто: європейська середньовічна історія знає чимало прикладів справжнього братерства людей меча⁴⁵. Зважаючи на те, що літописець називав обох братами, які неодноразово розділяли трапезу та обмінювалися подарунками⁴⁶, бачити невідворотну смерть рідного друга – морально складно.

Останні три епізоди Галицько-Волинського літопису, пов'язані з плачем, присвячені смерті князя Володимира Васильковича та його похованню у Володимирському Успенському соборі, визначній усыпальниці для минулих та майбутніх поколінь волинської знаті⁴⁷. За ним, власне, проливали сльози його дружина Олена, двоюрідний брат Мстислав Данилович, а також слуги, бояри, володимирці (чоловіки, жінки і діти), сурожці, новгородці та євреї (“плакоуся аки во взатъе Иерусалимоу егда ведахуць в полонъ Вавилоньскій”)⁴⁸.

³⁹ Федорак Н. Аспекти сюжету Галицько-Волинського літопису (до питання про цілісність сюжету літописного твору). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Вип. 35. Львів, 2004. С. 69–71.

⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 909.

⁴¹ Patton K. “Howl, Weep and Moan, and Bring It Back to God”: Holy Tears in Eastern Christianity. *Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*. P. 262

⁴² Данило ігумен. Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена. Пер. укр. О. Сліпушко. Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr65.htm>

⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 909.

⁴⁴ Там само. Стб. 907.

⁴⁵ Деякі приклади див.: Dingman P. *Ethics*. P. 105–113.

⁴⁶ Ипатьевская летопись, стб. 907.

⁴⁷ Яковенко Н. “Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми”: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. Actis testantibus. Ювлейний збірник на пошану Леонтыя Войтовича. Львів, 2011. С. 786, 805.

⁴⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 918–920, 928.

Д. Чижевський вважає, що давньоруське “плакоуся” інколи позначало “взяли участь у похороні”, тому він справедливо сумнівається у тому, що бояри та прості міщани “голосили” над гробом покійного⁴⁹. Звичайний люд, згідно з усталеною середньовічною практикою, сам більше заслуговував співчуття і сліз, але плач представників третього стану над померлим володарем часто потрапляв до європейських хронік та анналів⁵⁰. Стосовно ж бояр, то вони, напевно, з’явилися у тексті задля того, аби порівняти свого померлого сюзерена з його дідом Романом Мстиславовичем⁵¹. Микола Котляр, коментуючи відповідний уривок, дійшов висновку про завбачливе підкреслення політичної могутності та торгівельно-ремісничого розвитку міста, яке обумовило спільний плач за своїм сюзереном різних прошарків населення⁵².

У сльозах дружини князя, постриженої у черниці Олени, відчуваються мотиви традиційних голосінь за померлим. Д. Чижевський підкреслив, що подібні народні кличі залишалися майже незмінними упродовж століть і склалися зі згадок про втрачену любу людину, висловів бажання вмерти замість неї або разом з нею, короткої характеристик благочестивого життя померлого, який чимало зазнав кривд, але і не думав за них мститися⁵³.

Оригінальний епізод сліз князя Мстислава Даниловича: “Кнѣзь же Мѣстиславъ не прѣтаже на погребенѣе тѣла брата своего Володимѣра на приѣха послѣ ... плакаса надъ гробомъ его плачѣмъ великимъ зѣло аки по шѣѣ своємъ по королѣ и оутголив же са ѿ плача и нача росылати засадоу по всимъ городомъ”⁵⁴. Як бачимо, за смертю короля Данила, справді, плакали, хоча у літописному панегірику це не відображено. Тіло князя Володимира пролежало у труні з 11 грудня 1288 р. до 6 квітня 1289 р.⁵⁵, і його спадкоємець Мстислав не прибув до нього упродовж цього часу. Причини такого рішення не з’ясовані. Водночас, емоції князя Мстислава на тлі епохи виглядають правдивими. Гостра відроза до смерті, сильне відчуття кровної спорідненості, внутрішньої прив’язаності до покійного перетворювали смерть володаря у подію, яка здатна була струснути свідомість⁵⁶. Проте з продовження літописного фрагменту видно, що й успадкованому Володимирському князівству не личило залишатися без управління.

Отже, Галицько-Волинський літопис, не зважаючи на свій відчутний інформаційний потенціал, не багато сповіщає про сум та сльози. Зазвичай, такі епізоди пов’язані з турботами Романовичів про долю

⁴⁹ Чижевський Д. Історія. С. 27.

⁵⁰ Приклади див.: Хейзинга Й. Осень. С. 92.

⁵¹ Федорак Н. Аспекти. С. 70–71.

⁵² Котляр М. Коментар. С. 349–350.

⁵³ Чижевський Д. Історія. С. 27–28.

⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 928.

⁵⁵ Котляр М. Коментар. С. 351.

⁵⁶ Й. Гейзинга зауважив існуючий у середньовіччі забобон, згідно якого сповіщення про смерть хворого, помираючого родича якомога довше відкладалося. Щоправда, панакхиди за Володимиром Васильковичем відбулася відкрито, тому князь Мстислав, безперечно, повинен був про неї знати. Див.: Хейзинга Й. Осень..., с. 91–93.

своїх родичів та очолюваних ними військ, успіхи язичників (особливо “плачевними” є описи монгольських руйнувань) і значно менше – з індивідуальними емоціями. Серед останніх виділяються фрагменти, присвячені сльозам та смерті князя Володимира Васильковича, скомбіновані частково, можливо, за його життя.

Ілля Паршин. “СУМ” І “СЛЬОЗИ” НА СТОРІНКАХ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПІСУ, АБО ЧОМУ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ВОЇНИ ТЕЖ ПЛАЧУТЬ.

У статті проаналізовано окремі фрагменти третьої частини Іпатіївського зведення (Галицько-Волинського літопису), у яких ідеться про “сум” і “сльози” князів, місцевої знаті, простого люду. Встановлено, що найбільше літописця лякали язичники-ординці, тому і поява “плачу” зумовлена, насамперед, їх військовими успіхами. Також ідеться про політичну складову, коли сліз заслуговує смерть близького союзника, як правило, родича. Водночас, трапляються й вияви індивідуальних емоцій, записаних, напевно, очевидцями подій. У них показано, що Романовичі, наприклад, проливали сльози за тими самими канонами, що і будь-які інші середньовічні люди меча. Напевно, уявлення про наближення до Бога через сльози існувало і на території Галицько-Волинської держави.

Ключові слова: Романовичі, Галицько-Волинський літопис, князь Володимир Василькович, сум, сльози, плач.

Illia Parshyn. “SADNESS” AND “TEARS” IN THE GALICIAN-VOLHYNIAN CHRONICLE, OR WHY DO MEDIEVAL WARRIORS ALSO CRY.

The article analyzes the individual fragments of the third part of the Ipatiiivskiy codex (the Galician-Volhynian chronicle), which refers to the “sadness” and “tears” of the dukes, the local nobility and the common people. It was established that chroniclers were frightened by the pagan Horde. Therefore the appearance of “crying” was conditioned, first of all, by Mongolians and their military successes. It also refers to the political component when the death of a close ally (as usually, a relative nobleman) deserves the tears. At the same time, there are also the manifestations of individual emotions in the Galician-Volhynian Chronicle, which were recorded, probably, by the witnesses of the events. It is shown, that Romanovychy, for example, shed tears under the same canons as any other medieval knights. Maybe, the idea of approaching God through shedding tears also existed on the territory of the Galician-Volhynian state.

Key-words: Romanovych’s dynasty, the Galician-Volhynian Chronicle, duke Volodymyr Vasylykovich, sadness, tears, crying.

Людмила ПАЛІЙ,
магістр (Львівський національний
університет ім. І. Франка, Україна)

МЕЧІ ЗБРОЯРЕНЬ ULFBERHT ТА INGELRII НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Стаття присвячена проблематиці появи та поширення підписних мечів західноєвропейського виробництва на території Київської Русі. Головним завданням є дослідження історії виникнення та розвитку відоміших західноєвропейських зброярень та шляхів інтеграції мечів франкських зброярень у загальний комплекс наступального спорядження давньоруського воїна.

Протягом ХХ ст. – поч. ХІХ ст. багато з дослідників клинкової зброї так чи інакше зупиняли свою увагу на підписних мечах. В своїх комплексних дослідженнях подібні мечі згадували Я. Петерсен¹, Е. Окшотт², Я. Пірс³ та А. Гайбіг⁴, розглядаючи їх у контексти загальних типологій. Також ця тема представлена в працях сучасних дослідників: А. Феєрбах⁵, Т. Вагнера та Д. Ворлі⁶, які присвячені аналізу та трактуванню саме клинкових написів. Класичною лишається праця Р. Вегелі⁷ та В. Ербена⁸, де написи на клинках розглядаються у палеографічному ключі. Серед польських науковців слід виділити роботи М. Глосека⁹ та Л. Марека¹⁰. Обидва дослідники зводять археологічний матеріал Центрально-Східної Європи та дають характеристику деяким написам на клинках. В білоруському науковому просторі це праці М. Плавинського¹¹. У своїй монографії дослідник дає характерис-

¹ Petersen J. De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. Kristiania, 1919.

² Oakshott E. Sword in Hand: A Brief Survey of the Knightly Sword. *Arms and Armor Inc.* 2000. 146 p.

³ Peirce Ian. *Sword of the Viking Age.* The Boydell Press, Woodbrige, 2002. 152 p.

⁴ Geibig A. Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland. Neumünster, 1991.

⁵ Feuerbach A., Thomas H. "Ulfberht" blades: new answers to old questions. *History of antique arms. researches* 2016. Vol. 1. Kyiv, 2017. P. 73–81.

⁶ Wagner T., Worley J., Holst Blennow A., Beckholmen G. Medieval Christian invocation inscriptions on sword blades. *Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde.* Vol. 51(1). 2009. S. 11–52.

⁷ Wegeli R. *Inchriften auf mittelalterlichen Schwertklingen.* Zürich 1904.

⁸ Erben W. Schwertleite und Ritterschlag, Beiträge zu einer Rechtsgeschichte der Waffen. *Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde.* Vol. 8. 1918–1920. S. 105–168.

⁹ Głosek M. *Miecze środkowoeuropejskie z X – XV w.* Warszawa, 1984. 186 s.

¹⁰ Lech M. *Early Medieval Swords from Central and Eastern Europe. Dilemmas of an Archaeologist and a student of Arms.* Warsaw, 2005.

¹¹ Плавинский Н. А. *Очерки истории вооружения белорусских земель X–XIII вв.* Київ: Видавець

тику озброєння з білоруських терен, в тому числі і декількох мечів з написами “ULFBERHT”.

Першим з дослідників підписних мечів на сучасному пострадянському просторі був А. Кіпрічніков¹². У своїй монографії “Давньоруська зброя” він порахував та зів до типології весь археологічний матеріал з території Київської Русі відомий до середини ХХ ст., в тому числі подаючи детальний аналіз підписних мечів. Також, ця тема більш детально висвітлюється дослідником у статті “Мечі з надписом ULFBERHT у Північній Європі”¹³. Останні два десятиліття роботи по вивченню клинкової зброї на давньоруських теренах публікує С. Кайнов¹⁴. Перше комплексне дослідження давньоруського матеріалу у руслі клинкової епіграфіки містить монографія Д. Дборглава, де зібрано і проаналізовано всі відомі на момент 80-х рр. клинкові написи¹⁵.

Серед сучасних українських науковців, які працюють у цьому напрямку, монографія Ф. Андрощука “Мечі вікінгів” залишається найбільш солідним дослідженням¹⁶. Крім того, його дослідження меча з с. Хвоцове також зачіпає і проблематику місцевого зброярського виробництва¹⁷. Давньоруському матеріалу приділяє увагу В. Гуцул, а саме: пам’яткам клинкової зброї на Райковецькому городищі¹⁸. Матеріал чернігівських земель висвітлено в працях В. Коваленко¹⁹, з Галицько-Волинських земель – праці С. Терського²⁰.

Основою цієї роботи є дослідження матеріальних джерел – зразків клинкової зброї з українських музеїв, приватних колекцій, тощо. Огляд та аналіз писемних та зображальних джерел представлено мінімально з тієї причини, що подібний вид джерел майже не містить достатньої інформації що до використання клинкової зброї, її типу чи

Олег Фідюк, 2014. 144 с.

¹² Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый: Мечи и сабли. Москва–Ленинград: “Наука”, 1966. 176 с.

¹³ Кирпичников А.Н. Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе. Славяне и финно-угры: археология, история, культура: доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологии. Под ред. А.Н. Кирпичникова, Е.А. Рябина, А.И. Саксы. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1997. 208 с.

¹⁴ Kainov S. Swords from Gnezdovo. *Acta Militaria Mediaevalia VIII*. Kraków–Rzeszów–Śanok, 2012. S. 7–68.

¹⁵ Дрбоглав Д. А. Загадки латинских клейм на мечах IX–XIV вв. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 152 с.

¹⁶ Андрощук Ф. А. Мечи викингов. Киев: ВД “Простір”, 2013. 712 с.

¹⁷ Androshchuk F. “The Ljudota Sword?” (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age). Department of Archeology, Stockholm University, 2003.

¹⁸ Гуцул В. М. Мечі з Райковецького городища. Історико-зброєзнавча студія. *Сторінки історії*. Вип. 27. 2008.

¹⁹ Коваленко В., Кулаков В. Мечі конунгів Скандінавії і князів Русі [Текст]. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства, грудень 1988 р. : тези доп.* Редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.), О. В. Бобир, В. О. Дятлов, В. П. Коваленко [та ін.]. Вип. 2. Чернігів–Ніжин, 1988. С. 18–20.

²⁰ Терський С. В. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI–перша половина XIII ст.) *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. № 752. *Держава та армія*. Львів, 2013. С. 5–13.

походження. Через те, що мова у статті піде тільки про майстрові “написи-клейма”, частина іконографічних джерел також розглядатися не буде. Крім того, було використано внутрішню музейну документацію Львівського історичного музею.

Завдяки технологічним особливостям виробництва та фізичним характеристикам мечі франкських зброярень займали особливе місце на середньовічному ринку зброї, поширилися далеко за межі виробництва та стали зразком наслідування для багатьох зброярів тогочасної Європи. Саме попит суспільства на якісні мечі зумовив появу зброярських майстерень. Виготовлення зброї та обладунку – окрема кваліфікація коваля. Здібності майстра-зброяря виходили за межі знань звичайного сільського коваля та нерідко поєднували у собі навички слюсаря, базові знання ювелірного мистецтва та роботи з кольоровими металами. Клинок меча – це в першу чергу збалансована, гостра та гнучка смуга сталі, яка пристосована до фізичного ураження об’єкту, що відрізняє меч від простого інструменту, який виготовляли ковалі широкого профілю. Невиключно, що будь який коваль міг зробити меч, але це рідко була якісна клинкова зброя. Таким чином майстри-зброярі – це окрема гілка металообробного виробництва, яка могла об’єднувати майстрів різного профілю: майстрів по клинках, по руків’ях, піхвах тощо, про що свідчать чисельні матеріали розкопок. Розвиток меча, як клинкової зброї залежав від його форми, зумовленою прямим призначенням конкретного типу меча, та напряду від матеріалу виготовлення. Щоб забезпечити клинку такі характеристики, як міцність та гнучкість, сталь повинна була мати високій рівень вуглецю, який міг бути природнім чи штучно підвищеним шляхом науглецювання. Наявність таких домішок як хром, молібден, нікель та титан підвищували якість сталі, сполуки сірки та фосфору, навпаки, знижували якість сировини та виробу.

Приблизно з другої половини IX ст. на континентальній частині Західної Європи, а пізніше і на її півночі, на зміну раннім каролінгським та англосаксонським клинкам прийшли мечі з високим вмістом вуглецю (до 0,75%). Вуглець рівномірно розподілявся по всьому клинку, тому в складно візерунчатому зварюванні більше не було потреби, хоча клинки, зроблені в цій техніці, використовувалися ще достатньо довго. Можливо, вдосконалення технології відбулося з тої причини, що стали доступними більш якісні руди. Нові клинки були не тільки міцнішими, але ще й легшими. Такі мечі мали більш довгі клинки, які звужувалися до вістря. Через це також змінювався центр рівноваги, або баланс клинка. Він переміщався ближче до руків’я, тому таким мечем було легше наносити рубаючи удари та уколи. Вістря було заокруглене, акцентований колючий удар не мав проникаючої сили. Також, такий клинок було легше швидко підіймати після удару та перетворювати фронтальний удар на боковий, витрачаючи для цього набагато менше сил, ніж з мечем попередньої конструкції²¹.

²¹ Васютин С. А., Кабурнеєв И. А. Меч в североамериканской культуре VIII – XI вв. *Вестник Кемеровского Гос. Ун-та*. № 2. 2008. С. 85.

Сьогодні завдяки археологічним знахідками відомо близько десятка імен західноєвропейських майстрів-зброярів. Обсяг виробництва вимірюється кількістю знайдених мечів з майстровими клеймами. Найчисельнішими є мечі рейнських майстерень – ULFBERHT (2 пол. IX ст. – поч. XI ст.) та INGELRII (X – XII ст.). Завдяки результатам спектрального кількісного аналізу знахідок було встановлене приблизне місце виробництва клинків – територія тогочасної Рейнландії, в районі Західного Рейну та Маасу, між сучасними Майнцем та Боном.

Серед археологів та зброєзнавців вважається, що більшість каролінгських мечів могли виготовлятися і збиратися в різних місцях. Франкські майстерні виробляли клинки високої якості – вміст вуглецю в таких клинках був до 0,7 %, а відсоток таких легуючих елементів як нікель, молібден та хром – 0,056-0,1%. Одна з причин популярності мечів франкських зброярень це матеріал, з якого вони були зроблені. Сталь в тих місцевостях була природньо збагачена великою кількістю легуючих елементів (марганець, титан, хром, молібден), мала високий рівень вуглецю (від 0,7 до 1%) та майже не містила шкідливих домішок, таких як сірка, фосфор, тощо. Таким чином, сталь для мечів виходила набагато краще по своїм фізичним характеристикам, ніж у конкурентів. Клинки були міцніші та гнучкіші, що підіймало технічні характеристики меча²².

Скоріш за все, поява таких мечів співпала з виникненням нового способу маркування клинків та ім'ям зброяра Ulfberht. Лінгвісти стверджують, що це сукупність двох імен – скандинавського Ulf та франкського Berht, де rh вказує на ранішній період розвитку мови до 900 року. Вироби майстерні Ulfberht відомі з 850-х років, що збігається з хронологічними рамками, які дають лінгвісти. Всього на території Європи знайдено близько 300 мечів з таким майстровим клеймом на клинку.

Спираючись на обсяг матеріалу, дослідники припускають, що клинки виробництва майстерні розходились не менш як сотнями по всій Європі. Кількість знахідок та різниця в їх датуванні свідчить про те, що їх робила не одна людина. Якщо на початку виробництва це могло бути власним ім'ям майстра, то, судячи зі всього, воно стало “маркою” сімейного виробництва клинків з високоякісної однорідної сталі, можливо навіть декількох майстерень. Написи на клинках мають різницю в написанні, що підтверджує їх виконання різними людьми. 14 типів клинків за Петерсеном мають напис ULFBERHT і датуються 2 пол. IX – XI ст. Технологія виконання напису виключає можливість того, що ім'я майстра було зроблено пізніше клинка. Ці знаки виконувалися в техніці інкрустації суцільним стальним або дамаскованим дротом (X – перша пол. XIII ст.), пізніше – мідним, срібним, або золотим (XII – XIV ст.) найчастіше в верхній третині клинка. Для наведення клейма на холодній поверхні клинка робилися канавки, які співпадали з контурами майбутнього напису, в них вкладалася холодний рубаний дріт

²² Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли. Москва–Ленинград: “Наука”, 1966. С. 43.

(довжиною близько 25 мм), який проковувався та зварювався з основою при температурі близько 1300°C. Тільки після цього клинок гартують, інакше якість виробу впаде майже в два рази²³. Таким чином, майстрове клеймо було невід’ємним елементом технологічного процесу виготовлення меча. До того ж, наведення клейма вже на готовий меч значно зменшило б його якість.²⁴

Майстерні ULFBERHT робили мечі не тільки у Франкську імперію, вони вивозилися у Британію та Скандинавію. Частина клинків потрапляла в Прибалтику, на територію Київської Русі та далі – на Схід. Франкські клинки могли бути товаром на східних ринках, хоча відомі їх знахідки не виходять за межі Європи.

Підписні мечі мають ряд стильових особливостей, наприклад, руків’я загальноєвропейських форм, капітальні букви, написи, які розділяються чи доповнюються вступними чи розділовими хрестами. В написанні всіх варіацій імені Ulfberht, які були виявлені на поверхні франкських клинків, є рівнобічний хрест, а літери U / V тотожні (Іл.1). Іноді хрестів буває два: перед U та між R та H, чи між H та T. Перший хрест може бути відсутнім, але другий є завжди²⁵. Зустрічаються варіанти VLFBERH + + T. На даний момент нема точних датувань усіх мечів майстерні (близько 300 по всій Європі), тому важко встановити залежність варіанту написання від конкретного періоду. Е. Окшотт також зазначає ймовірність того, що Ulfberht могло бути ім’ям майстра-коваля, але вірогідніше, це ім’я засновника виробництва та безпосереднього керівника “корпорації Ulfberht”²⁶. Подібну версію розглядає й дослідниця А. Феєрбах. На основі археологічних (в тому числі і нумізматичних) та писемних джерел вона дійшла висновку, що частина клинків з написом +VLFBERH+T, (група А) була виготовлення зі злитків тигельної сталі, які були імпортовані з Центральної Азії протягом X ст.. На її думку, виробництво цих клинків напряму пов’язано з правлінням Хакона Хороброго (934-961 рр.) та відображає стан відносин між Скандинавією, Британськими островами та Середньою Азією²⁷.

Мечі групи ULFBERHT частіше за все на зворотній стороні мають композицію зі стовпчиків, ромбів, трикутників, потім подвоєння, знак подібний на пісочний годинник, подвоєння та плетення різної складності смуг. Подібні ремісничі мітки використовувалися державою та сімейними ремісничими майстернями. Більшість майстерень того часу мали схожі знаки. Перехрещені смуги не обов’язково були закріплені за одним майстром індивідуально. Жоден з підписних мечів не був виконаний в техніці зварного дамаску.

²³ Maryon H. Pattern-welding and Damascening of sword-blades. *Studies in conservation*. V. 5. 1960. № 1. С. 36.

²⁴ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. С. 21.

²⁵ Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. Пер. с англ. М. К. Якушеной. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2004. С. 172.

²⁶ Oakeshott E. *Sword in Hand: A Brief Survey of the Knigtly Sword*. *Arms and Armor*. 2000. P. 36.

²⁷ Feuerbach A., Hanley T. “Uleberht” blades: new answers to old questions. *History of antique arms. Researches 2016*. Vol. I. Kyiv, 2017. P. 73–81.

Слугуючи своєрідним знаком якості, мечі майстерні ULFBERHT зазнавали підробок. Недалеко від Вісбю було знайдено меч, на одному боці якого було написано Ulfberht з помилкою. А на іншому боці ім'я ще одного відомого майстра INGELRI з ще більшою помилкою. Наявність клинків з помилками в написах та відмінності в способі написання підтверджують популярність робіт майстрів-зброярів з Рейну по всій Європі.²⁸ Великі майстерні, налаштоване виробництво та висока цінність виробів зумовило майже необмежену торгівлю мечами.

Майстерня INGELRI знаходилась недалеко від майстерні Ulfberht, про що свідчать дані спектрального кількісного аналізу. Клинки майстерні INGELRI мають високий відсоток нікелю (0,5 %), що для середньовіччя достатньо багато. З'явилася майстерня близько середини X ст. і існувала до XII ст. Всього відомо близько 20 мечів з цієї групи. Частина знахідок є наразі на аукціонах чи у приватних колекціях. Клеймо INGELRI спростовує версію про ім'я меча. Варіанти повного напису відомі з розчищених клинків, а саме: "Ingelrimefecit", що дослівно перекладається: "Інгелрі зробив мене"²⁹. Від клинків групи ULFBERHT їх відрізняють більш тонкі літери та відсутність хрестів, самі літери виконані сталевим дротом. Два меча з написом "Ingelriimefecit" було знайдено на території Швеції та Норвегії, один меч майстерні зберігається в музеї Золінген: на зворотній стороні клинка також є подібні до майстерні ULFBERHT знаки у вигляді вертикальних рис та діагональних хрестів (Л. 2), в музеї м. Глазго зберігається меч з власної колекції Е. Окшота.

Перший меч, який розвіяв версії про те, що Ingelri – це ім'я меча, ім'я власника чи місцевості виготовлення був меч, який було знайдено в озері Стрікхольм. Його відносять до IV типу за Окшотом і датують серединою X ст. Більшість клинків групи INGELRI датовані кінцем. X – XI ст.³⁰ Ще два меча цієї майстерні були описані Р. Вегелі у 1904 р. і датовані X ст.: один з написом "Ingelred" (м. Нант, Франція), другий – має напис "Ingel AH" (м. Упсала, Швеція).

Окремої уваги заслуговують мечі, в яких поєднуються написи INGELRI та релігійні девізи. На мечі з Дрездена на одному боці клинка великими літерами так само викладено "INGELRI", а на іншому боці – значно меншими "HOMODEI". Звідси є припущення Е. Окшота про датування меча XII ст.

Меч V типу за типологією А. М. Кірпічнікова (тип Ха за Окшотом) з Львівського історичного музею доповнює цю групу і датується XII ст.. На одній стороні клинка є напис "+NNGELRIINNN+" (згідно запису в інвентарній книзі напис відчитали як "INGELLRI [DI]")³¹. На зворотній стороні викладено тонким мідним дротом релігійний девіз: "+NNNONNOCMN+", по обох кінцях напису розташовані рівнобічні

²⁸ Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. С. 171.

²⁹ Peirce I. Sword of the Viking Age. The Boydell Press, Woodbrige, 2002. P. 8.

³⁰ Окшотт Э. Археология оружия. С. 174.

³¹ Архів Львівського історичного музею (далі ЛІМ). Інвентарна книга фондової групи "Зброя". Т. 5. 1983–1984. 200 арк. № інв. 3–3528.

хрести, подібні на ті, що зустрічаються на інших клеймах з написом Ingelri. Окрім того, клеймо франкської майстерні також поверх перебито тим самим релігійним девізом. Аналог цього (меча типологічно та подібним клеймом, перебитим на релігійний девіз, який також виконано кольоровим дротом), продавався на аукціоні Bonhams разом з ще одним мечем INGELRIIV типу за А. Кірпічниковим³². Ще один аналог такого меча детально описаний у статті М. Волошина³³. Особливість того, що мечі майстерні INGELRI частіше зустрічаються з релігійним девізом поверх майстрового клейма можна пояснити періодом існування майстерні та початку моди на релігійні написи або символи на клинках. Подібні знахідки тільки доводять популярність і якість, яка судячи зі всього продовжувала період ужитку таких мечів на півстоліття. Девізи частіше зустрічаються на клинках романського типу, але бувають і на більш ранніх типах клинків (меч з жіночого поховання Суонтаке). Релігійні девізи паралельно з клеймом ULFBERHT не зустрічалися ні в давньоруському археологічному матеріалі, ні в загальноєвропейському.

Окрему увагу у цьому питанні слід приділити шляхам розповсюдження цих мечів за межі виробництва, їх модифікаціям і підробкам. Попит на зброю, не дивлячись на її високу вартість, тільки зростав, тому мечі стали не тільки одним з видів товару на середньовічному ринку, але й предметом контрабанди. Карл Великий заборонив продаж мечів франкського виробництва за межі королівства у 805 році, але археологічні знахідки підтверджують, що кількість мечів за межами держави тільки виросла після заборони. Найкращі по якості клинки привозилися в Скандинавію з Рейнланда³⁴. Також треба зауважити, що була окрема заборона для церкви продавати клинки, які роблять її общини, так як вони на початку вважали, що загальна заборона їх не стосується³⁵. Крім того, є припущення, що майстерні могли розташовуватися саме на територіях монастирів. До того ж на першому відомому фехтувальному трактаті зображені саме монахи (*«хто ж немає, нехай продасть одіж свою та купить меча»*. Від Луки, 22:36). Треба зазначити, що оборона монастирів часто лишалася на самих монахів, частина з них мала військовий досвід. Звідси можна припустити, що подібні вправи з мечем та баклером – звичайна справа для частини монахів.

Від Британії до берегів р. Волги тягнеться ареал використання мечів каролінгського типу. Східні мандрівники не одноразово зазначали, що мечі франків ціняться на Сході за свою якість і зручність.

³² Офіційна сторінка аукціону Bonhams. [Електронний ресурс] режим доступу до лотів: <https://www2.bonhams.com/auctions/20801/lot/188/>, <https://www2.bonhams.com/auctions/21639/lot/218/>

³³ Wołoszyn M. Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1 c w Gródku, pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie. *Acta Militaria Mediaevalia*. I. Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu. Kraków–Sanok, 2005. S. 95.

³⁴ Brunning S. The 'Living' Sword in Early Medieval Northern Europe: An Interdisciplinary Study. Institute of Archaeology, University College London. P. 234.

³⁵ Мухаметсалимов П. Р. Интеграция скандинавов в англосаксонскую социально-политическую среду. *Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология*. 2011. № 2. С. 11.

Існує версія, що франкські клинки потрапляли на Русь та в Прибалтику через контакти зі скандинавами на Волзькому та Дніпровському торговельних шляхах. Саме це може пояснити поширення на Русі деяких “архаїчних” для Скандинавії типів мечів³⁶. Не виключено потрапляння мечів на наші терени разом з іноземними дружинами. Що до самих скандинавів, попри власне виробництво мечів, кожен третій меч, знайдений там має напис *Ulfberht*. Значну кількість інформації було оновлено завдяки праці А. М. Кірпічнікова зі шведським та фінським археологічним матеріалом³⁷. Частина з цих мечів так само має майстрові клейма такого ж виду, як з території Київської Русі та суміжних територій, про що піде мова далі у статті. Крім того, на жодному однолезовому клинку, якій характерний для північних земель, не знайдено напису *ULFBERHT*, що опосередковано підтверджує саме франкське походження підписних мечів. Така сама ситуація з мечами іншого відомого зброяра. Перший меч майстерні *INGELRI* був знайдений в Швеції, один в Британії, декілька в Німеччині.

Окреме питання висвітлює підробки відомих клинків. Вище згадувався клинок з Вісбю, який мав два написаних з помилками зброярських клейма. Крім того, серед приватних знахідок існує предмет, який взагалі змінює уявлення про використання франкських клинків. Якщо серед офіційних знахідок ми зустрічаємо приклади, коли більш старий клинок має новіше руків'я, то в даному випадку це клинок групи *Ulfberht*, який перероблено в палаш з вигнутим руків'ям та характерним “кульчастим” перехрестям (Іл.3).³⁸ Продавався на аукціоні як мадярська шабля разом з закінченням піхв, характерним для каролінгських мечів. Завдяки закінченню власник датував знахідку другою половиною X – першою половиною XI ст. Довжина загальна – 860 мм, ширина – 60 мм, вага 0,810 кг.³⁹

Поява та розвиток зброярських майстерень в районі Рейну та Масау зумовлено в першу чергу поєднанням попиту в мечах на середньовічному ринку та доступної якісної сировини для клинків. Техніка зварного дамаску потребувала більше затрат ресурсів та часу майстра. Складність техніки була в першу чергу зумовлена низькою якістю сировини. З появою мечів з однорідної сталі з високим вмістом вуглецю та легуючих елементів, мечі в техніці зварного дамаску поступаються більш якісному продукту, хоча довгий період часу ці клинки співіснують в європейському міліарному середовищі IX–XI ст.

Поява релігійних девізів поряд з майстровими знаками дозволяє простежити розвиток технології нанесення написів на клинки. Якщо

³⁶ Толочко А. П. Очерки начальной руси . Киев–Санкт-Петербург, 2015. С. 224–225.

³⁷ Кирпичников А. Н. Мечи с надписью *ULFBERHT* в Северной Европе. Санкт-Петербург, 1997. С. 116–122.

³⁸ Каролингский меч с сабельной рукоятью. Библиотека сайта *Сwordmaster*, 2016 [Електронний ресурс], режим доступу: <http://swordmaster.org/2016/01/17/karolingskiy-mech-s-sabelnoy-rukoaytu.html>

³⁹ Меч? Форум аукциона “Виолити”, 2016. [Електронний ресурс], режим доступу: <https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=1489236>

на початку матеріалом слугує частіше за все дамаскований дрiт, то пізніше цю роль виконує мідь, латунь або дорогоцінні метали. Такі девізи на більш ранніх типах клинків дозволяють встановити верхню межу використання окремих типів середньовічного меча.

Особливість майстерень ULFBERT та INGELRII полягає частково і в тому, що досі не було знайдено самих майстерень – відомо тільки приблизний регіон джерела сировини. Існує версія, що майстерні розташовувалися на територіях монастирів. На це опосередковано вказує і окрема заборона Карла Великого про продаж франкських мечів через монастирі за кордони імперії. Тогочасні монахи були закритою релігійною спільнотою, яка в більшості випадків всім забезпечувала себе сама. Наявність ремісників серед монахів – це звичайна справа для того часу. Пізніша поява на таких мечах релігійних девісів також може свідчити не тільки про модні тенденції оформлення клинків, але й про їх походження з християнських монастирів. Але ця версія все ще лишається у переліку гіпотез.

Перед тим, як простежити наявність мечів франкських зброярень у давньоруському археологічному матеріалі слід окреслити місце меча у військовому спорядженні та взагалі у суспільному житті на давньоруських теренах. Меч – невід’ємна частина давньоруської військової культури. За відомостями мандрівників руси високо цінували мечі, постійно носили з собою, приймали на них клятви⁴⁰. В епоху раннього феодалізму меч був індивідуальною власністю і автоматично ставав атрибутом поховання. В комплексах X ст. датування меча співпадає з датуванням іншого погребального інвентарю. Приналежність до поховального обряду підтверджує також спеціальне псування меча (зігнутий чи зламаний). Наскільки можна встановити з комплексів, меч може бути єдиним предметом озброєння. Є випадки, коли разом з мечем знаходять списи, сокири та стріли. В складі погребального озброєння на першому місці після меча стоїть спис, потім сокира. Іноді меч знаходили разом з щитом, кольчугою та шоломом.

Знахідки мечів на торгівельних шляхах свідчать про постійну торгівлю мечами на території Київської Русі. Більшість мечів IX–X ст. – каролінгські. З XI ст. в оздобленнях та формах руків’я простежується місцевий вплив. Що стосується власного виробництва мечів – питання лишається відкритим. Скоріш за все, воно було, але на сьогодні знайдено один зразок такої діяльності – меч з написом “Людота коваль” про який ще піде мова у цій статті. Маючи тільки один предмет, важко говорити про традицію ставити майстрові клейма та знаки на виробках на наших теренах. Можна припустити, що місцевим ковалям також був відомий такий підхід до популяризації свої виробів, як в Інґелрії чи Ульфберта⁴¹.

⁴⁰ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. С. 46.

⁴¹ Дискусію навколо *харалужних мечів* як і використання імпортних штаб руськими майстрами через відсутність якісної болотної руди див.: Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. Вип. 2. Львів, 2007. С. 74–79; Його ж. Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Плісеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип.

Знахідки ранньосередньовічних мечів на території Східної Європи зосереджено в трьох районах – південно-східному Приладожжі, ярославському Поволжі, Верхньому (Гнездово) та Нижньому Подніпров'ї (Київ, Чернігів-Шестовиця), найпоширеніші типи за Петерсеном: Н, V, Е, Т.⁴² Мечі знайдені як правило в курганных похованнях чи поблизу великих міських центрів, торгівельних шляхів, річкових артерій.

Два мечі майстерні Ulfberht знайдено на території Білорусії.

Меч № 1 – тип V за Петерсеном, Полоцьк;

загальна довжина – 970 мм; Перехрестя та наверш прикрашено лінійно-геометричним орнаментом, який складається зі смуг міді, латуні та срібла. На клинку напис +Ulfberht, в написі два хреста – на початку та між літерами Н і Т, на іншій стороні знаки у вигляді вертикальних рис та візерунку, який складається з діагональних хрестів. Датування: X ст.

Меч № 2 – тип Н за Петерсеном, с. Руба, Вітебськ;

Зберігся фрагментарно. На клинку видно напис +Ulfberht, на іншій боці – розрізняються майстровий знак у вигляді вертикальних рис, на початку напису читається хрест. На наверші збереглися канавки від інкрустації. Можливо, лінійно-геометричний візерунок був виконаний латунню. Датування: кін. IX – X ст..⁴³

Популярність франкських клинків зумовила їх попит на середньовічному ринку. Карта знахідок тягнеться далеко на Схід – крайню східну межу встановлено по знахідкам в Поволжі. Два з трьох мечів майстерні ULFBERHT зберігаються у Казанському національному музеї⁴⁴:

Меч № 3 – тип S за Петерсеном;

датується 2 половиною X – початком XI ст.. Меч має тридольний наверш, який кріпиться до верхньої гарди двома штифтами.

Меч № 4 – ранній тип T-2;

датується X ст.. Гарда декорована стільниковим прорізним орнаментом, подібним до одного меча з Гнездово, отвори заповнені крученим срібним дротом, наверш втрачено. Згадується у А.Н. Кірипичнікова⁴⁵.

Що стосується мечів франкських зброярень на теренах Київської Русі, їх всього вісім штук - типи S, T-1, T-2, E, V, H/I.

Тип S. Знахідки мечів типу S вказують на їх широкий ужиток по всій території Київської Русі. Простежується стилістична схожість оздоблення цього типу. Часто зустрічається плетений джгутувий

12. Львів, 2009. С. 79–101; Його ж. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011. С. 142–188; Його ж. Вікінги в Центрально-Восточной Європе: загадки Ладоги и Пліснеска. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология*. Ижевск, 2011. Вып. 3. С. 2–15; Ижевск, 2012. Вып.1. С. 3–11.

⁴² Андрущук Ф.А. Мечи викингов. Киев: ВД “Простір”, 2013. С. 114.

⁴³ Плавинский Н. А. Очерки истории вооружения белорусских земель X–XIII вв. С. 9–12.

⁴⁴ Shpakovsky V., David N. *Armies of the Volga Bulgars and Khaganate of Kazan. Men-at-Arms*, Osprey Publishing, 2013. P. 23–24.

⁴⁵ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. С. 26.

орнамент з діагональною інкрустацією металевим дротом, стилізація звіриних очей на середній частині наверхш, обробка черню по срібл

Особливою відзнакою цього типу є наверхш, розділене на три, рідше на п'ять частин, з завищеною середньою частиною та перехрестям, яке розширяється з кожного краю (Іл.4).

Наглядним прикладом є мечі з Дніпровських порогів. Загально було знайдено чотири меча зі слідами клейм та один з хрестом. Два з трьох мають срібну та мідну набивку (інкрустація металевим дротом) з джгутовим плетенням та напис "Ulfberht" на клинках. Ця партія товару, яка містила 5 клинків, була піднята з Днепросторою у 1928 р. Оздоблення цих мечів відрізняється і зроблено відносно індивідуально-го смаку покупця.

Меч № 5 – тип S за Петерсеном;

загальна довжина – 930 мм; довжина клинка – 770 мм, ширина – 30 x 56 мм; довжина перехрестя – 118 мм, висота – 18 мм; довжина наверхш – 97 мм, висота 54 мм;

П'ятидольний наверхш з'єднано з верхньою гардою (основою наверхшу) за допомогою двох штифтів. Верхня гарда трохи вигнута до верху. Пряме перехрестя (нижня гарда) трохи розширено по краях та заокруглено. Три частини наверхш прикрашено вертикальним візерунком, на крайніх частинах наверхш орнамент зі здвоєних ліній. Нижня та верхня гарди декоровано мотивом з плетених вузлів. Руків'я обмотане срібним дротом. На одному боці клинка є клемо з написом +Ulfberht, яке починається з хреста, ще один хрест розташовано між літерами Н і Т. Літери U та L з'єднані в одну. Датування: X-XI ст. Місце збереження не відомо (до 1941 р. – Днепропетровський історичний музей)⁴⁶.

Меч №6 – тип S за Петерсеном;

загальна довжина – 943 мм; довжина клинка – 773 мм, ширина – 34 x 54 мм; довжина перехрестя – 113 мм, висота – 15 мм; довжина наверхш – 91 мм, висота 55 мм;

Трьохдольний наверхш з'єднано з верхньою гардою за допомогою двох штифтів. Верхня та нижня гарда прямі, дещо розширяються по краях, округлі. Наверхш та перехрестя орнаментовані плетеним візерунком, верхня та нижня гарда дублюють один рапорт. На верхній площині перехрестя зображено трикветру (шв. trikvetra) та по дві смужки об'єднані в хрестоподібну фігуру. Нижня площина перехрестя прикрашена ромбами. На клинку проявлене клеймо +Ulfberht, яке починається з рівностороннього хреста. Другий хрест розташовано між Т та Н, літери l та f поєднані в своєрідну Е. Датування: X-XI ст. Місце збереження не відомо (до 1941 р. Дніпропетровський історичний музей)⁴⁷.

Тип. Т-1. Мечі типу Т-1 мають яскраво виражені західноєвропейські риси та датуються X ст. На територіях Русі вони за ці рамки не виходять. В Прибалтиці цей тип отримав поширення навпаки з XI ст.

⁴⁶ Андрощук Ф. Зоценко В. Сканлинавские древности Южной Руси. Paris, 2012. С. 125.

⁴⁷ Там само. С. 126–127.

Меч №7 – тип Т-1 за Петерсеном (район Нижнього Дніпра, 1928 р.);
Має стільниковий орнамент та фрагменти напису “Ulfberht”. Датується Х ст. Інші дані про меч втрачено.

Мечі групи INGELRI каролінгського типу майже не представлені археологічними знахідками на території Русі. Офіційній археології відомо небагатомечів з таким майстровим клеймом.

Меч № 8 – тип Т-1 за Петерсеном (м. Монастирище, Черкаська обл., пошкоджено);

Загальна довжина – 610 мм, ширина клинка – 580 мм. На клинку напис NRED...; частина навершу та клинку втрачено. Датування: Х ст. Місце збереження Музей Ермітаж (у 1966 р. знаходився під № ОИПК 998/1)⁴⁸.

Тип Т-2. Мечі типу Т-2 мають наверш так само з трьох частин та пряме перехрестя. На відміну від попереднього типу бокові частини навершу більш згладжені. Для оздоблення мечів цього типу використовували срібний та мідний дріт, рідше золотий. Серед знахідок цього типу є один з майстровим клеймом Ulfberht з комплексу Гнездово.

Меч №9 – тип Т-2 за Петерсеном (Гнездово, початок ХХ ст., пошкоджено);

загальна довжина – 648 мм; ширина клинка біли перехрестя – 56 мм; довжина перехрестя – 114 мм, висота – 19 мм; довжина навершу – 82 мм, висота – 21 мм;

Центральна частина навершу та передня поверхня перехрестя прикрашені геометричним візерунком з ромбів та трикутників в техніці інкрустації сріблом та міддю. На поверхні клинка було зачищено майстрове клеймо “+ULFBERHT+”, з іншого боку леза візерунок з вертикальних та діагональних рис. Датування: 2 пол. Х ст.⁴⁹ (Л.5).

Тип Е. Клинки цього типу, як і клинки типу S зустрічаються на всій території Стародавньої Русі (Л.6). До цього типу відносяться декілька мечів, один з яких з групи Ulfberht. Усі зразки датуються Х ст.

Меч №10 – тип Е за Петерсоном; (курган 15, Гнездово, 1894 р.);

загальна довжина – 988 мм; довжина клинка – 820 мм, ширина – 64 мм; довжина перехрестя – 109 мм, висота – 22 мм; довжина навершу – 84 мм, висота – 57 мм. Наверш меча – тридольний, перехрестя пряме. Руків'я прикрашено стільниковим орнаментом⁵⁰ в металі в 3–5 рядів висвердлені “соти”. Ще близько 900 р. подібні мечі прикрашалися дрібним стільниковим орнаментом (на 9 рядів) та без дроту в середині. Меч має напис “+ULFBERHT+” на клинку, на зворотній стороні візерунок з вертикальних рис та двох волют. Датування 2 пол. Х ст.⁵¹

⁴⁸ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. С. 38.

⁴⁹ Kainov S. Swords from Gnezdovo. *Acta Militaria Mediaevalia VIII*. Kraków–Rzeszów–Sanok, 2012. S. 39–41.

⁵⁰ Меч и златник. (к 1150-летию зарождения древнерусского государства). *Государственный Исторический Музей*. Сост. М. В. Мурашева, Д. В. Журавлев. Москва: Кучково поле, 2012. С. 84.

⁵¹ Kainov S. Swords from Gnezdovo. S. 21.

Мечі типу Е зустрічаються по всій північній Європі та віднесені Я. Петерсеном до IX ст. Тільки один меч з цього типу датований X ст. Дослідник відмітив, що після IX ст. цей тип майже зникає і після 900 р. зустрічається рідко. На території Русі цей тип навпаки використовується протягом X ст.

Тип V. Цей тип представлений в давньоруському матеріалі більше ніж десятком мечів. На руків'ях майже кожного з них викладено складний геометричний візерунок за допомогою срібла, міді та латуні. Майстер комбінуючи між собою метали набивав близько 1000 дротинок на підготовлену заздалегідь поверхню залізного руків'я.

Меч №11 – тип V за Петерсеном (пошкоджений, поховання 110, Шестовиця);

загальна довжина 555 мм; довжина клинка 355 мм, ширина 57 мм; довжина перехрестя 105 мм, висота 16 мм; довжина навершу 74 мм, висота 47 мм;

Тридольний наверх з'єднано з верхньою гардою за допомогою двох штифтів. Верхня та нижня гарда прямі. Наверх та перехрестя орнаментовані геометричним візерунком з кольорових металів, верхня та нижня гарда дублюють один рапорт. На клинку проявлене клеймо “ULFBERHT”, один хрест розташовано між Т та Н. Датування X ст. Місце зберігання Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарнавського, № А З-24/3.⁵²

Меч №12 – тип V за Петерсеном, вага – 952,4 г (знахідка біля о. Хортиця, 2011 р.);

загальна довжина – 947 мм; довжина клинка – 790 мм, ширина – 55 мм; довжина перехрестя – 87 мм, висота – 20 мм; довжина навершу – 67 мм, висота – 46 мм; (Іл.7)

Наверх тридольний, з лінійним візерунком, виконаним у техніці інкрустування кольоровим металом (срібло, мідь, латунь), до верхньої гарди кріпиться двома розклепанними штифтами. Нижня і центральна частини орнаменту виконано з комбінації “ромбів”: срібні та латунні ромби розділені між собою мідним дротом. Орнамент частин навершу складається з трикутників та смуг. На одному боці виявлено клеймо “+ULFBERHT”. На початку та між Н і Т – рівнобічні хрести. Датування: X ст.⁵³

Ще один меч групи INGELRII каролінгського типу – це один з Гнездовських мечів.

Меч №13 – тип V за Петерсеном (Гнездово, липень 1899 р., пошкоджено);

загальна довжина – 1040 мм; довжина клинка – 875 мм, ширина – 61 мм; довжина перехрестя – 103 мм, висота – 15 мм; довжина навершу – 75 мм, висота – 46 мм;

⁵² Андрощук Ф., Зоценко В. Сканлинавские древности Южной Руси. С. 269.

⁵³ Остапенко М. А., Саричев В. Д. Знахідка меча X ст. біля Хортиці (до питання про похід князя Святослава “в пороги” 972 р. *Археологія*. 2016. № 3. С. 56–57.

Наверш поділено на три частини за допомогою перекрученого срібного дроту забитого в дві канавки на поверхні з кожної сторони. Орнамент навершу та перехрестя складається з комбінації ступінчастих ромбів та трикутників. Трикутники виконані зі срібла, ромби – з мідного та срібного дроту. На частинах клинка було проявлено напис. Так як клинок сильно пошкоджено, напис зберігся фрагментарно. З одного боку клинка знайдено фрагмент “+INGE...IT”, що є частиною одного з варіантів написання зброярського клейма INGELRI (INGELRIMEFECIT)⁵⁴.

Меч № 14 – тип V за Петерсеном (місце та обставини знахідки невідомі);

загальна довжина – 930 мм, довжина клинка – 780 мм. На клинку є напис +VLFBERH+T. Датування IX-X ст.. Знаходиться у музеї Ермітаж, колекція відділу “Арсенал” (З.О.-8425)⁵⁵.

Тип Н. Це один з найпоширеніших на території Русі. Мечі типу Н по формі нагадують тип В, з якого скоріш за все і розвинулися. Наверш меча трикутний як в фас, так і в профіль, гарда неширока та пряма, не має горизонтального ребра. Серед інших мечів, мечі типу Н зустрічаються від Ладоги до Києва. Навіть дитячі дерев’яні мечі мають форму цього типу⁵⁶. (Іл.8) Можливо саме геометрична простота форм цього типу зумовила таке його поширення на території Русі. Оздоблення мечів типу Н відрізняється простотою. Частіше за все це інкрустація срібним чи латунним дротом. Один з мечів цього типу зберіг бронзові накладки з вертикальним лінійним орнаментом, клинок його дамаскований. Орнамент, виконаний в подібній техніці, є на клинку зі Шестовиці. Давніші зразки цього типу датуються IX – початком X ст., пізніші – XI ст., більшість знахідок датуються X ст.

Меч № 15 – тип Н/І за Петерсеном (Гнездово, поховання Лб-1, 1987 р., пошкоджено);

ширина клинка – 66 мм; довжина перехрестя – 100 мм, висота – 15 мм; довжина навершу – 79 мм, висота – 14 мм;

Клинок меча зламано на декілька частин, навершвид’єднаний від хвостовика. Видимі частини поверхні перехрестя та навершу вкриті білим металом – інкрустація поверхні срібним дротом. На клинку проявлено напис майстерні «+Ulfberh+t», на іншому боці візерунок з вертикальних та діагональних рисок.

Датування не раніше 2 чверті X ст.⁵⁷

Тип Y.

Меч № 16 – тип Y за Петерсеном;

В своїй монографії “Древнерусское оружие. Часть 1” А. М. Кіричников згадує меч з комплексу Горки Нікольської типу Y за Петерсеном (Іл.9), на якому зберігся напис цієї франкської зброярні “INGLRIIFECI”.

⁵⁴ Kainov S. Swords from Gnezdovo. S. 46-50.

⁵⁵ Офіційна сторінка музею Ермітаж, експонат № З.О.-8425, [Електронний ресурс, режим доступу: [http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.+ weapons%2c+armor/668093](http://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/15.+weapons%2c+armor/668093)

⁵⁶ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. С. 54.

⁵⁷ Kainov S. Swords from Gnezdovo. S. 32-35.

Датований 2 пол. X ст.. На сьогоднішній день меч зберігається в Національному музеї Фінляндії.⁵⁸

Меч № 17 – тип V типологією А. Н. Кіричнікова (Ха за Окшотом, місце та обставини знахідки невідомі, пошкоджено);

загальна довжина – 872 мм; довжина клинка – 752 мм, ширина – 46 мм; довжина перехрестя – 170 мм, висота – 10 мм; довжина на вершці – 58 мм, висота – 37 мм; вага – 0,807 кг. Датування: середина XI – початок XII ст.. Місце зберігання КЗ ЛОР “Львівський історичний музей” (З-3528).

Вістря клинка зламане, перехрестя квадратне в у розрізі, навеш у формі “бразильського горіха”. (Іл.10) На обох сторонах клинка написи: +NNNGELRIINNN+ та +NNNONNOCMN+. Частина літер виконана мідним дротом (?).

Окремо треба зазначити, що меч з колекції Львівського історичного музею достатньо умовно включено в перелік давньоруських знахідок підписних мечів. Не дивлячись на те, що він зберігається в одному з українських музеїв, походження цього предмету в колекції та обставини його знахідки лишаються невідомими. Доказів, що цей меч знайдено на давньоруських теренах немає.

Власне виробництво зброї на теренах Київської Русі – це окреме питання наукового пошуку. Дослідження Б. О. Колчіна, А. М. Кіричнікова та інших свідчать про те, що подібний вид діяльності був на Русі. Це підтверджують чисельні археологічні знахідки. Але слід розуміти, що саме мається на увазі під “власним виробництвом”. Не підлягає сумніву той факт, що на території Русі робили велику кількість деталей руків'я для меча. Місцеві знахідки мають свої власні мотиви орнаменту та особливості конструкції руків'я, подібні в тому числі й до знахідок у Прибалтиці.

Балтська художня культура мала значний вплив на розвиток власного стилю орнаменталізації та форм руків'я. Для цих мечів характерні візерунки рослинного орнаменту, звіриного стилю, завитків та плетінок.⁵⁹ Конструктивні особливості руків'я такого типу – це форма на вершці та перехрестя. Наверш є одним литим елементом без нижньої гарди, перехрестя масивне та виразно загнуто в сторону клинка. Деталі руків'я дуже часто виконані в техніці лиття, черен руків'я – металева трубка з візерунком, виконаним в техніці штіхлієвки, карбування або лиття, можливий варіант, коли дерев'яний черен обгорнуто тонким шаром металу з викарбуваним поверх на ньому орнаментом. Яскравим прикладом є меч з Золотих Воріт, або Коробчієва. Крім того, як серед археологічних, так і серед приватних неофіційних знахідок мечів на давньоруських теренах зустрічається багато мечів з повністю металевими руків'ями, де через руків'я представлено металевою, частіше за все бронзовою трубкою з рослинним, лускатим або вузловим орнаментом. Нема сумнівів в тому, що на Русі виготовлялися руків'я, піхви для

⁵⁸ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. С. 33.

⁵⁹ Мельникова Е. А. Славяне и скандинавы. Москва: Прогресс, 1986. С. 31.

меча, що підтверджують археологічні розкопки в Гнездово, Старій Ладозі, Шестовиці, тощо.

Питання про виробництво клинків на Русі лишається відкритим. Більшість мечів з давньоруських теренів – це мечі каролінгського типу, орнаментовані скандинавськими чи загальноєвропейськимимотивами, частина – це подібні до балтських знахідок, але з місцевими особливостями. Місце виробництва клинків лишається невстановленим. На сьогодні відомо тільки один приклад, коли майстер підписав клинок своїм ім'ям. Клинок з Фощеватої (с. Хвощове) за визначенням А. М. Кірпічнікова має скандинавсько-балтське руків'я.

Наверш трикутної форми, нижня гарда вигнута доверху, перехрестя навпаки вигнуто в бік клинка. Всі елементи руків'я зроблені з латуні в техніці лиття, поверхня прикрашена візерунком (Іл.11). На клинку було розчищено напис в техніці, подібної до виконання клейм західноєвропейських майстерень. Напис складено з уставних кириличних літер. На одному боці читається “КОВАЛЬ”, на іншому боці напис зберігся фрагментарно – шість літер: Ю на другому місці та А наприкінці напису; на третьому та четвертому місцях можливо стояли Д і О.З відомих давньоруських чоловічих імен, які мають в своєму складі Ю та закінчуються на А небагато, дослідники припустили що це “ЛЮДОТА” або “ЛЮДОША”, але питання лишається відкритим. За майже 60 років після відкриття клейма, аналогів чи інших версій не було.

Меч №18 – тип “скандинавський” за Кірпічниковим (Лабо Z за Петерсоном) (Хвощове, Миргородський р-н, Полтавська обл.);

загальна довжина – 852 мм; довжина клинка – 679 мм, ширина – 49 мм; довжина перехрестя – 95 мм, висота – 41 мм; довжина навершу – 78 мм, висота – 35 мм;

Наверш трикутної форми, подібний до балтського типу, верхня гарда вигнута догори, перехрестя – в бік клинка. Руків'я виконано з латуні в техніці лиття. Перехрестя та наверш орнаментовані в скандинавському стилі “Рінгеріке”, черен руків'я – в зображальних традиціях Ірландії. Напис на клинку кириличним уставом. Датування XI ст.. Місце зберігання: Національний музей історії України (в-2714)⁶⁰.

Іншої версії дотримується дослідник Ф. Андрощук. У своїй книзі “Мечі вікінгів” автор приділяє увагу мечу з с. Хвощове. Спираючись на аналіз конструкції та орнаментатії цього меча можна припустити, що він походить з Британських островів. Трикутний наверш та вигнуті перехрестя характерна ознака типу L за Петерсоном, який був поширений в цьому регіоні (Іл.12). Орнаментатія руків'я також частково вказує на іноземне походження. Наверш і перехрестя виконані в стилі Рінгеріке (найближча за мотивом плита саркофагу з церкви Св. Павла у Лондоні). Бронзова трубка на руків'ї має інший візерунок. Його аналоги зустрічаються в ірландському мистецтві кінця XI – початку XII ст. Різниця в оздобі елементів скоріш за все свідчить про різний час виготовлення – середина XI ст. було зроблено перехрестя та

⁶⁰ Андрощук Ф. Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. С. 312.

наверш, а вже в кінці XII ст. – руків'я. Крім того, меч з с. Хвощове має в конструктивні особливості типу Z (Лл.13), тому можливо розглядати його пізній тип L, який поєднав в собі деякі конструктивні особливості сучасних йому типів⁶¹. Слід додати, що багато сучасних дослідників досить скептично відносяться до вичитування напису на клинку як “Людота/Людоса коваль” через високий ступінь пошкодження поверхні клинка.

Загалом слід зазначити, що офіційних знахідок підписних мечів на рахунок сучасної науки небагато в контексті загальної кількості мечів каролінгського та перехідного типів. Мечів майстерні ULFBERHT – 8 (без меча в колекції Ермітажу), майстерні INGELRI – 4, меч з Фоцева-тої (с. Хвощове) поки лишається скоріш винятком, ніж правилом. Наявність мечів з написами відомих франкських зброярень серед давньоруського озброєння підтверджує розвиток військової справи цих земель в загальноєвропейському міліарному середовищі.

Також слід зауважити загальну тенденцію в написанні зброярських клейм ULFBERHT на давньоруському археологічному матеріалі. Всі вісім мечів мають однаковий напис (+)V/ULFBERHT, деякі ще мають додаткових хрест на початку. Причина такого розташування хрестів в майстровому клеймі дослідникам невідома, але всі існуючі варіації написання зафіксовані. На даний момент не знайдено жодного напису ULFBERHT, подібного до європейського матеріалу, а саме (+) V/ULFBERHT. Мечі зброярні INGELRI – це нечаста знахідка в Центрально-східній Європі, тому кожен з них окремо унікальний приклад зброярського мистецтва середньовіччя.

Не дивлячись на те, що питання про походження підписних мечів лишається відкритим, більшість з них представлено в науковій літературі в загальному переліку каролінгських чи романських мечів. Треба зазначити, що частина мечів по всій Європі ще не розчищена. Тому, підписних клинків може бути набагато більше, ніж відомо зараз. Наявність їх у великій кількості серед археологічних знахідок зброї свідчить про популярність виробів відомих франкських майстерень в середньовічній Європі. Вироби іменних зброярень дозволяють зрозуміти рівень технології металообробки IX-XII ст., ступінь його розвитку та залежність від модних тенденцій свого часу.

⁶¹ Андрощук Ф.А. Мечи викингов. Киев: ВД “Простір”, 2013. С. 86–88.

Людмила ПАЛІЙ. МЕЧІ ЗБРОЯРЕНЬ ULFBERHT ТА INGELRII НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.

Протягом середини IX-XII ст. в західній Європі з'являються виробники мечів з суцільної сталі з високим вмістом вуглецю. Перші і найвідоміші з них ULFBERHT та INGELRII були розташовані в районі нижнього Рейну. Саме ці написи є найпоширенішими на клинках IX-XI ст.. Пізніше цей перелік доповнять GICELIN, LERNRIT та багато інших.

Клинки крупніших франкських майстерень розійдуться по всій Європі від Британських островів та Скандинавії до торгівельного волзького шляху. Частина з них стане невід'ємною частиною озброєння воїнів на території Давньоруської держави та стане складовою військової культури X-XI ст.. Головна мета цієї статті визначити місце мечів західноєвропейського виробництва у загальному комплексі наступального спорядження давньоруського воїна та вплив імпортованих мечів на розвиток власного виробництва. В цій статті було зібрано і проаналізовано всі сучасні з надписами мечів зброярень ULFBERHT та INGELRII в давньоруському археологічному матеріалі. Крім того, мечі упорядковано згідно загальної типології, вказано відомі технічні параметри та їх сучасне місце збереження.

В статті представлено короткий огляд історії виникнення крупніших осередків клинкового виробництва з власними "марками", шляхи розповсюдження їх виробів закордон, в тому числі і на територію Русі. Окремо розглянуто версії приклади власного клинкового виробництва та вплив імпортованої зброї на зовнішню оздобу мечів.

Ludmila PALIY. SWORDS OF WORKSHOPS ARE FROM MAKING OF WEAPON OF ULFBERHT AND INGELRII ARE ON TERRITORY OF KYIV RUS'.

ULFBERHT&INGELRII are one of the most popular sword makers in medieval Europe. They appeared in the region of Lower Rhine in IX-X century and existed up more than two centuries. Production with their names spread from British Islands to Volga region. Some of these swords were part of arming of Kievan Rus.

All of known ULFBERHT&INGELRII swords from Ukrainian, Russian and Belarusian archeological material were put together in this article. Also one unusual find was included in this list. Besides, we researched the beginning of Frankish sword workshops and considered variation of the local sword production.

Соломія РАПКО,
магістр, PhD-докторант
(Інститут українознавства
ім. І. Кри-п'якевича НАН України,
Україна)

ЗБРОЯ ТА ЗАХИСНИЙ ОБЛАДУНОК ЧЕСЬКОГО ЛИЦАРСТВА ЗА ДИНАСТІЇ ЛЮКСЕМБУРГІВ (XIV – перша третина XV ст.)

Чеська лицарська зброя та обладунок є складовою матеріальної культури середньовічної Європи, репрезентуючи водночас розквіт технологічний та розквіт мистецький, характерні для лицарської епохи у Чеському королівстві зокрема, і у ширшому європейському масштабі загалом.

На період правління династії Люксембургів (XIV – перша третина XV ст.) у Чеському королівстві, зокрема її представників Яна I (1310–1346), Карла IV (1346–1378), Вацлава IV (1378–1419), Сигізмунда I (1419–1421, 1436–1437), – припадає апофеоз лицарства, мить його найбільшого розквіту і кульмінації лицарської культури в усіх її проявах. Лицар був ідеалом, на який спрямовують захоплення, який наслідують. Це також період великих досягнень у сфері зброї та захисного обладунку, які уможливлювали для лицаря якнайкраще виконання його військової місії. Водночас, із процвітанням лицарства у період Люксембургів вже стають помітними ознаки кризи лицарського способу ведення війни, відбувається поступовий занепад елементів лицарської мілітарної технології¹.

Стаття має на меті виявити характерні особливості зброї та обладунку чеського лицаря періоду епохи Люксембургів, і опираючись на сучасний стан дослідження проблематики, розкрити особливості зброї та захисного спорядження як елементів зовнішньої атрибутики лицарства у період Пізнього Середньовіччя.

Студії над європейською лицарською зброєю, в контекст якої вписана і зброя чеського ареалу, поділяються за кількома напрямками. Перш за все, це праці інтегрального, енциклопедичного характеру Венделіна Бехайма² чи Ежена Віолле-Ле-Дюка³. Інший напрямок зброєзнавчих

¹ Antonín R. Česká šlechta na rytířských koních: rytířství mezi sociální rolí, životní strategií a literární fikcí, *Dějiny a současnost*. Roč. 35. Praha, 2013. Č. 6. S. 18–22.

² Бэхайм В. Энциклопедия оружия. Ред. А. Кирпичникова. Санкт-Петербург, 1995. 577 с.

³ Виолле-ле-Дюк Э. Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века. Пер. Е. Ламановой. Москва, 2007. 255 с.

студій, так званий “класифікаційний”, базується на методологічній базі археології і має за мету розробку типологічних класифікаційних систем для окремих видів озброєння; це роботи Яна Петерсена⁴, Анатолія Кірпічнікова⁵, щоправда, їхні дослідження мало стосуються досліджуваної теми – чеського ареалу Пізнього Середньовіччя. Третій напрямок, функціонально-реконструкційний, який враховує практичне застосування зброї на полі битви, започаткований і найповніше представлений у науковому доробку Еварта Окшотта⁶.

Зброї, військовому спорядженню, одягу та іншій зовнішній атрибутиці чеських лицарів присвячене ретельне дослідження чеських вчених Зорослави Дробної, Яна Дурдіка і Еміла Вагнера⁷, яке вийшло друком ще у 1956 р. Більшу половину праці складають докладні ілюстрації усіх видів зброї та обладунку, які були поширеними у Чеському королівстві у XIV–XV ст. Дослідники ставили собі за мету наочно представити військово-спорядження чеських лицарів, створивши такий собі чеський аналог авторитетної від XIX ст. у цій галузі, вже згаданої праці В. Бехайма. Сучасним її варіантом також є багата на ілюстративний матеріал зброєзнавча енциклопедія авторства чеського історика Петра Клучіни, де чеські взірці зброї та обладунку вписані у загальноєвропейський лицарський контекст⁸.

Чеських дослідників перманентно цікавить тематика лицарської зброї періоду її “золотого віку”, проте ця сфера ще потребує докладного вивчення. Останнім часом, однак, бачимо чималий поступ у вивченні взірців зброї із колекцій музейних збірок і в намаганні створити на їхній підставі класифікацію. Цьому й присвячені численні розвідки Петра Жаковського⁹. Однак наразі слід констатувати брак каталогів, на підставі яких можна було б більш системно вивчати зброю лицарів на чеських теренах.

Серед нещодавніх досліджень, присвячених лицарській зброї та обладунку Середньовіччя, хоч і не чеського, а загальноєвропейського контексту, слід згадати працю львівських істориків Леонтія Войтовича та Юрія Овсінського¹⁰, у якій автори докладно висвітлюють еволюцію

⁴ Петерсен Я. Норвежские мечи эпохи викингов. Санкт-Петербург, 2005. 352 с.

⁵ Кирпичников А. Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. 1. Москва–Ленинград, 1966. 145 с.; Его же. Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. 2. Москва–Ленинград, 1966. 182 с.

⁶ Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. Пер. М. Якушина. Москва, 2006. 398 с.; Его же. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание. Пер. Л. Игоревского. Москва, 2007. 224 с.; Его же. Рыцарь и его доспехи. Латное облачение и вооружение. Пер. А. Анваера. Москва, 2007. 187 с.

⁷ Durdík J., Drobná Z., Wagner E. *Kroj, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské*. Praha, 1956. 480 s.

⁸ Klučina P. *Zbroj a zbraně: Evropa 6.–17. století*. Praha, 2004. 683 s.

⁹ Žákovský P. *Dlouhé meče ze sbírek muzeí v Chocni a Vysokém Mýtě. Archeologické rozhledy*. Vol. LXI. Praha, 2009. Č. 3. S. 509–523; Idem. *Značené vrcholně a pozdně středověké dlouhé meče ze sbírek Městského muzea v Broumově. Archaeologia historica*. Roč. 33. Brno, 2008. S. 471–490; Idem. *Středověké a raně novověké chladné zbraně ze sbírek Městského muzea v Moravském Krumlově. Archaeologia mediaevalis. Moravica et Silesiana. Hrad jako technický problém. Technologie a formy výstavby středověkých opevněných sídel*. Ed. Z. Měřínský. Brno, 2011. S. 127–188.

¹⁰ Войтович Л., Овсінський Ю. *Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1 (бл. 3060 р. до Христа

лицарського озброєння, започатковуючи цим якісно новий виток зацікавлення лицарським військовим мистецтвом на українських наукових теренах.

При розгляді лицарської зброї опиратимемось на поділ, згідно якого виокремимо захисне спорядження (обладунок) і бойове (зброя). Зброя лицаря поділялась на ударну (спис, булава, шестопер, чекан) та рубальної (бойова сокира, шабля) або колото-рубальної дії (меч). Захисний обладунок, водночас, міг мати такі різновиди: кольчуга, панцир (пластинчатий, лускоподібний, комбінований, бригантина), суцільні ковані лати. Також сюди слід віднести шоломи різних типів (бацинет, салад, арме), про які буде сказано далі.

Найважливішою зброєю лицаря був меч (у тогочасних текстах фігурує як *gladius*, *swert*), призначення якого виявляло себе в ближньому бою. Це була елітна зброя, оскільки оволодіння нею вимагало тривалої підготовки. В першій половині XIV ст. ще домінує старіший тип, з широким лезом, короткою рівною гардою і недовгим ефесом (типи XIII, XIIIb, XIV за Окшоттом)¹¹, зображення якого фігурують на мініатюрах із “Велиславової Біблії” (1325–1349) та ілюстрованого кодексу “*Liber depictus*” (третя чверть XIV ст.), а то і з місяцеподібним навершям і доводи короткою рівною гардою, як на одній з картин майстра Вишебродського вістваря (рис.1).

Серед матеріальних знахідок, які ілюструють тип мечів, поширений на зламі XIII–XIV ст., є довгі мечі із збірок музеїв в м. Високе Мито і Хоць, які належать до типу XIIIa за Окшоттом¹² (рис. 2). Загалом у проміжку між XII – першою половиною XIV ст. були характерними мечі I-ї групи за Окшоттом, які мали широкий двосічний клинок, і, перш з все, були рубальної дії (проти ворога, одягненого в кольчугу), хоч деякі були придатні й для колотого удару.

Переважно це все ще були мечі одnorучні, але гарда поступово почала видовжуватись, і на прикладі типів XIIIa, XIII і XIIIa можна вже говорити про поширення мечів півтораручних, а то й дворучних. З другої половини XIII ст., з появою суцільнометалевих елементів захисту, рубальної дії мечі вже ставали менш ефективними. Але й, попри цей недолік, мечі I-ї групи часто були у вжитку не лише протягом усього XIV ст., але також іноді у столітті XV ст.¹³.

А проте, всередині XIV ст. відбулась суттєва зміна в способі використання меча. У відповідь на вдосконалення захисного спорядження лицарі почали потребувати такої зброї, яка могла б перемогти лати. Цього можна було досягти двома шляхами. По-перше, збільшуючи силу удару клинка методом збільшення ширини і подовження цього клинка. Але така зброя була важкою, і вимагала володіння нею двома руками. Інша можливість – це звуження клинка й зосередження уваги на тому, аби зробити його вістря максимально гострим, для колотого

– початок XVI ст.). Харків, 2017. С. 366–431, 625–682, 755–760. 809–810.

¹¹ Окшотт Э. Меч в век рыцарства. С. 57–82.

¹² Žákovský P. Dlouhé meče. S. 511–513.

¹³ Окшотт Э. Археология оружия. С. 499–502.

удару. З'являються також мечі, які поєднували в собі обидва ці способи¹⁴. Е. Окшотт всі ці мечі, спрямовані проти латів, зараховує до II-ї групи. Новизна виявилась і в способі тримання меча – руків'я меча продовжується, відтак меч стає півтораручним або й дворучним¹⁵. Популярний тоді тип XVIa – був чи не найбільш поширеним на чеських землях наприкінці XIV – на початку XV ст. (рис.3), хоч саме від кінця XIV ст. помітним стає велике розмаїття форм ефесів мечів.

Меч відігравав у середньовічній військовій справі дуже важливе місце, був однією з найкоштовнішої зброї, й у час розквіту кавалерії був символом лицарства, відіграючи велику роль під час церемонії посвяти в лицарі¹⁶. А з часу Хрестових походів символіка меча посилилась асоціацією із хрестом, а це говорить про його сакральний характер¹⁷. Ефес меча нагадував собою хрест, а в руків'я можна було помістити реліквію, наприклад, шматок мощів. Цю зброю обожнювали, нею клялись, використовували в ритуалах (зокрема, під час посвяти у лицарі).

В Чеському королівстві були популярними мечі, виготовлені в німецькому місті Пассау, і які, підтверджуючи це, часто мали на своїх клинках символ – зображення “вовка, що біжить”. Звісно, шкала розрізнявальних знаків була велика, її інтерпретацією у своїх працях займався М. Глосек¹⁸.

Лицар не міг обійтись без ще однієї зброї – тесака, який мав справді універсальне значення, оскільки крім того, що його носили щодня при боці як особисту зброю, але й також – застосовували як під час битви, так і на полюванні. Носили тесак, як і меч, з лівого боку в шкіряних піхвах. Більшість тесаків на чеських теренах походити з Італії або Франції¹⁹. Наприкінці XIV ст. поширення мали тесаки із кривим клинком, часто розширеним донизу. Такі тесаки були настільки характерними для чеського середовища, що й сама його назва у формі “празький тесак” поширилась за часів Гуситських війн до інших земель – німецьких і французьких²⁰. Деякі тесаки були настільки довгими, що мали й дворучне руків'я – таку зброю зустрічаємо ще на мініатюрах з “Біблії Мацієвського” (сер. XIII ст.)²¹.

Що ж іншої важливої зброї лицарства, то у період Високого і Пізнього Середньовіччя відбувається виразний поділ списів на піхотний і кавалерійський. Зокрема, другий з них – спис лицаря – в довжину досягав 4,5 м. Вершник використовував спис лише в першій фазі нападу. Підсилений рухом коня, удар лицарського списа пробивав кольчугу. З

¹⁴ Klučina P. Zbroj a zbraně. S. 383–384.

¹⁵ Dolínek V. Historické zbraně. Praha, 2008. S. 16.

¹⁶ Iwańczak W. Po stopách rytířských příběhů: Rytířský ideál v českém písemnictví 14. století. Praha, 2001. S. 95.

¹⁷ Antonín R. Česká šlechta na rytířských koních. S. 18; Dolínek V. Historické zbraně. Praha, 2008. S. 31.

¹⁸ Głosek M. Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce. Wrocław, 1973. S. 134–151.

¹⁹ Rutkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. *Slovenska archeologia*. Bratislava, 1976. Č. 2. S. 294.

²⁰ Durdík J., Drobná Z., Wagner E. Kroj, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské. Praha, 1956. S. 69.

²¹ Ibidem. S. 238.

іншого боку, спис під час бою слугував воїнам для орієнтації, бо був водночас і хоругвою, коли до нього прикріпляли прапорець, несучи під час походу вертикально. Лицарські наконечники списів іноді бували прикрашені різьбою та позолотою, що свідчило про елітарність їхніх власників. Зокрема, один із таких взірців зберігається в Національному музеї в Празі²².

Серед зброї лицарів були й бойові сокири, які вони використовували після нападу за допомогою списа, під час індивідуальних поєдинків. Перевагою, в цьому разі, була сила удару сокири і можливість завдяки ній пробити обладунок. Часто бойову сокиру, особливо велику дворучну, можна побачити на зображеннях, зокрема, у згаданій вже “Біблії Мацієвського” (рис. 4). У XIV ст., під час кавалерійського бою, застосовували і різновид легких сокир, призначених для метання²³.

На зв'язок лицарської самоідентичності і його зброї, яка пов'язувалась, перш за все, із важливістю доблесті й бойової здатності в образі лицаря тієї епохи, вказує уривок із поеми “Про Єтршіха Берунського” (друга половина XIV ст.), в якому лицар Детлеб, який був позбавлений військового спорядження, висловлює свою безпорадність і розгубленість через те, що “не знає, де себе діти”, коли він не має свого меча й обладунку²⁴.

Мета, з якою використовували щит, попри його неодноразові модифікації впродовж історії, не змінювались ніколи. Щит був важливим доповненням до зброї й обладунку, коли йшлося про захист. Лицарі по-слугувались кавалерійським різновидом щита, який був найголовнішим типом щитів у Середні віки²⁵. Щит завжди мав певну ввігнутість, яка відповідала контуру тіла, і тримався лівою рукою.

На чеських теренах в епоху Люксембургів каплеподібний щит, характерний для попереднього Пршемисловського періоду, зустрічається вельми зрідка, а його функція бойовою була лише частково. Швидше йдеться про декоративну мету щита, з нагоди тієї чи іншої святкової нагоди. Зображення таких щитів зустрічаємо у вже згаданому рукописі чеського походження з третьої чверті XIV ст. “*Liber depictus*”, але цей тип залишається актуальним і в наступному столітті, трапляючись на сторінках “Крумловського рукопису” (поч. XV ст.) (рис. 5).

Та кавалерійські щити цього часу не завжди мали каплеподібну форму. На картинах Майстра Теодоріка із 60-х рр. XIV ст. (замок Карлштейн) знаходимо зображення щитів, у яких верхня їхня частина прогнула донизу, нагадуючи, у такий спосіб, заокруглені роги, а одна із сторін щита несиметрично більша за іншу (рис. 5).

Наприкінці XIV ст. з'являється новий тип щита – його призначенням було захищати під час турнірного поєдинку списами. Він мав форму неправильного прямокутника і ввігнутістю був спрямований назовні, а не всередину. У таких щитах з верхнього краю, ближче до

²² Ibidem. S. 73.

²³ Klučina P. Zbroj a zbraně. S. 242.

²⁴ O Jetrchu Berúnském. *Rytířské srdce majíce*. Td. E. Petrů, D. Marecková. Praha, 1984. P. 165.

²⁵ Окшотт Э. Рыцарь и его доспехи. С. 78.

правої руки, було заглиблення для розміщення там древка списа (рис. 6).

Найбільших виразних змін зазнав лицарський захисний обладунок, пройшовши впродовж епохи Люксембургів умовно три етапи свого розвитку. Перший тривав до середини XIV ст., і для нього було властивим домінування кольчуги, яка була головним елементом захисту тулуба, але, водночас, в цей час вже присутні й додаткові засоби захисту – шкіряні чи металеві наплічники, наколінники, наголінники, кіраси. Протягом усього XIII ст. тривали пошуки комбінованого панцира, у якому пластинчастий або лускоподібний захист поєднувались би з кольчугою. У період Яна I Люксембурга актуальним ще залишався панцир-хауберт – довга плетена кольчуга з кольчужними рукавами і штанами, а також бригантина – куртка зі шкіри, на яку нашивались залізні пластини, обтягуючись згори ще тканиною. Руки та ноги додатково захищали панцирними наручами та поножами. Поверх панцирів носили плащі-гамбізони, які були актуальні впродовж всього XIV ст. (рис. 7).

На другому етапі (до початку XV ст.) кольчуга не зникає, але вже є другорядною, натомість акцент зміщується на модернізацію і вдосконалення латових елементів. Почалось виробництво суцільних кованих, так званих білих або готичних латів, які покривались шаром срібла і полірувалися до дзеркального блиску (рис. 8). Третій етап – від перших десятиліть і до 70–80 рр. XV ст. – період утвердження й панування суцільнометалевого обладунку (рис. 9). Водночас, саме тоді, коли лицарство володіє найдосконалішою зброєю й обладунком, важкоозброєна кіннота перестає бути вирішальною силою на європейських полях битв²⁶.

Одним із найважливіших елементів озброєння лицаря був шолом, який захищав його голову. Саме з XIV ст. на чеських землях поширюється чеський варіант цього слова – “*řitelbicie*“, еквівалент латинського „*galea*“, тоді як німецьке слово “*helm*” почало використовуватись для позначення турнірного шолому. У період династії Люксембургів все рідше зустрічаємо горщикоподібний шолом, символ епохи Хрестових походів, який, проте, мав низку незручностей при носінні²⁷.

В зображувальних джерелах протягом усього XIV ст. найчастіше зустрічаємо конічний тип шолому, бацинет (*bascinet*), який спершу був без будь-яких зайвих оздоб, але під кінець XIV ст. вже часто мав одну-дві позолочених смужки вздовж краю, іноді у формі корони²⁸. Бацинет добре закривав голову з обох боків і потилицю, але обличчя залишав відкритим, проте іноді міг мати і забрало (ближче до кінця

²⁶ Кривизюк Л. Криза лицарства і початки формування професійного війська. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011. С. 369–376; Овсінський Ю. Присмерк лицарської епохи. Столітня війна. *Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва*. С. 631–635.

²⁷ Бэхайм В. *Энциклопедия оружия*. С. 33.

²⁸ Durdík J., Drobná Z., Wagner E. *Kroj, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské*. Praha, 1956. S. 60.

XIV ст.), схоже на собачу морду (*hundsgugel*). Знизу до нього кріпилась кольчужна бармиця, яка закривала не тільки шию, а й плечі. Такий шолом-бацинет представлений, зокрема, на картинах Вишебродського вівтаря із середини XIV століття, Тршебонського вівтаря із 80-х років того ж століття, а також на мініатюрах “Крумловського рукопису” з початку XV ст. (рис. 10)

На початку XV ст. забрало змінює форму, і, замість гострого (“собача морда”), стає заокругленим, маючи лише отвори для дихання. Також, власне, і форма шолома відтоді стає більш обтічною (рис. 9). Цей варіант захисту голови з’являється на чеських землях водночас із його поширенням на французьких і німецьких теренах. Саме така обтічна форма шолому згодом еволюціонує в тип “арме” (*armet*) (із середини XV ст.), та це вже виходить за межі досліджуваного періоду.

Були популярним різновидом шоломів протягом усього XIV ст. і так звані “залізні капелюхи” (*pileus ferreus, eysenhut*). Перш за все, їх використовували піхотинці, лучники, арбалетники, але й кінні лицарі теж. Масове поширення такого типу шолому зумовило неймовірну кількість його варіантів. Серед перших зображень “залізного капелюха” на чеських теренах є, знову ж, Вишебродський вівтар із середини XIV ст. Часто такі шоломи мали спереду трикутноподібну форму, гострий кінець якої опускався із чола до ділянки носу, краще захищаючи обличчя, оскільки воно у такому шоломі залишалось відкритим²⁹.

Іншим різновидом захисту голови, який з’являється на початку XV ст., був шолом-салад (*salade, schaller*). Він еволюціонував із спроб покращити “залізний капелюх”, головним чином шляхом розширенням полів, які тепер краще оберігали як обличчя, так і потилицю. Поява перших салатів припадає у Чеському королівстві на початок століття, як і у Франції, проте перша письмова згадка належить аж до 1441 р.³⁰

Загалом, хороший бойовий шолом, який щонайкраще захищав голову лицаря, мав чи не вирішальне значення на полі битви, але слід брати до уваги, що цілковито гарантувати безпеку жоден із його різновидів не міг. І навіть найбільш продумані щодо захисних функцій шоломи XV ст. не могли врятувати лицарів від зброї гуситських військ.

Таким чином, прагнення максимально захистити себе вело до поступового збільшення ваги обладунку та зброї лицарів. Ця тенденція на чеських теренах, як і в Західній та Центральній Європі загалом, яскраво виявилась у XIV–XV ст. Лицар ставав практично невразливим, а тому битви часто перемагали шляхом взяття в полон, тоді як поранених і вбитих було небагато. Але і це вдосконалення мало свої межі. Надмірна вага вершника у важкому обладунку виснажувала коня, а його самого робила неповоротким або й безпорадним: якщо під лицарем вбивали коня, він часто не був здатен підійнятись із землі без сторонньої допомоги. Негативні аспекти важкого озброєння виявились при зіткненні лицарства з іншим типом ведення війни, та стали

²⁹ Durdík J., Drobná Z., Wagner E. Kroj, zbroj a zbraně. S. 62.

³⁰ Ibidem. S. 64.

очевидними в період Пізнього Середньовіччя. Прикладів цьому безліч: невдачі лицарства в Палестині під час Хрестових походів, битви при Куртре (1302 р.), при Баннокберні (1314 р.), битви при Кресі і Пуатьє під час Столітньої війни (1337–1453), врешті, на чеських теренах – це власне Гуситські війни (1419–1434). Всі ці ситуації продемонстрували неспроможність лицарської кавалерії протистояти піхоті, озброєній алебардами, луками, арбалетами, а згодом і вогнепальною зброєю. Але до змін «військового тренду» дійшло не одразу. В епоху свого розквіту, під егідою інтернаціональної династії Люксембургів, чеське лицарство було домінантною військовою силою, яка ще продовжувала відігравати свою помітну роль впродовж XIV–XV ст.

Соломія Рапко. ЗБРОЯ ТА ЗАХИСНИЙ ОБЛАДУНОК ЧЕСЬКОГО ЛИЦАРСТВА ЗА ДИНАСТІЇ ЛЮКСЕМБУРГІВ (XIV – перша третина XV ст.)

У статті на підставі залучення зображувальних та археологічних джерел здійснено спробу відтворити зброю та захисний обладунок чеського лицарства періоду його розквіту за династії Люксембургів у Чеському королівстві (XIV – перша третина XV ст.). Робиться наголос на загальноєвропейських тенденціях у розвитку елементів чеської лицарської мілітарної технології.

Ключові слова: Чеське королівство, династія Люксембургів, лицарство, зброя, захисний обладунок.

Solomia Rapko. WEAPONS AND A PROTECTIVE ARMOR OF THE CZECH CHIVALRY BY THE LUXEMBOURG DYNASTY (XIV – FIRST THIRD OF THE XV CENTURY).

In the article, on the basis of the attraction of figurative and archaeological sources, an attempt was made to reproduce the weapon and protective armor of the Czech chivalry during its heyday by the Luxembourg dynasty in the Czech kingdom (XIV – first third of the XV century). The emphasis is placed on the common European trends in the development of elements of the Czech knight's military technology.

Key words: the Czech kingdom, the Luxembourg dynasty, chivalry, weapons, protective armor, the Late Middle Ages.

Додатки:

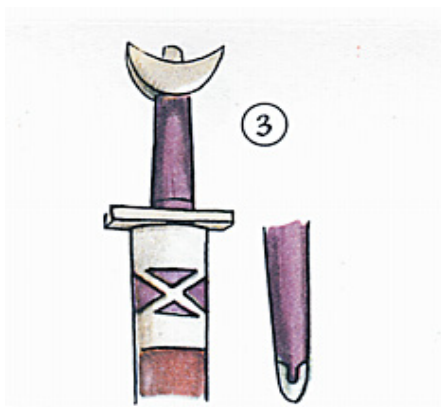
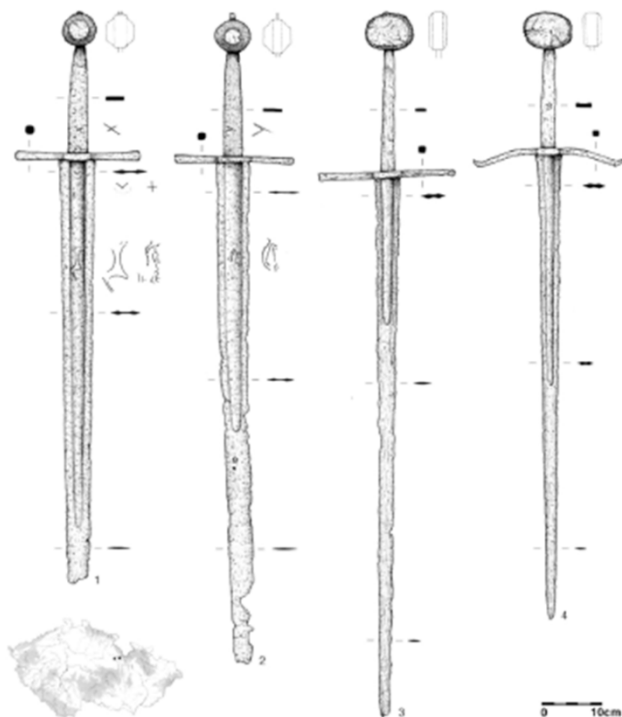

Рис. 1. Зображення ефесу меча із місяцеподібним навершям, характерним для початку XIV ст., на підставі картини Майстра Вишебродського вітваря (J. Durdík, Z. Drobná, E. Wagner. *Kroj, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské*. Praha, 1956. S. 310).

Obr. 1. Dlouhé meče: 1 – Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, inv. č. 1537; 2 – Orlické muzeum v Choceň, inv. č. 1109; 3 – Orlické muzeum v Choceň, inv. č. 1206; 4 – Orlické muzeum v Choceň, inv. č. 1207.
Fig. 1. Longswords: 1 – Regional Museum in Vysoké Mýto, inv. no. 1537; 2 – Orlické Museum in Choceň, inv. no. 1109; 3 – Orlické Museum in Choceň, inv. no. 1206; 4 – Orlické Museum in Choceň, inv. no. 1207.

Рис. 2. Довгі мечі із збірок музеїв в м. Високе Мито і Хоцень, які належать до типу XIIIа за Окшоттом (поширені на початку XIV ст.) (P. Žákovský. *Dlouhé meče ze sbírek muzeí v Choceň a Vysokém Mýtě*. *Archeologické rozhledy*. Vol. LXI. Praha, 2009. Č. 3. S. 523).

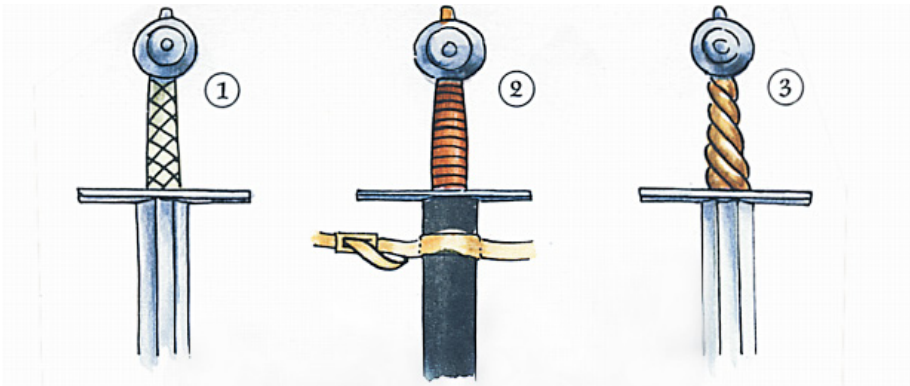

Рис. 3. Зображення ефесів мечів, характерних протягом XIV ст. (J. Durdík, Z. Drobná, E. Wagner, Kroj, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské. Praha, 1956. S. 311).

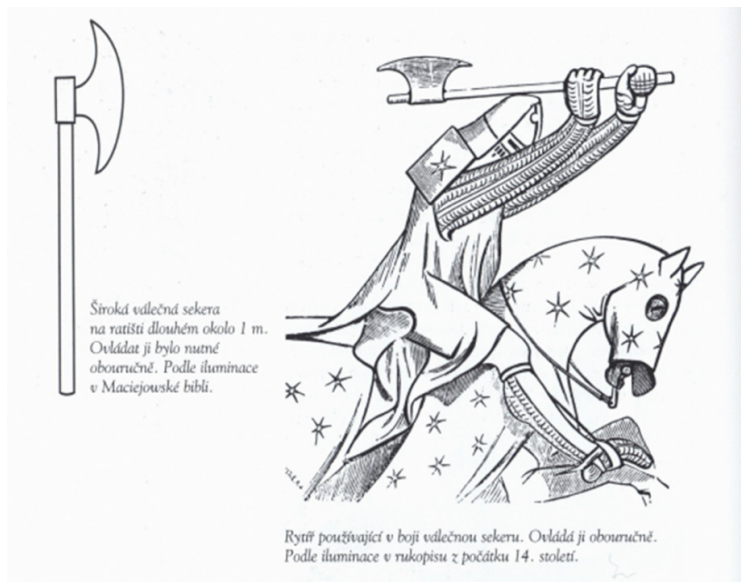

Рис. 4. Бойова сокира лицарів, яку використовували у дворучний спосіб. (P. Klučina, Zbroj a zbraně: Evropa 6.-17. století. Praha, 2004. S. 238).

Рис. 5. Поширений у XIV ст. кавалерійський щит (1, 2).

Каплеподібний щит, який втрачає у XIV ст. своє бойове значення, та зберігаючи церемоніальне, і все ще часто зустрічається на зображеннях того часу до наступного століття (5, 7, 9).

(J. Durdík, Z. Drobná, E. Wagner. *Kroj, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské*. Praha, 1956. S. 298).

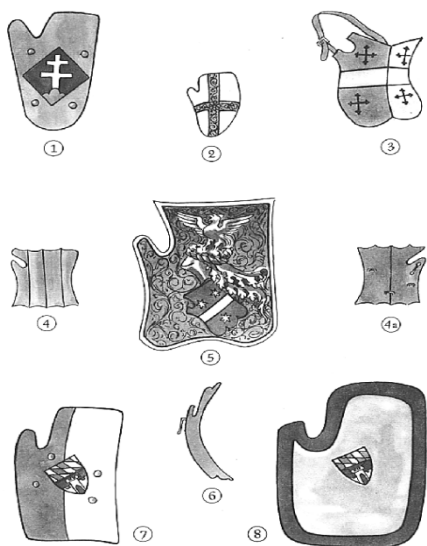

Рис. 6. Щити, які використовували у XIV-XV ст. під час лицарських турнірів (J. Durdík, Z. Drobná, E. Wagner. *Kroj, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské*. Praha, 1956. S. 299).

Рис. 7. Чеський лицар XIV ст. (на основі картини Майстра Тршебонського віттаря, м. Тршебонь, бл. 1380 р.). (Д. Алексинский, К. Жуков, А. Бутягин, Д. Коровкин. Всадники войны. Кавалерия Европы. Санкт-Петербург, 2005. С. 327).

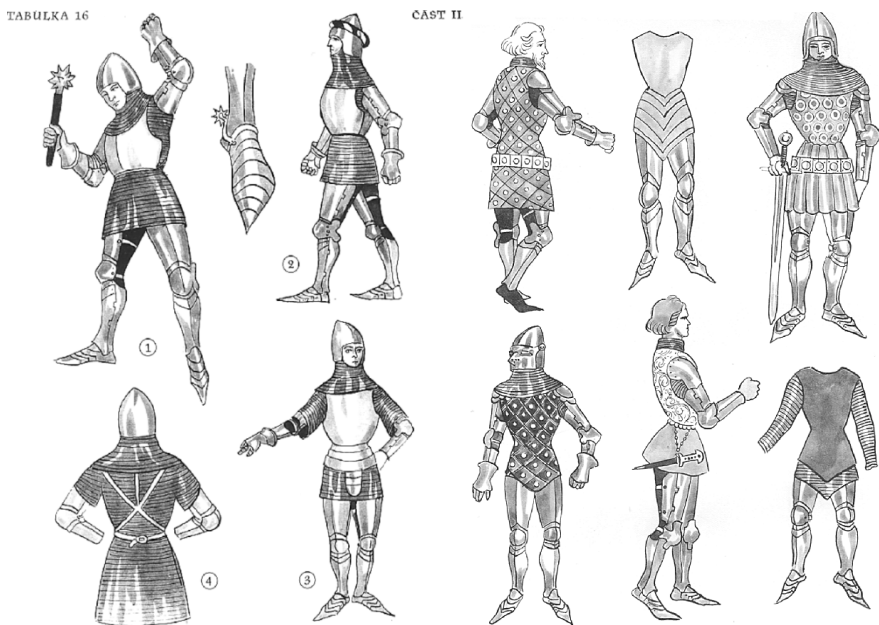

Рис. 8. Лицарі у латах з 1390-1410 рр. з мініатюр "Біблії Вацлава IV" (J. Durdík, Z. Drobná, E. Wagner. Kroj, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské. Praha, 1956. S. 204, 208).

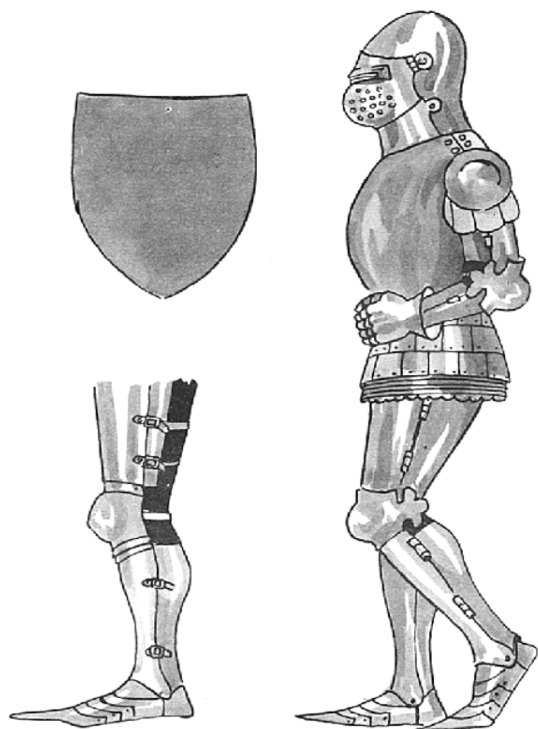

Рис. 9. Лицар у суцільнометалевому обладунку; шолом-арме (бл. 1405, “Bellifortis”) (J. Durdík, Z. Drobná, E. Wagner. Kroj, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské. Praha, 1956. S. 224).

ТАБІЛКА 1 ЧАСТ III.

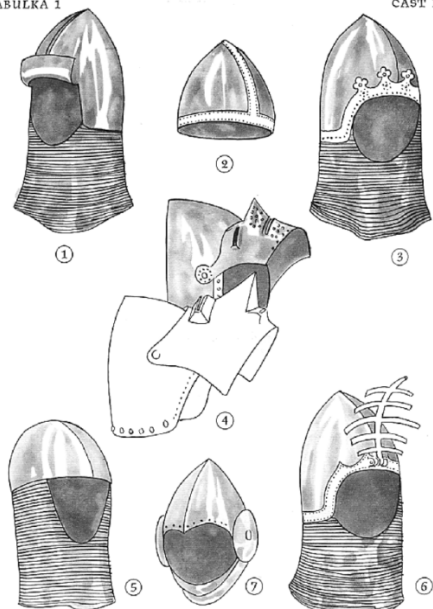

Рис. 10. Шоломи-бацинети із зображень Майстра Вишебродського циклу: 1 - близько середини XIV ст.; 2, 3, 4, 6 – 70-80-і рр. XIV ст.; 5 – початок XV ст.; 7 – 20-і рр. XV ст. (J. Durdík, Z. Drobná, E. Wagner. Kroj, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské. Praha, 1956. S. 278).

(1) Mistr Vyšehradského cyklu, Zbravčování – kolem r. 1350. (2) Ukřivování a kšištera Ernauzského – kolem r. 1375. (3) Ukřivování ze sv. Barbory (dílka Mistrů Treboň, oltáře – kolem r. 1380). (4) Přílba s hledem – Mistr Treboň, oltáře, Křížem na hoře Obovatě – kolem r. 1380. Přílba, ušák s motouží, kerenský pedel díla A record of European Armour and Arms, sv. I, str. 236, obr. 280 b. (5) Přílba se závětem z počátku XV. st. (Krumlovský rukopis – Nár. museum). (6) Přílba s míčovým hledem – Mistr Treboňského oltáře, Zbravčování – kolem r. 1380. (7) Oltář Rajhradský, Zbravčování – před r. 1420.

Наталя ЛЕШКОВИЧ,

к. і. н., доц. (Львівський національний
університет ім. І. Франка, Україна)

СЦІБОР З СЦІБОРЖИЦЬ

Цей один з найбільших європейських полководців кінця XIV – початку XV ст., який до того ж був останнім галицьким князем¹, залишився поза увагою українських дослідників. Навіть Ярослав Ісаєвич² та Леонтій Войтович³, які займалися ґрунтовними дослідженнями останніх років Галицько-Волинської держави (чи королівство Русі, як її називали у латиномовних джерелах) та входженням галицької частини до королівства Польщі, Сцібора з Сціборжиць не згадали взагалі. На жаль, ґрунтовні дослідження бурхливої біографії Сцібора з Сціборжиць Антонія Прохаски⁴, Станіслава Сроки⁵

¹ Моя стаття “Останній галицький князь” готується до друку у 12 випуску збірника “Княжа доба: історія і культура”.

² Ісаєвич Я. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами. *Торжество історичної справедливості*. Львів, 1968. С. 74–81; Його ж. Галицько-Волинська держава. *Історія України: нове бачення*. Т. 1. Київ, 1995. С. 95–112; Його ж. Галицько-Волинська держава. Львів, 1999. С. 25; Його ж. Князівства післямонгольського часу. *Історія української культури*. Т. 2. *Українська культура XIII – першої половини XVII століть*. Київ, 2001. С. 41–44; Його ж. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького і його нащадків. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 3–12; Його ж. Українські землі XII–XIV століть. *Історія України*. 3-тє вид. доп. і переробл. Львів, 2002. С. 78–94; Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час: 1349–1387. *Історія Львова*. Т. 1. 1256–1772. Львів, 2006. С. 63–72.

³ Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71; Його ж. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта. *Історія Львова*. Т.1. (1256–1772). Львів, 2006. С. 60–62; Його ж. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогощину 1253. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17; Його ж. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 22. Луцьк, 2009. С. 120–127; Його ж. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів.

Проблеми слов'язнознавства. Вип. 59. Львів, 2010. С. 52–66; Його ж. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 46. Львів, 2011. С. 2–26; Його ж [Wojtowycz L.]. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*. Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego. Bydgoszcz, 2011. S. 47–66; Його ж. Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст. Sperka J. *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401)*. – Kraków, 2013. – 508 s. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип.7. Львів, 2013. С. 314–319.

⁴ Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc. *Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. R. 19. Toruń, 1912. S. 137–208.

⁵ Sroka S. Ścibor ze Ściborzyc. Rys biographiczny. *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*.

та Даніелі Дворжвкової⁶ теж присвячені переважно формуванню потужного домену Сцібора у долині Вагу (31 замок і більше 300 міст) та його становища *некоронованого короля* Словаччини. Правда, вказані автори приділили чимало уваги і військовій стороні діяльності Сцібора з Сціборжиць.

Сцібор з Сціборжиць (1347–1414) був справді непересічною і надзвичайно колоритною фігурою навіть для тих часів. 158 документів з його архіву вціліли і були видані відомим угорським дослідником Густавом Вензелем⁷. Сцібор з Сціборжиць гербу Остойя народився у 1347 р. в родині гневковського воєводи Мосціца з Сціборжиць з головної поморської лінії Сціборів-Остойчиків. Їх родове гніздо знаходилося на північ від Іновроцлава. Вперше Сцібор знаданий під 1362 р. в документі про заміну родових маєтків, підтвердженим гневковським князем Владиславом Білим (1353–1366)⁸. Дуже швидко він отримав важливе бжеське староство у Малопольщі і став одним з діяльних осіб угорської партії, яка орієнтувалася на Людовика Анжуйського, який мав успадкувати польський трон після Казимира III. З 1362 р. Сцібор взагалі переїхав до Угорщини і брав участь у війнах Людовика Анжуйського проти Венеції та Болгарії⁹. Невдовзі він став близькою людиною при дворі цього короля. По смерті короля Людовика у 1383 р. його вдова Єлизавета, яка правила від імені малолітньої старшої доньки Марії обома королівствами, призначила Сцібора воєводою куявським і ленчинським.

Але стиль правління королеви Марії та її фаворита Миколая Гараї викликав спротив як угорської так і польської еліти. Ініціативу взяли у свої руки обидва примаси. Архієпископ естергомський зробив ставку на неаполітанського принца герцога Карла ді Дураццо, двоюрідного брата покійного короля, і у вересні 1383 р. підняв повстання. До того герцог Карл став вже неаполітанським королем Карлом III. У Польщі примас Бодзанта виступив за розрив унії і проголошення королевою Ядвіги, молодшої доньки Людовика Анжуйського, плануючи влаштувати шлюб останньої з П'ястом – князем черським, равським, сохачевським, площьким, віським і куявським Земовитом IV. Останній був більше ніж на 21 рік старшим за королівну Ядвігу, на руку якої також претендував палатин Польщі князь Володислав Опольський, старший за Ядвігу більше ніж на 35 років. Не отримавши належної підтримки, Володислав Опольський¹⁰ виїхав до Угорщини, де іменем дочки Марії

Kraków, 2000. S. 139–158.

⁶ Dwořáková D. Rytier a jeho král'. Stibor zo Stiboric a Zigmund Lucemburský. Sonda do života stredovekého šľachtica s osobitým zrel'om na uzemie Slovenska. Budmerice: Vydavateľstvo Rak, 2003. 528 s.

⁷ Wenzel G. Stibor vajda, Életrajzi tanulmány [Ehetehezések a történelmi a tudományok. Köt. 4]. Buda, 1875.

⁸ Ibidem. No 65. P. 97.

⁹ Szymona Starowolskiego Wojównicy sarmaccy. Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. Warszawa, 1978. S. 134.

¹⁰ Саме на правильності такого написання імені князя звертав увагу Я.Ісаєвич, спираючись на українську грамоту цього володаря (Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час. С. 67).

правителька Єлизавета підтвердила йому повернення Галицької землі (у 1372–1378 рр. він володів “Королівством руським з містами і населенням” як “володар з Божої ласки, спадкоємний господар Русі”¹¹. Володислав Опольський знову став правити у Львові, вживаючи титулу “князь і володар Русі” та карбуючи окрему монету з галицьким левом і легендою “монета Русі”¹².

В цей час Сцібор, як воєвода королеви Марії, повів боротьбу проти князя Земовита. Однак він не зміг утриматися у Бжесті, звідки 26 травня 1384 р. прогнав плоцького воєводу Абрахама Соха, посланого князем Земовитом і вступившого до міста 22 травня. Не маючи достатніх сил, він обмежився тільки спустошенням маєтностей Бодзанти та його прихильників. Так йому вдалося протриматися до 15 липня 1384 р., коли з Угорщини з 12-тис. військом прибув наречений королеви Марії чеський принц Сігізмунд Люксембург. Останній, однак не використав своєї мілітарної переваги і швидко повернувся до Угорщини. Малопольські магнати, які добилися прибуття принцеси Ядвіги до Кракова, негайно проголосили її королевою 15 жовтня 1384 р., розірвавши польсько-угорську унію. Єлизавета, погоджуючись на коронацію молодшої дочки, виторгувала собі право успадкування її престолу старшою сестрою і повернення унії у випадку, якби у Ядвіги не було прямих спадкоємців. Польська еліта відразу ж розірвала стосунки Ядвіги з її нареченим герцогом Каринтії і Штірії Вільгельмом фон Габсбургом, просто відкупившись від цього принца. І розпочала переговори з великим князем литовським Ягайлом Ольгердовичем.

У квітні 1385 р. у Пожоні (Братиславі) розгорнулися переговори між прихильниками короля Карла III та їх противниками з числа угорських магнатів. Врешті принц Сігізмунд мусив втікати до Чехії під захист брата короля Вацлава IV, а королеву Марію змусили зректися престолу. 31 грудня 1385 р. у Секешфегерварі неаполітанський король Карл був коронований і королем Угорщини. Ще до цього 14 серпня 1385 р. у Крево литовські князі Ягайло, Скіргайло і Корибут Ольгердовичі, Вітовт Кейстutowич та Лугвеній Ольгердович підписали з польською делегацією на чолі з Владком з Харбковиць і Миколою Оссолінським знамениту Кревську угоду про прийняття литовськими князями, які до того були православними, католицького віросповідання, перехід на це віросповідання всіх литовських земель, шлюб Ягайла з Ядвігою і династичну унію Литви та Польщі¹³. 18 лютого 1386 р. Ядвіга вийшла заміж за старшого від себе на 20 років Ягайла Ольгердовича, який 4 березня 1386 р. був коронований як король Польщі Владислав Ягайло. Зрозуміло, що за таких умов Сцібор з Сціборжиць,

¹¹ По материнській стороні Володислав Опольський справді був пов'язаний через белзьких князів з династією Романовичів (Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008. С. 329–346).

¹² Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час. С. 69.

¹³ Kutrzeba S. Związek Litwy z Polską w latach 1386–1401. *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*. Kraków, 1914. S. 458, 479–481.

вірний васал королів Єлизавети і Марії, втрачав все і мусив шукати притулок біля Сігізмунда Люксембурга у Чехії.

Між тим в Угорщині королева Єлизавета та її прихильники не склали руки і у лютому 1386 р. здійснили переворот, ув'язнивши короля Карла, який помер в тюрмі від отрути 21 лютого 1386 р. Невдовзі після цього у Хорватії, де покійний Карл III мав найбільше прихильників, вибухнуло повстання. 25 червня 1386 р. під Дяковом угорська армія, очолена палатином Миколаєм Гараї, потерпіла поразку. Сам палатин загинув, а обидві королеви потрапили в полон до хорватів. У січні 1387 р. королева Єлизавета була вбита, а її голова разом з головою Миколая Гараї була відправлена в Неаполь до вдови Карла III королеви Маргарити ді Дураццо. Королеві Марії загрожувала та ж участь, бо хорватська еліта тепер хотіла бачити королем сина Карла III нового неаполітанського короля Владислава¹⁴.

Лідер хорватської еліти Ян Горват утримував королеву у замку Новоград. Сігізмунд Люксембург з чеським військом обложив цей замок, але після невдалих приступів відступив від нього. У його війську перебував і Сцібор з Сціборжиць, який після відходу принца залишився з місцевими прихильниками королеви, очоленими Яном Франгепаном. Під час вилазки йому вдалося взяти в полон самого Яна Горвата. В обмін на власне визволення з полону, останній згодився відпустити королеву.

Скоиставшись проблемами королеви Єлизавети, польська еліта спішила захопити королівство Русі, вторгнувшись на його територію і гарантуючи місцевій еліті збереження її прав та привілеїв. 18 лютого 1397 р. Перемишльська земля, 8 березня та 18-19 жовтня 1387 р. Львів, а наприкінці 1387 р. і Галич отримали відповідні королівські привілеї, визнавши зверхність польських королів. Володислав Опольський, не отримавши підтримки від сілезької шляхти та католицького міщанства, колонізації яких на галицьких землях він постійно протегував¹⁵ і не зумівши організувати відсіч, 17 квітня 1387 р. “всі свої землі і замки в Угорщині, а також і Руську землю, якою мав володіти пожиттєво” передав чеському королю Вацлаву IV Люксембургу “як опікуну на той час угорських королів”, з умовою повернути ці землі угорським королям, як тільки вони цього побажають¹⁶.

Але 31 березня 1397 р. королем Угорщини і Хорватії став молодший брат чеського короля Вацлава IV – Сігізмунд Люксембург, який ще у 1385 р. одружився з угорською королевою Марією. Він відразу ж передав *королівство Русі* барону Сцібору з Сціборжиць на такому ж праві на якому ним володів Володислав Опольський. Король спішив віддячитися вірному нобілеві за звільнення королеви, також було

¹⁴ Károlyi A. Adalék Mária és Zsigmond eljegyzésének történetéhez. *Századok*. T. 11. Budapest, 1877. 24–26 Old; Karácsonyi J. Mária királyné halála napja. *Ibidem*. T. 41. Budapest, 1907. 458–463 Old; Sroka S. A. Genealogia Andegawenów węgierskich. Kraków, 1999. S. 48–53.

¹⁵ Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401). Kraków, 2012. S. 347–375.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4. Львів, 1905. С. 121.

видно, що Володислав Опольський не в стані утримати галицьку частину королівства Русі. Крім того угорські барони взяли клятву з короля Сігізмунда не наймати на службу іноземців і не роздавати їм ленів, передача Сцібору окремого князівства підносила його до рівня іноземного васала, ставлячи над угорськими баронами.

Таким чином князь Володислав Опольський передавав чеському королю землі, якими вже не володів, і його акт не мав жодної юридичної сили. Може тому Вацлав IV не зробив жодних кроків на його підтримку в цей час. Новий князь Сцібор з своїми військами, зрозуміло, не міг прогнати польсько-лиовські залоги з Галича чи Львова, але він зумів утримати південну задністровську частину *королівства Русі* щонайменше до 1390–1393 рр.¹⁷ Зацікавлений у польсько-литовській допомозі проти турків-османів, Сігізмунд Люксембург був готовий віддати Владиславу Ягайлу у пожиттєве володіння всю територію королівства Русі, зберігаючи за собою хоча б номінальне звання сюзерена, зафіксоване у титулі. Напевне через це польська сторона змогла без особливих зусиль зайняти і правобережжя Дністра до Карпат. Очевидно, що враховуючи саме цю ситуацію і намагаючись утримати на службі такого відданого і відважного барона як Сцібор, угорський король продовжував надавати йому нові володіння, підкреслюючи у надавчих актах його за заслуги у звільненні королеви. 16 липня 1388 р. Сігізмунд надав Сцібору замки у Бечкові поблизу Тренчина у Словаччині (який став його резиденцією), у 1389 р. в Угрусі (Словаччина) одночасно з гідністю наджупана братиславського та ряду словацьких комітатів. Сцібор отримав також право роздавати вищі посади в своїх комітатах у Словаччині. У 1390 р. він отримав замки Вігвар, Торбач і Модор, у 1392 р. – Савар і Шейта, а у 1394 р. – Тренчин¹⁸. Більше того, вже пізніше, у жовтні 1397 р., коли зібрання угорських нобілів у Темешварі заборонило іноземцям займати посади у королівській адміністрації, у декреті спеціально зазначалося, що до Сцібора ця постанова не відноситься. Іноземні агенти у 1395 р. доносили, що Сцібор поряд з естергомським архієпископом Яношем Каніжаї – були найбільш впливовими радниками короля і найбагатшими магнатами королівства. У 1393 р. Сцібор позичив королю Сігізмунду 3 тис золотих угорських дукатів.

¹⁷ Dwořáková D. Rytier a jeho král'. S. 211–214. Угорське королівство, правителі якого зберігали титул rex Galiciae et Lodomeriae, не визнали окупації Галицької землі, незважаючи на потребу владнання стосунків з Польщею через османську загрозу. За польсько-угорськими угодами 1412, 1415 і 1423 р. остаточне вирішення проблеми відкладалося на майбутнє (Matijów J. Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien. *Jahresbericht des k. k. II. Obergymnasiums im Lemberg für das Jahr 1886*. S. 28–30). Проблема спадщини *королівства Русі* піднімалася на Констанцькому соборі 1414–1418 рр. (Войтович Л. Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 13. Дрогобич, 2009. С. 24–32; Його ж. Загадочний высокородний благородний князь Червоної Русі. *Генеалогічний вестник*. Вип. 36. Санкт-Петербург, 2009. С. 51–60; Його ж. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 435–445). І тільки у 1434 р. польська влада рішилася на пряму анексію цієї території, утворивши Руське воеводство у складі Польського королівства.

¹⁸ Prochaska A. Šcibor ze Šciborzyc. S. 146–147.

Владислав Ягайло поспішив помиритися з іншим претендентом мазовецьким князем Земовитом, передавши йому Белзьке князівство. Він підтвердив привілеї місцевій еліті, роздавав магдебурзьке право містам і, продовжуючи політику Володислава Опольського, роздавав лени польському лицарству на теренах королівства Русі. Він також не відважувався на анексію галицької частини королівства Русі, більша частина якої вже перебувала під владою польських намісників в ранзі генеральних старост, а для населення карбувалися окремі *руські гроши*¹⁹.

Громадянська війна в Литві, до якої був залучений і Тевтонський Орден, завершилася підписанням Островської угоди 4 серпня 1392 р. Владислав Ягайло визнав Вітовта Кейстуовича великим князем Литви, а Вітовт більш формально ніж фактично – зверхність польського короля²⁰. Із противника Вітовт перетворився у союзника, який розпочав політику ліквідації самостійності удільних князівств і сам потребував польську допомогу, зокрема у війні з подільським князем Федором Корятовичем у 1392–1394 рр.²¹ Федір Корятович змушений був емігрувати в Угорщину до свого родича по дружині короля Сігізмунда Люксембурга. Туди ж втік і позбавлений Вітебського князівства Свидригайло Ольгердович.

В ході цієї війни польське військо зайняло і правобережжя Дністра до передгір'я Карпат. Знаковим моментом для цього є зайняття Жидачівщини і Стрийщини. У 1393 р. м. Жидачів на Дністрі отримало від короля Владислава Ягайла магдебурзький привілей, з дуже вигідними додатковими привілеями (60 франконських ланів землі, додаткова два лани землі для католицького плебана і чотири лани для пасовищ, право торгів у суботу і право для міщан на зайняття ремеслами і торгівлею та заборону німцям на торгівлю спиртними напоями і пивом в милі навколо міста)²², які свідчили не тільки, що ця територія вже належала до польської корони, але й про те, що вона включена недавно і містичі Жидачева обдаровані привілеями подібно до містичів Львова у 1387 р.

Зрозуміло, що, незважаючи на отримані від короля лени, Сцібор не міг самотужки воювати з потужною Польсько-Литовською державою. Тим більше, що у 1391–1393 рр. він очолював угорські війська у походах проти турків на р. Саві і біля Сірмія, а у 1393 р. брав участь у поході у Боснію. Всі його заслуги у боротьбі проти турок були перелічені у королівській грамоті від 8 лютого 1394 р.²³ Відзначився Сцібор також і під час відбиття австрійського нападу на угорські землі.

¹⁹ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. Львів, 2007. С. 32–41, 94–150.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Литви. Т. 4. Київ, 1993. С. 138–140, 165–167; Гудавичюс Э. История Литвы. Т. 1. С древнейших времен до 1569 года. Москва, 2005. С. 172–182.

²¹ Там само. С. 197–198.

²² Центральний державний історичний архів (ЦДА) у Львові. – Ф. 146. – Оп. 88. – Спр. 561. – Арк. 11–12.

²³ Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc. S. 147.

Цими тружнощами і скористалася польська сторона, можливо і спровокована спробами самого Сцібора відбити частину галицьких земель. В джерелах ми не знайшли прямих свідчень, але саме десь в цей час було знищене місто Дроговиж за Дністром, руїни якого добре збереглися на західній околиці м. Миколаєва. На думку Л. Войтовича місто було зруйноване князем Любартом-Дмитром Гедиміновичем після того як його державець боярин Вовчок з Дроговижа, який в якості свідка згаданий у магдебурзькій грамоті Львову, за те, що Вовчок одним з перших визнав зверхність Казимира III²⁴. Але немає жодних документальних підтверджень походів князя Любарта далі Львова. Приблизно тоді ж згоріло сусіднє місто Устя – тоді важливий порт на Дністрі²⁵. Ми також не знаємо коли припинили своє існування міста Більче і Стольсько в цьому регіоні. На жаль, крім поверхових розвідок Дроговижа, Устя та Більчого, здійснених Михайлом Рожком, матеріали яких не були опубліковані, ніяких археологічних досліджень з цього регіону ми не маємо. Що ж стосується Стольська чи Стільська, то археологічні дослідження на його городищі теж можна назвати хіба розвідковими²⁶. Крім того вони жодним чином не дають відповіді на питання коли і за яких обставин припинило існування місто Стольсько, яке у 1331 р. платило до митрополичої скарбниці 30 гривень податку²⁷.

Сцібор з Сціборжиць не зміг активно протидіяти польському наступу. Угорська сторона, загалом не визнаючи зайняття всієї Галичини, при цьому потребувала польської допомоги проти турків і намагалася відтермінувати проблемні питання. Тому на з'їзді з Владиславом Ягайлом і Ядвігою у Старому Сончі у 1394 р. ці проблеми не були зачеплені.

У 1395 р. Сцібор став воєводою Трансильванії. З своєю хорогвою він взяв участь у нещасливій битві з турками під Нікополем 28 вересня 1396 р. і допоміг королю Сігізмунду врятуватися²⁸. Після цього він відстояв Трансильванію і, навіть, взяв в полон турецького ставленника господаря Валахії Влада I у 1397 р. Але невдовзі Сцібор став жертвою боротьби між угорськими баронами. Естергомський архієпископ Янош Каніжаї та палатин Теодоріх (Детре) Бебех поставили вимогу королю звільнити всіх іноземних радників. Коли ж король відмовився, вони арештували його і 28 квітня 1401 р. позбавили Сцібора всіх його урядів. Сцібор, як і інші барони неугорського походження заявили про

²⁴ Войтович Л. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. *Фортеця. Збірник заповідника "Тустань"*. Кн. 2. Львів, 2012. С. 148–157.

²⁵ Войтович Л., Сколоздра Р. Устя, Устечко... *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 3. Львів, 2006. С. 67–78.

²⁶ Див.: Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012.

²⁷ Приселков М., Фасмер М. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века. *Известия Отдела русского языка и словестности*. Т. 21. Петроград, 1916. Кн. 1. С. 48–70.

²⁸ Войтович Л. Завершення переходу до професійних найманих військ. *Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 до Христа – початок XVI ст. Харків: Фоліо, 2017. С. 745–749.

готовність віддати більшість своїх замків в обмін на звільнення короля. Коли ж 29 серпня 1401 р. барони відпустили короля, Сцібор залишився при ньому головним радником. Саме йому було доручено місію до Тевтонського Ордену, який викупив у Сігізмунда область Ноймарк у Бранденбурзькому маркграфстві, на яку претендував польський король Владислав Ягайло²⁹.

На початку 1403 р. партія примаса Яноша Каніжаї запропонувала угорську корону неаполітанському королю Владиславу. Цю пропозицію підтримав і папа Боніфацій IX. 4 квітня 1403 р. хорватські та угорські магнати, які підтримували Владислава, уклали перемир'я з польськими станами, погодившись на анексію польською стороною всього королівства Русі. І за тих обставин Сцібор своїм мечем і талантом врятував для Сігізмунда угорський трон³⁰. З найманим військом він вторгнувся у північно-західну частину королівства і розгромив загопи бунтівників. Останні змушені були капітулювати і 29 жовтня 1403 р. скласти присягу Сізізмунду в обмін на королівську амністію. За свої заслуги Сцібор отримав Нітранське графство, а також в управління володіння естергомської архієпископії та єпархії Егера. Він став одним з перших командорів Ордену Дракона св. Георгія, заснованого королем Сігізмундом у 1408 р.³¹, а з 1409 р. знову отримав Трансильванське воєводство. До самої смерті він залишався першим радником короля³².

У 1410 р. напередодні війни між Польщею і Тевтонським Орденом, Сцібор разом з палатином Миколаєм Гараї за дорученням Сігізмунда Люксембурга виконували роль посередників на переговорах з Тевтонським Орденом. Польська сторона покладає великі надії на ці перемовини, однак Сцібор просто чітко виконував лінію свого короля, який за 40 тис. золотих погодився розірвати з поляками, про що короля Владислава Ягайла попередив післанець обох посередників 11 липня 1410 р.³³ Більше того, виконуючи домовленість з хрестоносцями велике угорське військо, очелене трансильванським воєводою Сцібором, виступило на Сонч. Побоюючись угорського удару в спину, король Владислав Ягайло залишив для оборони цього напрямку любельського каштеляна Яна з Щекоціна гербу Одровонж та угорських емігрантів на чолі з бувшим егерським єпископом Томашем³⁴. Удар Сцібора на Сонч певною мірою відсікав королівство Русі від Польщі. Але похід був невдалим. Сцібор спалив Старий Сонч і передмістя Нового Сончу, а далі мусив відступати, переслідований поляками до Бардієва³⁵. Спроби

²⁹ Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc. S. 168.

³⁰ Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a v Morávě. – Bd. 3. – Praha, 1851. – S. 313.

³¹ Надточий Д., Надточий В., Надточий М. Рыцари ордена Дракона в бою. Крестовый поход графа Дракулы. – Москва, 2009. – С. 182–185.

³² Sroka S. Ścibor ze Ściborzyc. – S. 151–158.

³³ Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Ks. 10–11. – Warszawa, 1982. – S. 91.

³⁴ Ibidem. – S. 69.

³⁵ Garbacik J. Zygmunta Luksemburczyk wobec wielkiej wojny polsko-krzyżackiej 1409–1411. *Małopolski Studia Historyczne*. R. 3. Kraków, 1960. Z. 1–2. S. 25–31.

польських дослідників пояснити ці невдачі небажанням Сцібора спустошити польські землі³⁶ віддають патріотизмом і спробою представити цього угорського барона польським шляхтичем. Джерела не дозволяють з цим погодитися. Коли польська шляхта на чолі із Завішею Чорним, яка перебувала на службі у Сігізмунда Люксембурга, покинула його і вирушила до Польщі пропонуючи свої послуги в боротьбі з хрестоносцями королю Владиславу Ягайлу³⁷, Сцібор і не думав покидати угорського короля, знаючи, що той готує удар полякам у спину. Скоріше він сам планував цей удар, який у вдалому випадку міг повернути йому Галицьку землю.

Наприкінці 1411 р. Сцібор очолював угорське військо у війні проти Венеції. У 1412 р. на переговорах з Польщею питання Галицької землі залишилося відкритим. Воно знову було підняте на соборі у Констанці, ініціатором якого виступав якраз імператор Сігізмунд Люксембург. Якраз під час роботи цього собору Сцібор з Сціборжиць і помер у 1414 р.

Поляк на угорській службі, один з найбагатших словацьких баронів, останній номінальний галицький князь у 1387–1393 рр. Сцібор зі Сціборжиць був і одним з найвидніших європейських полководців кінця XIV – початку XV століть.

36 Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc. S. 178.

37 Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego. Ks. 10–11. Warszawa, 1982. S. 71–72.

Наталя ЛЕШКОВИЧ. СЦІБОР З СЦІБОРЖИЦЬ

У статті на підставі зарубіжних і вітчизняних досліджень та джерел простежується непересічна постать Сцібора з Сціборжиць, польського лицаря, який зробив кар'єру при угорському дворі, ставши одним з найпотужніших баронів королівства. Крім того він був останнім номінальним галицьким князем (1387–1393). У статті також з'ясовуються обставини, за якими Сцібор став володарем Галицького князівства. Розкривається постать Сцібора як талановитого політика та полководця.

Ключові слова: Сцібор з Сціборжиць. Сігізмунд Люксембург, королівство Русь, Галицьке князівство, Польща, Угорщина, битва при Нікополі.

Natalya Leshkovych. SCYBOR FROM SCYBORZHIS.

In the article on the basis of foreign and home researches sources the outstanding figure of Scybor from Sciborzhis. Polish knight that did a coreee at the Hungarian court, becoming one of the most powerful barons of kingdom. In addition he was the last nominal Galician prince (1387–1397). In the articul circumstances from out also, aften what Scybor became the possessor of the Galician principality. The figure of the Scybor opens up as a talented politician and warlord.

Key words: Scybor from Scyborzhis, Sigizmund Luksemburh, the kingdom of Rus', the Galician principality, Poland, Hungary, a battle is at Nikopol.

Дмитро КОПИЛОВ,
магістр (Львівський національний
університет ім. І. Франка, Україна)

БОЇ ЗА ФОРТЕЦЮ ЛА-ТУРЕЛЬ НА ПЕРШИХ ЕТАПАХ ОБЛОГИ ОРЛЕАНА (1428–1429 рр.) ТА ЇХ СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Вступ. В історіографії облога Орлеана у 1428–1429 рр., одна з найважливіших подій Столітньої війни (1337–1453 рр.), тісно переплетена з постаттю Жанни д'Арк (1412–1431). Власне міф про Жанну д'Арк заслонює військові аспекти цієї події, від якої значною мірою залежала доля Франції і самої війни¹. Крім англійської та французької історіографії, які відбивають певні протилежні тенденції, цій події майже не приділено уваги. Тому можна стверджувати, що в цілому проблема залишається недослідженою.

Орлеан мав важливе стратегічне значення для неокупованої Франції XV ст. як останній оплот французів і ключ в долину Луари і відповідно до Буржа, де перебував дофін Карл, навколо якого гуртувалися сили опору англійській окупації. Від Орлеану до Буржа всього 125 км².

Мета даної роботи полягає в максимальному висвітленні і аналізі маловідомих епізодів бойових дій, а також тактики штурмів Ла-Турелі, англійською (а з 1429 р. французькою) армією під час першого і другого етапів облоги. Зокрема, в даній роботі проводиться детальний аналіз участі і ролі Жанни д'Арк, в бойових діях за Ла-Турель через призму військового мистецтва.

Стратегічне значення і тактика бойових дій за фортецю Ла-Турель на першому і другому етапах облоги Орлеану. 1 липня 1428 р. в порту Кале у Франції з військом чисельністю 2700 чоловік (за даними на 24 березня 1428 р.) висадився Томас Монтегю граф Солсбері (1388–1428). З цим військом він прибув у Париж, вже зайнятий англійськими військами³. Чисельність англійської армії була збільшена за рахунок найму на службу місцевих французів. Задля остаточного завоювання Французького королівства і закінчення війни потрібно було зайняти долину Луари. Водяна артерія Луари дозволяла англійцям легко вирішувати проблеми постачання і переміщення підкріплень. В середині серпня англійська армія, очолювана графом

¹ Бёрн А. Битва при Азенкуре. История Столетней войны с 1369 по 1453 год. Москва, 2004. С. 247.

² Jarry E. La maison de Jeanne d'Arc a Orléans. Orléans, 1909. P. 45.

³ Перну Р., Клэн М. Жанна д'Арк. Пер. Т. Пошерстник, О. Ивановой. Москва, 1992. С. 59.

Солсбері, розпочала Орлеанську кампанію. Без особливих труднощій на шляху до Орлеана армія графа Солсбері захопила Ножан-ле-Руа, Рамбу'є, Бетанкур, Рошфор, Ле Пюїзе, Жанвіль (згідно листа Солсбері до мера Лондона місто впало “в результаті невиданого по жорстокості штурму”⁴), Жаржо, Шатонеф, Ла Ферте-Юбер, Торі, Йєнвіль, Мен-Сюр-Луар, Шатонеф-Сюр-Луар, Тур і Мен, які фактично капітулювали без бою⁵. Просуваючись на Південь, граф Солсбері водночас убезпечив собі тил, залишаючи у кожному захопленому місті англійські гарнізони. За короткий час Томас Солсбері, як він писав в своєму листі до мера Лондона, зайняв 40 міст, замків та укріплених монастирів і абатств⁶.

Вже 12 жовтня 1428 р. Томас Солсбері підійшов до околиць Орлеана. Англійські війська переправились через Луару, і вступили в передміський район Портеріо. Першим завданням було взяття бульварів (фортів), Ла-Турелі і моста. В щільне кільце взяти місто не дозволяли дві обставини: рельєф місцевості (особливо ліс на південному сході) та невелика чисельність війська. У місті було бл. 30 тис. населення. Фортефікаційні споруди Орлеана підтримувалися в належному стані, ремісничі цехи забезпечували ремонт озброєння і виготовлення боеприпасів.

У неділю 17 жовтня 1428 року почався тривалий гарматний обстріл міста, по закінченні якого захисники знайшли 124 кам'яних ядра, деякі вагою до 57 кг. Втрати оборонців від обстрілу були незначними – загинула одна міщанка⁷. Для здобуття міста потрібно було захопити Ла-Турель, але спочатку здобути бульвари, які її прикривали. Ла-Турель розташовувалася на вісімнадцятому з 19 прольотів орлеанського моста, майже біля самого входу на міст загальною довжиною 400 м, який вів через Луару в Орлеан. Кулеврини і бомбарди, розміщені в Ла-Турелі легко могли вести прицільний вогонь по місту і його оборонним спорудам. Бульвари були завершені вже коли англійці були під містом⁸. З цих позицій можна було вести артилерійський обстріл по англійцям, які хотіли б підійти ближче до Ла-Турелі і стін Орлеану. Цей гарматний вогонь, не дозволяв розбити англійцям табір на південній частині Луари, перед входом на міст. За оцінкою відомого військового теоретика барона Анрі Жоміні (1779–1869), “Така фортеця на річці з великим передмостовим укріпленням на іншій стороні, щоб господарювати над обома берегами, і біля укріпленого міста,

⁴ Бєрн А. Битва при Азенкуре. С. 222.

⁵ Virivelle de Vallet M. Chronique de la Pucelle; ou Chronique de Cousinot, suivie de La chronique normande de P. Cochon, relatives aux règnes de Charles VI et de Charles VII, restituées a leurs auteurs et publiées pour la première fois intégralement a partir de l'an 1403, d'après les manuscrits, Avec Notes et Developpements. Paris, 1859. P. 254–257.

⁶ Копилов Д. Локальні сутички довкола Орлеана та їх значення для зняття облоги з міста за “Щоденником облоги Орлеана і мандрівки в Реймс” 1428–1429 рр. Львів, 2017. С. 21–23.

⁷ Charpentier P., Cuissard C. Journal du Siège d'Orléans, 1428-1429: augmenté de plusieurs documents, notamment des comptes de ville, 1429 – 1431. Orléans, 1896. P. 4.

⁸ Virivelle de Vallet M. Chronique de la Pucelle. P. 261.

володіє безперечною перевагою ... Однак вона ніколи не буде більш ніж тимчасовим притулком, засобом виграти час і зібрати підкріплення... Другий принцип щодо цих фортець полягає в тому, що вони особливо вигідні для армії в себе вдома, або поблизу своєї операційної бази”⁹.

17–20 жовтня 1428 р. французи здійснили кілька бойових вилазок. Рукопашні відбувалися біля Ла-Турелі та села Сен-Жан-Ле-Блан, яке розташовувалося праворуч від моста. В четвер 21 о 10 годині ранку 1428 р. англійці виступили із збудованої ними *бастіди* і почали агресивну атаку зовнішньої лінії *бульварів*. Штурми окремих з них тривали безперервно 4 години, причому англійцям доводилося проводити постійну ротацію лицарів, оскільки людина в повному комплекті обладунків і озброєння швидко втомлювалася. Штурм закінчився о 14 годині пополудні, “з обох сторін було немало подвигів”¹⁰. В обороні фортів крім професійних воїнів приймали участь міські ополченці, в тому числі і жінки. Але *бульвари* вистояли. Бальї Орлеана, капітан міського ополчення, Рауль де Когур зробив вилазку з міста, щоб підтримати оборонців, але біля церкви Сен-П’єр-Епмон, яка розташована поблизу самого моста, впав з коня та зламав руку, через що втратив свідомість¹¹.

Після понесених втрат граф Томас Солсбері 22 жовтня 1428 р. у п’ятницю розпочав мінну атаку *бульварів*. Суть цих робіт полягала в підкопі під фортами і мостом, таким чином, щоб підірвати опори на яких тримались *бульвари*. Для забезпечення робіт англійцям потрібно було подавити гарматний вогонь противника, що їм майже вдалося після масованої атаки. Після цього французи мусили зруйнувати один з прольотів моста. З цього матеріалу вони нашвидкоруч звели ще один *бульвар*¹². Продовжуючи далі інженерну атаку, англійці підірвали більшу частину фортів. 23 жовтня 1428 р. французи самі зруйнували решту *бульварів* і відступили в Ла-Турель.

Особливості та характер боїв за Ла-Турель на першому етапі облоги Орлеана (1428). Стратегічне значення Ла-Турелі (фр. Tourelle, буквально *вежа*) ще більше зросло. На відміну від земляних, тільки підсиленних місцями камінною кладкою, *бульварів-фортів*, це потужне кам’яне укріплення на 18 прольоті моста контролювало прохід на міст¹³. З башт фортеці чудово проглядалися сам Орлеан і його округа. Сам міст св. Антуана було збудовано у 1100–1133 рр. на 19 нерівномірно розташованих арках-прольотах¹⁴. Ла-Турель мала чотири башти – дві великі (кругла і прямокутна) та дві малі, з’єднані між собою арочним склепінням, причому основа Турелі частково знаходилася в воді, що робило її доволі неприступною з флангів. Відповідно більш масивні баш-

⁹ Жомини Г. Стратегия и тактика в военном искусстве. Москва, 2009. С. 167.

¹⁰ Virivelle de Vallet M. Chronique de la Pucelle. P. 263.

¹¹ Charpentier P., Cuissard C. Journal du Siège d’Orléans. P. 10.

¹² Бёрн А. Битва при Азенкуре. С. 224.

¹³ Quicherat J. Histoire du siège d’Orléans et des honneurs rendus á la pucelle. Paris, 1854. P. 6.

¹⁴ Collin M. Le Pont des Tourelles à Orléans (1120–1760), étude sur les ponts au moyen âge. Orléans, 1895. P. 25–30.

ти були направлені на Південь, тобто *обличчям* до ворога, а малі – на Північ в сторону Орлеана. Точний час побудови фортеці невідомий, але вона, безперечно, зазнала модернізації у зв'язку з розвитком артилерії. Башти відділялися від берега підйомним мостом, а сама фортеця не дозволяла ворогу потрапити або пройти через міст. Посередині під мостом був невеликий штучно насипаний острів з двома пагорбами. У 1417 р. на острові було побудовано невеличку оборонну споруду, яка підсилила оборону Ла-Турелі. Але після падіння *бульварів* вже ніщо не заваджало англійцям зосередити свою артилерію проти Ла-Турелі. Після двох днів обстрілів 24 жовтня 1428 р. вони рішилися на штурм¹⁵. Англійська піхота наблизилася до башт, в тих місцях де основа башти стояла в воді, а також і зі сторони суші. Рівень води був не надто глибоким біля башт Ла-Турелі, які були майже біля берега ріки, що й дозволило англійцям розмістити там штурмові драбини. Оскільки приливи в Луару бувають тільки весною, коли починає танути сніг, то очевидно, що рівень води восени був не таким великим. Атака англійців була стрімкою, натиск вівся з флангів (чого французи ніяк не могли очікувати) і з головного входу в фортецю. Захисники, якийсь час тримали оборону, але після декількох годин боїв були вимушені відступити. “...поступово їм [англійцям – Д.К.] вдалося зломити опір зазначених захисників Турелі, і близько другої години пополудні зруйнувати проліт, що з'єднував зазначену фортецю з фортом у глави моста”¹⁶. Стрімка і рішуча атака, підкріплена свіжими силами, принесла успіх, тоді як французи не встигли перекинути резерви.

Ла-Турель впала і англійці почали одразу роботи по відновленню постраждалих укріплень. Слушною виглядає думка військового історика Альфреда Бьорна, що руйнування прольоту було би перешкодою для самих англійців, якби французи контратакували з північної сторони Луари¹⁷. Однак, захопивши башти Ла-Турелі, англійці могли одразу ускладнили підхід до них противнику з південної сторони Луари, забезпечивши себе від контратаки. І французи, у свою чергу, за Ла-Турелью з північного боку також розрушили дві арки або прольоти моста, щоб ускладнити прохід англійцям по мосту до міста. Останні, тим часом, “денно і нічно займалися зміцненням зазначеної фортеці Турель так щоб в подальшому вона була захищена і могла встояти проти облоги і штурму ворожої армії”¹⁸. Комендантом фортеці Томас Солсбері призначив Вільяма Глайсдейла (1409/1410 – 6/7.05.1429), який “...відрізнявся великою сміливістю, а так само владністю і гординею”. В його розпорядженні було 29 латників і 80 лучників. Звісно чисельність гарнізону Турелі протягом облоги постійно змінювалася¹⁹. Відремонтувавши укріплення, англійці розмістили на них “гарма-

¹⁵ Charpentier P., Cuissard C. Journal du Siège d'Orléans. P. 8.

¹⁶ Virivelle de Vallet M. Chronique de la Pucelle. P. 263.

¹⁷ Бьорн А. Битва при Азенкуре. С. 225.

¹⁸ Virivelle de Vallet M. Chronique de la Pucelle. P. 263.

¹⁹ Molandon B. L'armee anglaise vaincue par Jeanne d'Arc sous les murs d'Orleans. Orleans, 1892. P. 903–905.

ти і відмінні бомбарди, з яких, денно і нічно обстрілювали місто”. Дальність пострілу їх бомбард сягала до 700 м²⁰. З башт Ла-Турелі Орлеан був як на долоні і під вогонь гармат підпадало декілька головних вулиць міста.

Тим часом з північної сторони моста, на острові і на мосту, французи звели потужний форт Круа-Буассе, обороною котрого командував мессір Ніколь де Гірем. До його гарнізону входили дворяни і містяни (Орлеан відчував брак професійних солдат, чисельність гарнізону складала 2400 осіб та 3000 міліції)²¹. Французький вогонь не був настільки потужним як вогонь противника, але він був більш прицільним “і незабаром їм вдалося пошкодити кривлю та більшу частину стіни фортеці Турель”. Але англійці за короткий час “...з середини так щільно зміцнили її [Турель – Д.К.] деревом, що неможливо було нанести їм серйозної шкоди”. Це повідомлення джерела виглядає сумнівним, бо бомбарди Ніколя де Гірема вели вогонь з віддалі 300–400 м., а крім того за такий короткий час англійці не могли відремонтувати укріплення Ла-Турелі, напередодні ними ж “... зруйновані і розбиті вогнем з гармат і важкої артилерії, який вівся проти них. Тому ж їх стало неможливо захищати, тому що через вогонь там стало неможливо залишатися”²². Скоріше, використовуючи той фактор, що бомбарда могла зробити лише кілька пострілів за день, англійці не тільки укріпили фортецю з середини, полагаючись як могли зовнішні укріплення, але й почали зводити для її прикриття “велике кільце фортів, використовуючи для того землю і величезні фашини”²³.

В понеділок 25 жовтня 1428 р. Жан де Дюнуа (1402–1468) (більш відомий як Орлеанський бастард) привів в Орлеан підкріплення, в числі котрих були доволі досвідчені командири “Ла Гір, монсеньйор де Бьой [Жан V, сир де Бьой, граф де Сансерр, з 1450 р. адмірал Франції – Д.К.], монсеньйор де Шомон [П’єр д’Амбуаз, сеньйор де Шомон-сюр-Луар, камергер Карла VII і Людовика XII – Д.К.], мессір Андре д’Авертон, мессір Теольд де Валепарг [Теольд де Вальперг, бал’ї Ліона – Д.К.], сеньйор де Сент-Север і де Буссак маршал Франції, мессір Жак де Шабан [Жан де Шабанн, сеньйор де Паліс – великий метр д’отель Франції – Д. К.], сенешаль Бурбонський, сир де Війар, сир де Кураз і інші дворяни... з ними прибули також вісім сотень озброєних, як то солдат, лучників, арбалетників, і також італійських піхотинців, з круглими щитами”²⁴. Після отримання підкріплень орлеанці “...вельми піднесли духом, і продовжували зміцнювати міст і постачали його захисникам все необхідне, і вдень і вночі під вогнем з гармат і кулеврин...”

²⁰ Карман У. История огнестрельного оружия с древнейших времен до 20 века. Москва, 2005. С. 79.

²¹ Бёрн А. Битва при Азенкуре. С. 224.

²² Charpentier P., Cuissard C. Journal du Siège d'Orléans. P. 9.

²³ Virivelle de Vallet M. Chronique de la Pucelle. P. 264.

²⁴ Charpentier P., Cuissard C. Journal du Siège d'Orléans. P. 10–11.

Коли вже перший етап Орлеанської кампанії 1428 р. добігав кінця, трапилася одна з подій, які раптово змінюють хід історії. За повідомленням Ангреррана де Монстрел'є, хроніста бургундського герцога, який підтримував союз з англійським регентом Франції герцогом Бедфордом, комендант Ла-Турелі Вільям Глайсдейл запросив свого командуючого графа Солсбері з висоти башти Ла-Турелі *“поглянути на своє місто”*²⁵. Подальші подробиці викладені у *“Щоденнику облоги Орлеана”*: *“У зазначений же день, в неділю, ввечері, граф Солсбері побажав разом з капітаном Гласідасом [тобто Глайсдейлом – Д.К.] і багатьма іншими відправитися в Турелі, після того, як вони були взяті, щоб краще розгледіти Орлеанську цитадель; але як тільки він опинився там і почав дивитися на місто з вікон Турелі, його поранило з гармати, яка стріляла, як то вважають, з вежі Нотр-Дам, [яка розташована на південному заході – Д.К.] але звідки насправді прилетіло ядро так і залишилося нез'ясованим; тому з того часу і донині багато хто вірить, що це сталося промислом Божим. Ядро з вказаної гармати вдарило його в голову, так що йому розбило половину щокі і вирвало одне око: що було великим благом для королівства, бо він був полководцем над армією, а також з усіх англійців самим прославленим і людиною яка наводить жах”*²⁶.

Цей постріл був, звичайно, випадковим. Поцілити з бомбарди на віддалі майже 1 км в вузьку бійницю нереально. Але саме цей випадковий постріл позбавив англійську армію командуючого. За бургундським хроністом Монстрел'є граф Солсбері *“... розглядаючи надзвичайно уважно підходи до нього [Орлеана – Д. К.], щоб зрозуміти і збагнути, як, яким чином він зміг би взяти і підкорити це місто. І ось, коли він перебував у вікна, раптом з названого міста прилетів камінь, посланий з довгоствольної бомбарди; цей камінь вдарив у вікно, біля якого знаходився граф. Почувши шум пострілу, граф відступив; проте він виявився смертельно поранений, і значна частина обличчя його була знесена”*²⁷. За французькою *“Хронікою Діви”* *“графу вибило око і він обрушився на землю біля ніг Гласідаса разом з іншим лицарем, убитим тим же пострілом”*²⁸. За сучасником подій англійським автором *“Брута”* *“І в цей час, як він відмічав для своєї артилерії цілі, вразивши які, можна було взяти місто, віроломний негідник в місті вистрелив з гармати, і кам'яне ядро влучило в доброчесного графа Солсбері, і він помер від цього удару. І ще довго після його смерті люди перебували в горі і печалі, тому що поважали його за велику гідність і мужність, за вміле командування у всі часи”*²⁹.

Несподавана смерть графа Солсбері породила масу легенд, які кочують по науковій літературі. За *“Хронікою Нормандії”* у 1428 р., коли біля Шартра граф Солсбері оголосив військам про намір взяти

²⁵ Renouard J. La chronique d'Enguerran de Monstrelet 1400–1444. Paris, 1887. P. 110.

²⁶ Charpentier P, Cuissard C. Journal du Siège d'Orléans. P. 10.

²⁷ Renouard J. La chronique d'Enguerran de Monstrelet 1400–1444. Paris, 1887. P. 113.

²⁸ Virivelle de Vallet M. Chronique de la Pucelle. P. 265.

²⁹ Бёрн А. Битва при Азенкуре. С. 225.

Орлеан, “якийсь чарівник” , метр Жан з Мену, порадив йому “*поберегти голову*”³⁰. За іншою легендою під час обіду, коли орлеанські каноніри відпочивали, якийсь паж, роздивляючись кулеврину, прицілюючись випадково, зробив постріл, і як виявилось дуже вдалий. Ще інша легенда оповідає про маленьку дитину, котра граючись у відсутності дорослих з кулевриною [що в принципі неможливо – Д.К.], також зробила випадковий постріл. Так само наймовірною є версія, що граф Солсбері прожив ще 5 днів, залишаючись притомним³¹.

Полковник медичної служби, військовий лікар вищої категорії ЗС України Копилов Іван Іванович, аналізуючи за повідомленням джерел поранення які отримав Солсбері, констатує, “*що при таких пораненнях гинуть від крововтрати і больового шоку якщо не зупинена кровотеча. Якщо невідкладна допомога надана, то в подальшому можливі два варіанти перебігу:*

1. *Повільне одужання з результатом в інвалідність у зв’язку з обмеженими можливостями медицини в середні віки.*

2. *Ускладнення процесу гнійною інфекцією, яка призводить до летального результату протягом 1-2 тижнів. Обумовлено це тим, що всі вогнепальні рани інфіковані. Потрібно також мати на увазі, що, при пораненнях лицевої частини скелета мікроби з порожнини рота можуть додатково інфікувати рану, що також може привести до гнійних ускладнень і летальних наслідків. (В середні віки про антибіотики нічого не було відомо, їх відкрили американці тільки в 1940 році, а без антибіотиків вилікувати гнійне ускладнення дуже складно). Одужання залежало від місця поранення, розмірів рани, ускладнень і фізичного стану (здоров’я) пораненого. При травматичній енуклеації ока, можливий розвиток больового шоку і тимчасова втрата зору іншим оком відразу після поранення. В подальшому не виключено запалення очниці, приєднання інфекційних ускладнень які можуть викликати розвиток менінгіту і летальний результат. Одночасно це поранення поєднується зі струсом головного мозку, а в більш важких випадках з забоем головного мозку призводить до коми і летального результату. Після такого поранення воїн вибуває з ладу і не може виконувати обов’язки військової служби”³².*

За “Щоденником паризького міщанина” “*Далі, в сказаний же час, граф Салісбері як і раніше був на берегах Луари, і займав міста з замками без надмірних до того зусиль, через те, що був дуже обізнаний у військовій справі, За цим ж підступив до Орлеану і осадив його з усіх сторін, при тому, що Фортуна, яка нікому не є вірним другом, показала йому, як звикла обходитися зі своїми улюбленицями, якщо такі насмілюються суперечити її волі. Бо вважаючи себе в цілковитій безпеці під час облоги, він отримав смертельний удар кам’яним ядром, якое подія для англійців обернулася досить великою бідою, і*

³⁰ Перну Р, Клэн М. Жанна д’Арк. С. 55.

³¹ Там же. С. 56–57.

³² Копилов Д. Локальні сутички довкола Орлеана. С. 76.

натерпілися чимало клопоту. Регент Франції, бездіяльно проводив час то в одному, то в іншому французькому місті, будучи супроводжений своєю дружиною, яку мав звичай незмінно брати з собою. Коли ж довідався, що цей граф Салісбері помер, він, щоб продовжити військовій дії відправився туди і покинув Париж в середу, напередодні свята Св. Мартіна, взимку 1428 року, тоді ж як названий граф Салісбері помер тижнем раніше”³³.

Герцог Джон Бедфорд призначив командуючим графа Вільяма де ла Поля герцога Саффолка (16.10.1396–2.05.1450), який відзначався обережністю, уникаючи ризикованих дій. Після довгих нарад було вирішено розмістити війська на заході від міста, а також ще більше укріпити Ла-Турель з фортами біля неї, побудувати та укріпити нові *бастіди*: Сен-Лу, Сен-Жан-Ле-Блан, та Сен-Пріве, виставити охорону, і доручити командування укріпленими фортифікаційними спорудами Вільяму Глайсдейлу³⁴. Фактично англійці міцно опанували контроль над південними підходами до міста і комунікаціями по Луарі³⁵ і отримали можливість легко відбивати можливі вилазки французів та не припиняти обстріли міста.

Бойові дії за Турель, під час другого етапу облоги Орлеана в 1429 р. Роль Жанни д’Арк у відвоюванні Турелі. Англійська облога міста затягувалася, 1429 рік для Орлеану виявився роком невдач, а згодом, як виявиться і значних перемог. В грудні цього року відбулася сумнозвісна битва при Рувре, або “битва оселедців”, яка мало не призвела до здачі ворогові міста. Багато хто з дворян, після битви, тимчасово покинули Орлеан зі своїми загонами, що відповідно ослабило оборону міста. Моральний стан і бойовий дух, як професійних солдат, так і цивільних мешканців міста, які активно брали участь в бойових вилазках, був дуже гнітючий. За російським військовим істориком і теоретиком генералом Миколою Головіним (4.12.1875–10.01.1944) бій “*кінчається не вичерпанням матеріальних сил і засобів, а відмовою від боротьби однієї зі сторін*”³⁶. Захисники Орлеана знаходилися на межі такої відмови від подальшої боротьби. І саме в цей час повної зневіри на історичну арену вступає і набирає загальної популярності дівчина – Жанна д’Арк, яка прагне доказати всім, що Бог на стороні Франції³⁷. Початкова місія Жанни полягала в повторній коронації дофіна Карла у Реймсі, як того вимагала французька традиція (перший раз дофіна було короновано в Пуатьє як Карла VII тією частиною французької еліти, яка не визнавала юридичної сили Договору в Труа від 1420 р. та легітимності домагань англійського короля на французький престол) і наступному звільненні всієї території Франції від англійців³⁸.

³³ Tuetey A. Journal d’unbourgeois de Paris, 1405–1449. Paris, 1881. P. 229.

³⁴ Кризи Е. Великие битвы IX–XIX веков. От Гастингса до Ватерлоо. Москва, 2009. С. 50.

³⁵ Nicolle D., Turner G. Orleans 1429: France turns the tide. London, 2001. P. 45.

³⁶ Головин Н. Н. Российская контрреволюция в 1917–1918 гг. Москва, 2011. С. 68.

³⁷ Басовская Н. Столетняя война: леопард против лилии. — Москва, 2007. С. 332.

³⁸ Перруа Э. Столетняя война. Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. Санкт-Петербург, 2002. С. 223.

У березні 1429 р. Жанна прибула в Блуа, де знаходився двір дофіна і після перевірки, як *“свідчить очевидець засідань Королівської ради Жан д’Олон, – король, приймаючи до уваги велику чесноту сестри Діви, а також те, що вона, по її словам послана до нього Богом, постановив в своїй Раді, що від нині скористається нею в своїх війнах... Було вирішено послати її в Орлеан, котрий тоді облягали наші давні недруги”*³⁹. 27 квітня 1429 р. королівська армія на чолі з Жанною виступила під Орлеан з великим обозом з запасами пороху, амуніції, зброї, в т. ч. гармат, продовольства і фуражу. Джерела і дослідники приводять суперечливі дані стосовно чисельності війська. За А. Бьорном армія бл. 4 000 чоловік, 27 лютого 1431 р. на Руанському процесі Жанна відповідала, що військо налічувало *“10 або 12 тисяч осіб...”*, є повідомлення про 7 тис.⁴⁰. Реальна цифра бойового складу (без обозної обслуги), на нашу думку, була між 4–7 тис., ближче до 4 тис. солдатів.

В квітні становище під Орлеаном в моральному плані складалося вже на користь французів. Англійська армія була виснажена довгою облогою⁴¹. За *“Хронікою Діви”*, дізнавшись про французькі підкріплення, англійське командування одразу ж повідомило про це всі англійські гарнізони в фортах. З огляду на велику відстань між англійськими бастідами, англійці зруйнували бастиду Сен-Жан-Ле-Блан, підсиливши за рахунок її гарнізону залоги у Ла-Турелі і в форті св. Августина.

Жанна, яка не розуміла потреби в рекогносцировці місцевості і розвідки розташування противника, наполягала рухатися північною стороною Луари, де були сконцентровані великі англійські сили, тоді як на південній стороні концентрація англійських військ була меншою. Досвідчені військові командири, такі як Жан де Дюна, проігнорували її думку. В скорому часі Жанну з триумфом зустрічав буквально весь Орлеан. Перед своїм приходом вона продиктувала листа із закликом до англійців скласти зброю і відступити з-під Орлеану. Капітан Вільям Глайсдейл просто заарештував герольдів Жанны, яких вона відправила щоб ті передали її наміри. Невдовзі він відпустив герольдів *“наказавши їм повідомити, що сплять і засмажать її [Жанну – Д.К.], називали її шльондрою і радили повернутися до своїх корів, чим вона була дуже засмучена...”*. Майже вночі Жанна особисто підходила по мосту до Ла-Турелі і закликала англійців скласти зброю. За *“Щоденником облоги”*: *“Гласідас і бувши з ним відповідали їй зухвало, і ображали її, називаючи коровницею, як то було і раніше, і голосно кричали, що сплять її, якщо вона потрапить до них в руки. Вона ж була цим дуже засмучена і відповіла їм, що слова їх брехливі, і слідом за тим повернулася в місто”*⁴².

Після бурхливих суперечок щодо стратегії зняття облоги і вибору об’єкту першого удару, в ході якого Жанна наполягла на негайній

³⁹ Райцес В. Жанна Д’Арк. Факты, легенды, гипотезы. Ленинград, 1982. С. 128.

⁴⁰ Процесс Жанны д’Арк: Материалы инквизиционного процесса. Пер., коммент., статья А. Б. Скакальской. Санкт-Петербург, 2008. С. 232.

⁴¹ Басовская Н. Столетняя война: леопард против лилии. С. 325.

⁴² Charpentier P., Cuissard C. Journal du Siège d’Orléans. P. 78.

виплаті солдатам привезеної плати, 4 травня 1429 р. був нанесений удар по ізольованій бастиді Сен-Лу, англійський гарнізон якої налічував за даними “Хроніки Ангерана де Монстреле” близько 300–400 бійців⁴³. Один з кращих англійських командирів капітан Джон Тальбот (1384–17.07.1453) міг би обійти французів з півночі і вдарити в тил, але, правильно оцінивши ситуацію маршал Сен-Север та капітани Гравіль і Кулонс з загоном в 600 осіб вийшли з міста і атакували бастиду “Париж”, зв’язавши англійські війська і не допустивши їх підходу на допомогу гарнізону Сен-Лу, який чинив французам вельми завзятий опір, але через три години все ж таки був захоплений і спалений⁴⁴.

Наступна військова нарада, на яку Жанна не була запрошена, прийняла рішення атакувати Ла-Турель, а вперед тим здобути укріплений монастир Св. Августина, який знаходився прямо напроти Ла-Турелі з південної сторони і був вельми серйозною перешкодою для удару по фортеці. Монастир Св. Августина був зайнятий англійцями і перебудований та укріплений ними, ще в жовтні 1428 р., укріплення монастиря як форту продовжувалося і у 1429 р.⁴⁵ Гарнізон форту складався з загартованих в боях солдат, яких перекинули зі знищеного форту Сен-Жан-Ле-Блан. *“Зазначена Діва бажала також особисто звернутися до тих англійців, які знаходилися в бастиді у глави моста, і в Турнелі, де знаходився Гласідас, з огляду на те, що з ними можна було говорити зі свого боку моста; і була туди доставлена. Коли ж англійці дізналися, що вона там, і вийшли до свого передового посту; і вона їм сказала “воля Господня полягає в тому, щоб ви пішли, інакше ж вам доведеться зазнати багато лиха”. Вони ж у відповідь почали ображати зазначену Жанну і насміхатися над нею, стараючись в цьому, як тільки могли. Якою їх поведінкою вона була розчарована, але рішучість її від того лише зросла; і вона вирішила наавтра звернутися до них ще раз”*⁴⁶.

6 травня 1429 р. в суботу почалась атака на земляні англійські фортифікації перед фортом Св. Августина і Ла-Турелью. З цією метою ударна бойова група переправилася човнами по Луарі на острів Сен-Еньян, і звідти по короткому понтонному мосту ними же побудованому, перебралися на південний берег ріки. Дивно, але гарнізон Ла-Турелі допустив переправу французів, і не атакував їх, скориставшись сприятливими обставинами. За версією А. Бьорна французька бойова група переправилася на човнах і вдарила по форту в той час, коли французи будували міст для переправи⁴⁷. За підрахунками А. Франса англійський гарнізон перетвореного на форт монастиря Св. Августина налічував приблизно 500 чоловік (ці цифри сумнівні, принаймні вони не враховують перекиненого туди і в Ла-Турель підкріплення),

⁴³ Renouard J. La chronique d'Enguerran de Monstrelet 1400–1444. Paris, 1887. P. 234.

⁴⁴ Christophe G. Orléans 1429: Siège de jour le jour. Broché, 2008. P. 122.

⁴⁵ Mantelier P. Histoire du Siège d'Orléans. Paris, 1861. P. 145.

⁴⁶ Virivelle de Vallet M. Chronique de la Pucelle. P. 290.

⁴⁷ Бєрн А. Битва при Азенкуре. С. 238.

французи кинули на штурм 4 000 бійців⁴⁸. Форт Св. Августина впав під натиском французів, англійська вилазка з Ла-Турелі не врятувала їх становища. Не дивлячись на те, що на початках англійці відтіснили французів і ті почали втікати, Жанна повернулася і почала стрімко наступати на англійців, побачивши це, втікаючи французи повернулися також і перейшли в стрімку контратаку. В цьому штурмі Жанна була вперше поранена, вона наступила на так званий “залізний часник”. Захоплення форту фактично ізолювало Ла-Турель, тепер її здобуття було лише питанням часу.

Командуючий англійськими військами Джон Толбот, зібравши гарнізони північних бастід, міг би спробувати зняти облогу з Ла-Турелі, але йому потрібно було би форсувати Луару на заході, спираючись на острів Шарлемань, де англійці теж звели фортифікаційні споруди, та вступити на південну частину. Це була дуже ризикова операція деблокування. Залишати без оборони північні бастіди було ризиковано, ще більшим ризиком було проводити ці маневри, наражаючись на небезпеку атаки противника і загрозу перекриття шляху назад або блокування на острові Шарлемань. Одночасно французи могли вдарити на західні бастіди. Джону Толботу елементарно не вистарчало людей. Після битви при Рувре сили бургундського герцога, які виступили на допомогу англійцям, були відведені від Орлеану, бо регент герцог Джон Бедфорд відкинув варіанти здачі міста бургундцям.

Жанну не переколнали заперечення досвідчених командирів і вона наполягла на штурмі Ла-Турелі вже зранку 7 травня⁴⁹. Під прикриттям абалетників латники мали атакувати Ла-Турель з обох боків, не даючи можливості оборонцям перекидати сили на найбільш загрозливі ділянки. Французи наблизилися до стін і поставили *ескалади* (штурмові драбини), під жорстоким обстрілом з арбалетів луків і гармат, вони дерлися по драбинах на вершину фортеці, інша частина обстрілювала англійців з гармат і арбалетів, тим самим прикриваючи тих, хто ліз в гору. Про події штурму дуже яскраво повідомляє “Щоденник облоги Орлеана”: *“І штурм був вельми славетним, і під час нього рівно як штурмуючі, так і захисники зробили безліч подвигів, бо гарнізон складався з великого числа англійців, які були загартованими воїнами, в надлишку забезпеченими усім необхідним для оборони. І в бою вони показали себе найкращим чином, бо не дивлячись на всі зусилля французів, які в безлічі приставляли драбини до стін, які із зовнішнього боку доходили до самого верху їх укріплень, і атакували з такою відвагою і доблестю, змагаючись в своєму наступі так, немов вважали себе безсмертними, в них же били з гармат, луків, арбалетів, вражали списами, гізармами, свинцевими молотами, або навіть голими руками, і скидали вниз зі стін, так що багато хто був убитий і поранений”*⁵⁰.

⁴⁸ Перруа Э. Столетняя война. С. 500.

⁴⁹ Molandon B. L'armee anglaise vaincue par Jeanne d'Arc sous les murs d'Orleans. Orleans, 1892. P. 654.

⁵⁰ Charpentier P., Cuissard C. Journal du Siègе d'Orléans. P. 91–95.

Жанна особисто приймала участь в запеклому штурмі (але за її словами на Руанському процесі ніколи і нікого не вбила), коли вона приставила драбину та почала лізти в гору англійський лучник серйозно поранив Жанну, зробивши постріл з *“великого арбалету”*⁵¹. Стріла або болт потрапив Жанні в область плеча. За повідомленням різних джерел, стріла пройшла наскрізь, в області *“плеча і горла”*, за іншою версією стріла застрягла в плечі, але Жанна сама її витягнула. Якщо б це був болт, то самостійно без операції витягнути його б було неможливо. Наконечники арбалетних болтів робили з каленого заліза грубої форми, їх можливості пробивання металевої пластини і кольчуги в кілька разів перевищували можливості стріли і при цьому при спробі витягнути болт його дерев’яна частина ламалася і в середині залишався наконечник. Потрібно було знімати обладунок і витягувати наконечник через операцію. Отже стріляв лучник і, звичайно, з великого луку, а не арбалета. Після поранення, Жанна залишалася притомна, але є свідчення, що вона втратила свідомість. В подібних ситуаціях людина отримавши поранення переживає сильний стрес і викид великої кількості адреналіну, що й притуплює біль. Отже в такому стані самотужки витягнути стрілу, якщо вона зайшла неглибоко, можна. Англійці піднялися духом, тим більше що на той час французи все ще не домоглися жодних результатів⁵². За *“Хронікою Діви”* Жанна *“дозволила прикласти до рани шматок полотна і інше, необхідне щоб зупинити кров: але незважаючи на рану, не побажала піти і разом зі своїми людьми продовжувала битися”*⁵³. За словами самої Жанни, вона *“була поранена стрілою [sagitta – Д.К.] або болтом-віретоном [viritone / viretonno – Д.К.] в шию”*⁵⁴. Від рани вона вилікувалася за 15 днів, але та, не перешкодила їй їздити верхи, розмовляти і негайно продовжити участь у військових діях. Але очевидець, досвідчений капітан Жан де Дюнуа (Орлеанський бастард), був впевнений, що Жанну вразила саме стріла (sagitta), яка *“проникла в її плоть між шиєю і плечем, на 7 см”*, і це повідомлення людини, яка зналася на ранах (Дюнуа приймав участь в різних бійових діях, зокрема був поранений в битві *“оселедців”* стрілою в стопу), мабуть, найточніше. Цікаво, що *“Нідерландська хроніка”* говорить про *“снаряд, який увійшов приблизно на 17 см [ungpole – Д.К.] в груди вище правого сосця”*. Але в обох повідомленнях викликає сумнів значна глибина рани. Малоймовірно, щоб наконечник стріли, пробивши металеву пластину, зміг заглибитися настільки аж на 17 см. і з такими незначними наслідками для організму! Як би там не було, лицарі-латники які були поруч з пораненою, запропонували прочитати над нею заклинання (charmare, gallicesecharmer), запевняючи, що вона *“негайно зцілиться”*. Жанна від такої пропозиції навідріз відмовилася. Тоді рану обробили (для чого з

⁵¹ Nicolle D., Turner G. Orleans 1429. P. 67.

⁵² Christophe G. Orléans 1429: Siège de jour le jour. Broché, 2008. P. 55.

⁵³ Virivelle de Vallet M. Chronique de la Pucelle. P. 292–293.

⁵⁴ Процесс Жанны д’Арк: Материалы инквизиционного процесса. С. 347.

Жанни зняли обладунки) оливковою олією і салом (*oleum livarum cum lardo*), щоб краї рани зарубцювалися.

Поранення Жанни, дуже вразило всіх штурмуючих, особливо командирів обороною. Все ж таки штурм продовжувався, але вже не з такою енергією. Жанну віднесли в безпечне місце, до неї підійшли всі командири, та запропонували їй перенести штурм на наступний день, цілком природно вона відмовилася, але команду припинити штурм, вже було надано. Жанна дала таку відповідь на дії командирів: *“В ім'я Господа, ви скоро ввійдете всередину, не сумнівайтесь в тому; у англійців немає більше сили вам протистояти. Тому відпочиньте короткий час, і підкріпіться питвом і їжею”*. Так вони і вчинили; бо чудесним чином підпорядковувалися їй у всьому. Коли ж вони наситилися їжею і питвом, вона сказала їм: *“Повертайтеся заради Бога і відновите штурм; бо, не сумнівайтесь в тому, у англійців немає більше сил для захисту, і Турнелі разом з фортами будуть взяті”*⁵⁵. Після чого вона від'їхала на коні в відокремлене місце помолитися. Далі Жанна взяла свій штандарт, та відправилась знову до Ла-Турелі. Лицар Баск встановив її прапор на одному з брустверів перед Ла-Турелью, це мало б символізувати незламність Жанни⁵⁶. цей час, з північної сторони, через “Мостову браму” перший французький загін відновив атаку на Ла-Турель. Але через те, що дві арки моста було зруйновано, вони довго шукали дерев'яні балки, щоб перекинути їх через зруйновану частину моста. Загін зустрівся із труднощами, для з'єднання моста було використано широкий дерев'яний жолоб для стоку води, який місцевий слюсар, модифікував і закріпив окремими дерев'яними деталями, щоб той не розвалився при переході по ньому. Знизу себто з води, цей “міст” також було укріплено. *“Після чого по цьому мосту пройшли командор де Жірезм [Ніколя де Гірезм – лицар ордену госпитальєрів– Д.К.] і безліч солдатів, яку переправу як раніше гадали була абсолютно неможливою, або принаймні, дуже важкою; але все ж, їм вдалося переправитися на іншу сторону”*. Варто зауважити, що бойовий дух англійців на початку штурму, був доволі високим, вони не збиралися здавати свої позиції, англійці навіть витіснили з фортів перед Ла-Турелью французів, і це не дивлячись на те, що ворог їх атакував з двох сторін, і перевершував числом. Запеклі рукопашні бої тривали від ранку до шостої години пополудні, тоді опір почав слабшати. Гарнізон Турелі складав близько 700–800 бійців під командою капітана Вільяма Глайсдейла, підрозділами командували його брат Вільям де Моленн, сеньор де Поммен та інші. Французи кинули в атаку близько 3 000 – 4 000 бійців, маючи можливість ротації і перепочинку підрозділів⁵⁷. Французи пустили в хід всю артилерію і металльні машини, обстріл був постійним, обрушилася частина покрівлі, артилерія завдала чисельних втрат в живій силі противнику. В ході

⁵⁵ Charpentier P., Cuissard C. Journal du Siège d'Orléans. P. 81.

⁵⁶ Райцес В. Жанна Д'Арк. С. 142.

⁵⁷ Mantel P. Histoire du Siège d'Orléans. Paris, 1861. P. 905–909.

обстрілу французьким канонірам вдалося підпалити Турель. В ході рукопашних боїв було зламано англійський опір у відбитих ними фортах, залишки англійців почали відступати назад до Ла-Турелі. Серед них був Вільям Глайсдейл зі своїм братом Вільямом де Моленном та іншими командирами та лицарями-баннеретами. Всі вони вибігли на дерев'яний настил мосту (одну арку мосту англійці зруйнували ще в день захоплення Ла-Турелі у французів з метою безпеки, тому над нею було надбудовано дерев'яний настил) відповідно цей "міст" не витримав ваги великої кількості багатьох лицарів, котрі були в повному військовому спорядженні, і впав в воду Луари. Вільям Глайсдейл не зміг виплисти через вагу своїх обладунків⁵⁸. За повідомленням "Щоденника паризького міщанина" *"тіло цього капітана вилунали з води і [далі] його [розрізали на чотири частини, зварили в окропі, і забрали] в Сен-Меррі, де він залишався ще 8 або 10 днів в каплиці що біля складу, вдень і вночі поруч з його тілом горіли чотири свічки або факела, а потім відправили звідки він був родом, щоб поховати ... Яка подія обернулося горем для англійців, і великим збитком для доблесних французів, які позбулися великої вигоди, якусь могли знайти, отримавши викуп за полонених"*⁵⁹. За іншою версією, відступаючи до Ла-Турелі англійці разом з дерев'яним настилом впали в воду через, те що французи вверх по течії пустили підпалену баржу, яка знесла підпори дерев'яного настилу які були в воді. Ця версія виглядає більш переконливою.

Ще під час штурму, французькі лицарі, яким вдалося по драбинах вдертися в середину фортеці, підняли *катаракту* (підйомну металеву решітку) та впустили в середину інших бійців. *"І пізніше нам розповідали і стверджували прославлені з французьких капітанів, що після того, як сказана Жанна сказала слова, які було наведено раніше, вони піднялися по штурмовій драбині на стіни фортів з такою легкістю, немов би по кам'яних сходах; і не могли сказати, як таке могло статися, інакше як промислом Божим"*⁶⁰. Весь англійський гарнізон був без жалю перебитий, французи залишили лише 200 лицарів-дворян, щоб потім отримати за них велику суму викупу. Англійські командири герцог Саффолк і Джон Толбот і герцог Саффолк *"... не доклали жодних зусиль, щоб прийти на допомогу"*⁶¹.

Після перемоги, Жанна показово повернулася в місто через міст, це була одна з перших великих перемог після битви при Азенкурі в 1415 р.⁶². Перемога французької армії настільки вразила не тільки мешканців Орлеана, але й також і всіх французів та англійців, зокрема джерела повідомляють, що полонені англійці яким зберегли життя для викупу, також свідчили, що це було диво Господнє, атмосфера штурму була такою, що один бранець відмітив, що йому та іншим англійцям в

⁵⁸ Кризи Е. Великие битвы IX-XIX веков. От Гастингса до Ватерлоо. Москва, 2009. С. 61.

⁵⁹ Tuetey A. Journal d'unbourgeois de Paris, 1405-1449. Paris, 1881. P. 237.

⁶⁰ Virivelle de Vallet M. Chronique de la Pucelle. P. 294.

⁶¹ Ibidem. P. 294.

⁶² Карнацевич В. Загадки истории. Средневековье. Харьков, 2009. С. 339.

Ла-Турелі здавалося, що вони відбивають атаки нескінченного війська, нібито *“весь світ був проти них”*⁶³.

Фортеця, з якої постійно прострілювали Орлеан, нарешті була відбита у англійців. Ла-Турель, як вже неодноразово було зазначено, була однією з найважливіших позицій для Орлеана, з її відвоюванням, англійці втратили всі позиції на південному березі Луари, тим самим послабивши свої позиції на півночі і загальне становище під містом. Після взяття фортеці Джон Толбот не міг не бачити безвихідного становища англійців і не міг вже не визнавати, що облога провалилася. На наступний день він прийняв рішення спалити всі бастіди, а їх гарнізонам наказав з'єднатися та розгорнутися у бойовий порядок на вигідних для них позиціях поруч з Орлеаном. Вочевидь Толбот хотів дати французам генеральну битву при Орлеані, та таким чином остаточно поставити крапку на орлеанському питанні.

Французьке командування на чолі з маршалом Сент-Севером і капітанами де Ре, сеньйором де Гравіллем, бароном де Кулонсом, месіром Флораном д'Іл'є, сеньйором де Корразом, сеньйором де Сент-Трайем, Ла Гіром, Аленом Жироном та Жаме де Тіллуа теж вивели армію і розгорнули її в бойовий порядок напроти англійців. Так дві армії простояли одна напроти одної цілу годину не починаючи битви⁶⁴. Джерела відзначають, що після взяття Ла-Турелі роль Жанни і її авторитет був вищим від інших командирів, французи відразу виконували її накази. Бойовий дух французького війська був високим, але Жанна заборонила вступати в битву, оскільки була неділя, лише у випадку англійської атаки, французи мали б дати їм відсіч. Через годину Джон Толбот, прийняв рішення залишити Орлеан і відступити в Мен-Сюр-Луар, і там закріпитись, та дати можливість відпочити армії. Але невдовзі, орлеанський гарнізон настигнув відступаючих та атакував їх, по англійцям відкрили вогонь з бомбар, кулеврин, арбалетів та луків, це був остаточний удар по англійських вже деморалізованих силах.

Жанна повернулася в Орлеан як триумфатор, все місто зустрічало її та співало релігійні гімни Богу. Джерельні повідомлення про Жанну д'Арк і її дії під містом, прямо вказують на те, що дівчина, не будучи професійним військовим і не знаючи тактичних принципів, довіряла тільки своїй інтуїції і вимагала атакувати англійців за будь-яких умов. Через це командири оборони не запрошували її на військові наради і взагалі нехтували її думкою. Але Жанна була натхненником солдат, які дійсно повірили в правдивість її слів, та отримали перемогу. Орлеанську Діву можна розглядати не як військового лідера, а як військового натхненника, що є дуже важливим фактором на війні.

Орлеанська облога тривала 209 днів⁶⁵. За *“Щоденником паризького міщанина”* *“Також, в зазначений час арманьяки зняли облогу з Орлеана і силою змусили англійців відступити...”*⁶⁶. Залишається до

⁶³ Charpentier P., Cuissard C. Journal du Siège d'Orléans. P. 83.

⁶⁴ Перну Р., Клэн М. Жанна д'Арк. С. 86.

⁶⁵ Басовская Н. Столетняя война: леопард против лилии. С. 327.

⁶⁶ Tuetey A. Journal d'unbourgeois de Paris, 1405-1449. Paris, 1881. P. 239.

кінця не зрозумілим, чому Толбот не дав генерального бою. Ймовірно через те, що його люди після довготривалих бойових дій, фізично і морально втомилися. Він бачив, що облога Орлеана вже фактично знята, втрачати залишки армії не мало ніякого сенсу, до того ж, Джон Толбот притримувався лицарських канонів, які переживали сильний занепад і кризу в Пізньому середньовіччі, за це його прозвали Англійським Ахіллом, це був єдиний англієць котрий користувався повагою самої Жанни д'Арк. Як виразився Айзек Азімов Орлеан був середньовічним Сталінградом, з якого почалося звільнення Франції⁶⁷.

Висновки. Історія масштабних бойових дій і локальних сутичок за 1428–1429 рр. під Орлеаном проаналізована і висвітлена максимально детально, наскільки це можуть дозволити збережені джерела, і наводяться вперше в дрібних деталях на підставі “Хроніки Діви”, “Щоденника облоги Орлеана”, “Щоденника паризького міщанина”, “Хроніки Кузіно”, “Хроніки Монстрел’є”, “Хроніки Монт-Сен-Мішель”, “Нормандська Хроніка” і *indenture* (англійських військових контрактів які детальним чином розповідають про чисельність військ під Орлеаном).

Бої за фортецю Ла-Турель насамперед відображають еволюцію і стрімкий технічний прогрес військової справи в період останнього етапу Столітньої війни (так званої “Ланкастерської війни” 1415–1453 рр.). Бої за Ла-Турель у 1428–1429 рр. під час облоги Орлеана були найбільш масштабними і кривавими бойовими діями з часів битви при Азенкурі 1415 р. і битви при Рувре 1429 р. На першому етапі гарнізон Орлеану і міське ополчення мужньо протистояли противнику, але, втративши Ла-Турель, вони опинилися у скрутному становищі. У 1429 р. ключову роль відіграло підкріплення, прислане дофіном Карлом. Але все ж таки треба визнати, що Жанна д'Арк зробила величезний внесок в перемогу, оскільки вона мотивувала бійців, та змогла своєю присутністю підняти бойовий дух французів.

Ла-Турель, була стратегічно важливою позицією, з фортеці можна було контролювати майже всі південні підступи до міста, та вести прицільний гарматний обстріл по куртинам міста та по його будівлях. Падіння Ла-Турелі, призвело до серйозної загрози захоплення міста. Відвоювання Ла-Турелі у англійців призвело до зняття облоги з міста, що можна вважати переломним ініціативним моментом, з якого почалося звільнення самого міста, та згодом всієї Франції.

Бойові дії під Ла-Туреллю відбивали зміни у стратегії і тактиці покликані поєднанням вогневої і металюної артилерії, викристанням інженерної атаки фортифікаційних об'єктів, швидкого зведення польових земляних укріплень та насичення піхоти стрілецькими підрозділами, що фактично повністю відкинуло традиційні методи лицарської епохи.

⁶⁷ Азімов А. Франція. От последнего Каролинга до Столетней войны. Москва, 2010. С. 291.

Дмитро Копилов. БОЇ ЗА ФОРТЕЦЮ ЛА-ТУРЕЛЬ НА ПЕРШИХ ЕТАПАХ ОБЛОГИ ОРЛЕАНА (1428–1429 рр.) ТА ЇХ СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ.

У статті висвітлено та проаналізовано маловідомі епізоди бойових дій підчас облоги Орлеана (1428–1429), а також стратегію і тактику штурмів важливої для оборони міста фортеці Ла-Турель англійською, а з 1429 р. – французькою арміями. Зокрема, в роботі, крізь призму військового мистецтва, проведено детальний аналіз участі Жанни д’Арк у бойових діях за фортецю на основі середньовічних джерел різноманітного характеру. Підкреслено значення і вплив бойових дій за Ла-Турель і їх роль в облозі Орлеана. Досліджено кількість і склад ворожих армій, трансформація військової справи середини XV ст. та знехтування концепцією так званої “справедливої лицарської війни”. *Ключові слова:* Столітня війна, облога Орлеана, Ла-Турель, штурм, бастіда, Томас Солсбері, Жанна д’Арк, Орлеанський бастард, Кулеврина.

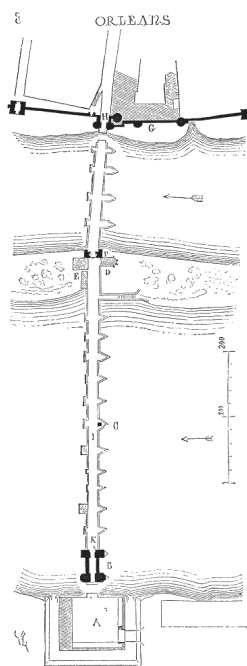
Dmytro Kopylov. FIGHTS FOR FORTRESS OF LA TUREL ON THE FIRST STAGES OF SIEGE OF ORLEAN (1428–1429) AND THEM STRATRGC VALUE.

The article describes and analyzes the little-known episodes of hostilities during the siege of Orlians (1428-1429), as well as the strategy and tactics of assault on the city’s fortress LaTurel by English and since 1429 – by the French army. Particularly, a detailed analysis of the participation of Joan of Arcin the fight ing for a fortress based on medieval sources of varied nature was carried out in the work through the prism of military art. The significance and influence of LaTurel’s military actions and their role in the siege of Orleans was emphasized. Investigated the number and composition of enemy armies, the transformation of military affairs in the middle of the 15 century and neglect of the concept of the so-called “fairknightwar”.

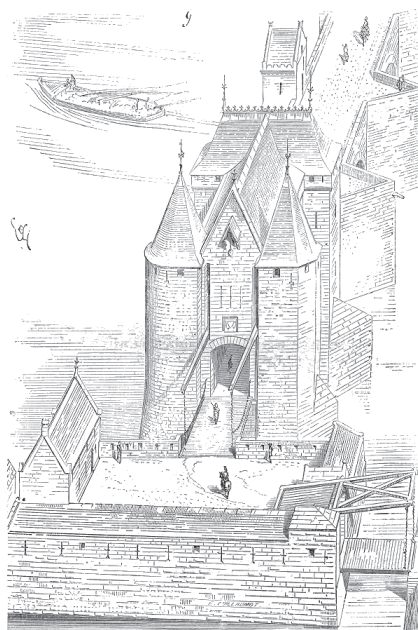
Keywords: Hundred Years War, siege of Orleans, LaTurel, assault, bastide, Thomas Salisbury, Jeanne d’Arc, Orleans Bastard, kulevryn.

1. Хрест розташований в Орлеані на місці де розміщувалася фортеця Турелі.
Орлеан 2017 рік.

2. Орлеанський міст і Турелі (на півдні)

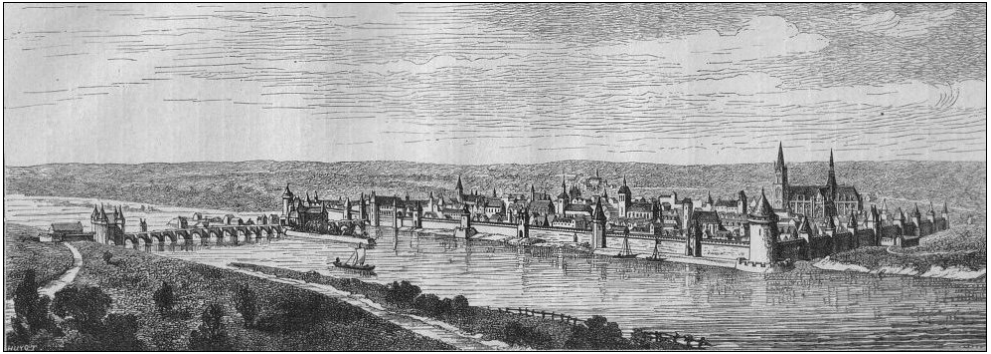
3. Реконструкція Турелі

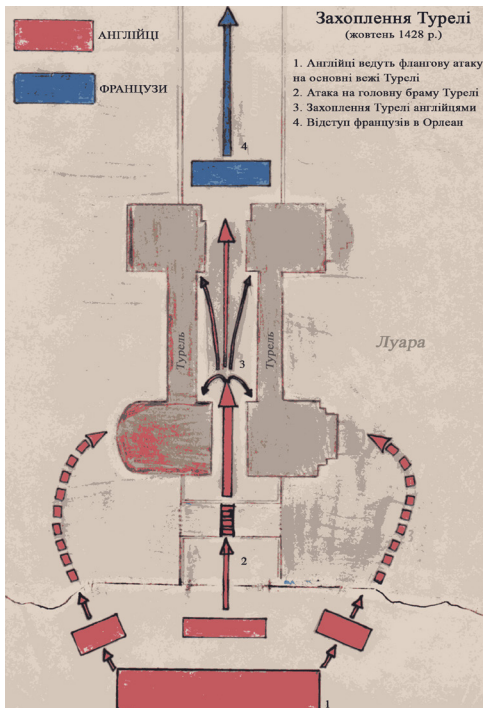
4. Макет фортеці Турел

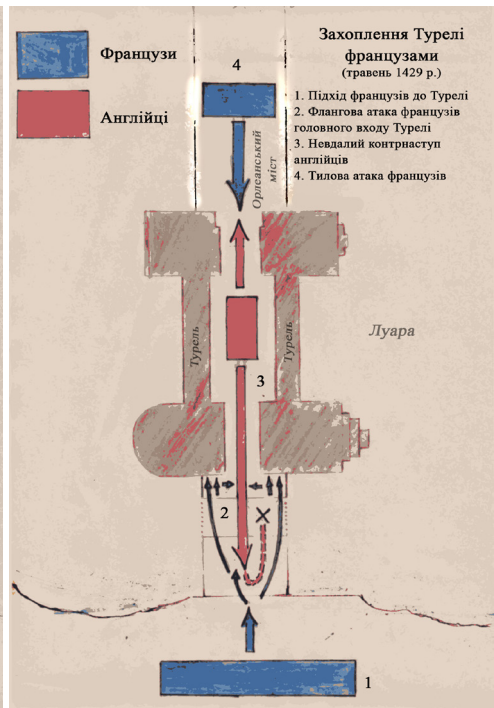
5. Ежен Ленепве Жанна д'Арк при облозі Орлеана 1886-1890 рр.

7. Загальний вигляд на Орлеан в 15 ст.

Турелі схема

Турелі схема 2

Леонтій Войтович,

д. і. н., проф. (Львівський національний
університет ім. І. Франка, Інститут
українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, Україна).

ІТАЛІЙСЬКІ ВІЙНИ КІНЦЯ XV – XVI СТОЛІТТЯ – ВАЖЛИВИЙ ЕТАП ЕВОЛЮЦІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ

Так як продовжується гостра дискусія між прихильниками ідеї *воєнної революції* (military revolution) чи *порохової революції*, які вважають, що перетворення напротязі пізнього середньовіччя і ранньомодерної доби, які призвели до заміни лицарських армій професійними найманими арміями, були наслідком “порохової революції”, тобто появи вогнепальної зброї, та їх опонентів, які вважають, що поява професійних найманих армій була результатом еволюції військової справи, викликаної кризою лицарського війська¹, дослідження італійських війн кінця XV – XVI ст. залишається актуальним. В українській історіографії ця проблема майже не зачіпалася².

На кінець XV ст. італійські землі досягли апогею свого економічного розвитку, значно випереджаючи інші частини Європи. Італійські товари не відчували конкуренції на європейських ринках, італійські банкіри виступали кредиторами англійських і французьких королів. Розвитку італійських земель не заважала навіть наявність кількох десятків держав, які трансформувалися з міських комун та республік у олігархічні монархії та деспотії, правлячі династії котрих купляли собі у імператорів феодальні титули³. Після Лодійського миру 9 квітня 1454 р. підтримувався більш-менш стійкий баланс. Дрібні володарі

¹ Див.: Войтович Л. Професійні наймані армії: результат “порохової революції” чи еволюції військової справи? *Воєнно-історичний вісник*. Київ, 2016. № 3 (21). С. 5–11.

² Кудин М.М. Проблема кризи західноєвропейського лицарського війська XIV–XV ст. у сучасній історіографії. *Аналітично-інформаційний журнал “Схід”*. № 7(107). Донецьк, 2010. С. 92–97; Кривизюк Л. Криза лицарства і початки формування професійного війська. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2011. С. 369–376; Мацюк І. Становлення Європейських професійних армій: Скопітарії, петріналії й аркебузири. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”*. 2016. Вип. 25. С. 201–207; Masiuk I. The first professional formations in Medieval Armies. *Tractu temporis. Ludzie-Regiony-Fakty / dedykowana T. Nowakowi; red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak*. Łódź: Wydanie Uniwersytetu Łódzkiego, 2017. S. 186–196.

³ З числа цих держав виділялися своєю активністю на півночі – Савоя, Генуя, Мілан і Венеція, в центральній частині півострова – Флоренція, Папська область, Урбіно, Мантуя, Феррара, Ріміні, Болонья, Арче, Модена і Сіена, на півдні – Неаполітанське королівство і Сицилія.

перемістили свої зусилля у облаштування власних дворів, змагаючись у пишності і числі знаменитих людей у своєму оточенні. Цей баланс вміло підтримував флорентійський банкір і тиран, а заодно і цінитель мистецтва, поет, меценат і сибарит **Лоренцо Медічі** (1449–1492), прозваний Пишним⁴.

На північному заході італійських земель на франко-італійських кордонах знаходилася **Савойя** – графство з центром у Шамбері⁵, через землі якого пролягали шляхи до Італії. У 1416 р. граф Амадей VIII отримав герцогський титул від імператора Сигізмунда Люксембурга⁶. У 1418 р. по вигасненню п'ємонтської гілки Савойської династії до Савойї було прилучено П'ємонт. Одночасно герцог купив Верчеллі. Посилаючи Сигізмунду допоміжні контингенти проти гуситів, Амадей VIII отримав у лен графство Геную у 1422 р. Воюючи у 1426–1428 рр. на стороні Венеції проти Мілана, Савойя розширила свої кордони у Ломбардії. У 1433 р. герцог виступив проти маркіза Монферрату. Далі було укладено з Міланом мир на 80 років. Досить несподіваним виявився відхід Амадея VIII у 1434 р. у монастир, але діяльний політик невдовзі повернувся і у 1439 р. на Базельському соборі був обраний антипапою Феліксом V. Савойя вміло балансувала між сильнішими сусідами, вступаючи у союзи з Генуею (1441 р.), Бургундією (1443) чи Неаполем проти Мілану (1465). Зближившись з французьким королем Людовиком XI, Савойя у 1467 р. розв'язала війну з Монферратом. Герцог Карл I навіть викупив права на Кіпрське королівство (1485). З кінця XV ст. Савойя знову тісно зблизилася з Францією. Цьому сприяла та обставина, що герцог Орлеанський, а потім король Людовик XII доводився зятем герцогу Філіпу II. Торговельно-економічні зв'язки Савойї з Францією теж були визначальними⁷. Але, коли їх інтереси розходилися з інтересами Франції, герцоги Савойї знову згадували про свої зв'язки з Священною Римською імперією⁸.

Генуя, ще недавно процвітаюча республіка, яка контролювала торгівлю Візантійської імперії та Кіпрського королівства, з потужними

⁴ Див.: Cloulas I. *Wawrzynic Wspaniały*. Warszawa, 1958; Bigi E. *Scritti scetti di Lorenzo de Medici*. Torino, 1965; Cesati F. *I Medici, storia di una dinastia europea*. Firenze, 1999; Donne G. D. *Lorenzo il Magnifico e il suo tempo*. – Roma, 2003; Walter I. *Lorenzo II Magnifico e il suo tempo*. Roma, 2005; Unger M. J. *Magnifico: The Brilliant Life and Violent Times of Lorenzo de Medici*. New York, 2008; Стратерн П. *Медичи. Крестные отцы Ренессанса*. Москва, 2010.

⁵ З 1563 р. столицею став Турин.

⁶ Герцоги Савойї і П'ємонта: Амадей VIII (граф з 1391, герцог у 1416–1434), Луїджі I (1434–1465), Амадей IX Шасливий (1465–1472), Філіберт I Мисливець (1472–1482), Карл I Воїн (1482–1490), Карл II (1490–1496), Філіп II (1496–1497), Філіберт II Красивий (1497–1504), Карл III Добрий (1504–1553), Емануїл Філіберт I Залізна Голова (1553–1580).

⁷ Див.: Ricchiardi E. *Stemmi e Bandiere del Piemonte*. Torino, 1906; Brondy R., Demotz B., Leguay J.-P. *Histoire de Savoie. La Savoie de l'an mil à la Réforme, XI-e – début XVI-e siècle*. Paris, 1984; Cognasso F. *I Savoia*. Milano, 1999; Demotz B. *Le comté de Savoie du XI-e au XV-e siècle*. Genève, 2000; Barbero A. *Il Ducato di Savoia. Amministrazione e corte di uno Stato franco-italiano*. Roma–Bari, 2002; Colli G. *Storia di Torino*. Torino, 2002; *La grande storiadel Piemonte*. Vol. 1–5. Firenze, 2006.

⁸ Сказкин С.Д. *Международные отношения в Европе в конце XV и первой половине XVI в*. Сказкин С.Д. *Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века*. Москва, 1981. С. 155.

факторіями Галата і Пера у Константинополі, укріпленими портами на чорноморському (Монкастро, Сіноп, Самсун, Самастра, Боспоро), азовському (Тана) та туніському (Табарка) побережжях, “капітанством Готія” у Криму: Каффа, Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава), Луста (Алушта), Партеніте (Партеніти), Горзоуїум (Гурзуф), Сикита (Нікіта), Ялта, Оріанда, Музахорі (Місхор), Лупіко (Алупка), Форі (Форос), з островами Корсіка, Лесбос, Хіос і Самос, факторіями на Сардинії, переживала складний період своєї історії. Османська експансія, яка стискала у свої обійми Візантійську імперію та Кіпрське королівство, знищила всі досягнення Генуї. Не допомогли і спроби налагодити нормальну торгівлю з османами, які певний час дозволяли утримувати старі позиції. Внутрішня боротьба за владу між кланами, яка відбивалася частою зміною дожив⁹, французька (1458–1461, 1499–1507, 1507–1512, 1513, 1515–1522, 1522–1528) та міланська (1464–1478, 1488–1499) окупації у найбільш відповідальні періоди призвели до того, що проблеми оборони опорних пунктів республіки були перекладені на плечі банку св. Георгія і купецьких корпорацій. Тому навіть такі добре укріплені фортеці як Кафа (обнесена 12-метровими стінами з 26 вежами) та Солдайя мали невеличкі гарнізони. Після падіння Константинополя у 1453 р. більшість генуезьких володінь були втрачені. 5 червня 1475 р. здалася Кафа. Солдайя та Тана були взяті штурмом. Так само були втрачені інші володіння. Останнім впав Хіос у 1566 р. З 1528 р. було запроваджено дворічне перебування на уряді дожа. Це трохи зменшило внутрішні протиріччя, але у континентальній політиці доводилося маневрувати між Міланом та Савойєю, загравати з папою, Неаполітанським королівством і, навіть, маркізами Монферрату і Салуццо¹⁰.

Міланське герцогство часів династії Сфорца¹¹ залишалось однією з найпотужніших держав на італійських землях, яка займала більшість

⁹ Дожи Генуї: Іскардо Гварко (1436), Томазо Кампофрегоса (1436–1442), Рафаель Адорно (1443–1447), Барбаро Адорно (1447), Джіано I Кампофрегоса (1447–1448), Луїджі Кампофрегоса (1448–1450, 1461–1462, 1463), П'єтро Кампофрегоса (1450–1458), Просперо Адорно (1461), Спінетта Кампофрегоса (1461), Паоло Кампофрегоса (1462, 1464, 1483–1488), Батіста II Кампофрегоса (1478–1483), Паоло де Нові (1507), Джіано II Кампофрегоса (1512–1513), Оттавіо Фрегоса (1513–1515), Антоніо II Адорно (1522–1527), Оберто Луччано Катанго (1528–1531), Батіста Спінола (1531–1533), Батіста Ломелліні (1533–1535), Хрістофоро Грімальді Россо (1535–1537), Джованні Батіста Дорія (1537–1539), Джан-Андреа Джустиніані (1539–1541), Мокардо Каттанео делла Вольта (1541–1543), Андреа Центуріон-П'єтрасанта (1543–1545), Джованні Батіста Форнарі (1545–1547), Бенедетто Джентіле Певере (1547–1549), Гаспар Бразеллі-Грімальді (1549–1551), Лука Спінола (1551–1553), Джакопо Промонтаріо (1553–1555), Агостіно Пінелло Ардіменте (1555–1557), П'єтро Джованні Ч'явіко Чібо (1557–1558), Джіроламо Вівальді (1559–1561).

¹⁰ Див.: Donaver F. La storia della repubblica di Genova. Genova, 1975; Benvenuti G. Storia della repubblica di Genova. Milano, 1977; Costantini C. La repubblica di Genova. Torino, 1988; Repubblica di Genova. Milano, 1999; Epstein S. A. Genoa and the Genoese, 956–1528. London, 2002; Ballison K. T. Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic. Washington, 2005; Войтович Л. Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу. Біла Церква, 2009. С. 150–157.

¹¹ Міланські герцоги: Франческо Сфорца (1460–1466), Галеаццо I Марія (1466–1476), Джан Галеаццо II (1476–1494), Лодовіко Моро (1494–1500), Франческо II Марія (1521–1525, 1529–1535).

території Ломбардії, частину П'ємонту та Лігурії з багатими містами Мілан, Алесандрія, Асті, Бергамо, Борміо, Брешія, Верона, Верчеллі, Вінченца, Каррара, Комо, Крема, Кремона, Лоді, Нові, Парма, П'янченца, Реджо, Сангіна, Тортона, Тренто і Фельтре. Виробництво зброї (знамениті міланські доспіхи, які закривали всі частини тіла, з шоломами типу *гран-баццинет* та *армет*), вороніння сталі (дешевий спосіб захисту металу від корозії у порівнянні з позолотою, посрібленням чи поліруванням, який досягався покриттям тонкою плівкою шляхом взаємодії металу з повітрям на вогнетривкому розжареному деревесному вугіллі і дозволяв отримувати стійкі синюваті, сірі, чорні та коричневі кольори), виробництво шовкових, вовняних, бавовняних і льняних тканин та ювелірні вироби забезпечували широкий експорт і надходження до державної скарбниці. Це дозволяло утримувати постійні наймані контингенти і будувати потужні фортеці. Але чи не найбільш вражливим фактором залишалася внутрішня боротьба серед правлячого клану. Міланські герцоги тримали також герцогство Барі на території Неаполітанського королівства та інші дрібніші володіння в італійських землях¹².

Венеція, аристократично-олігархічна республіка св. Марка¹³, попри зростання османської загрози (у лютому 1430 р. султан Мурад II взяв штурмом Фессалоніки – найбільший порт на Егейському морі, який належав Візантії, у 1475 р. були втрачені Тана на Азовському морі і Провато у Криму), залишалася однією з найпотужніших італійських держав. Вона значно розширила континентальні володіння, приєднавши Падую, Тревизо та Істрію, Фріуль (1421), міланські Брешію і Бергамо (1428), Крему (1448), утримуючи більшу частину далматинського побережжя, герцогство Кандію, о. Корфу (з 1401 р.), ряд важливих островів у Єгейському морі та територію колишнього Кіпрського королівства (з 1489 р.). Венеція далі утримувала монополію на торгівлю прянощами та іншими східними товарами, імпорт знаменитого венеційського скла та дзеркал і предметів розкоші. Республіка пильно слідкувала за внутрішньоіталійськими подіями і все активніше втручалася в них, використовуючи перш за все всі промахи та втрати старих конкурентів: Флоренції, Генуї, Пізи та Мілану. Накоплені ресурси дозволяли республіці наймати найуспішніших кондотьєрів¹⁴.

¹² Див.: Ady C. M. History of Milan under the Sforza. London, 1907; Visconti A. Storia di Milano. Milano, 1952; Bosisio A. Storia di Milano. Milano, 1958; Santoro C. Gli Sforza. Varese, 1977; Castalano F. Gli Sforza tra la Francia e Machiavelli. Milano, 1981; Wise T. The Wars of the Roses. Oxford, 1983; Stella D. La Stato di Milano in età spagnola. Torino, 1987; Storia di Milano. Bd. 7. L'età sforzesca dal 1450 at 1500 / Ed. Aldo de Maddalena. Roma, 1995.

¹³ Дожи Венеції: Паскуале Маліп'єро (1457–1462), Крістофоро Моро (1462–1471), Ніколо Троно (1471–1473), Ніколо Марчелло (1473–1474), П'єтро Моченіго (1474–1476), Андреа Вендрамін (1476–1478), Джованні Моченіго (1478–1485), Марко Барбаріго (1486–1501), Леонардо Лодерано (1501–1521), Антоніо Грімани (1521–1523), Андреа Грітті (1523–1538), П'єтро Ландо (1539–1545), Франческо Донато (1545–1553), Марк Антоніо Тривізани (1533–1534), Франческо Він'єр (1554–1556), Марко Приулі (1556–1559).

¹⁴ Див.: Battistelli A. La repubblica di Venezia. Venezia, 1897; Kretschmayr H. Geschichte von Venedig. Bd. 1–2. Gotha, 1920; Кубе А. Н. Венецианское стекло. Петроград, 1923; Beltrami L. Storia della

Флоренція, прогнавши Медічі¹⁵, пережила кризу і ледь не стала легкою здобиччю папського кондотьєра **Чезаре Борджіа** (13.09.1475–12.03.1507), який “збирав” герцогство Романью, відбившись завдяки стійкості *гонфалоньєра республіки* П’єтро Содеріні (1498–1512), який орієнтувався на Францію, що привело до реставрації тих самих Медічі, які стали ще й французькими герцогами де Немур. За цих умов Флоренція намагалася впливати на всі події на півострові, далі кредитувати європейських монархів і відчайдушно боронила свої порти на Середземному морі, вирвані великою ціною у сусідів¹⁶. У самому місті вирувала боротьба між *товстими* цехами, орієнтованими на експорт, і *худими* цехами, які готували сировину для *товстунів*, та боротьба амбіцій лідерів, які втягували у внутрішні проблеми сусідів та іноземців. Найбільшою проблемою була необхідність утримувати дорогі війська кондотьєрів, які вимивали всі фінанси, які поповнювалися завдяки бурхливому економічному розвитку. Орієнтація на кондотьєрів залишалася найбільш вражливою стороною військової діяльності Флоренції, яка нівелювала успіхи Медічі у інших сферах.

Папська область була перетворена амбіціями пап¹⁷ і жорстокістю їх

popolazione di Venezia. Cedom, 1950; Cessi R. Politica ed economica di Venezia nel Trecento. Roma, 1952; Idem. La repubblica di Venezia e il problema Adriatico. Napoli, 1953; Leicht P. S. Le colonie veneziane. *Rivista di storia del diritto italiano*. Vol. 25. 1953. P. 35–39; Luzzato G. Studi di storia economica veneziana. Padova, 1954; Dudan B. Il dominio veneziano di Levante. Bologna, 1938; Bailly A. La republique di Venize. Paris, 1946; Grousset R. L’empire de Levant. Paris, 1946; Соколов Н. П. Образование Венецианской колониальной империи. Саратов, 1963; Norwich J. J. A history of Venice. London, 1982.

¹⁵ Лоренцо Пишний (1449–1492) правив у 1469–1492 рр., його брат Джуліано ді П’єтро (1453–1478) був співправителем у 1469–1478 рр. Син Лоренцо П’єтро (1471–1503) був позбавлений влади у 1494 р. Його брат Джуліано (1479–1516) відновив правління родини (1512–1513), а потім закінчив як французький герцог де Немур (1515). Їх брат Джуліо (1478–1534) став кардиналом, а потім папою Климентом VII (1523–1534). У 1513 р. номінальним правителем Флоренції став син П’єтро Медічі – Лоренцо II (1492–1519). У 1524–1527 рр. номінальним правителем Флоренції був бастард Джуліано – кардинал Іпполіто Медічі (1511–1535). Син Лоренцо II Медічі – Алесандро (1511–1537) повернув Флоренцію у 1530 р., а у 1532 р. отримав титул герцога. Його змінив у 1537 р. представник бічної гілки Козімо I (1519–1588), який у 1569 р. отримав титул великого герцога Тоскани.

¹⁶ Див.: Bertini F. Piccola storia di Firenze dalla sua origine fino al principio dominazione Medicea. Firenze, 1898; Barbadoro R. Le finanze della Repubblica fiorentina. Firenze, 1929; Young G. F. The Medici. New York, 1930; Schevill F. History of Florence from the founding of the city through the renaissance. New York, 1936; Idem. The Medici. New York, 1949; Gutkind C. S. Cosimo de Medici. Pater patriae. Oxford, 1938; Гуковский М. А. Заметки и материалы по истории рода Медичи. *Ученые записки Ленинградского ун-та*. № 39. Ленинград, 1939. С. 162–190; Masi G. Studi delle colonie fiorentine all'estero (sec. XV–XVI). Milano, 1941; Panella A. Storia di Firenze. Firenze, 1949; Brucker G. A. The Medici in the fourteenth century. *Speculum*. Vol. 32. 1957. Nr. 1. P. 1–26; Andrieux M. Les Médicis. Paris, 1958; Hoover R. de. The rise and decline of the Medici bank. Cambridge Mass., 1963; Рутенбург В. Н. Итальянские коммуны XIV–XV вв. Москва–Ленинград, 1965; Albertini R. Firenze dalla repubblica al principato. Storia e coscienza politica. Torino, 1970; Antonetti P. Histoire de Florence. Paris, 1983; Bruchar G. Florence. The Golden Age, 1138–1737. San-Francisco, 1998; Najemy J. M. History of Florence: 1200–1575. Blackwell, 2006; Aetusi L. Firenze araldica. Firenze, 2006; Стратерн П. Медичи: крестные отцы Ренессанса. Москва, 2010.

¹⁷ Римські папи: Євгеній IV (Габріеле Кондульмер, 1383–1447) (1431–1447); Бенедикт XIV (Жан Кар’є, + 1437) – останній авіньйонський папа (1433–1437), Фелікс V (герцог Амадей VIII Са-

кондотьєрів у постійну зону воєнних дій. Тільки Пій II (Еней Сільвіо Пікколоміні) марно намагався об'єднати Західну Європу для хрестового походу з метою визволення від турків Константинополя. Інші просто тратили нагромаджені кошти, наймаючи кондотьєрів для відвоювання втрачених попередниками територій. Князі Орсіні, визнані вожді партії *гвельфів*, відважні кондотьєри та інтригани, боролися проти пап Сікста IV та Олександра VI, очолені кардиналом Джованні Батіста Орсіні (+ 1503), і врешті добилися статусу герцогів Брацціано. Їх вічні противники князі Колонна, визнані вожді партії *гібелінів*, не менш знамениті кондотьєри, прославилися у Італійських війнах на службі у імператора та іспанського короля. Їх родові володіння Паліано (у 1519 р.) та Загароло (у 1556 р.) отримали статус герцогств. Відчайдушні спроби сина папи Олександра VI Чезаре Борджія трансформувати Папську область у власне герцогство провалилися і клан Борджія втратив у Італії все¹⁸.

Дрібні сеньйорії утворили переважно кондотьєри, добиваючись визнання і титулів. Нащадки Бонконте Монтефельтро (+ 1241), який отримав у 1234 р. титул графа Урбіно, теж кондотьєри, добилися перетворення цього незначного гірського міста у папський вікаріат (1404), а відтак у герцогство **Урбіно**¹⁹. Монтефельтро володіли герцогством до вигаснення роду у 1508 р. (у 1285–1304, 1369–1375 рр. папам вдавалося повернути це володіння під свій контроль, а у 1502–1503 рр. Чезаре Борджія захопив Урбіно, приєднавши його до герцогства Романьї)²⁰,

війський, 1383–1451, антипапа (1439–1449); Миколай V (Томазо Парантуцелі, 1397–1455) (1447–1455); Калікст III (Альфонсо ді Борджія, 1378–1458) (1458–1464); Пій II (Еней Сільвіо Пікколоміні, 1405–1464) (1458–1464), Павло II (Петро Барбо, 1417–1471) (1464–1471); Сікст IV (Франческо делла Ровере, 1414–1484) (1471–1484); Інокентій VIII (Джанбатіста Чібо, 1432–1492) (1484–1492); Олександр VI (Родріго Борджія, 1431–1503) (1492–1503); Пій III (Франческо Нані Тодескіні–Пікколоміні, 1439–1503) (1503); Юлій II (Джуліано делла Ровере, 1443–1513) (1503–1513); Лев X (Джованні Медічі, 1475–1521) (1513–1521); Адріан VI (Адріан Флоренсзон Буйєнс ван Утрехт, 1459–1523) (1522–1523); Климент VII (Джуліо Медічі, 1478–1534) (1523–1534); Павло III (Алесандро Фарнезе, 1468–1549) (1534–1549); Юлій III (Джованні Марія Чоккі дель Монте, 1487–1455) (1550–1555); Марцел II (Марчело Червіні (1501–1555) (1555); Павло IV (Джанп'єро Караффа, 1476–1559) (1555–1559); Пій IV (Джованні Анжело Медічі, 1499–1565) (1559–1565).

¹⁸ Див.: Paschini P. I Colonna. Roma, 1955; Collona G. B. Gli Orsini. Mailand, 1955; Packe M. Orsini. Boston, 1957; Celletti V. I Colonna, principi di Paliano. Milano, 1960; Celletti V. Gli Orsini di Bracciano. Roma, 1963; Kowalski J. W. Poczety papieży. Warszawa, 1985; Gelmi J. I Papi. Milano, 1986; Fischer-Wollpert R. Leksykon papieży. Kraków, 1990; Borgese C. Delle famiglie siciliane nobili e illustri vissute in Polizzi tra XII-e il XIX secolo. Palermo, 1998; Fuhrmann H. Die Päpste. München, 1998; I Papi. Venti secoli di storia. Vaticana, 2002; Rendina C. Le grandi famiglie di Roma. Roma, 2004; Majanlahti A. Guida compella alle grandi famiglia di Roma. Milano, 2005; Monge R. Das grose Buch der Päpste. Kösel, 2007; Duffy E. Święci i Grzesznicy – Historia Papieży. Warszawa, 2007; Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI столетия). – Москва, 2008.

¹⁹ Див.: Ugolini F. Storia dei conti e duchi d'Urbino. Florence, 1859; Rossi M. I montefeltro nel periodo feudale della loro signoria (1181–1375). Urbania, 1957; Franceschini G. Saggi di storiamentafeltresca e urbinata. Selci Umbra, 1957; Idem. I Montefeltro. Milano, 1970; Marchini G. Il Palazzo Ducale di Urbino. *Rinascimento*. A. IX (1958). Nr 1. P. 43–78; Moranti L. Bibliografia urbinata. Firenze, 1959.

²⁰ Правителі Урбіно з родини Монтефельтро: Боконте да Монтефельтро (1234–1241), Монтефельтрано (1242–1255), Гвідо (1255–1285), Федеріго I (1304–1321), Гвідо II, Галасо і Нальфо (1321–1360), Федеріго II (1360–1363), Антоніо (1363–1404, під контролем папи 1369–1375),

коли воно перейшло до їх родичів делла Ровере (у 1516–1517, 1517–1519 рр. герцогством володів Лоренцо II Медічі) до вигаснення і цього роду у 1625 р.²¹.

Подеста Луїджі Гонзага (1267–1360) у 1328 р. захопив владу у Мантуї²², а далі, його нащадки, маневруючи між Міланом та Венецією і наймаючись як кондотьери до сильніших володарів, тримали Мантую спочатку як *народні капітани*, з 1432 р. – як маркізи, а з 1530 р. – герцоги. Вони володіли також Новеларою (з 1360 р.), Кастільйоне і Сольферіно (з 1478), Соббіанетою (з 1478), Весковадо (бл. 1485) і Боццоло (з 1496 р.), а у 1536 р. стали ще й маркграфами Монферрату²³.

Старовинна лицарська родина д'Есте захопила владу у Феррарі у 1264 р. спочатку як папські вікарії, з 1361 р. – як маркграфи, а з 1450 р. – як герцоги (у 1452 р. вони стали герцогами Модени і Реджо)²⁴ і тримала обидва герцогства до свого вигаснення у 1597 р.²⁵

Інші кондотьери Малатести стали сеньйорами Ріміні, Фано і Чезени. Малатеста починали як подеста у різних італійських комунах: Малатеста де Веруккьо (+ 1312) був подеста Ріміні. Його старший син Джованні (+ 1304) – подеста Пезаро (з 1294), а молодший Паоло (+ 1285) – подеста Флоренції. Їх племінник Галеотто (1299–1385) став сеньйором Ріміні, Фани, Чезени і Асколі. Його наступники прославились як папські та венеційські кондотьери, при цьому зберігаючи

Гвідантоніо (1404–1443), Оддантоніо (1443–1444), Федеріго III (1444–1482), Гвідобальдо (1482–1502, 1503–1508).

²¹ Правителі Урбіно з родини делла Ровере: Франческо Марія I (1508–1516, 1517, 1521–1538), Гвідобальдо II (1539–1574).

²² Правителі Мантуї з родини Гонзага: Луїджі I (1328–1360), Гвідо (1360–1369), Луїджі II (1369–1382), Джан Франческо I (1382–1407), Джан Франческо II (1407–1444), Луїджі III Турок (1444–1478), Федеріго I (1478–1484), Джан Франческо III (1484–1519), Федеріго II (1519–1540), Франческо I (1540–1550), Гульєльмо (1550–1587).

²³ Див.: Fochessati G. I Gonzaga di Mantova. Milano, 1912; Torelli P. L'archivio Gonzaga di Mantova. Bologna, 1920; Brinton S. The Gonzaga, lords of Mantua. London, 1927; Murgia A. I Gonzaga. Milano, 1972; Coniglio D. I Gonzaga. Varese, 1973; Amadei G., Marani E. I Gonzaga a Mantova. Milano, 1975; Idem. I ritratti gonzagheschi della collezione di Ambras. Mantova, 1980; Tamalio R. La Memoria dei Gonzaga. Repertorio bibliografico gonzaghesco (1473–1999). Firenze, 1999; Brunelli R. I Gonzaga con la tonaca. Cilverghe, 2005; Idem. I Gonzaga. Quattro secoli per una dinastia. Mantova, 2000; Malacarne G. Gonzaga. Genealogie di una dinastia. Modena, 2010; Brown C.M., Tosetti Grand P. I Gonzaga di Bazzolo. Mantova, 2011.

²⁴ Див.: Frizzi A. Memoire per la storia di Ferrara. Ferrara, 1848; Antolini C. Il domonio estense in Ferrara. Ferrara, 1896; Pasquazi B. Rinascimento ferrarese. Caltanissetta, 1957; Chledowski K. Dwór w Ferrare. Warszawa, 1958; Chiappini L. Gli Estensi. Milano, 1969; Rossi B. Gli Estensi. Milano, 1972; Gundersheimer W. L. Ferrara: The style of the Renaissance despotism. Princeton, 1973; Бернадская Е. В. Синьория и гуманистическая культура: по материалам Феррары XIV–XV вв. *Проблеми культури италійського Возрождения*. Ленинград, 1979. С. 18–30; Dean T. Land and Power in Late Medieval Ferrara: The Rule of the Este, 1350–1450. Cambridge, 1987; Ducato di ferrara. Milano, 1999.

²⁵ Правителі Феррари з родини д'Есте: Обіццо II (1264–1293), Аццо VIII (1293–1308), Альдобрандіно II (1308–1326), Обіццо III (1317–1352), Ніколо I (1317–1335), Альдобрандіно III (1393–1441), Ніколо II (1361–1388), Альберто (1388–1393), Ніколо III (1393–1441), Леонелло (1441–1450), Борсо (1450–1471), Ерколе I (1471–1505), Альфонсо I (1505–1534), Ерколе II (1534–1559), Альфонсо II (1559–1597).

Ріміні, Фано і Чезену. Карло I (1368–1429) був капітан-генералом церкви, тобто папи, і навіть правив Міланом у 1406 р. Його молодший брат і правитель Фано Пандольфо III (+ 1427) у 1413 р. став капітан-генералом Венеції. Сіджізмондо Пандольфо Малатеста, прозваний Вовком Романьї, (1417–1468) відзначився у війнах Венеції проти турків. Його наступники Роберто (+ 1482) та Пандольфо IV Злий (1475–1534) теж були знаними кондотьєрами на службі у Венеції. Чезаре Борджіа у 1500 р. прогнав Малатеста з Ріміні і тоді Пандольфо IV продав права на ці володіння Венеції. Його син Сіджізмондо (1498–1553) довго пробував відібрати Ріміні від пап. Ще раніше Галеаццо Малатеста, який у 1438–1445 рр. володів Пезаро, продав його Алесандро Сфорца²⁶.

Відома в Романьї з 1323 р. лицарська родина Бентивольо після невдалих спроб у 1401 та 1420 р. утвердилася у **Болоньї**. Антон Галеаццо Бентивольо (1385–1435) став сеньйором Болоньї (1420–1435), але був вбитий за наказом папського легата. Його сину Аннібале (1413–1463) вдалося відновити сеньйорат Бентивольо (1438–1442). Син Аннібале – Санте (1424–1463) остаточно утвердився у цьому місті (1446–1463). Його брат Ерколе (1459–1507) став відомим кондотьєром. Син Санте – Джованні II (1443–1508), який успадкував батькові, у 1506 р. був прогнаний папою Юлієм II. Жителі Болоньї, втомлені від тиранії Бентивольо, не підтримали свого сюзерена. Аннібале II (1467–1540) повернув Болонью тільки на короткий термін у 1511–1512 рр. Бентивольо служили як кондотьєри Франції та іншим італійським правителям. Корнеліо I (1519–1585) у 1559 р. отримав від флорентійського герцога Козимо I синьорію Мальяно²⁷.

Родина лицарів з Савани Делла Ровере, які теж відзначалися як кондотьєри, спираючись на підтримку пап із свого роду, стали герцогами **Арче** (1472–1580) і **Соре** (з 1474), а пізніше успадкували як родина Монтефельтро – герцогство Урбіно (1508). У 1513 р. делла Ровере стали також сеньйорами Пезаро. Герцоги Арче і Соре Леонардо делла Ровере (1472–1475) та Джованні (1475–1501) зуміли утримати свої володіння, що допомогло пізніше їх наступникам зайняти досить міцні позиції у центральній Італії²⁸.

Виходець з родини лицарів з Фарнето біля Орвієто Алесандро Фарнезе, ставши папою Павлом III (1534–1549) надав своєму бастарду П'єр Луїджі (1503–1547) князівство Кастро, Рончільоне і Непі, а

²⁶ Див.: Tonini L. Storia della città di Rimini. Vol. 1–7. Rimini, 1848–1882; Yriarte Ch. Rimini. Étude sur les lettres et les arts á la cour des Malatesta. Paris, 1882; Idem. Un condottiere au XV-e siècle. Paris, 1882; Венедиктов А. И. Ренессанс в Римини. Москва, 1970; Franceschini G. F. Malatesta. Varese, 1973.

²⁷ Litta P. Famiglie celebri, Bentivoglio. Milano, 1834; Bonfà Sorbelli F. Il fondo storico delle „Porrettane” di Sabadino degli Arienti. Bologna, 1927; Fasoli G. I Bentivoglio. Firenze, 1936; Ady C. M. The Bentivoglio of Bologna. A Study in Despotism. Oxford, 1937; Antoneli A., Poli M. Il Palazzo dei Bentivoglio nelle fonti del tempo. Venezia, 2006.

²⁸ Див.: Mayneri C. C. I Lante Montefeltro Della Rovere. Milano, 1959; Scorza G. G. I della Rovere 1508–1631. Pesaro, 1981; Poggetto P. D., Montevicchi B. Allegrezze e preoccupazioni per Federico Ubaldo delle Rovere. Urbino, 2005; Montinaro G. Fra Urbino e Firenze. Politica e diplomata nei tramonto dei Della Rovere (1574–1631). Firenze, 2009.

з 1545 р. зробив його герцогом **П'янченци, Парми і Новаре**. Оттавіо Фарнезе вигідно одружився з Маргаритою, бастардом короля Іспанії і імператора Карла V, яка тримала в управлінні Нідерланди. Їх син **Алесандро Фарнезе (1547–1592)** став одним з найвизначніших іспанських полководців. Герцогство П'янченци, Парми і Новаре Фарнезе утримували до 1731 р.²⁹

Давня суперниця Флоренції морська **республіка Піза (1085–1406)**, завойована флорентійцями у 1406 р., спробувала звільнитися від опіки, але цей злет у 1494–1509 рр. був коротким і Піза мусила капітулювати перед Флоренцією, змирившись з роллю сателіта³⁰.

Інша суперниця Флоренції **республіка Сієна (1147–1555)** протрималася трохи довше. У 1399–1404 рр. її довелося признати зверхність Мілану, але вона досить швидко повернула попеодній статус, а у 1494–1509 рр. намагалася підтримати відродження Пізи. Пандольфо Петруччі (1497–1512) будучи *капітаном народу*, пробував утвердити свою родину як сеньйорів Сієни. Його наступники у 1524 р. були прогнані з Сієни. В ході Італійських війн Сієна у 1555 р. була здобута іспанськими військами. Відродити республіку не вдалося. У 1557 р. місто і *сієнське контадо* відійшло до флорентійського герцога Козимо I Медічі³¹.

Сицилійське королівство, яке після знаменитої *Сицилійської вечірні* 21 березня 1282 р. відділилося від Неаполітанського королівства і за миром в Кальтабелоте 1302 р. було визнане за молодшою гілкою Арагонської династії, після смерті короля Мартина I (1392–1409), який не мав нащадків, відійшло до його батька короля Арагону. Останній, коронувавшись як король Сицилії Мартин II, фактично приєднав це королівство до Арагону³². З об'єднанням Арагону і Кастилії та появою Іспанії її володарі стали розглядати і Неаполітанське королівство як своє.

Анжуйська династія, яка утримала **Неаполітанське королівство**³³, за панування королів Джованні I (1343–1381) та Джованні II (1414–1435) довела його до межі існування. Кюханці і фаворити королів

²⁹ Див.: Drei D. I Farnese grandezza e decadenza di una dinastia Italiana. Roma, 1954; Rocca E. N. I Farnese. Milano, 1969; Vecchio E. del. I Farnese. Roma, 1972; Casa Farnese. Caprarola, Roma, Piacenza, Parma. Milano, 1994.

³⁰ Див.: Benvenuti G. Le repubbliche marinare di Pisa. Pisa, 1962; Lodolini A. Le repubbliche dei mare. Roma, 1963; Bandi O. Breve storia di Pisa. Pisa, 1989.

³¹ Див.: Fusai L. La storia di Siena dalle origini al 1559. Vol. 1. Siena, 1983; Ascheri M. Antica Legislazione della Repubblica di Siena. Siena, 1993; Douglas L. Storia Politica e Susiale della Repubblica si Siena. Betti, 2000.

³² Королі Сицилії: Педро I (Педро III Арагонський, 1282–1285), Хайме (1285–1295), Федеріго II (1295–1337), Педро II (1337–1342), Людовик (1342–1355), Федеріго III (1355–1377), Марія (1377–1402), Мартин I (1390–1409, до 1402 р. як муж і співправитель Марії), Мартин II (1409–1410). Далі королі Арагону просто приєднали титул королів Сицилії.

³³ Неаполітанські королі: Карл I д'Анжу (1266–1285), Карл II (1285–1309), Роберт Мудрий (1309–1343), Джованна I (1343–1382), Карл III (1382–1386), Ласло (Владислав) (1386–1414), Джованна II (1414–1435), Людовик I (1382–1384), Людовик II (1384–1417), Людовик III (1417–1434), Рене Добрий (1434–1435, номінально до 1480), Альфонсо I д'Арагон (1435–1458), Фернандо I (1458–1494), Альфонсо II (1494–1495), Фернандо II (1495–1496), Федеріго (1496–1501), Фернандо III (1503–1516).

розпустили фінансові ресурси (довелося навіть продавати папі родові володіння Авіньйон та закласти банкірам корону). Вторгнення угорських військ Людовика Анжуйського, який мстив за смерть свого брата, і наступні переходи військ кондотьєрів, які підтримували чергових претендентів або ж обороняли Неаполь від них, вкрай розорили королівство і воно дісталось арагонському королю Альфонсо V, який залишив його своєму бастарду Фернандо I (1458–1496). Поступившись папі Пію II Беневентом і Тераціною і склавши васальну присягу, у 1459 р. він добився визнання. Зменшивши податки містам, король отримав від них підтримку, але барони підтримали анжуйського претендента Жана Калабрійського. Після страшної поразки **при Сарно** (1460 р.) король повернувся в Неаполь тільки з 20 лицарями. Але колишній неаполітанський кондотьєр, а тепер міланський герцог Франческо Сфорца і папа підтримали Фернандо I. Вони найняли албанців Скандерберга і у 1462 р. претендент був розгромлений і король зміг розправитися з бунтівливими баронами. Але виснажене королівство у 1480 р. зіткнулося з новим ворогом – османськими турками, які здобули Отранто, перебивши при цьому більшу частину населення. Король гарячково шукав ресурси, проводив реформи судочинства, ліквідуючи залишки феодалізму і дбаючи про розвиток торгівлі і ремесла, він намагався створити постійну армію³⁴.

Такими були основні держави на італійських землях в період їх найбільшого економічного піднесення наприкінці XV – у першій половині XVI ст. Озброєння і організація військ цих держав відповідали найсучаснішим вимогам. Вони намагалися максимально зберегти і використати мобілізаційні можливості старої системи комплектації ополчень, але основу їх військ складали наймані професійні контингенти або ж кондотьєри. А утримання таких військ вимагало значних ресурсів, вичерпання яких приводило до неминучої поразки. Якраз італійські реалії, які народили систему кондотьєрів і продемонстрували всі вражливі сторони цієї системи³⁵.

Найсильнішим військом тогочасної Європи вважалися швейцарці. Швейцарці максимально використали технічні зміни в озброєнні піхоти. Алебарди різних конструкцій, вдосконалення яких продовжувалося, та

³⁴ Удальцов А. Д. История Италии XIII–XV веков. Москва, 1940; Амбрамсон М. Л. Сицилийское королевство как особый вариант государственной структуры в Западной Европе. *Средние века*. Вып. 57. Москва, 1994. С. 3–16; Его же. Этнос и власть в Сицилийском королевстве (XII–XIII вв.). *Традиции и новации в изучении западноевропейского феодализма*. Москва, 1995. С. 199–214; Линтнер В. Италия. История страны. Санкт-Петербург, 2007; Войтович Л. Неаполітанське королівство. *Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: Середні віки*. Львів, 2010. С. 315–318.

³⁵ Сказкин С. Д. Международные отношения в Европе в конце XV и первой половине XVI в. Сказкин С. Д. *Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века*. Москва, 1981. С. 141–156; Оліярчук Т. Внутрішнє становище Італії в 1454 – 1494 рр. *Режим доступу*: <http://ucu.edu.ua/files/2014/03/prohrama.-studentska-naukova-konferencija-medijevistychni-dialohy.-14.03.2014.pdf>; Його ж. Соціально – економічне становище Італійських земель в 50 – х роках XV ст. *Режим доступу*: https://lvivmedievalclub.files.wordpress.com/2015/04/kintsevyy_druk.pdf

довгі списи дозволяли їм успішно протистояти як лицарській кінноті так і спішеним лицарям чи іншій піхоті. Їх *їжаки* або *баталії* – квадрати 30–50 бійців по фронту і у глибину могли розвертатися у будь-яку сторону або ж тримати кругову оборону. Перші два ряди займали пікінери в доспіхах, виставивши 3-метрові піки: перша лінія на рівні бедра, друга – на рівні грудей. Третю шеренгу складала алебардисти, маючи змогу наносити рубаючі і колючі удари одночасно з першими двома шеренгами. Наступні дві шеренги знову займали пікінери, тримаючи свої 5,5–6-метрові піки зліва, щоб не заваджати першим двом шеренгам. Алебардисти шостої шеренги використовувалися тільки для підсилення та заміни третьої шеренги. Шеренги також при потребі мінялися місцями. При обороні часто перші три шеренги складала пікінери, при цьому перший ряд ставав на коліно, впираючи піки в землю. У будь-якому випадку, прорвавши ряд пікінерів, противник потрапляв під удар алебардистів. В центрі баталії крім командира, прапороносців, трубачів та барабанщиків, знаходилися і поранені воїни. *Баталія* могла атакувати навіть клином і легко змінювати конфігурацію бойового порядку. Але вона була вразлива від навісного вогню лучників, а також прямих обстрілів арбалетників і аркебузирів, тому доводилося постійно збільшувати число бійців, захищених доспіхами³⁶. *“Вражаюча сила швейцарського воїнства спиралася на масову дію великих зімкнених колон, в яких кожен окремих солдат був сповнений впевненості у своїх силах, живлячись двістірічною традицією безперервних перемог. Охоплений воєнним духом весь народ давав можливість вести його в бій натовпом, а масові бойові порядки в свою чергу отримували перевагу над будь-якою індивідуальною відвагою старих професійних воїнів”*³⁷. Швейцарська піхота, яка посилила своє озброєння *дворучними мечами*, з кінця XIV ст. стала бажаним найманним контингентом у європейських військах. У 1373 р. міланські герцоги Вісконті започаткували наймання швейцарської піхоти. Слідом за ними пішли французькі королі. У 1474 р. Людовик XI уклав угоду з швейцарцями, зобов’язавшись платити їм 20 тис. франків щорічно, за що вони повинні були при потребі

³⁶ Див.: Liebenau Theodor von. Die Schlacht bei Sempach. Bern, 1886; Schweizer A. Eine Studie zur Schlacht bei Sempach 9. Juli 1386. Basel, 1902; Kurz H. R. Schweizerschlachten. *Zweite, bearbeitete und erweiterte Auflage*. Bern, 1977. S. 165–171; Miller D., Embleton G. A. The Swiss at War. 1300–1500. London, 1979; Marchal G. P. Sempach 1386: von den Anfängen des Territorialstaates Luzern. *Beitrag zur Frühgeschichte des kantons Luzern, Helbing und Lichtenhahn*. Basel–Frankfurt am Main, 1986; Grosjean G. Die Schlacht: Wirklichkeit und Legende. *Der Achetrigeler. Chronik für das Amt Laupen*. 1989. S. 1716–1721; Dalbrück H. Geschichte der Kriegskunst: das Mittelalter. Hamburg, 2003; Hess M. Die Schlacht am Morgarten 1315. Ursachen von Folgen der Kriegerischen Auseinandersetzung zwischen Schwyz und Habsburg Anfang des 14. Jahrhunderts. *Militärsgeschichte zum Anfassen*. Jgr. 11. Zürich–Bern, 2003. Nr. 15; Braun H. Das Laupenkrieg – eine Berner Erfolgsgeschichte. *Berns mutige Zeit*. Hrg. Von R. C. Schwinges. 2003. S. 524–528; Давыдов А. Г., Коробед И. К., Маслов А. К. Воинские традиции швейцарского средневековья: очерки исторического развития, вопросы реконструкции материальной культуры. Нижний Новгород, 2012; Michel A. Die Schlacht am Morgarten. *Geschichte und Mithos*. Zürich, 2014.

³⁷ Дельбрук Г. История военного искусства в рамках политической истории. Т. 4. Ленинград, 1930. С. 3.

поставляти йому озброєну піхоту з розрахунку місячної плати 4,5 гульдена на одного воїна і за кожен вихід в поле щонайменше тримісячну плату. Якби швейцарці потребували його допомоги проти Бургундії і він не зміг би її надати, то він мав платити компенсацію в розмірі 20 тис. рейнських гульденів щоквартально, не враховуючи згаданих річних платежів. Швейцарська піхота забезпечила королю Людовіку XI перемогу над бургундським герцогом Карлом Сміливим у битвах при Грансоні (1476), Муртені (1476) і Нансі (1477).

Швейцарські зразки використав для реформування іспанської піхоти Гонсало Фернандес де Кордова (1453–1515) *великий капітан* королів Фердинанда і Ізабелли³⁸. Об'єднана Іспанія, живлячись скарбами, які поступали з нововідкритих американських земель, і претендуючи на Неаполітанське королівство та інші території, готова була втрутитися у вир італійських суперечок.

Італійські землі переживали економічне піднесення, але запорукою останнього був мир, який тримався на хиткій рівновазі – компромісах між більшими державами, вірніше амбіціями їх еліт. Уже у 1493 р. папа **Олександр VI** (Родріго Борджія) разом з Венецією та Міланом організував Лігу Святого Марка, спрямовану проти Неаполітанського королівства. Неаполітанські королі разом з Флоренцією підтримували князів Орсіні (Лоренцо Медічі був одружений з Кларіче Орсіні). А Орсіні заваджали папі та його синові **Цезаре Борджія** (1475–1507), який з допомогою найманих військ як капітан-генерал церкви підпорядкував собі всю Папську область крім республіки Сан-Маріно і, титулюючись герцогом Романьї, намагався перетворити всю цю область у спадкове володіння династії Борджія. Хиткий баланс сил було порушено і війна вже висіла в повітрі.

Безпосереднім поштовхом послужила у 1494 р. смерть неаполітанського короля Фернандо I, претендентом на престол якого виступив король Франції **Карл VIII**, згадавши раптом про свої родинні зв'язки з Анжуйською династією. Його претензії підтримали папа Олександр VI та міланський герцог Лодовіко Моро (1452–1508), який сам не дуже впевнено зайняв у 1494 р. престол після передчасної смерті племінника Джан Галеаццо Сфорца³⁹.

Італійські війни виразно розпадаються на ряд періодів, кожен з яких можна розглядати як окрему війну, та коротких мирних проміжків між ними.

³⁸ Сказкин С. Д. Международные отношения в Европе в конце XV и первой половине XVI в. С. 151.

³⁹ Див.: Gurrieri O. I Borgia. Milano, 1953; Sacerdote G. Cesare Borgia. La sua vita, la sua famiglia, I suoi tempi. Milano, 1950; Ferrara O. Il Papa Borgia. Milano, 1953; Fuzero C. Cesare Borgia. Milano, 1964; Idem. I Borgia. Milano, 1977; Frigeni M. Ludovico il Moro: un gentiluomo in nero. Milano, 1980; Calatano F. Ludovico il Moro. Dall'Oglio editore. Milano, 1985; Cloulas I. I Borgia. Roma, 1989; Bredford S. Cesare Borgia. His Life and Times. London, 2001; Monello G. Il Principe e il suo sicario. Cesare Borgia tolse dai mondo Astorre Manfredi. Con note sparse sopra la mente in untiranno. Cagliari, 2014.

Перша італійська війна (1494–1496) розпочалася з французького вторгнення. 2 вересня 1494 р. Карл VIII вступив у П'ємонт з 37-тисячним військом. Це була майже повністю професійна армія, яка складалася з 8 тис. швейцарських піхотинців (1600 аркебузирів, 2 тис. алебардистів та 4400 пікінерів⁴⁰), 8 тис. гасконських піхотинців (2500 аркебузирів і 5500 пікінерів⁴¹), 6 тис. бретонських лучників, 6 тис. арбалетників, 200 шотландських піших латників, 2,5 тис. жандармів (кінних латників-лицарів, кожного з яких супроводжували зброносець і 2 слуг), 3,5 тис. легкої панцерної кавалерії, озброєної луками і піками та 200 лицарів королівської гвардії. Ця армія мала 36 бронзових гармат і 100 кулеврин на колісних лафетах. Артилерію по Роні на плотах спустили до моря і на кораблях у супроводі військового флоту, який забезпечував просування армії, доставили до Італії. Бланка де Монферрат (1472–1512), мати-регентша юного Карла II (Карло Джованні Амадео) (23.06.1489–1496), герцога Савойї, князя П'ємонту, графа ді Аоста і Ніцца, короля Кіпру, Єрусалиму і Вірменії (1490–1496), пропустила французьке військо через свою територію. 23-тис. савойське військо приєдналося до французів, що збільшило сили Карла VIII до 60 тис.

Французький флот розгромив неаполітанський флот, посланий до Генуї, а дядько короля герцог **Людвік Орлеанський (1462–1515)** з 10-тисячним корпусом розгромив неаполітанський десант, висаджений в Раполо поблизу Генуї. Французи пройшли через територію Мілана, витіснили з Романьї загін посланий неаполітанським королем Альфонсом II. Карл VIII швидко зайняв Флоренцію, Лукку і Пізу. Його зустрічали збуджені натовпи. “Народ і свобода!”. З Флоренції французи вимагали 120 тис. флоринів. Домініканський монах і поет Джіроламо Савонарола (1452–1498), який після Медічі фактично очолив правління республіки, просив милостиво відвестися до міста. Флоренція передала французам Пізу і Ліворно. Рим здався 20 грудня 1494 р., але папа не спішив надавати інвеституру на Неаполь. Карл VIII покинув Рим 28 січня 1495 р. Неаполітанське військо зайняло позицію біля Сан-Жермано. Карл VIII направив на Авілу сильну колону, щоби обійти цю позицію. Французи легко зайшли в тил неаполітанцям. Частина війська короля Альфонса II перейшла на французьку службу, а решта розбіглася. 22 лютого французький король без бою вступив до Неаполя.

Швидкий успіх французів отверезив італійських політиків, які відчували загрозу втрати свого становища. 31 березня 1495 р. була

⁴⁰ Венеціанський дипломат Мікеле Суріано про французьку армію у 1561 р.: “Людвік XII заложив легіони з селян. Франциск I розширив цей почин. Він хотів створити з них армію в 40 чи 50 тисяч чоловік, щоби Франції не доводилося бути данницею швейцарців. Але всі ці заходи були знищені внаслідок тиску станів – Генеральних Штатів, на думку яких використання зброї повинно було залишатися привілеєм шляхти” (Tomaseo N. Relations des ambassadeurs venitiens sur les affaires de France au XVI-e siècle. T. 1. Paris, 1838. P. 495).

⁴¹ За тим же венеційцем Мікеле Суріано: “Що стосується піхоти, то кращими для неї вважаються гасконці, тому що вони найбільш стійкі і більше інших здатні виносити тяготи війни, тобто найближче підходять по якостям іспанських солдатів. Гасконців можна набрати всього 6 або 7 тисяч. Єтелі інших провінцій, особливо прикордонних, які звикли до війни, могли би дати прекрасну і численну піхоту, якщо би їм дали відповідну муштру” (Ibidem. S.495).

утворена Венеційська ліга, ініціатором якої виступив папа Олександр VI. У Лігу ввійшли Папська область, Венеція, Мілан і Неаполітанське королівство. Поспішив приєднатися до Ліги німецький король та імператор Максиміліан I. А у 1496 р. до Ліги долучилася і Англія.

Військо Карла VIII, розпорошене по італійських фортецях, боролася з новою страшною “воєнною” хворобою – сифілісом, який місцеві проститутки підхопили у іспанських солдатів неаполітанської армії. 20 травня 1495 р. всього з 10 тис. війська Карл VIII покинув Неаполь і рушив у Тоскану. У Флоренції він сповідався у Савонаролі і той картав його за те, що він залишив папу на престолі і не очистив церкву від скверни⁴².

Ліга тим часом зібрала досить численне військо до 30 тис., яке очолив досвідчений кондотьєр маркіз Мантуї **Франческо II Гонзага** (1466–1519). Військо союзників перегородило дорогу французам на р. Таро. Карл VIII міг скористатися своїм флотом або ж відступити назад під захист потужних неаполітанських фортець, але він вирішив прориватися⁴³.

Французи мали 970 жандармів, 200 лицарів королівської гвардії, 5780 піхотинців (в т. ч. 2500 швейцарців та 200 шотландців) та кавалерійську формацію (близько 3 тис.) кондотьєра **Джан Джакомо Тривульціо** (1440–1518) і 28 польових гармат. Військо союзників було збірним: Венеція прислала 4550 осіб: 2800 кінних латників, 800 стратіотів (легка кавалерія з греків, албанців, хорватів і сербів), 800 кінних арбалетників і 150 кінних лучників; Мілан – 1500 осіб; інші – менші континенти. Більше було піхоти: арбалетників, лучників, пікінерів, алебардистів і павез’єрів, але союзники уступали французам у числі аркебузирів та в артилерії. Загальна чисельність союзників була трохи більшою за чисельність французів.

Битва відбулася при **Форново** у 15 км від Парми 6 липня 1495 р. Війська були розділені р. Таро. Армія Ліги, яка розгорнулася на правому березі, була розділена на 5 корпусів. Авангард (700 піхотинців і 3 тис. легкої кавалерії) очолював сам **Франческо Гонзага**. Табір захищали генуезці, очолені Карло де Мелітою. У французів було три з’єднання. Авангард (Д.Тривульцо): 3000 вершників, підсилених 200 арбалетниками. Друга формація 1750 солдат (в т. ч. 600 жандармів і 100 шотландських королівських стрільців), Ар’єргард 1400 солдат (в т. ч. 300 жандармів, 100 шотландських стрільців). Король вирішив переправитись біля м. Форново і атакувати італійців.

За порадою дядька **Франческо Гонзага** Родольфа армію Ліги розгорнули у 9 ліній. На лівому фланзі граф Каяццо (400 міланських латників і 2 тис. піхотинців) мав відволікати авангард французів, в той час як італійський центр (492 латники і 600 кінних арбалетників)

⁴² Сказкин С. Д. Международные отношения в Европе в конце XV и первой половине XVI в. С. 161.

⁴³ Ле Руа Ладюри Э. История Франции. Королевская Франция. От Людовика XI до Генриха IV. Москва, 2004. С. 101–102; Сказкин С. Д. Международные отношения в Европе в конце XV и первой половине XVI в. С. 156–161.

повинні були переправитися і атакувати французький центр. З флангу Каяццо підтримували 180 болонських вершників Джованні Бентиво-льо. Атаку центру міг підтримати резерв (487 вершників). На лівому фланзі – еліта венеційської армії (352 латники). Між центром і лівим флангом розмістився загін піхотинців. У резерві для удару залишалось 600 стратіотів, 200 легких кавалеристів і 600 кінних арбалетників.

Італійці першими нанесли фланговий удар. Король змушений був висилати підкріплення. Італійці не витримали і відступили, але основне завдання виконали: центр і авангард були роз'єднані. Стратіоти, які втратили двох командирів, розбіглися і почали грабувати обоз. Тим часом граф Каяццо переправився і атакував авангард, але був зупинений швейцарцями і вернувся на вихідні позиції. Атака міланців та німецьких найманців також була відкинута швейцарцями.

Франческо Гонзага планував фронтальний удар кавалерії підтриманої кінними арбалетниками одночасно у центрі та на лівому фланзі. Але нічний дощ і підняття рівня ріки зірвали несподіваний ефект цієї атаки. Французи зуміли перебудувати бойові порядки і зустріти противника, який при переправі змістився трохи вліво, єдиним строем та вогнем з аркебуз. Тим не менше на лівому фланзі італійці все ж провалили стрій противника. Французи відповіли ударом по правому флангу, який очолив король. Загинув Родольфо Гонзага. Франческо Гонзага не витримав удару. Французи не брали полонених, італійське військо почало втрачати дисципліну, крім арбалетників, які продовжували вражати противника. Італійська піхота, яка переправилася за кінницею, теж почала втікати.

В цей момент граф Каяццо раптово напав на короля, який з Антуаном де Амбузом ледве уникнув полону, завдяки хоробрості обох. Пішов дощ, рівень води ще піднявся. Французька артилерія, яка впродовж битви працювала надзвичайно ефективно змовкла. Французи виграли битву, хоча й залишилися без обозу. Італійці втратили біля 2 тис., французи – біля 1200 осіб. Це була одна з перших польових битв, яка довела ефективність застосування польової артилерії⁴⁴.

7 липня було укладено перемир'я і Карл покинув Італію. У 1496 р. гарнізони фортець та Неаполь (призначений віце-королем герцог Монпас'є помер від чуми) здалися і граф д'Обіньї вивів рештки блискучого війська з Італії. Пізніше Вольтер жартував, що французи у цій війні дуже швидко здобули мало не всю Італію і Неаполь та сифіліс. Італія та Неаполь були так само швидко втрачені, але сифіліс залишився.

Друга Італійська війна (1499–1504). Папа Олександр VI продовжував вважати французів сприятливою силою для реалізації планів клану Борджіа. Герцог Орлеанський, ставши королем Людовиком XII, згадав про родинні зв'язки з мілагськими Вісконті: він був внуком Валентини

⁴⁴ Див.: Nicolle D. *Fornovo 1495: France's Bloody Fighting Retreat*. Oxford, 1996; Arcangeli L. *Gian Giacomo Trivulzio marchese di Vigevano у шд governo francese nello tato di Milano (1499–1518)*. Chittolini G. *Vigevano e i territori circostanti alla fine del Medioevo*. Milano, 1997; Rendina C. *I capitani di Ventura*. Roma, 2004.

Вісconti (1371–1408) і правнуком герцога Джан Галеаццо I. Венеція, побоюючись посилення у Мілані Лодовіко Моро, встала на його сторону. Флоренція, папа і імператор заявили про нейтралітет, фактично теж підтримуючи французів. Цезаре Борджія став французьким герцогом Валентинуа. Юний савойський герцог Карл II помер у замку Монкальєрі після падіння з ліжка⁴⁵. Його двоюрідний дід Філіп II (4.02.1438–7.11.1497), ставши герцогом (1496–1497), встиг тільки одружити сина Філіберта II на сестрі Карла II Іоланті Луїзі (1487–1499). Філіберт II (10.04.1480–10.09.1504), ставши герцогом (1497–1504), поспішив укріпити союз з імперією, одружившись вдруге з Маргаритою, єдиною дочкою імператора Максиміліана та Марії Бургундської. Але король Карл VIII був його двоюрідним братом і Савояя залишалася союзницею Франції, хоча й не такою активною.

У липні 1499 р. французький король Людовик XII вторгнувся у Італію. 14 вересня 1499 р. був здобутий Мілан і за 20 днів зайняте все герцогство. Лодовіко Моро втік в Тироль, де імператор Максиміліан I допоміг йому набрати невелике військо швейцарців. Жорстокість французького кондотьєра Джан Джакомо Тривульціо тим часом підняла ломбардців. У 1500 р. Лодовіко Моро повернувся в Мілан, який не зміг утримати Тривульціо. Французи знову вторгнулися у Міланське герцогство. Швейцарська піхота зазнала розгрому під **Новарою**. За вільний прохід швейцарці видали Лодовіко Моро французам. Герцог був вивезений у Францію і ув'язнений у замок Лош, де і помер у 1508 р. Людовик XII проголосив себе міланським герцогом. За Трентською угодою 13 жовтня 1501 р. імператор Максиміліан I визнав французькі завоювання у Північній Італії.

11 листопада 1501 р. у Гренаді Людовик XII уклав угоду з Фердинандом Католиком про розділення Неаполітанського королівства між Францією та Іспанією. Французи відразу ж вторгнулися в неаполітанські володіння, а іспанці висадили десант у Калабрії. Король Федеріго II був взятий у полон. Французи захопили Абрुцці і Кампанію. Цезаре Борджія тим часом опанував Романью і Урбіно та розпочав війну з Флоренцією. Флорентійський хроніст Франческо Гвічардіні (1483–1540) відзначив його жорстокість при здобутті одного з міст: переможець наказав видати йому 40 самих красивих дівчат, багато з них покінчили життя самогубством⁴⁶.

Але союзники швидко пересварилися. Іспанський король Фердинанд Католик претендував на титул короля Неаполя і Сицилії, які колись належали до арагонської династії. Реформована за швейцарськими зразками іспанська піхота була більше насичена аркебузирами, чия ефективність продемонструвала перемога іспанців над французами при **Чериньйоле** 8 квітня 1503 р. Фактично після цієї битви більша частина Неаполітанського королівства перейшла до іспанців.

⁴⁵ Dezobry L.C., Bachelet T. Dictionnaire de Biographie et d'Histoire. Paris, 1863.

⁴⁶ Guicciardini F. Histoire d'Italie. Paris, 1838. P. 211.

У наступній великій битві при **Гарільяно** 3 грудня 1503 р. знову переміг іспанський полководець **Гонсало де Кордова**. Французьке військо чисельністю 27 тис. піхоти та 3600 кінноти очолював досвідчений кондотьєр мантуанський маркграф Франческо II Гонзага, до якого приєднався маркіз Салуццо Лодовіко II (1475–1503). Гонсало де Кордова стояв за р. Гарільяно з 9 тис. піхоти та 2 тис. кавалерії. Французи навели міст. Після невдалих спроб його зруйнувати, іспанці відійшли у сильно укріплений табір по дорозі на Неаполь, прикритий болотами. Обережний Франческо Гонзага, прикрив свій міст тот-де-поном і 50 днів очікував відступу іспанців. До останніх тим часом підійшли підкріплення, а кондотьєр **Бартоломео д'Альвіано** (1455–1515), який до того служив папі, потім князям Орсіні та Франції, привів кінноту з армії Чезаре Борджія. Тоді Гонсало де Кордова рішився вдарити на противника. Вночі 2 грудня іспанці навели міст трохи вище французького, перейшли ріку і раптово атакували противника, залишивши проти французького тот-де-пону тільки невеликий підрозділ під командуванням Дієго Гарсія де Парадес. Заскочені зненацька французькі аванпости були знищені. Через відсутність Франческо Гонзаго командування прийняв на себе маркіз Лодовіко II. Він наказав Іву д'Алегро з кіннотою затримати противника, а сам почав відступати до Гаети. Але іспанці відкинули Іва д'Алегро, а тим часом Дієго Гарсія де Парадес оволодів тот-де-поном, прикритим артилерійською батареєю, спровокувавши французів вийти з укріплень і зав'язати рукопашну бійку. Відновивши міст, він ввірвався у французький табір. Гонсало де Кордова, продовжуючи наступати легкою кавалерією по фронту, послав Просперо Колонна обійти правий фланг противника, щоби відрізати його від Гаети. Знаменитий французький лицар **П'єр Терраль де Баярд** (1473–20.04.1524), удостоєний посмертно прізвиська “лицаря без страху і докору”, з кількома жандармами зумів дещо затримати просування іспанців, захищаючи міст на одній з дрібних річок по дорозі до Гаети. Але послана маркізом Лодовіко II кіннота, щоб завади маневру Проспера Колонни, розвалила стрій власної піхоти і, обганяючи іспанців, втекла до Гаети. Оточена піхота була знищена або розсіяна. Артилерія і обози дісталися переможцям⁴⁷.

Гаета, яку обороняв маркіз Лодовіко II, здалася 1 січня 1504 р. Гонсало де Кордова зайняв Фонді та інші фортеці. Рештки французів евакуювалися у Ломбардію. Мир, укладений у Блуа 31 січня 1504 р., був черговим компромісом. Неаполь і Сицилія відходили до Іспанії, Франція зберігала Мілан та Геную. Значні міланські володіння у Ломбардії, а також ряд портів в Апулії відходили до Венеції. Чезаре Борджія зберігав за собою завойовані території у Романії⁴⁸.

⁴⁷ Tafłowski P. *Wojny włoskie 1494–1556*. Zabrze, 2007. S. 56–57; Paoletti C. *A Military History of Italy*. Westport, 2008. P. 11; Mallett M., Shaw C. *The Italian War, 1494–1559: War, State and Society in Early Modern Europe*. New York, 2012. P. 65–67.

⁴⁸ *Losada J.C. Batallas Decisivas de la Historia de España*. Madrid, 2006; *Марков М. История конницы*. Кн. 2. От вооружения огнестрельным оружием до Фридриха Великого. Москва, 2007. С. 26–32; Mallett M., Shaw C. *The Italian Wars: 1494–1559*. P. 67–68.

Мир протримався недовго. Наступним етапом Італійських війн стала **Війна Камбрейської ліги (1508–1516)**. Скориставшись падінням клану Борджія, Венеція почала захоплювати колишні володіння Чезаре Борджія. Проти відразу ж виступили папа Юлій II (Джуліано делла Ровере) і Флоренція⁴⁹. Папа дуже швидко організував ворогів Венеції у коаліційний союз, угоду про який було підписано 10 грудня 1508 р. у Камбре. До Камбрейської ліги ввійшли папа Юлій II, німецький король і імператор Максиміліан I, король Франції і герцог Мілану Людовик XII, король Іспанії, Сицилії і Неаполя Фердинанд Католик, а також герцоги Феррари та Савойї, маркіз Мантуї та інші дрібні італійські володарі. Союзники вирішили розділити італійські володіння Венеції. До імператора мали відійти Фріуль і Тревизо, до Людовика XII – колишні міланські володіння Кремона, Брешия, Бергамо і Крема, папа мав дістати Фаенцу, Ріміні і Равенну, а Фердинанд Католик – апулійські порти. В останній момент папа, побоюючись розширення володінь іноземних монархів, розкрив ці плани Венеції, обіцяючи не вступати до Ліги за умови добровільної віддачі Венецією ленів у Романьї. Венеція відмовилася. Тоді папа заявив венеційському дипломату Пізані: *“Я низведу Венецію на становище рибацького селища”*. На що Пізані гордо відповів: *“Якщо Ви, святий отче, не будете розумним, то ми низведемо Вас на становище сільського священика”*⁵⁰.

Калейдоскоп подій, які швидко змінювали одна одну, розвернув усе у іншу сторону. Людовик XII першим оголосив війну Венеції у січні 1509 р., а 27 квітня 1509 р. папа оголосив венеційців ворогами церкви. У травні 1509 р. венеційська армія була розбита **при Аньяделло**. Французи пішли далі до Пескари, Кремони та інших міст. З іншої сторони йшов імператор. Венеція поспішила віддати міста в Романьї папі, а апулійські порти Фердинандові Католику. Іспанський король відразу ж вийшов з Ліги. Імператор не зміг взяти Падую і, не отримавши допомоги, вернув назад в Німеччину. Папа ж зняв відлучення з Венеції, найняв 15 тис. швейцарців і повністю змінив вектори своєї політики. Тепер він взявся за об'єднання центральної Італії, вирішивши для початку захопити герцогство Феррару. Йому заважали французи і він почав організовувати вигнання цих *варварів* з Італії.

Весною 1510 р. французи вирішили покінчити з Венецією. Смерть командуючого венеційським військом Пітільяно поставила республіку у скрутне становище. Вона змушена була поставити на чолі своїх військ **Андреа Грітті (1455–1538)**, успішного дипломата, але не полководця. Франко-німецько-феррарське військо, очолене маршалом **Шарлем д'Амбоїс де Шамоном (1469–1511)**, зайняло Монтан'яну і з півночі підійшло до Віченци. Грітті відвів війська до Венеції. Віченца впала 24 травня 1510 р. Близько тисячі жителів сховалися у великій печері на

⁴⁹ Флоренція у 1507 р. під тиском Ніколо Макіавеллі набрала 5 тис. рекрутів, розбитих на 30 підрозділів. Капітан по охороні кондато і дістретто мав загіг з 30 кінних стрільців і 50 піхотинців (Сказкин С. Д. Международные отношения в Европе в конце XV и первой половине XVI в. С. 154).

⁵⁰ Сказкин С. Д. Итальянские войны. С. 162.

горі Монте-Веріко. Французи знайшли втікачів, а коли ті відмовилися вийти, розпалили вогонь біля входу, а потім обібрали мертвих. Мародери були покарані у французькому таборі, однак чутки про цю жахливу розправу облетіли всю Італію. Венеція найняла кондотьєра **Лучо Мальвіцці** з Болоньї і, з'єднавшись з папським військом, вибила французів з Генуї. 17 серпня 1510 р. папсько-венеційські війська здобули Модену. Папа признав неаполітанським королем Фернандо III і зайняв Болонью. Швидкий марш маршала де Шамона застав його зненацька, але підхід неаполітанської допомоги і дезінформація власної розвідки не дозволили французькому командуючому скористатися своїми перевагами. Після відступу французів папа відразу ж відлучив Шарля де Шамона від церкви. Зимою 1511 р. папські війська здобули замок Мірандолу. Важко хворий французький маршал не зміг їм завадити.

По смерті Шарля де Шамона командування французькою армією перейшло до старого кондотьєра маршала **Джан Джакомо Тривульціо**. При наближенні його війська Болонья повстала, підбурена недолугим правлінням кардинала Алідозі. Останній втік, не повідомивши папського капітан-генерала Франческо Марія делла Ровере герцога Урбіно. 23 травня 1511 р. маршал Тривульціо з тріумфом вступив у Болонью. Наступним кроком стало повернення Мірандоли. Французи зайнялися організацією церковного собору, на якому збиралися розглянути зловживання папи. Останньому не залишалось нічого, як приступити до організації антифранцузького союзу – Священної ліги 4 жовтня 1511 р., куди ввійшли крім папи і Венеції ще й Іспанія та Англія (з 17 листопада 1511 р.). Імператор хитався, але теж зайняв антифранцузьку позицію.

Людвиг XII призначив командуючим свого племінника **Гастона де Фуа** (1489–1512), герцога де Немур, графа д'Етамп і віконта де Нарбонн, який проявив себе блискучим полководцем. Він змусив союзників зняти облогу Болоньї, розбив венеційців **при Вероні** і приступом взяв Брешию, віддавши її своєму війську на три дні, після чого довелося підбирати близько 15 тис. трупів. Військами ліги командував віце-король Неаполя іспанський полководець **Рамон Фолк де Кардона-і-Англесола** (1467–1522). Гастон де Немур зустрівся з союзниками **при Равенні** 11 квітня 1512 р., наніс їм поразку, але загинув під час переслідування противника⁵¹.

Імператор підписав мир з Венецією, яка найняла швейцарців і витіснила французів з Мілану. Новий папа Лев X (Джованні Медічі) намагався добитися компромісу. Венеція теж уклала мир з Францією. Лев X тим часом привернув на свою сторону Іспанію та Англію. Французи знову зайняли Мілан, але були розбиті **при Новарі**. Маршали Тривульціо і Ла Тремуїль відійшли за Альпи, бо швейцарці обложили Діжон, а Генріх VIII у червні 1513 р. висадився у Кале. Англійці

⁵¹ Hennin M. Les monuments de l'histoire de France. Vol. 7 (1483–1515). Paris, 1862. P. 348; Oman C. History of Art of War: The Middle Ages from the Fourth to the Fourteenth Century. London, 1898. P. 134–138, 144; Taylor F. L. The art of war in Italy, 1494–1529. Cambridge, 1921. P. 182–185, 206–207; Arnold T. F. The Renaissance at War. London, 2001. P. 166.

перемогли при Гінгаті, але Луї де Ла Тремуйль (1460–1525) витіснив швейцарців з Бургундії. За таких умов у 1514 р. Людовик XII уклав мир з Іспанією та Англією.

Його наступник Франціск I вирішив продовжити боротьбу. Через Аржантьєр і Женевр він обійшов швейцарські застави і з 30-тисячною армією з'явився у П'ємонті. На шляху до Мілану біля Віллафранки 12 серпня 1515 р. французи оточили загін міланської кавалерії і взяли його в полон разом з командиром знаменитим пізніше кондот'єром **Просперо Колонна** (1452–1523). Довідавшись про це, швейцарське військо, яке найняв герцог Максиміліано Сфорца, відновившись на престолі, відступило до Мілану. Король Франціск I став табором при **Мариньяно**, очікуючи підходу союзних венеціанських військ. У нього було бл. 37 тис. піхоти, 1700 кавалеристів і до 70 гармат. Швейцарська піхота (бл. 22 тис.) і 200 міланських кавалеристів після довгих вагань вирішили нанести першими досить ризикований удар, враховуючи, що французькі позиції прикривалися артилерією. Швейцарцями командували капітани Марко Рюст з Цюріха та Вернер Стейнер з Зуга. 13 вересня 1515 р. швейцарці атакували зімкненими рядами пікінерів. Їм вдалося навіть захопити кілька гармат. Але удар французьких жандармів, очолених самим Франціском I, заставив їх відступити. Ландскнехти вирівняли позицію, а артилерія наносила великі втрати швейцарцям при повторних атаках. Одночасно їх фланги постійно контратакували жандарми маршала Луї де Ла Тремуйля. Битву на оповитому димом полі зупинили тільки сутінки. Вночі швейцарські капітани вирішили продовжити битву. Король перегрупував свою піхоту. Центр французів залишився під командуванням маршала Тривульціо, лівий фланг очолив коннетабль **Шарль де Бурбон** (1490–1527), а правий – герцог д'Алансон. Рештки кавалерії з маршалом де Ла Тремуйлем склали резерв. Швейцарці атакували, незважаючи на втрати та постійні удари де Ла Тремуйля. Їм вдалося майже розбити правий фланг французького війська, але вчасно підійшов кондот'єр **Бартоломео д'Альвіано** (1455–1515) із союзним венеційським загоном. 300 венеційських кавалеристів, які вдарили в тил швейцарцям, вирішили долю битви. Через дві години рештки швейцарців відступили до Мілану. Французи втратили 5–6 тис., в т. ч. і сина маршала – Шарля де Ла Тремуйля (1485–1515), швейцарці – 9–10 тис., ще більше було поранених, які вернулися до Мілану. Битва при Мариньяно ще раз продемонструвала безсилля швейцарської піхоти перед артилерією і вогнепальною зброєю⁵².

4 жовтня 1515 р. король Франціск I урочисто вступив у Мілан. Герцог Максиміліано Сфорца здався. 11 грудня 1515 р. король зустрівся з

⁵² Spont A. Marignan et l'organisation sous François I. – Paris, 1899; Usteri E. Marignano. Die Schicksalsjahre 1515/1516 im Blickfeld der historischen Quellen. – Zürich, 1974; Schaufeiberger W. Marignano. Strukturelle Grenzen eidgenössischer Militärmacht zwischen Mittelalter und Neuzeit. – Frauenfeld, 1993; Fournet J.-L., Zancari J.-C. Les Guerres d'Italie: Des batailles pour l'Europe (1494–1559). – Paris, 2003; Dudier Le Fur. Marignan: 13–14 septembre 1515. – Paris, 2004; Tafłowski P. Wojny włoskie 1494–1552. – Zabrze, 2007; Ле Руа Ладюри. Королевская Франция. От Людовика IX до Генриха IV. – Москва, 2009; Sommi M. Marignano. Die Geschichte einer Niederlage. – Bern, 2015.

папою у Болонї. Папа відмовився від Парми і П'яченци та повернув герцогу Феррари – Реджо і Модену. У серпні 1516 р. було укладено франко-іспанський мир. Обидві сторони взаємно визнали захоплення Мілану та Неаполя. Максиміліан I теж повернув Венеції всі захоплення і відмовся від претензій за домовленостями у Камбре взамін за виплату компенсації. Зі швейцарцями було укладено мир у Фрібургу 29 листопада 1516 р., який давав французькому королю право набирати найманців у швейцарських кантонах за 700 тис. екю⁵³.

Перша війна Франціска I з Карлом V (1521–1526). Суперництво в боротьбі за імператорський престол між Франціском I, який готовий був заплатити три мільйони флоринів курфюрстам за своє обрання⁵⁴, і іспанським королем Карлом V Габсбургом, який взяв величезний кредит у банкірів Фуггерів, завершилося на користь Габсбургів. Карл V 23 жовтня 1520 р. став імператором, який об'єднав під своєю владою німецькі землі, Іспанію з Неаполем, Сицилією та американськими колоніями, а також Нідерланди і Брабант. Така ситуація загострила стосунки між Валуа і Габсбургами. Посередництво англійського короля Генріха VIII у 1520–1522 рр. не дало жодних результатів. Поки йшли перемовини французи підтримали вторгнення протестантів на землі Карла V. Імператор тим часом домовився з папою і пообіцяв Медічі повернути Парму і П'яченцу, а Мілан – Сфорца. У 1521 р. розпочалися воєнні дії. Імперське військо, очолене князем Генріхом Нассау, обложило Турне і Мез'єр, який оборонив безстрашний П'єр Терраль де Баярд з 1 тис. оборонців. За чотири дні в стіни Мез'єра було випущено 4 тис. ядер⁵⁵.

Обидві армії зустрілися 22 жовтня 1521 р. біля **Валанс'єна**. Король Франціск I не послухав поради коннетабля Шарля де Бурбона і дав можливість відступити імператору Карлу V. Французькі полководці **Гільом Гуф'є (1488–1525)** та **Клод де Гіз (1496–1550)** обложили і здобули ключову фортецю в гирлі р. Бідасоа на іспано-французькому кордоні Фуентеррібу.

28 листопада 1521 р. Карл V уклав угоду з англійським королем Генріхом VIII та папою проти Франціска I. Намісник Мілану **Оде де Фуа (1485–1528)** під натиском військ кондотьєра **Просперо Колонна** залишив Мілан і відступив за Адду. Тут до нього підійшло підкріплення

⁵³ Hennin M. Les monuments de l'histoire de France. Vol. 7 (1483–1515). Paris, 1862. P. 348; Oman C. History of Art of War: The Middle Ages from the Fourth to the Fourteenth Century. London, 1898. P. 134–138, 144; Taylor F. L. The art of war in Italy, 1494–1529. Cambridge, 1921. P. 182–185, 206–207; Rowland J. A summer outing in 1570: religion and economics in the papal war with Ferrara. *Viator*. Vol. 18. 1987. P. 347–359; Shaw Ch. Julius II: The Warrior Pope. Oxford, 1993; Arnold T. F. The Renaissance at War. London, 2001. P. 166; Kamen H. Empire: How Spain Became a World Power, 1492–1763. New York, 2003; Diehl C. La Repubblica di Venezia. Roma, 2004; Норвич Д. История Венецианской республики. Москва, 2009; Mallett M. E., Hale J. R. The Military Organisation of a Renaissance State: Venese C. 1400 do 1617. Cambridge, 2006; Marocchi M. I Gonzaga a Lonato 1509–1515. Brescia, 2010.

⁵⁴ Migner M. Rivalité de François I-er et de Char'es-Quint. V. 1. Paris, 1875. P. 158.

⁵⁵ Сказкин С. Д. Международные отношения в Европе в конце XV и первой половине XVI в. С. 154.

швейцарців. Брак коштів для оплати найманців змусив французького полководця атакувати імперське військо, що привело до **битви при Бікоку** (27 квітня 1522 р.).

Просперо Колонна розташувався з своїм військом у парку манору Бікока при дорозі до Мілану на північ від міста. Вздовж дороги пролягала глибока канава, через яку був перекинений міст до південної частини парку. Вздовж північної межі йшла заглиблена ґрунтова дорога, яку Колонна наказав ще більш поглибити, насипавши з південної сторони вал, на кількох виступаючих платформах якого була розміщена артилерія, яка могла обстрілювати весь простір на північ від парку і значну частину дороги. На всю ширину парку у тісних бойових порядках розмістилися чотири шеренги іспанських аркебузирів **Фернандо д'Авалоса маркіза ді Пескара** (1489–1525), за ними іспанські пікінери та німецькі ландскнехти **Георга фон Фрундсберга** (1473–1528). Імперська кавалерія знаходилася у резерві в глибині парку, а один підрозділ охороняв місток.

Оде де Фуа послав у розвідку кавалерійський підрозділ з 400 вершників, який доповів про складність рельєфу місцевості для маневру. Колонна негайно вислав естафету до Мілану і герцог Франческо II Сфорца до ранку привів 6400 міланців, які розмістилися у парку.

Вранці т. з. “чорні роти” (кінні аркебузирі) кондотьєра **Джованні Медічі делле Банде Нере** (1498–1526) кілька разів промчали повз аванпости Просперо Колонна і, таким чином, утрамбували ґрунт. Далі дві колони швейцарської піхоти чисельністю 4–7 тис. кожна у супроводі французької артилерії під загальним командуванням **Анн де Монморансі** (1492–1567) рушили на позиції Колонни. За ними розгорнулася друга лінія з французької та швейцарської піхоти та жандармів, а далі у третій лінії – венеційське військо під командуванням **Франческо Марія I делла Ровере** герцога Урбіно. Основна частина французької кавалерії під командуванням **Тома де Фуа-Лескен** пішла в обхід парку, сподіваючись через місток вийти в тил противника.

Швейцарці не захотіли чекати закінчення розвертання французької артилерії і рушили в атаку, незважаючи на гарматний вогонь іспанців. Дійшовши до заглибленої дороги вони раптом побачили, що довжина їх пік не досягала гребеня валу, їх спроби подолати вал зустріли залпи іспанських аркебузирів. Ті, кому вдалося таки продертися, потрапляли під удар ландскнехтів. Після півтори години безуспішного штурму, втративши біля 3 тис. осіб, в їх числі 22 капітанів і обох командирів колон, швейцарці відступили.

400 кавалеристів Тома де Фуа-Лескен пробилися через місток, але назустріч їм виступила імперська кавалерія під командуванням **Антоніо де Лейва** (1480–1536), а в обхід герцог Максиміліано II Сфорца повів своїх міланців. Французи повернули коней і частина з них зуміла пробитися до своїх. Оде де Фуа почав відступ, прикриваючись “чорними ротами”. Колонна не дав команди до загальної атаки, зважаючи на

чисельну перевагу противника, а легку кавалерію, підтриману аркебузирами, відбив кондотьер Джованні Медічі⁵⁶.

Швейцарці збентежені страшними втратами 30 квітня 1522 р. покинули французьке військо. Без піхоти Оде де Фуа не ризикнув продовжувати кампанію і відступив до Кремони, звідки, залишивши командування на Тома де Фуа-Лескена, виїхав до короля у Ліон. Колонна і д'Авалос обложили Геную і 30 травня 1521 р. здобули місто.

15 червня 1522 р. Карл V уклав Віндзорську угоду з англійським королем Генріхом VIII за якою обидві сторони зобов'язувалися виставити по 40 тис. війська для вторгнення у Францію. Франціск I тим часом затіяв тяжбу з родичем коннетаблем Франції Шарлем де Бурбоном, претендуючи на більшу частину його володінь. Ображений **Шарль де Бурбон** (1490–1527), добрий полководець, втік з Франції і перейшов на службу до Карла V. 29 липня 1523 р. Андреа Грітті, тепер уже як новий дож Венеції, підписав Вормську угоду, за якою Венеція вийшла з війни і Франція залишилася сама наодинці з противниками. Оде де Фуа оборонив Байонну перед іспанським військом, але Карл V повернув Фуентеррібу. Англійці висадили у Кале 18 вересня 1523 р. десантну армію, очолену герцогом Саффордком, який дійшов аж на кілька миль від Парижа, але, не дочекавшись підходу іспанських військ, 30 жовтня повернув назад. У жовтні 1523 р. 18 тис. Гійома Гуф'є дійшли до Новари, де він отримав підкріплення з 15–16 тис. швейцарців. Просперо Колонна (1452–1523)⁵⁷ з 9-тисячами відійшов до Мілану. Але французи не ризикнули продовжувати наступ.

28 грудня 1523 р. померлого Колонну замінив **Шарль де Ланнуа** (1487–1527). Він отримав підкріплення у 15 тис. ландскнехтів з Шарлем де Бурбоном. Обидва французи повели іспанців та німців проти французів, які мусили відступати. Під час розгрому на р. Сезія загинув безстрашний Баярд. Французи відступили за Альпи, а д'Авалос і Шарль де Бурбон вторгнулися у Прованс. У 1524 р. було обложено Марсель.

Король Франціск I у жовтні 1524 р. з 40-тисячною армією знову вторгнувся у італійські землі. Де Ланнуа з 16 тис. відступив від Мілану у Лоді. Маршал Ла Тремуїль ввійшов у Мілан і почав облогу Павії. Спроба деблокади привела до знаменитої **битви при Павії** (24 лютого 1525 р.), де іспанські аркебузири остаточно похоронили славу швейцарської піхоти.

Французький король Франціск I з 26 тис. піхоти та 7 тис. кавалерії при сильному артилерійському парку (53 гармати) облягав Павію. Довідавшись про підхід союзної армії генерала **Фернандо д'Авалоса маркіза ді Пескара** (1489–1525) чисельністю бл. 23–25 тис. (насправді союзники мали 2,5 тис. латників, 17 тис. пікінерів і 3 тис. аркебузирів),

⁵⁶ Oman Ch. A History of the Art of War in the Sixteenth Century. London, 1937. P. 174–186; Taylor F. L. The Art of War in Italy, 1494–1529. Westport, 1973. P. 51–58; Arfaioli M. The Black Bands of Giovanni: Infantry and Diplomacy During the Italian Wars (1526–1528). Pisa, 2005. P. 10–11.

⁵⁷ Просперо Колонна запровадив у іспанській армії нову організаційну структуру – *коронелію* (бригаду) у складі 15 рот загальною чисельністю 2900 солдатів. Дві *коронелії* склали *баталію*, яка залишалася найвищим з'єднанням у іспанській армії до 1534 р.

король зосередив основну частину свого війська у парку Мірабелло північніше Павії. Парк було обнесено стіною. Французький обоз розташувався в центрі парку навколо мисливського замку. Одна частина війська займала позиції біля східної стіни. Король з латниками та артилерією знаходився у північно-західній частині парку. Зовні парку на схід від Павії в районі П'яти абатств розгорнулася швейцарська піхота, очолена маршалом **Анн де Монморансі** (1492–1567). Ще 5,5 тис. французів розташувалися на захід і південь від міста, продовжуючи його блокаду.

Генерал ді Пескара мусив прориватися до Павії з обозом припасів і грошей, бо комендант генерал Антоніо де Лейва (1480–1536) ледве стримував своїх найманців від бунту. Було домовлено, що сигналом для атаки будуть три холості постріли з гармати з певним інтервалом. Іспанський полководець послав саперів під командуванням капітана Салцедона до західної стіни парку, імітуючи атаки на фронт французького табору. Сапери вночі зуміли влаштувати пролом у стіні шириною до 60 м про який противник до ранку так і не здогадався. Через цей пролом у парк пройшли основні сили союзників, очолені кузеном полководця **Альфонсо Альваресом д'Акіно маркізом дель Васто** (1502–1546). Ці ударні сили склали 3 тис. аркебузирів, 3 тис. пікінерів і 300 кавалеристів. За ними рухався сам маркіз ді Пескара з 2 тис. латників і 2 тис. німецьких ландскнехтів, фланги якого прикривали фландрський генерал **Шарль де Ланнуа** (1487–1527) та колишній конетабль Франції принц **Шарль де Бурбон** (1490–1527), кожен з 300 жандармами.

Битва розпочалася зустрічною сутичкою маркіза дель Васто з французьким загоном Карла Тірчеліна. Союзники встигли провести в парк артилерійську батарею з 16 гармат, частину кавалерії та піхоти. Тірчелін негайно повідомив короля і загін швейцарців біля східної стіни. Швейцарці, очолені Флорансом, атакували іспанців, захопили батарею, але через відсутність гармашів не змогли її використати. Тим часом гарнізон Павії генерала де Лейве, отримавши сигнал, вийшов з Павії і відрізав швейцарців де Монморансі. Аркебузири маркіза дель Васто зайняли мисливський замок і французький обоз. З проходом у парк німецьких ландскнехтів Георга фон Фрундсберга (1473–1528) між ними і швейцарцями Флоранса зав'язалася жорстока битва. В цей час король, зібравши цвіт французького лицарства, легко відкинув іспанську кавалерію і вийшов на галявину до мисливського замку. І тут його кавалерія, яка перекрила можливість вогню французькій артилерії, сама потрапила під вбивчий вогонь іспанських аркебузирів. Особливо страждали коні, іноді кулі з близької відстані вражали двох вершників. Розгром довершили ландскнехти фон Фрундсберга, який маючи чисельну перевагу над швейцарцями, перекинув на допомогу частину своїх підрозділів. Король Франціск I здався де Ланнуа, переможець маркіз де Пескара отримав кілька ран у сутичці з королівськими жандармами, від яких невдовзі помер. В цій атаці 3 тис. іспанських аркебузирів розгромили 8 тис. французів. Маркіз ді Пескара втратив близь-

ко 500 осіб, втрати французів склали за різними оцінками 10–12 тис., більшість з них загинули від куль аркебузирів⁵⁸.

Франціск I пробув у полоні до січня 1526 р. За Мадридською угодою 14 січня 1526 р. французький король мусив відмовитись від італійських володінь, Фландрії, Артуа і Бургундії⁵⁹.

Війна Коньякської ліги (1526–1530) і Друга війна Франціска I з Карлом V (1527–1529). Звільнившись з іспанського полону, Франціск I зайнявся організацією антигабсбурзької коаліції. У 1526 р. йому вдалося сформувати коаліцію, яка отримала назву Коньякської (від м. Коньяк у графстві Пуату). До цієї ліги ввійшли Франція, папа Климент VII (Джуліо Медічі), Флоренція, Венеція і Мілан. Приєднався також з своїм флотом генуезький адмірал **Андреа Доріа (1466–1560)**. 30 квітня 1527 р. у Вестмінстері було укладено угоду з Англією, яка теж приєдналася до Ліги. Французько-венеційська армія здобула Лоді, але далі не пішла, бо найманці Карла V легко здобули Мілан і обложили герцога Франческо Сфорца у Кастелло Сфорческо, змусивши капітулювати. Климент VII мав проблеми у Римі, який захопили князі Колонна. Їх вдалося вибити, але папа не зміг допомогти своїм союзникам. Іспанські та німецькі найманці Карла V, не отримуючи платні, 20 березня 1527 р. з'єдналися біля П'яченци і рушили на Рим, сподіваючись компенсувати свої втрати великою здобиччю. Армію очолювали відомі кондот'єри Шарль де Бурбон та Георг фон Фрундсберг, серед капітанів були принц **Філібер де Шамон-Арле (1502–1530)**, Фабріціо Марамальдо, Луїджі Гонзага та інші. Папу на цей раз відволік бунт проти Медічі у Флоренції. Оборону Риму очолив Ренцо да Чері у розпорядженні якого була тільки швейцарська гвардія папи і 5 тис. ополченців. Різноманітне військо найманців почало облогу Риму 6 травня 1527 р. На початку штурму Шарль де Бурбон отримав смертельну рану. Розуміючи, що йому не вижити, він попросив зберегти його смерть в таємниці до кінця штурму. Найманців очолив Філібер де Шамон-Арле. Рим було здобуто і нещадно розграбовано. Папа сховався у замку св. Ангела, але мусив здатися і виплатити величезну контрибуцію 400 тис. дукатів, а також відмовитися від претензій на Парму, П'яченцу і Модену.

У 1528 р. французьке військо з Оде де Фуа та Педро Наварро з Генуї на кораблях Андреа Доріа добралося до Неаполя і розпочало

⁵⁸ Ullrich F. *L'Art de La Guerre*. Paris, 1941. P. 86–102; Childs J. *Warfare in the Seventeenth Century*. London, 2002. P. 74–80; Losada J. C. *Batalias Decisivas de la Historia de España*. Madrid, 2006. P. 186–194; Batista G. J. *España Estratégica. Guerra y Diplomacia en la Historia de España*. Madrid, 2007. P. 230; Марков М. И. *История конницы*. Кн. 2. Москва, 2007. С. 24–26; Tafilowski P. *Wojny włoskie 1494–1559*. Zabrze, 2007. P. 64–66; Mallet M., Show C. *The Italian Wars 1494–1559*. Harlow, 2012. P. 54–61.

⁵⁹ Migner M. *Rivalité de François I-er et de Char'es-Quint*. V. 1. Paris, 1875. P. 158; Агапеев А. *Опыт истории развития стратегии и тактики наемных и постоянных армий новых государств*. Вып. 1. Москва, 1902; Hackett F. *Francis the First*. New York, 1937; Bert H. *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology and Tactics*. Baltmor, 1997; Blockmans W. *Emperor Charles V, 1500–1558*. New York, 2002; Arfaïoli M. *The Black Band of Giovanni: Infantry and Diplomacy During the Italian Wars (1526–1528)*. Pisa, 2005; Black J. *Dynasty Forged by Fire. The Quarterly Journal of Militart History*. Fol. 18. 2006. Nr. 8. P. 34–43.

облогу. З півночі до міста підійшов Лотрек, якому вдалося звільнити Рим від найманців. Але іспанці здобули перемогу **при Ландріано**. 28 травня 1528 р. по смерті Уго де Могнада капітан-генералом і губернатором Неаполя став Філібер де Шамон-Арле. Андреа Дорія перейшов на сторону іспанців і французи мусили капітулювати у Савоні (червень 1529 р.). Король Франціск I знову мусив відходити з італійських земель.

Але турецька загроза (османи, здобувши у 1521 р. Белград, у 1522 р. о. Родос, і знищивши угорську армію під Мохачем у серпні 1526 р., зайшли в імперські землі до самого Відня, який обложили у вересні 1529 р.) не дозволили Карлу V завершити розгром противників. Він поспішив укласти Барселонський мир з папою (29 червня 1529 р.) і мир у Камбре з Франціском I (3 серпня 1529 р.). Мир у Камбре підтвердив основні умови Мадридського миру 1526 р. Карл V відмовився від претензій на Бургундію, а Франціск I – від прав сюзерена на Фландрію і Артуа. Угоду назвали “Дамським миром” через участь у переговорах Луїзи Савойської та тітки імператора Маргарити Бургундської.

Виконуючи умови Барселонського миру іспанський полководець Філібер де Шамон-Арле рушив проти Флоренції. Лідер повстанців Франческо Ферручі (1489–1530), який з флорентійським військом приєднався до Лотрека під час походу на Неаполь, дав 3 серпня 1530 р. битву **при Гавінані**. У цій битві загинули обидва полководці, але професійна іспанська армія святкувала перемогу. Через 10 днів Флоренція капітулювала і Алесандро Медічі повернувся у місто як самодержавний герцог і розправився з вождями бунту. Іспанські війська відійшли до Неаполя, віце-королем якого був призначений племінник Просперо Колонна кардинал Помпео Колонна (1479–1532)⁶⁰.

Третя війна Франціска I з Карлом V (1535–1538). Щоб продовжувати боротьбу з Карлом V Франціск I готовий був піти на союз з найбільшою загрозою для християнської Європи. У 1533 р. турецьке посольство прибуло у Францію, була укладена знаменита угода про режим капітуляції, яка відкривала французьким купцям турецькі ринки, а рівночасно розпочала довголітній політичний союз Франції і Туреччини. Знаменитий пірат **Хайр ед-дін Барбароса** (1475–1546), султан Алжиру (1525–1533), визнавши владу турецького султана став капудан-пашою (головнокомандуючим турецьким флотом), зберігши за собою Алжир в ранзі бейлербея. Весь піратський флот тепер зосередився проти іспанського судноплавства у Середземному морі. 25 липня 1535 р. іспанська армія при підтримці генуезького флоту Андреа Дорія висадилася в Тунісі. 20 тис. полонених християн отримали свободу.

Третя війна Франціска I з Карлом V (1535–1538). Щоб продовжувати боротьбу з Карлом V Франціск I готовий був піти на союз з найбільшою загрозою для християнської Європи. У 1533 р. турецьке

⁶⁰ Knecht R. J. Francis I. Cambridge, 1984; Hibbert Ch. Florence: The Biography of a City. New York, 1993; Gut P. L'Italie de la Renaissance à l'Unité, XVI-e – XIX-e siècle. Paris, 2001; Sallmann J.-M. Géopolitique du XV-e siècle, 1490–1618. Paris, 2003.

посольство прибуло у Францію, була укладена знаменита угода про режим капітуляції, яка відкривала французьким купцям турецькі ринки, а рівночасно розпочала довголітній політичний союз Франції і Туреччини. Знаменитий пірат **Хайр ед-дін Барбароса (1475–1546)**, султан Алжиру (1525–1533), визнавши владу турецького султана став капудан-пашою (головнокомандуючим турецьким флотом), зберігши за собою Алжир в ранзі бейлербея. Весь піратський флот тепер зосередився проти іспанського судноплавства у Середземному морі. 25 липня 1535 р. іспанська армія при підтримці генуезького флоту Андреа Дорія висадилася в Тунісі. 20 тис. полонених християн отримали свободу.

По смерті Франческо II Сфорца у 1535 р. іспанці зайняли Мілан. Пізніше у 1540 р. імператор віддав Мілан сину інфанту Філіпу. Французький агент Гійом Пеліс'є вмовляв Венецію вийти з Антитурецької ліги. Весною 1536 р. Франціск I захопив П'ємонт. У відповідь Карл V вторгнувся у Прованс, французи відійшли. Голод і епідемії зупинили військові дії. Обидва противники Карл V з Франціском I зустрілися у Ег-Морте, переговори завершилися підписанням у Толедо 1 лютого 1539 р. перемир'я на 10 років. Французи дозволили Карлу V пройти через територію Франції для придушення бунту у Генті.

Четверта війна Франціска I з Карлом V (1542–1544). Карл V використав це перемир'я для війни з Хайр ед-діном Барбаросою. Незважаючи на поради досвідченого адмірала Андреа Дорія він висадив у 1541 р. 36-тисячну армію в Алжирі. У складі цієї експедиції брав участь і завоювальник Мексики **Фернандо Кортес (1485–1547)**. Експедиція закінчилася провалом. Рештки армії врятував флот Андреа Дорія. Французький король Франціск I негайно використав невдачу старого противника і 12 липня 1542 р. його військо здобуло фортецю Перпіньян на франко-іспанському кордоні. У 1543 р. Карл V розбив французького союзника герцога Клевей і приєднав до Нідерландів Гельдерн і Зютфен. Хайр ед-дін Барбароса з французами (де Лагард) обложили Ніццу. Зимову 1543 р. турецький капудан-паша провів у Тулоні, фактично перервавши іспанське судноплавство. Результатом була продаж 14 тис. полонених християн. Бойові дії були перенесені до Італії, де у квітні 1544 р. герцог д'Енгієнн здобув перемогу **при Черизолі**. Карл V знову домовився з Англією. Англійці обложили Булонь. Імперське військо рушило на Париж. Черговий компромісний мир було укладено в Крепі. Старший син короля повинен був одружитися з інфантою і отримати Мілан, або з дочкою Фердинанда Австрійського і отримати Нідерланди. Король ще раз відмовлявся від Фландрії і Артуа, а імператор від Бургундії. За угодою в Ердре (1546) англійський король Генріх VIII віддавав Булонь за умови виплати йому протягом 8 років 800 тис. екю. Франція відмовлялася від підтримки Шотландії. Після того як англійський флот потерпів поразку **при Гернсі**, англійці віддали Булонь у 1550 р. за 400 тис. екю, які були виплачені до цього часу⁶¹.

⁶¹ Bradford E. The Sultan's Admiral: The life of Barbarossa. – London, 1968; *Idem*. Chaireddin Barbarossa – Der Korsar des Sultans. – München, 1976; Wolf J. B. The Barbary coast: Algiers under the

Остання Італійська війна (1551–1559). Франція знову використала проблеми Карла V з протестантськими князями імперії, зокрема війну проти Шмалькальденського союзу (1546). Лідер протестантів Моріц Саксонський уклав угоду з французьким королем Генріхом II. Французький король також уклав нову союзну угоду з турецьким султаном Сулейманом Кануні. Турки посилили війну на морі. 8 вересня 1550 р. адмірал Андреа Доріа оволодів м. Махдіа у Тунісі. У відповідь у 1551 р. турки обложили Тріполі.

У 1552 р. Генріх II атакував імперію на Рейні, зайнявши територію єпископств Мец, Туль і Верден. 10 тис. військо герцога Гіза витримало у Меці в жовтні–листопаді 1552 р. облогу 60 тис. іспанського війська, очоленого знаменитим пізніше герцогом **Альба Фернандо Альварес де Толедо (1507–1588)**. Турки у 1552 р. послали на побережжя Калабрії флот з більше ніж 100 галер. Розбивши А. Доріа біля о. Панца, вони взяли Реджо-ді-Калабрія, а у 1553 р. вторгнулися на Корсіку. В Італії проти французького союзника республіки Сієни виступила Флоренція. Після розгрому при Маргіана (1554) Сієна здалася, не отримавши французької допомоги (1555).

У 1556 р. герцог Альба зайняв Ананьї – літню резиденцію папи. Франсуа Гіз перейшов Альпи лише на початку 1557 р. і у березні вступив у Рим. Тим часом у серпні 1557 р. іспанський король Філіп II з савойським герцогом Емануїлом Філібертом розбив **при Сен-Кантені** французів, взявши в полон 4 тис. з конетаблем Монморансі⁶².

Одружившись з англійською королевою Марією, Філіп II підштовхнув до війни Англію. У 1558 р. шотландська королева Марія Стюарт вийшла за Генріха II. Французи здобули Кале і вторгнулися у Нідерланди. Але в обох сторін закінчилися гроші і не було за утримувати війська і воювати далі⁶³. Като-Камбрезійський мир завершив Італійські війни⁶⁴. 12 березня 1559 р. Генріх II уклав мир з англійською королевою Єлизаветою I. Французи утримували за собою Кале на 8 років і мали його повернути після виплати 500 тис. екю. Виплата не була здійснена і Кале назавжди залишилося Франції. 3 квітня 1559 р. було укладено мир між Генріхом II та Філіпом II, який зафіксував генемонію Габсбургів. Франція віддавала Тіонвіль, частину Люксембургу, Марієнбург, Івуа, Дамвільє, Монмеді, частину Артуа і Шароле, зберігаючи за собою на рейнському кордоні тільки єпископства Мец,

Turks: 1500 to 1830. – New York, 1979; *Belachemi J.-L.* Nous, les trères Barberousse, corsaires et rois d'Alger. – Paris, 1984; *Bono S.* Corsari nei Mediterraneo. – Perugia, 1993; *Heers J.* Les Barbaresques. – Paris, 2001; *Feijoo R.* Corsarios berberiscos. – Barselona, 2003; *Graziani A.-M.* Andrea Doria. – Paris, 2008; *Lowry H. W.* Lingering Questions Regarding the Lineage, Life and Death of Barbaros // *Frontiers of the Ottoman Imagination. Studies in Honour of Rhoads Murphey / Red. Marios Hadji-anastasis.* – Leiden, 2015. – P. 185–212.

⁶² Bruslé J.-C. de Demonpleinchamp. L'Histoire d'Emmanuel Philibert duc de Savoie Gouverneur general de la Belgique. Amsterdam, 1692; Moriondo K. Testa di ferro, vita di Emanuele Filiberto di Savola. Milano, 1981.

⁶³ Сказкин С. Д. Итальянские войны. С. 174–175.

⁶⁴ Romier L. Les guerres d'Henri II et la traité du Cateau-Cambrésis (1554–1559). *Mélanges d'archéologie et d'histoire.* T. 30. 1910. P. 3–50.

Тулль і Верден. Савойському герцогу повертали Савойю і П'ємонт⁶⁵, але за Францією залишалось маркграфство Салуццо. Іспанія зберігала Франш-Конте, Неаполітанське і Сицилійське королівства та Міланське герцогство. Корсіка поверталася Генуї. Фактично всі дрібні італійські держави окрім Венеції та Савойї переходили під іспанський протекторат. Мир скріплювали шлюби іспанського короля Філіпа II з Єлизаветою Валуа, дочкою французького короля Генріха II, та савойського герцога Емануїла Філіберта з Маргаритою, сестрою Генріха II⁶⁶.

Італійські війни завершили черпговий важливий етап еволюції військового мистецтва і знаменували повне торжество вогнепальної зброї та перехід до професійних найманих армій.

⁶⁵ З 1536 р. французький король Франціск I використовував Савойське герцогство, яке у 1504–1553 рр. належало його дядькові Карлу III (10.10.1486 – 17.08.1553) як плацдарм для італійських воєн, а сам герцог Карл III як союзник імператора фактично перебував у вигнанні (Morby J. E. *Dynastien der Welt*. Zürich, 1991. S. 154; Buch von Vilker R. *Die grosen Familien Italiens*. Stuttgart, 1992. S. 490). Еммануїл Філіберт (8.07.1528 – 30.08.1580), який успадкував Савойське герцогство (1553–1580), з 1545 р. перебував на службі у іспанській армії. У 1556 р. він став командуючим нідерландською армією і розбив французів при Сен Кантені (1557), що прискорило мир у Като-Камбрезі (1559) за яким він отримав назад своє герцогство.

⁶⁶ Catalano F. *Dall'equilibrio alla arigi italiana dei Rinascimento. Storia d'Italiana. Dalla arisi della liberta agli alboni dell'illuminismo*. Cura di F. Calatano, G. Sasso, V. de Caprerlis, G. Quazzo. Vol. 2. Torino, 1962; Pieri P. *Il Rinascimento e la crisi militare Italiano*. Torino, 1970; Vivanti C. *La storia politica e sociale. Dall'avvento delle signorie all'Italia spagnola. Storia d'Italia. Dalla caduta dell'Impero Romano al secondo XVIII*. Cura di R. Romano, C. Vivanti. Vol. 2. Torino, 1974; Setton K. M. *The Papacy and Levant (1204–1571)*. London, 1984; Kamen H. *Felipe de España. Siglo XXI de España Editores*. Madrid, 1997. P. 232–249; De Cadenas y Vicent V. *Caminos y derroteros que recarrió el emperador Carlos V: noticias fundamentales para su historia*. Madrid, 1999; Knecht P. J. *The rise and fail of Renaissance France, 1483–1610*. New York, 2001. P. 135–155; Бродель Ф. *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II*. Москва, 2002; Robertson W. *Histori of the Reign of Charles the Fifth*. New York, 2004; Gamrath H. *Farnese: pomp, power and politics in Renaissance Italy*. London, 2007.

Войтович Леонтій. ІТАЛІЙСЬКІ ВІЙНИ КІНЦЯ XV – XVI СТОЛІТТЯ – ВАЖЛИВИЙ ЕТАП ЕВОЛЮЦІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ.

Стаття присвячена Італійським війнам, які тривали з незначними перервами протягом 1494–1559 рр., втягнувши окрім всіх італійських держав, Францію, Іспанію та Священну Римську імперію. Протягом цього періоду в численних битвах і кампаніях остаточно відійшли залишки старих феодальних армій і завершився перехід до професійних найманих армій. Також завершилася гегемонія швейцарської піхоти і її щільних бойових порядків, які не витримували вогню аркебузирів та артилерії. Італійські війни знаменували повне торжество вогнепальної зброї, яка виграла конкуренцію з арбалетами та довгими англійськими луками.

Ключові слова: Італійські війни, швейцарська піхота, іспанська піхота, артилерія, аркебузири.

Leontiy Voitovych. ITALIAN WARS OF END OF 15–15 TH CENTURY – IMPORTANT STAGE OF EVOLUTION OF MILITARY BUSINESS.

The article is sanctified to Italian wars that lasted with insignificant interruptions during 1494–1559, pulling in except all Italian states, France, Spain AND Sacred Roman empire. During this period in numerous battles and campaigns finally bets and pieces of old feudal armies stepped back and passing came to an end to the professional hired armies. Also hegemony of the Swiss infantry came to an end and her dense battle-orders that did not maintain the fire of arkebuzires and artillery. Italian wars signified the complete triumph of shooting-iron that won a competition with arbalests and long english meadows.

Keywords: Italian wars, Swiss infantry, Spanish infantry, artillery, arkebuzires.

Renata GAŁAJ-DEMPNIAK

MĘCZYŻNA W OBOZIE W XVI i XVII W. – NA PRZYKŁADZIE SZLACHTY I RZECZYPOSPOLITEJ

Wojna jest zjawiskiem, które powodowało, że w Europie wielu mężczyzn spędzało nie tylko dni i tygodnie, ale całe lata w obozie. Życie obozowe kształtowało postawy i charaktery mężczyzn, nie zawsze w sposób akceptowany przez społeczeństwo. Niedobory w skarbcu tych, którzy wystawiali armię powodowały, że mężczyźni aby przetrwać bez regularnego żołdu, posuwali się do zachowań agresywnych, pozbawionych empatii. Co więcej w wielu armiach- w tym szwedzkiej, niekiedy w armii Rzeczypospolitej nie tylko akceptowano, ale nawet popierano zapobiegliwość mężczyzn w zdobywaniu np. pożywienia przez rek wizycję, o ile odbywało się to kosztem wroga. Spotykamy się ze zjawiskiem cichego przyzwolenia na łamanie prawa, co po latach wojny trudno było wykorzenić u części byłych wojskowych także w życiu cywilnym.

Jakie problemy występowały w życiu obozowym najczęściej?

Wydaje się że zdrowotne. Problematyka choroby i śmierci, jest zjawiskiem występującym w literaturze okresu staropolskiego. Przez chorobę rozumie taki stan organizmu autora tekstu albo zjawisko obserwowane przez piszącego, który powodował konsekwencje w postaci utrudnienia życia codziennego lub wyłączenia z niego osoby zainteresowanej¹. Autorami wykorzystanych w pracy tekstów byli przede wszystkim szlachcice, rzadziej mieszczanie chwytający za pióro². Ich twórcy należeli do osób na tyle zamożnych, że mogli pozwolić sobie na wynajęcie lekarza, dobre odżywianie i utrzymywanie organizmu w należytej formie. Memuary szlacheckie kryją najcenniejsze informacje z zakresu okoliczności dojścia do zachorowania, przebiegu choroby, rokowań dla zdrowia oraz przemyśleń piszącego. Większość pamiętnikarzy ogranicza się do stwierdzenia faktu np. zachorowałem bardzo szkodliwie, zostałem raniony szkodliwie lub nieszkodliwie, powróciłem zdrowo, dojechałem zdrowo, choro przyjechałem, wróciłem bardzo choro, zastałem zdrowo³. Jest to świadectwo stanu ich zdrowia, na który składało się wiele okoliczności związanych z prowadzonym trybem życia w danym czasie. Niekiedy pamiętnikarze informują jedynie o krótkotrwałej (1-2 dni) niedyspozycji, bez podania jej objawów czy przyczyn. Z kontekstu można wnosić,

¹ Z. Kuchowicz, *Wpływ odżywiania na stan zdrowotny społeczeństwa polskiego w XVII w.*, Łódź 1966. *Idem*, *Spoleczne konsekwencje postępującej degeneracji możnowładztwa polskiego w XVII-XVIII w.*, KH, t. 76, z.1 (1969). *Idem*, *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII w.*, Łódź 1972.

² K. Ogier, *Dziennik podróży do Polski*, cz.2, Gdańsk 1953, s. 41, 77, 105. J.Ch. Pasek, *Pamiętniki*, Warszawa 1987, s.40, 41. J. Kochanowski, *Dzieła polskie*, Warszawa 1976, t.1, *O żywocie ludzkim*, s. 131; *Na zdrowie*, s. 202, *Wczora pił z nami, a dziś go chowamy...*s. 32, s. 138.

³ M. Ścibor Marchocki, *Historia moskiewskiej wojny prawdziwa...*, [w] *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie 1610-1612*, wybór i oprac. M. Kubala, T. Ściężor, Kraków 2005, s. 41, 49. J. P. Sapieha, *Dzieje Marsa krwawego...*, [w] *Ibidem*, s. 242. Z. Ossołiński, *Pamiętnik*, Warszawa 1983, s. 51.

że chodzi o dolegliwości przewodu pokarmowego (niestrawności) i bóle⁴. Szczególnie ciekawy wydaje się pamiętnik Aleksandra Skorobohatego. Zapisy uczynione przez autora dają bowiem wyobrażenie o zdrowiu przeciętnego szlachcica i o czynnikach, które warunkowały pogarszanie się jakości życia aktywnego mężczyzny⁵. Uzupełniają wiedzę na temat życia obozowego utwory poetyckie, zwłaszcza te które wyszły spod pióra Jana Kochanowskiego i Wacława Potockiego. Obaj poeci poruszają szerokie spectrum tematyki zagadnień związanych z funkcjonowaniem ludzkiego organizmu, a ich obserwacje uznać należy za wyjątkowo trafne i potwierdzone przez materiały z epoki i opracowania⁶. Prace poetyckie poświęcone zdrowiu i konsekwencjom jego braku, dotyczą także problematyki, o której pamiętnikarze na ogół milczą – chorób wenerycznych oraz społecznych i ekonomicznych skutków pijaństwa⁷. Powszechna była w omawianym okresie świadomość kruchości ludzkiego życia i ulotności zdrowia. Prace moralizatorskie wychodzące spod pióra pisarzy politycznych stanowią materiał porównawczy dla treści występujących w interesującym mnie rodzaju źródeł. Warunki życia, epidemie, wady wrodzone, odniesione rany i kontuzje oraz wszelkie powikłania wynikające ze stanu osłabienia organizmu oraz poziomu wiedzy medycznej determinowały poziom komfortu życia ówczesnych mężczyzn.

Ówczesna medycyna nie zawsze mogła sprostać potrzebom. Brakowało leków, które skutecznie leczyły by dolegliwości czy ostry ból. Niektóre lekarstwa budziły wątpliwości nawet wśród lekarzy⁸. Czasami podaniu „cudownych” lub „modnych” środków przypisywano zgony lub pogorszenie się stanu zdrowia pacjentów. Propaganda szeptana o cudownych efektach osiąganych dzięki określonym terapiom stanowiła siłę napędową oferowanych metod i leków, zastępując to co obecnie nazywamy reklamą. Dużo problemów nastęrczało zdiagnozowanie przypadłości, co stanowiło podstawę podjęcia właściwego leczenia. Lekarze mieli tego świadomość. Większość autorów pamiętników, wspomina przy różnych okazjach o bezradności lekarzy w obliczu choroby, której nie potrafili rozpoznać lub skutecznie zwalczać⁹. W obozie żołnierze starali się unikać wysokich wydatków na leczenie, uciekając się do sprawdzonych środków domowych. Nie zawsze lekarz był w obozie, niekiedy jego pobyt wiązał się w wynajęciem go przez dowódcę, ale nie leczył on wszystkich. Tylko osoby liczące się spośród towarzystwa, lub te za którymi się wstawiono otrzymywały taką

⁴ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, Warszawa 1980, t. 1., s. 300; t.3, s. 389.

⁵ A. D. Skorobohaty, *Diariusz*, Warszawa 2000. Zob. też. *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630-1707)*, red. A. Rachuba, Warszawa 2003; M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679)*, wyd. J. Dzięgielewski, Warszawa 2000.

⁶ J. Kochanowski, *Dzieła polskie*, t.1, *O żywocie ludzkim*, s. 131; *Na zdrowie*, s. 202. W. Potocki, *Dzieła*, Warszawa 1987, t.2, *Na doktory prawdziwa*, s. 113; *Szydło na motowidła*, s. 321; *Doktor z kata*, s. 435.

⁷ W. Potocki, *Dzieła*, Warszawa 1987, t.1, 2.

⁸ A. S. Radziwiłł wspomina np. o miodzie z różą, który leczono Zygmunta III. Przyniósł on chwilową poprawę, a następnego dnia król został częściowo sparaliżowany. Za, A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t.1, s. 107. M. VorbekLettow, *Skarbnica pamięci różnych spraw domowych jak i potocznych przypomnienia godnych i potrzebnych opisanie zachowująca...*, Wrocław 1986, s. 151. W. Potocki, *Dzieła*, t.1, *Jaka woda najlepsza*, s. 208; *Roztworzone wino wodą ale nie w Galilejek*, s. 217; *Na wodę egierską* [Mci Pana Starosty Kowalskiego], s. 416. Zob. też B. Sejda, *Dzieje medycyny w zarysie*, Warszawa 1962. M. Łyskanski, *Medycyna polska w dobie baroku*, w: *Medycyna-Dydaktyka-Wychowanie*, t. 30 (1980), z.3-4, s. 48-64. W. Piotrowski, *Chirurgia polska w okresie kontrreformacji*, w: *Polski Merkuriusz lekarski*, t.5 (1998), z. 26, s. 104-106. M. Horn, *Medycy nadworni władców polsko-litewskich w latach 1506-1572*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, z.1 (1989), s. 3-23.

⁹ W. Potocki, *Dzieła*, t. 3, *Mizernie żyje kto wedle doktora żyje*, s. 52.

pomoc. Reszta musiała radzić sobie sama, liczyć na kolegów i służbę. Lekarz, zwłaszcza w trakcie kampanii nie był w stanie, przy najszczerzych chęciach pomóc wszystkim potrzebującym, było ich zbyt wielu.

Nawet osoby zamożne uciekały się najczęściej do tradycyjnych „sprawdzonych metod” leczenia wszystkich przypadłości, czego przykładem może być kanclerz wielki litewski A.S. Radziwiłł. Parokrotnie pisał w memuarach, że kazał sobie puszczać zepsutą krew, wyraźnie zaznaczając że inicjatywa wyszła od niego¹⁰. Każdy po trosze musiał znać proste sposoby zwalczania najbardziej pospolitych dolegliwości wynikających z: wyziębienia organizmu, przegrzania organizmu, przeziębienia się, zranienia, dolegliwości jelitowych. Sięgano wówczas do powszechnie znanych środków: np. miód czy wino z goździkami i imbirem¹¹ na przeziębienie, piwo z miodem, a nawet z jajkiem. Herbata z lipy, malin, lawendy- suszonych. Na nerki- liście brzozy, na wątrobę wyciągi z ziela dziurawca. Jagody na problemy z jelitami, alkohol na problem z żołądkiem i infekcję. Na zranienia chleb zagnieciony z pajęczyną, miód, babka lancetowata, na owrzodzenia np. podbiał. Ceniono rozmaryn zarówno jako przyprawę, jak i zioło¹². Korzeń rozmarynu zmieszany z miodem miał wyleczyć wszystkie rany z owrzodzeniami, natomiast ugotowany w winie był lekarstwem na ukąszenia jadowitych węży. Sok rozmarynowy z miodem miał posiadać uzdrawiający wpływ na wzrok. Inny autor popularnego podręcznika zapewniał, że rozmaryn jest niezastąpiony w leczeniu bólu zębów¹³. Rozmaryn wykorzystywano również jako lek napotny przy inhalacjach. W Herbarzu Polskim wydanym w 1595 r. w Krakowie przez Marcina z Urzędowa spotykamy zapis mówiący, że rozmaryn był remedium na każde bóle wewnętrzne¹⁴. Zalecał gotowanie zioła w winie z kminem lub anyżem, i picie wywaru rankiem. W przypadku wszelkiego rodzaju zatruc polecano w XVIII-wiecznych kalendarzach mieszanie piołunu z alkoholem. Tak powstała mikstura miała wywoływać torsje oczyszczające organizm. Mężczyźni, o czym piszą sami powodowali wymioty, aby wydalili nadmiar pochłoniętego jedzenia i wypitego alkoholu. Był to powszechnie znany sposób. Wino reńskie z jagodami uchodziło za doskonałe antidotum na puchlinę¹⁵, z którą borykało się wielu mężczyzn.

Zapobiegliwy ziemianin miał przy sobie również specyfiki pochodzenia zwierzęcego np. sadło z bobra¹⁶. Skóra wyprawiona i noszona jako czapka miała poprawiać pamięć,

¹⁰ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 1., s. 377.

¹¹ Tak postępował Pasek, kiedy zmókł czy przemarzł. Miały one właściwości bakteriobójcze i rozgrzewające (J. Ch. Pasek, *Pamiętniki*, s. 26). Leczone się wodami z cieplic, słodkimi wodami, stawianiem baniek, pomarańczami i cytrynami pomieszanych z winem reńskim (A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 2, s. 104, 246). Przystawianiem pijawek (A. Matuszewski, *Leki i sposoby naturalne stosowane przy zapobieganiu epidemiom w XVI-XVII wieku (Maciej z Miechowa, Stefan Falimirz, Franciszek Paweł Lubiecki)*, w: *Kwartalnik Historii Nauki*, t.38 (1993), z. 4).

¹² Stefan Falimirz, *O ziołach i o mocy ich*, Drukarnia F. Ungler, Kraków 1534.

¹³ *Compendium medicum auctum. To iest krótkie zebranie y opisanie chorób, ich różności, przyczyn, znaków sposobów do leczenia. Także różnych sposobów robienia wódek, oleyków ... na siedem traktatów rozdzielone ... Z przydatkiem osobliwych chorób, tak męskich, jako i białogłowskich, y dziecinnych. Dla większej wygody przedrukowane*, wyd. Rudolf Pollacz, w Drukarni Jasney Gory Częstochowskiej, Częstochowa 1725.

¹⁴ Marcin z Urzędowa, *Herbarz Polski to iest o przyrodzeniu ziół y drzew rozmaitych y innych rzeczy do lekarstw należących*, *Księgi Dwoie...*, Drukarnia Łazarzowa, Kraków 1595.

¹⁵ Nadmierne gromadzenie się wody, spowodowane różnymi chorobami- np. nerek, serca.

¹⁶ Jakub Kazimierz Haur, *Oekonomikaziemianska generalna Punktámi Pártikulárnemi, Interrogatoryámi Gospodárskiemu, Praktyká Miešięczną, Model luszámiaobo Tabulámi Arithmetycznemi objašniona. Pánom Dźiedzicznym, Arendarzom, Oekonomom, Attendętom, Urzędnikom, Pisárzom Prowentowym*

użyć w podagrze, przyłożona do bolącego miejsca. A podagra była zmorą ówczesnych mężczyzn. Wysuszonej wydzieliny narządów rozrodczych samców, tzw. castoreum, używano do leczenia chorób uszu, bóle głowy, zębów, wątroby, wygładzania blizn po ranach, melancholii (smutku), bezsenności i słabego wzroku. Bobrowe sadło miało leczyć wszelkie odniesione rany, naderwane żyły, ścięgna w okolicy nadgarstka. Także niedźwiedź dostarczał składników lekarstw. Sadło niedźwiedzia w powszechnym mniemaniu goiło rany, przepukliny oraz zmiany skórne. Wykorzystywano je jako środek poprawiający pamięć. Żółć tego zwierzęcia miała koić paraliż, a zmieszana z miodem leczyć suchoty. Sierścią okadzano chorych, a spopieloną łykano na obniżenie wysokiej temperatury. Do „lekarstw” szlachta zaliczała także produkowane we dworach nalewki. „Na przeziębienie zalecano łajno wieprza wymieszać z piwem zaprawiwszy to pieprzem, miodem i szafranem, dla mężczyzn, dla kobiet zaś odpowiednio piwo należało mieszać z łajnem świni. Innym wariantem cudownego remedium było piwo z łajnem szczura lub wróbla. Piwo nawet bez dodatku rzezonego łajna stanowiło doskonale lekarstwo na ból głowy – jeśli dodało się do niego odrobinę szałwi. Jeśli zmieszano je zaś z rozmarynem, pomocne miało być na serce”¹⁷. U Jakuba Kazimierza Haura znajduje się przepis na porost włosów. Wystarczyło wódkę lub piwo z mysim łajnem i taką miksturę nałożyć na łysinę, a włosy miały odrosnąć. Niejeden kawaler z powodu łysin miał kompleksy, o czym świadczą utwory moralizatorskie. Czy leczono kompleksy także w obozie? Trudno orzec, ale ze składnikami mikstury nie było problemów. Jędrzej Kitowicz opisywał trunki, zwłaszcza jeden rodzaj piwa- „grodziskie zaś słynęło coraz bardziej po Wielkiej Polsce, tak iż szlachcic tam, który nie miał w swoim domu piwa grodziskiego, poczytany był za mizeraka albo za kutwę. Tej estymacji przyczynili mu wiele doktorowie, przyznając mu cnotę wód mineralnych. Jest to piwo cienkie i smakowite, głowy nie zawracające; doktorowie we wszystkich chorobach, w których zabraniają wszelkich trunków pacjentom, grodziskie piwo pić pozwalają, owszem w pewnych chorobach pić go każą”¹⁸. Alkohol pomagał trawić, ale nie kiedy stosowano go na wzór wielu szlacheckich domów, kiedy mieszano wódkę z winem (wino wymieszane z wódką nazywano enema) i taką miksturę zapijano dla orzeźwienia piwem. Skutki były dość tragiczne, powodowały od rana upojenie alkoholowe. Mikstura ta miała pomagać leczyć kolki¹⁹. Samą gorzałkę z przyprawami uważał za doskonały lek. Ludwik Perzyna. W XVIII w. czerwone wina francuskie, zwłaszcza z rejonu Bordeaux, uznawane były za remedium na problemy żołądkowe. Wino miało wzmacniać żołądek. Doceniano również zalety win reńskich, używanych do produkcji leczniczych mikstur.

Należy pamiętać, że miejsce stacjonowania to także specyficzna flora i fauna nie zawsze można było znaleźć w okolicy niezbędne „naturalne” składniki lekarstwa. Wówczas trzeba je było zakupić, albo nabyć gotową proponowaną mieszankę ufając że zadziała. Wiele z tych roślin w formie suszu zabierano z domu, a w porze letniej były one na ogół dostępne w okolicy. Najważniejsze było niedopuszczenie do rozwoju choroby, zakażenia czy wykrwawienia się. Pamiętnikarze wśród przyczyn zgonów

y wszystkim wpospolitość i Dobrzyemskich Dozorcom pożyteczna i potrzebna w którejznayduią się [...]. W Drukarni Dźiedz : Krzysztofa Schedla J.K.M. Typogr; Nakładem GerzegoSchedla, Kraków 1675. Jakub Kazimierz Haur , *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów OekonomiemyZiemianskiej...*, W Drukarni Mikołaja Alexandra Schedla, Kraków 1693.

¹⁷ D. Lewandowska, *Trunki jako lekarstwa*, http://www.wilanow-palac.pl/trunki_jako_lekarstwa.html.

¹⁸ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1983, O trunkach, s. 244.

¹⁹ *Compendium medicum auctum...*].

wymieniają często brak fachowej siły medycznej, która mogłaby pomóc nie tylko zabiegiem, ale i radą co do zasad postępowania w chorobie. Fakt posiadania gotówki miał drugorzędne znaczenie, kiedy nie było kogo zaciągnąć do opieki nad chorym. Brak skutecznych, szybko działających lekarstw wpływał na jakość życia człowieka, długość rekonwalescencji i częstotliwość nawrotów choroby²⁰. Stawał się przyczyną wprowadzania ograniczeń w życie mężczyzny a w skrajnych przypadkach odsuwał go od służby wojskowej na zawsze. Z konieczności ignorowano przypadłości tak długo, jak było to możliwe. Nieznośny ból i gorączka, utrata sił witalnych z czasem brały jednak górę, zwłaszcza w okresie intensywnych walk. W przypadku wystąpienia dolegliwości u monarchy czy głównodowodzących, choroba wywoływała stan niepokoju w państwie, w armii, przekładała się na działania zbrojne²¹. Mogła stać się przyczyną katastrofy wojennej i zawieruchy wewnątrz kraju. Monarchów i urzędników leczyli najlepsi medycy, wypożyczani sobie przez koronowane głowy i magnatów. Przykładem może służyć zły stan zdrowia Jana III Sobieskiego, za którym krył się odwrót z Mołdawii i de facto klęska całej długo przygotowywanej kampanii. W obozie wśród często wymienianych przyczyn chorób i zgonów były epidemie (powietrze). Pamiętniki uzmysławiają czytelnikowi strach i samotność człowieka w obliczu śmierci która przychodziła zniemacka. Przypisywano jej szybkie postępy aurze zwłaszcza: deszczowi, wilgoci, nagłemu ochłodzeniu lub ociepleniu się. Nadziei na zahamowanie moru upatrywano w skrajnych temperaturach- bardzo wysokich lub bardzo niskich. Szczególnie trudno było zapobiec jej w obozie żołnierskim, pierwsze ofiary sygnalizowały pojawienie się problemu, ale nikt nie znał jego zakresu. Mała powierzchnia, duże zagęszczenie, złe warunki sanitarne sprzyjały szybkiemu rozprzestrzenianiu się wirusów i bakterii. Ci, którzy przeżyli śmierć towarzyszy i sami nie ulegli zakażeniu uznawali taki fakt za cud, za który należało dziękować Bogu. Krewni, oddani przyjaciele, czasem patronowie starali się pomóc osobie zarażonej. Działaniom ich jednak stale towarzyszył lęk przed zainfekowaniem. Zdarzało się pozostawiać beznadziejnie chorych, nie potrafiąc dać im ratunku. Przy odrobinie szczęścia wynajmowano im opiekę w miejscu zachorowania, w którym pozostawali do czasu wyzdrowienia lub zgonu²².

Do „przypisanych” żołnierskiej służbie chorób należały rany i kontuzje. Źródła dają nam wyobrażenie o skali zjawiska i jego konsekwencjach. Pośród ran szczególnie licznie wymieniane są rany cięte, klute i postrzałowe, co wiąże się z rozwojem techniki wojskowej. Drobniejsze rany potrafiło dosyć skutecznie leczyć. Rany głębokie, tłuczone, szarpane mogły uczynić z mężczyzny człowieka niezdolnego do normalnego życia. Przy nich liczy się udzielenie szybkiej i co ważniejsze skutecznej pomocy rannemu. Przed zakończeniem potyczki na ogół było to niemożliwe, chociaż posiadamy ryciny z epoki pokazujące zabiegi przeprowadzane na polu walki w prowizorycznych warunkach (armie

²⁰ W. Potocki, *Dzieła*, t.1, *Jaka woda najlepsza*, s. 208; *Roztworzone wino wodą ale nie w Galilejek*, s. 217.

²¹ M. Vorbek Lettow, *Skarbnica pamięci różnych spraw domowych...*, s. 151. A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 1., s. 412; t.2, s. 216. W. Potocki, *Dzieła*, t.2, *Niepewny pacjent*, s. 171.

²² J. Ch. Pasek, *Pamiętniki*, s. 40, 42. S. Ilnicki, *Zagadnienia medyczne w „Księgach Hetmańskich” Stanisława Sarnickiego*, *Lekarz Wojskowy*, t.72 (1996), z.1-2, s. 106-112. T. Marcinkowski, *Opieka medyczna w czasie wyprawy wiedeńskiej Jana III Sobieskiego...-w trzecieście rocznicę śmierci wielkiego króla*, Goleniów 1996. M. Plewczyński, *Pierwsi lekarze wojskowi Warmii koronnej XVI w.*, w: *Klinika*, t.1 (1992), z.2-3. B. Radziwiłł, *Autobiografia*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1979. *Dyariusz Samuela Maskiewicza...*, ..., [w] *Moskwa w rękach Polaków...*, s. 170. A. Skorobohaty, *Diariusz*, s. 68, 90. L. Podhorodecki, *Stefen Czarniecki*, Warszawa 1998, passim.

państw zachodniej Europy). Artykuły hetmańskie zalecały zbieranie poszkodowanych i odprowadzanie ich na tyły, aby widokiem nie trwożyli serc żołnierzy idących do ataku. Rozumiano efekt psychologiczny wywoływany przez widok zmasakrowanych ciał, który mógł wzbudzić lęk i asekuracyjne zachowania. Oczywiście zdawano sobie sprawę, że gdyby na tej podstawie wzbudzić gniew i chęć odwetu, można by wzniecić niezwykle silny zapal bojowy. Ale jak pisał Wacław Potocki, mężczyzna jest szybki w decyzji i odważny do pierwszej rany, potem dobrze się zastanawia co ma zrobić- bo rana i ból wzbudzają lęk i zahamowania. Doznana przy zranieniu trauma pozostaje na zawsze. Zazwyczaj pierwsza pomoc nadchodziła dopiero w momencie wygasania działań, kiedy można było bezpiecznie podejść do rannego bez konieczności zwracania uwagi na przeciwnika, czy strzały. Najszybciej pomoc otrzymywano od własnych pocztowych, przyjaciół lub medyka, którego na kampanie brał hetman albo dowódca. O lekarzy było jednak trudno i jak można wnosić z treści pamiętników nie zawsze byli obecni w obozie. Zapisy o tym, że hetman przysłał cyrulika należy interpretować w ten sposób, że tylko osoby najbardziej liczące się w towarzystwie, w razie dużej liczby rannych otrzymywały zaopatrzenie medyczne. Reszta musiała polegać na pomocy kolegów i służby, zwłaszcza tej która zajmowała się zwierzętami. Opiekunowie zwierząt z konieczności znali się na opatrywaniu ran i nastawianiu kończyn. Niekiedy konkretną pomoc lekarską ranni otrzymywali dopiero po dotarciu do grodu. W mieście łatwiej było o praktykujących medyków, albo możliwych przyjaciół mających cyrulika na usługach. Wielu taką podróż przypłacało życiem, ale nie mieli alternatywy. Leczenie w grodzie było kosztowne. W XVI i XVII wieku na zachodzie Europy powoływanie miejskich lekarzy dla dużych ośrodków stało się to normalną praktyką. W miastach zaczęły powstawać kolegia medyczne, nadzorujące parce lekarzy, chirurgów i aptekarzy²³. W miastach Rzeczypospolitej też pojawili się miejscy lekarze. Istniała też alternatywa dla praktyki lekarskiej-Zakon Szpitalny św. Jana Bożego, sprowadzony do Polski w 1609 r. Bracia prowadzili szpitale, w których leczono głównie najuboższych mieszkańców miast. Niekiedy przyjmowano w nich żołnierzy. Zakon miał jednak ograniczone oddziaływanie, na co wpływała ilość istniejących domów zakonnych. Transport rannych organizowali niekiedy hetmani i dowódcy (np. karety, wozy, łodzie). W większości przypadków spadał on jednak na barki samych poszkodowanych i ich przyjaciół²⁴.

Służba obozowa związana była z wielomakontuzjami, które niekiedy do końca życia doskwierały tym, którzy je odnieśli. Do drastycznych przypadków należy zaliczyć: wystrzelane zęby, odstrzelone ręce czy ramiona, postrzały w bok, w kolana, wystrzelone lub wybite oko. Istnieje ilustracja pokazująca pacjenta posadzonego pod drzewem i przywiązanego w paru miejscach do jego pnia (żeby nie było przemieszczeń) a medyk kleszczami wyciągał drzewce. Taki zabieg był bolesny i trudny. Nie wiemy ilu przeżywało takie postrzały. Jeżeli przeżyli, do końca życia mieli ograniczone pole widzenia. Zabiegi raczej nie były wykonywane pod znieczuleniem. Czasami podawano wódkę, nie cucono osoby która straciła przytomność. Przeciwbólowo działa opium, które można było dostać przynajmniej w niektórych aptekach w Rzeczypospolitej. Nie wynika jednak ze źródeł, aby było w tym celu stosowane. Było też drogie, bo sok stanowił import²⁵. Zęby potrzebne były do gryzienia, bez nich pokarm nie był przygotowany

²³ Zob. *Zasłużeni dla medycyny*, red. Janusz H. Skalski, Ryszard W. Gryglewski, Poznań 2009.

²⁴ Patrz przyp.22.

²⁵ Np. Apteka „Pod Murzyną”, Kraków 1604 r., *Aquae, confectiones, pilulae, sirupi i herbae...*, czyli co można było nabyć w dawnej aptece, Wojciech Roeske Źródło: Kwartalnik Historii Kultury Ma-

do przyswojenia. Wiemy, że osoby bezzębne dręczone były przez choroby przewodu pokarmowego, miały śmierzący oddech i uznawane były za nieatrakcyjne. Nie wiemy jednak jak długo żyły po odniesieniu takiej kontuzji, bo nie ma o tym wzmianek. Obrażenia czaszki powodowały zawroty głowy, bóle, czasową głuchotę a nawet przytępienie słuchu na stałe. Takiego losu doświadczyłnp. książę Bogusław Radziwiłł. Towarzyszące temu osłabienie przykuło go do łóżka na kilka miesięcy²⁶. Jeszcze w XIX wieku przy zabiegu trepanacji czaszki, który znano w omawianej epoce, śmiertelność wynosiła prawie 100%, więc tym bardziej w okresie wcześniejszym unikano tego typu zabiegów²⁷. Szczególnie ciężkie rany postrzałowe i cięte pociągały amputacje. Książę Konstanty Ostrogski zmarł od ran, które otworzyły się kiedy tańczył na własnym weselu, co doprowadziło do krwotoku. Nie był jedyną, ale za to najbardziej znaną postacią sceny politycznej, która od ran wojennych poniosła śmierć wiele miesięcy po powrocie z obozu. Ran jak wynika z tego typu opisów nie zszywano, ale okładano i krępowano, aby zrosły się brzegi. W połowie XVI w. francuski chirurg wojskowy Ambroży Paré przywrócił pamięć o technice zszywania naczyń krwionośnych, ale nauka była w powijakach, a do ziem I Rzeczypospolitej nie zdołała szerzej dotrzeć w tym czasie praktyka w zszywaniu trudnych ran²⁸. Mocno krwawiące miejsca przypalano, albo dezynfekowano ciepłym olejem. Od końca XV stulecia dobry medyk potrafił wykonać na zakończeniu amputowanej kończyny kieszonkę ze skóry. W 1674 r. w Europie Zachodniej przypomniano sobie o opasce uciskowej, którą w zabiegach chirurgicznych stosować zaczęto na szeroką skalę. Rodzi się pytanie, czy potrafiono odpowiedzieć na pytanie, jak długo poszkodowanemu można ją stosować, aby nie wywołać martwicy tkanek. Dopiero w XVIII w. Francuz Jean Louis Petit skonstruował urządzenie ze śrubą, której dokręcanie ścisnęło kończynę, dzięki czemu zwiększono bezpieczeństwo wykonywanych zabiegów. Przy postrzale w klatkę piersiową i problemami z sercem, dla usunięcia wysięku w worku osierdziowym w przebiegu procesów zapalnych czy urazie, stosowano w połowie XVIII w. nakłucie osierdzia. Nakłucie osierdzia stosował jako pierwszy Jean Baptiste Sénac. W Rzeczypospolitej, świadomość postępu w medycynie istniała, ale rodzi się pytanie, na ile stosowano nowinki w praktyce, zwłaszcza obozowej. Ponadto wydaje się, że rzadko stosowano je bezpośrednio w obozie ze względu na warunki.

Pamiętniki dostarczają jedynie nielicznych i enigmatycznych informacji o przebiegu leczenia i rekonwalescencji. Wyjęcie kuli nastęczało w tamtych czasach wielu problemów. Niektóre pociski pozostawały w ciele do końca życia. Najciekawszych

terialnej 1969/1, http://www.wilanow-palac.pl/aquae_confectiones_pilulae_sirupi_i_herbae_czyli_co_mozna_bylo_nabyc_w_dawnej_aptece.html.

²⁶ B. Radziwiłł, *Autobiografia*, s. 140, 143.

²⁷ M.Landau, *Historia medycyny: chirurdzy w czarnych fartuchach*, <http://www.focus.pl/sekrety-nauki/historia-medycyny-chirurdzy-w-czarnych-fartuchach-10299?strona=2>. H. Brunschwig, *Das buch der chirurgie: hantwirckung der wundarztzny*, Strasbourg 1513,

²⁸ Zastosował do tego swój wynalazek zwany „bec de corbin” (dziób wrony), prototyp używanych dzisiaj kleszczy hemostatycznych, którymi zaciska się naczynia krwionośne podczas operacji. Zaobserwował też, że rany pooperacyjne goją się szybciej posmarowane mieszaniną żółtka jaja, olejku różanego i terpentyny niż po dezynfekcji wrzącym olejem, nie wspominając o mniejszej śmiertelności pacjentów na skutek szoku po takim zabiegu. M.Landau, *Historia medycyny: chirurdzy w czarnych fartuchach...*; W.B. Hamby, *AmbroiseParé, Surgeon of the Renaissance*, St. Louis: W.H. Green 1967. A.Paré, *Lesoeuvres de M. AmbroiseParéconseiller, et premier chirurgiendu Roy avecdesfigures&portraictstant de l'Anatomieque des instruments de Chirurgie, & de plusieursMonstres*, Paris 1575, druk: Gabriel Buon.

informacji dostarcza pamiętnik Aleksandra Skorobohatego, kilkakrotnie rannego w trakcie pobytu w obozie. 19 lipca 1658 r. pod Glinianami autor pamiętnika został trafiony 2 pociskami. W obozie został opatrzony, a brat odwiózł go do Lwowa, gdzie dwa dni później kulę jedną jak pisze: wyrżnięto, a druga została we mnie²⁹. Autor memuarów zapisał, że niewiele dzieliło go wówczas od śmierci. Pytanie, dlaczego nie był operowany bezpośrednio po przybyciu do miasta pozostaje bez odpowiedzi. Trzy lata później (7 XI 1661 r.) otrzymał 2 kolejne postrzały: pierwszy w pól przez rękę a drugi w plecy. Obie kule tym razem usunięto. Spod Kuszlik, gdzie stoczono potyczkę, rannych transportowano Dźwiną do Dżisny. Podróż łodzią trwała 11 dni, wielu jej nie przeżyło. Dowódca Skorobohatego był człowiekiem zapobiegliwym, jego chorągiew zabrała własny strug na potrzeby rannych. Nie była to jednak powszechna praktyka. Od tej bitwy pamiętnikarz nie domagał. W sierpniu 1664 roku wcześniej otrzymane rany postrzałowe otworzyły się powodując przewlekłą chorobę, uniemożliwiającą Skorobohatemu służbę w szeregach zbrojnych. Mężczyzna nie poruszał się o własnych siłach. Podróżował na noszach. Do służby powrócił dopiero w maju 1665 r. Cztery lata później 26 lipca 1669 r. został on trafiony pociskiem w kręgosłup. Kula przeszła ciało na wylot zatrzymując się w kaftanie. Pamiętnikarz nie wspomina o cierpieniu, ale musiało być źle skoro kolejny zapis pochodzi dopiero z 19 września tego roku. Charakter walk toczonych z Moskwą czy Tatarami powodował, że w XVII stuleciu nadal odnotowujemy rany zadane strzałami z luków. Takiego urazu doznał książę Rużyński, zraniony szkodliwie w pól pod pas...tak, że żelazie wskrosz przez krzyże z niego wyciągano³⁰. Rużyński do końca życia odczuwał skutki tego postrzału. Być może rana ta stała się przyczyną jego przedwczesnego zgonu. Upadek na uszkodzony bok, spowodował bowiem gorączkę i depresję (wg ówczesnej terminologii melancholię), o czym donosi Mikołaj Ścibor Marchocki³¹. Książę zmarł w obozie w niecały rok od chwili odniesienia rany. Mężczyźni w obozie narażeni byli na liczne rany cięte, zadawane głównie szablą. Spotyka się też wzmianki o ranach zadanych berdyszem, piką itp. Jedna potyczka mogła przynieść wielokrotne zranienie, takie przypadki nader często prowadziły do zgonu (na sztuki rozsiekany).

Liczną grupę dolegliwości obozowych stanowiły potłuczenia i złamania. Wymieniony wcześniej Aleksander Skorobohaty kilkakrotnie nabawił się podobnych kontuzji, ale dopiero z wiekiem stawały się one przyczyną poważniejszych cierpień. 7 XII 1683 r. pod Kamieńcem przewrócił się z koniem i zgruchotał prawą rękę³². Przez to znacząco podupadł na zdrowiu a lekarze, jak pisze, obawiali się o jego życie aż do końca stycznia 1684 r. Skorobohaty nie opuścił w tym czasie obozu i zapewne mocne osłabienie było przyczyną wypadku w dniu 8 II 1684 r. Uderzył się wówczas w lewą nogę rozcinając goleń aż do samej kości. 9 III wiedział już, że w skałeczenie wdała się gangrena. Medyk wyciął mięso, ratując nogę. To zmusiło go do porzucenia oddziału. Do maja Skorobohaty przebywał w domu. Wówczas, o kulach wyruszył do obozu, ale nie wziął udziału w kampanii. W 1685 r. nadal poruszał się o kulach bardzo mocno odczuwając urazy rąk i nóg³³. Do czynnej służby wrócił w 1686 r., ale trudy obozowe osłabiły siły vitalne starzejącego się pamiętnikarza do tego stopnia, że za radą lekarzy

²⁹ A. Skorobohaty, *Diariusz*, s. 68.

³⁰ M. Ścibor Marchocki, *Historia moskiewskiej wojny prawdziwa...*, [w] *Moskwa w rękach Polaków...*, s. 49.

³¹ *Ibidem*.

³² A. Skorobohaty, *Diariusz*, s. 137.

³³ *Ibidem*, s. 139.

zdecydował się pić dekokt³⁴. Specyfik ten przyniósł poprawę na tyle, że w 1689 r. autor wygrał pojedynek na szable, zadając przeciwnikowi cięcia w głowę, szyję i rękę. Wiek i lata w obozie nie pozostały bez wpływu na kondycję starzejącego się organizmu. Pod koniec 1689 r. autor ponownie podupadł na zdrowiu. Lekarze zastosowali upuszczanie krwi i nakazali długotrwały wypoczynek w łóżku. Tak działo się już do końca życia tego dzielnego człowieka, który nie zważając na cierpienie starał się ze wszystkich sił uczestniczyć w życiu politycznym i społecznym a także towarzyskim. Przechodzone w obozie infekcje i rany wywoływały u mężczyzn poważne następstwa. Niedoleczenie chorób i urazów z powodu braku pomocy medycznej, czy tzw. wojennej pory powracało w okresie późniejszym bólami i nawrotami dolegliwości. Bywało w podeszłych latach przyczyną nieopisanych cierpień.

Życie obozowe na ogół wiązało się z okresowym przeforsowaniem organizmu. Wycieńczeni mężczyźni stawali się podatni na infekcje wywołujące gorączki, choroby przewodu pokarmowego, osłabienie. W skrajnych wypadkach, nawet w przypadku młodych organizmów, dochodziło do zejść śmiertelnych. Śmiertelne żniwo zbierały choroby przewodu pokarmowego (dury, czerwonka bakteryjna). Dyzenteria dziesiątkowała siły zbrojne. Częstymi dolegliwościami były: kolki, bóle jelit i żołądka. Stanisław Kazanowski, którego dolegliwość Jerzy Ossoliński określił jako chorobę „bardzo plugawą i smrodliwą”, nabawił się jej w obozie. Ossoliński podziwiał żonę za lojalność i opiekę w chorobie nad mężem, kiedy otoczenie a nawet lekarze uciekali z powodu wydzielanego przez organizm zapachu. Powszechną chorobą była biegunka. Oddziały ulegały jej w obozie z powodu stanu sanitarnego. Największe żniwa zbierała w trakcie głodu, kiedy w ręce niedożywionych chorągwi wpadały nagle ukryte przez wroga zapasy, różnej jakości. Samuel Maskiewicz wspomina dzień, w którym żołnierzom udało się zdobyć kilka beczek kapusty. Rzucili się na nią wszyscy, po czym pochorowali się. W ekstremalnych warunkach dokonywano aktów kanibalizmu, co w kulturze europejskiej wydaje się nie do pomyślenia, a jednak miało miejsce. Józef Budziłło przytoczył wstrząsającą opowieść o tym, jak rodzina i towarzysze kłócili się o to, kto ma pierwszeństwo w zjedzeniu ciała. Sędziowie bali się rozstrzygać w takich sprawach. *Głód w obozie powodował, że umierający z jego przyczyny zimie pod sobą, ręce, nogi, ciało, jako mógł żarł..., albo ścierwem się posilać musiał*³⁵. Samobójstwo było potępiane przez Kościół, więc ludzie na ochotnika szli na mury, prosząc Boga by dosięgła ich kula wroga. W takiej sytuacji tragedią stawało się przeżycie ataku, bo oznaczało to dalsze cierpienie. Głód dotykał wszystkich, chociaż najbardziej szeregowych żołnierzy. Armia zimując w obozie w warunkach wojennych była dziesiątkowana. Wyjadano w okolicy zwierzęta dzikie, domowe, a nawet szczury, jeżeli udało się je złapać. Najbardziej dziesiątkował głód piechotę. Jeżeli obóz nie był w okrażeniu, żołnierze dezertowali, albo włóczyli się po okolicy dokonując rozbojów, rekwizycji, kradnąc. Bogusław Radziwiłł w swojej autobiografii opowiedział historię sieroty znalezionej przy trupie rodzica, na drodze. Chłopiec razem z psem pożywił się ścierwem. Książę kazał dzieciaka zabrać i nakarmić. Niestety wygłodzony a zapewne i zainfekowany organizm uległ i chłopiec zmarł. Żołnierze niekiedy zabierali rodzicom dzieci dla posługi, ale prawo surowo zabraniało tego, dziecko znalezione w czasie pożogi to co innego. Nie zawsze można było jednak trzymać je bez końca w obozie, przy najbliższej sposobności

³⁴ Wywar z ziół, stosunkowo drogi specyfik.

³⁵ J. Budziłło, *Historia Dmitra fałszywego...*, w: *Moskwa w rękach Polaków...*, s. 478, 504.

odsyłano je do domu, lub dawano na wychowanie. Choroby przewodu pokarmowego najczęściej wywoływane były przez niski stan higieny, o czym pamiętnikarze milczą, ale nie pominęli tej problematyki poeci i pisarze polityczni. Do ich przyczyn zaliczone zostały: ogólny brud, niedomyte naczynia, stara żywność, której nie chciano wyrzucać.

Zalegające trupy ludzi i zwierząt nie tylko cuchnęły, ale stawały się przyczyną epidemii. Produkty rozkładu ciał przedostawały się do wody. Niekiedy zainfekowane ciała celowo podrzucano pod umocnienia wroga, aby wywołać pomór³⁶. Na cierpienia fizyczne nakładał się stres pola walki, niewyspanie i zmęczenie organizmu chłodem i prowadzonymi pracami, a chwilach spokoju życia towarzyskiego. Bardzo osłabiała to siły witalne nawet młodych mężczyzn. Powodem zgonów na polu walki były nie tylko rany, ale i wszechogarniający strach. Traumatyczne przeżycia związane z problemami dnia codziennego, chorobą czy ze zgonem najbliższych- braci, towarzyszy- wprowadzały osoby, które dotknęły, w stan melancholii. W nim zaś nie bez racji upatrywano przyczyn dolegliwości zdrowotnych, a w skrajnych przypadkach śmierci.

Przyczyną wielu dolegliwości bywał nadużywany alkohol, nawet w obozie . Stan upojenia prowadził do morderstw, pojedynków, okaleczeń i potłuczeń, nasilenia się objawów przechodzonych chorób. Z obozowego pamiętnika Jana Piotra Sapięhy dowiadujemy się, że spadł po zakrapianym bankiecie z konia tłukąc się tak bardzo, że następnego dnia nie był w stanie wypełniać swoich obowiązków żołnierskich. Bogusław Radziwiłł wspominał niejakiego Żeromskiego, który dobrze pijany postanowił dać popis swoich umiejętności tanecznych. W trakcie płaśów rozciął nogę własną szablą. Picie i stan upojenia były powszechnie akceptowane, za pijaka jeśli pójść za pamiętnikami i poezją uchodził dopierokiedy człowiek awanturuje się, staje się agresywny, wymiotuje w towarzystwie. Duża ilość spożytych trunków była również przyczyną pogorszenia się zdrowia. Rzadko który pamiętnikarz wspomina, jak Albrycht Stanisław Radziwiłł *przebrałem miarę w piciu wina*³⁷. Interesujące jest przypisywanie torsji głównie podlej jakości wina, bez wnikania w ilości wytoczonego i spożytego trunku (np. W. Potocki, twierdzi że z tego powodu zwracał przez 3 dni po bankiecie). Większość szlachty tolerowała i uznawała kulturową rolę alkoholu. Doceniano właściwości lecznicze (bakteriobójcze) i rozgrzewające alkoholu. Uznawano jego zalety odprężające, kiedy człowiek nie pijany, ale rozluźniony i w dobrym nastroju udawał się na spoczynek a następnego dnia, dobrze wypoczęty gotów był do pracy .Problem ten nagminnie eksponowany jest dopiero w okresie schyłkowym XVI i w XVII stuleciu. Wiek XVI postrzega trunek jako nieodłączny element zabawy, prowadzący ewentualnie do nadwyrężenia mieszka. Zapraszanie do towarzystwa, picie z kimś świadczyło nie tylko o gościnności gospodarza, ale i o jego sympatii dla gościa i znajomości obyczajów. Używanie terminów: pijanica, wydmikufel, sączypiwo, lubihoryłka sugeruje jednak dostrzeżenie problemu nadmiernego spożywania trunków³⁸. Upojenie alkoholowe rzadko bywało przyczyną zgorzenia.

³⁶ Ibidem, s. 417.

³⁷ A.S Radziwiłł, *Pamiętnik*, t.1, s. 123. Zob. też J. Kochanowski, *Dzieła polskie*, t. 1, *O ślachcicu polskim*, s. 149. W. Potocki, *Dzieła*, t.1, *Zdrowie nie zdrowie*, s. 410; *Chmiel*, s. 415. B. Radziwiłł, *Autobiografia*, s. 149. J.Ch. Pasek, *Pamiętniki*, s. 195, 196.

³⁸ Określenia takie pojawiają się w publicystyce i utworach o zabarwieniu satyrycznym. W. Potocki, *Dzieła*, t.1, *Pijanicy*, s. 447. Posługują się nimi także propagandziści zachęcający do reform w armii w okresach mocnego niedoboru chętnych do służby.

Zimą we znaki dawały się odmrożenia. O takim przypadku wspomina uczestnik dymitriad Samuel Maskiewicz. Palce rąk i nóg odmroził też książę Korecki. Podobny problem miał z twarzą i uszami Albrycht Stanisław Radziwiłł podróżujący w mrozy. Obfite żniwo zbierały różnego pochodzenia gorączki. Przebiegały w powiązaniu z drgawkami, zamroczeniem, wyłysieniem a w pojedynczych przypadkach nawet ze śmiercią. W nielicznych przypadkach, od chwili wystąpienia objawów do zgonu mijało niewiele czasu. Kontrowersje budziła nagła śmierć osób cieszących się dobrym zdrowiem i będących u szczytu sił witalnych jak np. Jana Piotra Sapięhy czy Aleksandra Józefa Lisowskiego, uczestników dymitriad³⁹. Żołnierze marli na febrę, która przytrafiała się ludziom w różnym wieku i kondycji. Do wzrostu liczby zachorowań przyczyniały się pogarszające się warunki życia, zmiany pogodowe, ubrania niedostosowane do temperatury i rodzaju wykonywanych zajęć. Odnotowano przypadki przegrzania organizmu, szoku termicznego który prowadził do zgonów. Nad rozsądkiem u panów braci brała górę społeczna rola stroju, chęć błyszczenia i bycia podziwianym. Mężczyznom przydarzały się paraliże różnych części ciała. Większość z nich miała charakter krótkotrwały. Wyleczenie czy zminimalizowanie skutków choroby było powodem obfitego nagradzania skutecznego medyka i wzrostu zainteresowania jego praktyką. Paraliże i wylewy były trudne do leczenia i nie można tego było robić w warunkach obozowych.

Rzadziej pisze się o chorobach astmatycznych (duszności o różnym podłożu). Na taką przypadłość (duszność piersiowa) cierpiał np. Zbigniew Ossoliński i jak wynika z jego zapisków, na tygodnie potrafiła go ona wyłączyć z aktywnego życia⁴⁰. Na pewno większe żniwo, niż można oceniać po zawartości analizowanych źródeł, zbierały choroby weneryczne. Najczęściej opisywanym ich objawem były wysypki lub owrzodzenia⁴¹. Te ostatnie mogły towarzyszyć także innym chorobom. Panie lekkich obyczajów ciągnęły za armią i pomimo prób utrzymania „moralności” wśród żołnierzy, chętnie korzystały z ich usług. Choć było to surowo zabronione, żołnierze brali do obozu kobiety, nie koniecznie żony. Niektóre wbrew ich woli, a zwłaszcza woli ich mężów, ni tylko jako gosposie. O chorobach wenerycznych najczęściej piszą poeci. Perełkami są wiersze odnoszące się do problemów z potencją, ponieważ ten temat uważano za zbyt drażliwy i osobisty, aby rozwodzić się nad nim publicznie w gronie znajomych. W bardzo dosadnej formie pojawia się on w poezji obozowej. Popularną dolegliwością była puchlina, podagra, chiragra, choroby nóg, kamienie nerkowe, choroby nerek, bóle artretyczne i kolki. Posiadane medykamenty nie przynosiły szybkiej poprawy oraz ulgi. O ile w obozie można było robić okłady, to już kąpiele łagodzące ból trudno byłoby w takich warunkach zastosować. Dlatego przy ostrych atakach mężczyźni tarzali się po podłożu i krzyczeli. Boleści ich towarzyszyła nader często bezsenność. W repertuarze chorób piszący wymienili także: chorobę śledziony, wzdęcia, parchy oraz pasożyty (świerzb i pchły)⁴². Tylko jeden utwór wspomina motylicę, chorobę która jak można sądzić po

³⁹ R. Gałaj, *Szlak bojowy i wizerunek wojsk Jana Piotra Sapięhy w świetle pamiętników z czasów wojny moskiewskiej arzezywistość historyczna*, w: Napis, seria VII, Tom poświęcony literaturze okolicznościowej u użytkowej, Warszawa 2001.

⁴⁰ Z. Ossoliński, *Pamiętnik*, Warszawa 1893, s. 51, 117.

⁴¹ M. VorbekLettow, *Skarbnica pamięci...*, s. 39. W. Potocki, *Dzieła*, t.1, *Kiedy na czole szyszka miasto lauru rośnie...Do żołnierza we francy*, s. 419; *Wnet mu na twarze różane występują glance...*, *Franca z różą*, s. 281.

⁴² W. Potocki, *Dzieła*, t.1, *Jaka woda najlepsza*, s. 208; *Pchła*, s. 346.; t.2, *Zła informacja lekarska*, s. 591.

menu szlacheckich oddziałów, mogła zbierać obfitsze zniwo. Pytanie które się nasuwało czy potrafią odczytać jej objawy⁴³.

Tryb życia (nadmierne picie i jedzenie, długie bankiety) nie ułatwiał regeneracji sił. Starości towarzyszyło pogorszenie się wzroku i wzmożone odczuwanie bólów stawów. Zamożni ratowali się kupnem okularów, które niełatwo było właściwie dobrać, ale w nich nie toczono walki. Służyły raczej do czytania i pisania. Szlachcice cierpieli na ogół na więcej niż jedno schorzenie.

Poza chorobami mężczyźni żegnali się z życiem ulegając nieszczęśliwym wypadkom. Śniegi i złe drogi były przyczyną potykania się koni i łamania karków przez jeźdźców, w najlepszym wypadku łamania kończyn i żeber. Wielokrotnie wymienia się utonięcia. Żołnierzom zdarzały się one głównie podczas forsowania brodów w trakcie natarcia albo ucieczki, kiedy rozważę i zmysły mężczyzn przytępiały silne emocje towarzyszące starciu zbrojnemu. Rzadziej odnotowywano utonięcia podczas zwykłych przepraw lub kąpeli. Szlachta pomimo postulatów pedagogów i moralistów nie uznawała, jak się wydaje, umiejętności pływania za niezbędną. Utonięcie powszechnie uważano za śmierć bezsensowną, banalną a nawet niepotrzebną. Opinia ta znalazła odbicie w przysłowiach zebranych przez Salomona Rysińskiego⁴⁴. Interesująco jawi się zapis pamiętnikarski Jakuba Łosia, zdziwionego faktem, że w trakcie ucieczki w rzece potopili się Kozacy. Pokutuje w nim przekonanie, że wszyscy Zaporozcy doskonale pływali, skoro byli mistrzami w nawigacji czajkami. Nie na darmo mówiono, że *Niżowcy bez wody i błota giną, bo to są ich najwięksi sojusznicy*. Przyczynę zejść śmiertelnych zimą stanowiło załamanie się lodu podczas przeprawy przez rzeki i jeziora. Latem, chociaż rzadko porażenie piorunem i zabicie gradem (wielkości kurzego jaja). Pomimo skąpości informacji należy uznać, że na suchoty umierano częściej niż to wynika z zachowanych źródeł i fachowej literatury. Głupota, ciekawość i okrucieństwo także mogły uczynić człowieka martwym lub kaleką do końca życia. Takie przypadki odnotowują np. Jakub Łoś i Jan Chryzostom Pasek, kiedy piszą o wybuch prochów powodującym zdziesiątkowanie gapiów i żołnierzy⁴⁵. Także kary cielesne stosowane przez dowódców i inne osoby posiadające władzę nad karanym, przysparzały bólu a nawet kończyły się trwałym okaleczeniem lub zgonem.

Dla pisarzy tamtego okresu przyczynkiem do zgonu bywała melancholia wywołana tragicznym przeżyciem. Dla Jemiołowskiego takim przypadkiem stała się śmierć Jeremiego Wiśniowieckiego, której korzeni upatrywał w kampanii beresteckiej (1651), po której książę nie odzyskał zdrowia. Depresja dla ówczesnych ludzi była w zasadzie nieuleczalna.

Podsumowując tę część rozważań stwierdzić należy, że aktywni wojskowo mężczyźni częściej chorowali. Przyczyną było przemęczenie i niewłaściwy tryb życia, co obniżało odporność na infekcje i pociągało choroby przemiany materii, żył, obniżenie odporności psychicznej (podłoże psychosomatyczne dolegliwości). U wojskowych dochodziły do tego rany, rzadko jak się wydaje pozostające bez skutków ubocznych na

t. 3, *Na staniu koń skaleczał*, s. 311.

⁴³ Motylca jest chorobą pasożytniczą, atakuje głównie wątrobę, ale jej ogniska mogą rozwinąć się także w płucach. Autor być może posłużył się tutaj przenośnią. *Ibidem*, t.1, *Na aforyzm sejmikowy*, s. 273.

⁴⁴ *Przypowieści polskie przez Salomona Rysińskiego zebrane. Rozdziałów XVIII*, w Krakowie RP 1619.

⁴⁵ J. Łoś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej*, oprac. R. Śreniawa-Szypkowski, Warszawa 2000, s. 78. J.Ch. Pasek, *Pamiętnik*, s. 17. A. Skorobohaty, *Diariusz*, s. 81.

przyszłość. Przykładami kwintesencją aktywnego na wielu polach szlachcica wydaje się być postać Aleksandra Skorobohatego i Jana Chryzostoma Paska.

Życie obozowe wiązało się także z egzystencją dnia codziennego- brakiem znoszonych ubrań i problemami z zaopatrzeniem. Mężczyźni mieli przy sobie tyle rzeczy, ile pozwalał wziąć regulamin, albo tyle na ile się decydowali. W razie przedłużającej się kampanii po prostu kradli lub odzierali ludność kraju w którym przebywali. Posiłki przygotowywano samemu jeżeli mężczyźni nie towarzyszył w obozie pacholik lub kobieta. Niekiedy do obozu brano żony, które zajmowały się życiem codziennym, szyjąc piorąc gotując i zaspokajając także inne potrzeby mężczyzn. Wielu dowódców krzywo patrzyło na kobiety będące jedynie towarzyszkami życia mężczyzny, a nie żonami. Źle patrzono także na tzw. dobrodziełki, czy zamtuzy z ich pracownicami. Zakazywano wydawania żołdu na kobiety lekkich obyczajów, ale było to jak walka z wiatrakami. Niekiedy kazano je odprawiać, co zawsze budziło opór. W armiach zachodnich, nad kobietami przebywającymi w obozie wyznaczano starszą, która utrzymywała dyscyplinę wśród kobiet i dzieci, sprawowała nadzór i wymierzała kary. W armii koronnej takiej funkcji nie znano.

Jedzenie było świeże tylko na początku kampanii i w momentach, kiedy uzupełniano zapasy w miastach, na wsi i folwarkach lub polowano. Poza tym jedzenie było podłej jakości, często nadpsute. Z braku możliwości stałej aprowizacji nie wyrzucano go, ale starano się wykorzystać wszystkie produkty do końca. Stąd brały się choroby. Pomimo że alkohol na polu walki nie służył rozwadze, to w obozie był niezbędny. Niekiedy był to jedyny dostępny środek przy pomocy którego leczono choroby przewodu pokarmowego czy przeziębienia i gorączki. Oficjalnie dowódcy zakazywali wydawania żołdu na alkohol i hazard, bo kiedy kończyły się pieniądze zastawiano broń i sprzęt. Niemniej jednak i kulturowa i praktyczna rola alkoholu dominowały nad poleceniami głównodowodzącego i dowódców. Pili wszyscy i uważano, że to jest normalne.

Żołnierze byli przesądni. Ciągła niepewność, czujność, walka tępiła uczucia, ale uaktywniała funkcje mózgu odpowiedzialne za przetrwanie, w tym myślenie które wydaje się niekiedy irracjonalne w swojej logice. Aleksander Skorobohaty, człowiek jak można by wnosić po lekturze pamiętnika mało przesądny, raczej pobożny, z trwogą wspomina noc po walce na której przyszło mu pełnić służbę w polu pełnym ciał zmarłych⁴⁶. Jan Chryzostom Pasek, obeznany ze śmiercią w równym stopniu, także czuł respekt przed zmarłymi. Wspomina on nocleg przed bitwą pod Połonką, spędzony w sąsiedztwie trupów i niejakiego Kaczewskiego, gdy po suto zakrapianej kolacji postanowili użyć ciał poległych jako poduszki. Pomimo ilości wypitego trunku, trwogi nabawiły ich gazy uchodzące z rozkładających się zwłok⁴⁷.

Ogromną uwagę mężczyźni mniej i bardziej wyedukowani przywiązywali do interpretacji obserwowanych wydarzeń i zjawisk. Jako ludzie wierzący w spotykanych nieszczęściach dopatrywali się na ogół kary za grzechy lub przestrogi od Boga, co przyjmowano z pewnego rodzaju pokorą. Śmierć mogła to być słuszna kara, za zignorowanie rozkazów przełożonych i doniesień wywiadu, skonfederowanie się (porucznik Maciej Sztaneczka w wypadku konnym skrzyknął kark przygotowując bunt żołnierza w 1662)⁴⁸. Wierzono, że wśród żołnierzy niektórych formacji są tacy, którzy

⁴⁶ A. D. Skorobohaty, *Diariusz*, s. 83.

⁴⁷ J. CH. Pasek, *Pamiętniki*, s. 59.

⁴⁸ M. Jemiołowski, *Pamiętnik*, s.187, 323. B. Radziwiłł, *Autobiografia*, s. 149. J. Łoś, *Pamiętnik*, s.74-75.

czarami zabezpieczają się przed śmiercią⁴⁹. Sposobem przełamania ich czarów w opinii wojskowych było robienie kul z żelaza, srebra lub złota, strzały, zaopatrzone w żelazny grot. Trudno orzec dlaczego sądzono, że czary działały jedynie wobec ołowiu. Czary mieli stosować notorycznie żołnierzszwedzcy i duńscy⁵⁰. Diabeł i czary miały osłaniać ich wojska od szabli i kul z broni palnej. Pasek twierdził, że żołnierze Czarnieckiego *zawsze przed okazyją kulę przyprawiali, pocierali różnymi świętościami*⁵¹. Nie zanegował on sensowności podejmowanych kroków, podejmowanych na wszelki wypadek. Także noszenie szkaplerzy, wizerunek Najświętszej Maryi Panny, Chrystusa ukrzyżowanego na uzbrojeniu miały nieść pomoc w obozie i na polu walki. Do tej kategorii należy zaliczyć wydarzenie opisane przez Mikołaja Jemiołowskiego dotyczące regimentarstwa Firleja. Wojsko było mu niechętnie *częścią, że to ewangelik był, częścią, że czasu jednego na chorągiew jego przed miastem stojącą piorun z nagła uderzył i drzewce od chorągwie na niwecz pogruchotał. To tedy za złą wróżkę mając, wojskowi nieco bardzo sprzyjali mu*⁵². Żołnierze starali się odszukać znaki „dobrej wróżby”, którymi mogły być: pojmanie zdrajców wywodzących się z własnych szeregów, sposób upadania trupa nieprzyjaciela głowami za wojskiem wroga, niezwykle zjawiska na niebie czy zjawiska atmosferyczne, radosne rzenie koni, załamanie się mostu pod wrogiem⁵³. Wiara w oddziaływanie przedmiotów kultu i ich moc sprawczą działały pozytywnie na psychikę, tłumiały lęk. W większości pamiętników kładzie się nacisk na ich rolę, na wdzięczność osób które przeżyły czy odniosły zwycięstwo. Mikołaj Jemiołowski pisze, że po zwycięstwie beresteckim, zagarnięte chorągwie Chmielnickiego i zdobyczne przedmioty kultu zostały przy obrazie Najświętszej Panny położone, której przyczynie *wojsko wszystką całe tej jakiej takiej wiktoryi przypisowano skutek*⁵⁴. Ta opieka przejawiać się mogła także w zapewnieniu żołnierzowi niedostrzegania niebezpieczeństwa, co pozwalało na stąpienie do walki przy nierównych siłach, przy których nikt trzeźwo myślący nie podjął by się tak ryzykownej potyczki. Jakub Łoś nazywa to zasłanianiem oczu przez Boga. Jan Chryzostom Pasek, napisał, że idącym do ataku żołnierzom dał hasło Jezus Maryja, pomimo że inni wołali hu, hu, hu. Podkreślił, że spodziewał się bardziej wsparcia boskiego niż jakiegoś pana Hu⁵⁵. Bardzo silnie zakorzeniona była wiara, że podczas pojedynku opatrność nie pozwoli aby wygrał agresor. W zasadzie wszyscy pamiętnikarze są w tej materii zgodni. Charakterystyczna jest obawa o życie, towarzysząca ludziom w czasie oczekiwania na atak. W tym momencie każdy szukał ucieczki w modlitwie. Temu sprzyjali także dobrzy kaznodzieje, którzy zwłaszcza osobom głęboko wierzącym przez odpowiednie słowo mogli dodać otuchy. Oczekiwano tego nie tylko od duchownych, błogosławiących przed bitwą żołnierzy, ale także od prywatnych instancji zanoszonych do opatrności. Jest to więc niezwykle rys mentalności utrwalony na kartach pamiętników.

Co pchało mężczyzn do obozu? Przede wszystkim obowiązek nałożony przez prawo, o czym mówiły konstytucje wojenne sejmów, przywileje i prawa Rzeczypospolitej.

⁴⁹ Pisali o tym Jędrzej Kitowicz i Karol Ogier.

⁵⁰ J.Ch. Pasek.

⁵¹ J.Ch.Pasek, *Pamiętniki*, s. 40, 41.

⁵² M. Jemiołowski, *Pamiętnik*, s. 66.

⁵³ Mikołaj Jemiołowski, Jan Chryzostom Pasek, Stanisław Oświęcim. S. Oświęcim, *Dyaryusz 1643-1651*, wyd. W. Czermak, Kraków 1907.

⁵⁴ M. Jemiołowski, *Pamiętnik*, s. 94.

⁵⁵ J.Ch.Pasek, *Pamiętniki*, s. 25.

Drugą przyczyną była ciekawość świata i chęć przeżycia przygody, jak to napisał Pasek. Część szła do wojska aby wydostać się spod zbyt ciężkiej władzy rodzicielskiej, a część aby zasłużyć na odpuszczenie win i zniesienie kary infamii czy banicji.

Wiązało się to z koniecznością zakupu broni i sprzętu, zaopatrzeniem się w konie, wozy i żywność. Nie był to mały wydatek skoro pasek stwierdził, że po 20 latach w różnych obozach musi porzucić służbę, bo nie stać ani jego, ani jego rodziców na dalsze kupowanie koni, które ginęły w trakcie walk. Służba i związane z nią wydatki w XVII w. już się nie zwracały, a żołd dochodził coraz mniej regularnie.

Należało także zapoznać się z polem walki, z szermierką i walką różną bronią. Młodzieniec z wojaży powinien powrócić „w sztukach rycerskich dobrze wypolerowany”. Szlachta niechętnie dawała się nakłonić do służby w innej formacji niż konnica. Najczęściej brakowało sprzętu do oblężenia, rydli i siekier. Prace ziemne utrudniał również klimat i warunki atmosferyczne oraz brak wprawy. Jako osłony od kul naprędce używano snopów, niesionych przed sobą w trakcie ataku. Snopy służyły w razie konieczności do wypełniania fosy, aby ją przejść. Konnica nie garnęła się do walki pieszej i prac polowych i rzadko jej do tego używano. Spieszone towarzystwo stawało niekiedy z czeladziom której mieli przewodzić przykładem i doświadczeniem.

Nieobce były Polakom metody, jak forsowanie wody wpływ. Ludzie zimą płynęli na barkach, ale konie przy szturmowaniu wód puszczoneo wpływ za barkami⁵⁶. Problem utraty koni był dla żołnierza mierzony wysokością sumy wyłożonej na nowego konia bojowego, a były to kwoty niebagatelne. Zwierzęta słabo pływające, umieszczając pomiędzy osobnikami posiadającymi dobrze opanowaną tę umiejętność. Z pamiętników wynika, że podczas przeprawyw wpływ, zabezpieczano broń palną i proch, umieszczając je na grzbiecie za kołnierzem.

W obozie wszechobecna była zazdrość. Zapewne chodziło głównie o względy materialne i prestiżowe. Kiedy przychodziło do brania łupów, każdy działał na własną rękę. Zdarzało się, że wbrew zakazom dowódców jeszcze w trakcie bitwy wojskoszło w rozsypkę, rozpoczynając rabunek w domach w obozie, a nawet na polu walki. Żołnierze czasami brali jeńców, jeżeli ich wygląd wskazywał, że mogą wykupić ich krewni. Nad jeńcami raczej się nie znęcano, bo zabraniał tego kościół i honor. Panowało przekonanie, że bezczeszczenie zwłok i znęcanie się nad pojmanym spotka się z odwetem Boga urażonego zachowaniem człowieka. Nie wszystkim to jednak przeszkadzało. Pozbawiając wroga życia, starano się nie zadawać więcej bólu niż to było konieczne⁵⁷. Niemniej bywały kampanie w którym z wyjątkowym okrucieństwemw odwecie za śmierć bliskich osób mordowano wroga, o czym pisząJan Chryzostom Pasek i Wespazjan Kochowski⁵⁸. Wszystkich jednoczyła osoba dowódcy i głównodowodzącego. Żołnierze czuli duchową przynależność do oddziałów, duchowy związek z określoną grupą ludzi i głównodowodzącym. Razem żyli, razem ćwiczyli i nabywali doświadczenia i zaufania, razem się bili, co utrwalało tę więź. Pasek wspomina, że wiadomość o ciężkiej chorobie Czarnieckiego spowodowała silny lęk u żołnierzy. O ile rozumie sprowadzenie

⁵⁶ Pamiętniki np. J.Ch. Paska, J. Łosia.R. Gałaj, *Wyprawa do Danii w świetle relacji Jana Chryzostoma Paska i Jakuba Łosia*, w: *MonumentaManent. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Tadeuszowi Białeckiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. A. Makowski, E. Włodarczyk, Szczecin 2003, s. 331-352.

⁵⁷ Podstawowe informacje o głównodowodzących - *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. nauk. M. Nagielski, Warszawa 1995.

⁵⁸ Kochowski: *To co robią u nas myśmy robili u nich, trzeba więc być wyrozumiałym*. W. Kochowski, *Lata potopu 1655- 1657*, oprac. A. Kersten, Warszawa 1966, s.60.

najlepszych medyków, to dziwiło go zaangażowanie muzyków, aby grali choremu, tłumaczy to jako niezwykłą zupełnie formę rekonwalescencji.

Większość dowódców zabraniała przebywania w obozie w XVI- XVII w. pań swawolnych, czy kobiet, które nie były żonami. Żołnierze korzystali jednak nierzadko z usług lokalnych zamtużów, markietanek, czy najzwyczajniej na świecie niewolili chłopki, rzadziej mieszcżki albo szlachcianki. Te ostatnie mogły sprawić sporo problemów, kiedy ich rodziny zaczynały dochodzić sprawiedliwości. Niemniej czytamy w pamiętnikach, że ciągnące oddziały potrafiły zabrać ze sobą z obcych domów nie tylko służące, ale i żony i córki właścicieli dóbr przez które przechodził oddział.

W obozie obowiązywało zarówno prawo wojenne, jak i przepisy karno- sądowe- tzw. artykuły hetmańskie. Do miejsca zbiórki mężczyzna miał się stawić w przeciągu 4 tygodni od otrzymania ostatnich wici. Miejsce to określa prawo wojenne jako miejsce bezpieczne, czyli właściwie ufortyfikowane i pilnowane.

Prawo wojenne mówiło, że *„jechanie wojenne ma być sterem obyczajem opisanym w statucie bez szkody ludzkiej tak duchownych jako świeckich. Aby każda rzecz płacona była wedle przywileju i konstytuciej...rząd aby był w ciągnienui trzyman...”* Na miejscu zbiórka w obozie mają dowódcy nakazać opatrzyć chorych i starych. Co ciekawe prawo zakazywało osadzania twierdz ludźmi zamożnymi, bo mogli wyłożyć pieniądze na służbę w konnicy. Osobom, które mając majątność nie stawily się w obozie zakazywano wypłacania żołdu. W ciągnienui i w obozie należało stawać w wyznaczonym miejscu. Za nieposłuszeństwo zwłaszcza w obliczu wroga można było stracić życie. Prawodawca tłumaczy tak surową karę tym, że usunięcie wozu z szeregu jest jak zrobienie dziury w murze twierdzy, która i szeregi zmiesza i nieprzyjacielowi otworzy wstęp do środka. Ciągnącego obozu pod groźbą surowej kary nie wolno było mieszać w szyku.

W obozie odbywały się koła żołnierskie i koła pułkownikowskie, na których omawiano sprawy związane z dniem codziennym. Niekiedy osądzano także kolegów, którzy dopuścili się nadużyć i ich służbę. Najwyższą instancją było sądy hetmańskie, ale na te lepiej było nie trafić.

Żołnierz zobowiązany był do doskonalenia swoich umiejętności w zakresie posługiwania się bronią oraz współpracy w grupie. Większość w XVI i I poł. XVII w. tego nie zaniedbywała, bo od wyszkolenia zależało przeżycie na polu walki. Kto służył nie z doskoku, ale przez dłuższy czas nie szczędził na broni, sprzęcie i szkoleniu. Gorzej było z popolitym ruszeniem, w którym zawsze znajdowało się większość mężczyzn, którzy dobrowolnie nie poszliby do wojska. Ci nie mieli motywacji do niczego, dla większości z nich pobyt w obozie był przygodą, na którą raczej nie czekali, zwłaszcza w XVII stuleciu. Krótki czas pobytu w obozie nie stanowił motywacji do zmiany przyzwyczajzeń i zachowań wyniesionych z domu. Biesiada, picie na umór, zwady, brak karnościi a często i szacunku dla przełożonych to repertuar ich codziennych zachowań. Ale powrót do domu był okazją do chełpienia się „pracą dla kraju”, tworzenia mitu własnych umiejętności, odwagi, patriotyzmu i poświęcenia, nawet, jeżeli mijalo się to całkowicie z prawdą. Żołnierze chętnie nie tylko pili, ale i ulegali hazardowi. Do ekstremalnych przypadków należą np. zachowania żołnierzy Jana Piotra Sapiehy, którzy potrafili szukając lepszych warunków bytowania opuścili obóz czym doprowadzili do utraty z trudem zdobytego zamku⁵⁹. Nie obawiano się kar kiedy wśród łamiących prawo znajdował się własny dowódca. Kiedy jednak dowódca przestrzegał prawa żołnierze

⁵⁹ J. Budziłło, *Wojna moskiewska...*, s. 243.

także zachowywali się spokojnie.

Zakazane było zastawianie broni, uzbrojenia ochronnego i hazard na pieniądze. Niektóre oddziały w XVII w. – tzw. lisowskie miały własne regulaminy, znacznie ostrzejsze od zatwierdzonych przez sejm dla obrony potocznej czy później wojsk kwarcianych. Żołnierzy, którzy nie przestrzegali dyscypliny, czy byli nieposłuszni najczęściej wytrąbiano z oddziału (wyrzucano z oddziału). Za podniesienie ręki na dowódcę groziła kara śmierci. Za ubieranie się w kobiece szaty, uprowadzanie dzieci dla służby, leżenie po pijaku w rynsztoku groziło wyrzuceniem z oddziału. Przy coraz mniejszym zainteresowaniu służbą w szeregach zbrojnych, było to jak się zdaje martwa litera prawa, stosowana restrykcyjnie w szczególnych przypadkach.

W wojskach państwowych stosowano kary cielesne, w koronnych rzadziej niż w litewskich były one drastyczne. Batożenie, dodatkowa służba, obciążenie żołdu- to najczęściej stosowane obostrzenia. Znana była też kara, w oddziałach koronnych wyjątkowo stosowana – przywiązana żołnierza za kostki powrozem, powroza do konia i kazano żołnierzowi maszerować za koniem. Mogło to doprowadzić do oderwania mięśni i trwałego okaleczenia. Na rodzaj zastosowanej kary wpływ miał status społeczny, miejsce w hierarchii szlacheckiej osoby karanej. Do elity szlacheckiej nikt nie odważyłby się zastosować tej kary w Koronie, ale nie na Litwie. Jeden z najznakomitszych hetmanów litewskich, Jan Karol Chodkiewicz w złości rzucił za odchodzącym, stawiającym się pułkownikiem buławę, kładąc go trupem (przerwał kręgosłup). Ponieważ relacje społeczne na Litwie były inne niż koronne, uszło mu to dosyć lekkimi problemami, ale kiedy w obozie chocimskim przyszło mu dowodzić żołnierzem koronnym, ten bez entuzjazmu i z oporem poddawał się władzy litewskiej dyscypliny, pamiętając na co stać hetmana i mając mu to za złe. Karom tradycyjną za podżeganie do buntu była śmierć, za wywołanie paniki w oddziale- wytrąbienie z armii. Za podniesienie ręki na dowódcę- porucznika, rotmistrza groziła kara śmierci. Jeżeli szlachcic w obozie miał służbę, a ta podniosła na niego rękę, też karana była śmiercią. Za odmowę wykonania rozkazów też można było stracić życie np. za odmowę trzymania warty, wyjścia w podjazd, wykonania rozkazu hetmana. Nie wolno było samowolnie atakować przeciwnika, podobnie nie wolno było nie pójść do ataku na rozkaz. Za niepodporządkowanie się tym wytycznym groziła kara na honorze (staropolskie „na poczciwość”).

Za wszczynanie burd jeżeli kogoś poranił w niej ma życie stracić, jeżeli nie połała się krew – rękę. Nie spotkałam się z wykonaniem kary w tej postaci, wydaje się, że miała ona mieć charakter jedynie odstraszący. Za odebranie żywności picownikom czy handlarzom jadącym za wojskiem groziła teoretycznie kara śmierci. Najczęściej kończyło się na karze fizycznej, materialnej lub wyrzuceniu z wojska. Za wyłupienie kościołów, nawet na ziemi wroga groziła kara śmierci. Nawet lisowczyków, za nagminne naruszanie tego paragrafu spotkała jedynie infamia⁶⁰. Za gwałt na kobiecie teoretycznie groziła kara śmierci, co wykonywano wobec gołoty i mniej zamożnej szlachty i to za gwałt na szlachciance rzadko mieszczce. Gwałt w przekonaniu żołnierzy mógł też ukarać Bóg, nie czekając na „ludzką” sprawiedliwość. U Jakuba Łosia karą za gwałt na

⁶⁰ H. Wisner, *Lisowczycy*, Warszawa 2004. Władysław Magnuszewski, *Z dziejów elearów polskich*. Stanisław Stroynowski, *lisowski zagończyk, przywódca i legislator*, Warszawa – Poznań 1978. Aleksander Lisowski, [w:] Szymon Starowolski, *Wojownicy sarmaccy*, Wyd. MON (wyd. I), Warszawa 1978, s. 270–273.

córce szlacheckiej tłumaczona jest strachliwość i haniebna ucieczka z pola rawianina Wolskiego⁶¹.

Szlachta niechętnie zamykała się w obozach warownych, przyczyna- stąd nie dało się łatwo uciec. Nie lubiła zamkniętej przestrzeni, która ograniczała jej możliwość ruchu. Bitwa pod Batohem (1652 r.) jest tego znakomitym przykładem. Kiedy nastąpił atak Tatarów i kozaków, żołnierze walczyli z hetmanem Kalinowskim o to, czy wejdą do obozu⁶². Wejście do obozu zawsze oznaczało poddanie się woli dowódcy, dopóki w obozie nie stanęli nie musieli go słuchać, tylko zwierzchnika stojącego nad oddziałem. Mikołaj Kalinowski nie był niestety ani dobrym dowódcą, ani nie znał się na kładzeniu obozu. Rozkaz ostrzelania warcholących własnych oddziałów zakończył się porażką całej kampanii. Zresztą jak nazwać dowódcę, który dyscyplinę zaprowadza strzelając do własnych ludzi?

Innym przykładem swawoli i wybujałych ambicji jest bitwa pod Piławcami z 1648 r. Każdy z dowódców miał własne pomysły na stoczenie bitwy, zagospodarowanie obozu i czasu w nim spędzanego. Nikt nie chciał się podporządkować i wykonywać ustaleń podjętych na kole dowódców. W efekcie jak później bod Batohemnikt do końca nie wiedział gdzie znajduje się przeciwnik, bo nikomu nie chciało się wyruszyć w podjazd. Obóz pod Piławcami nie został też odpowiednio zabezpieczony. Najciekawsze jest to, że 3 dni skutecznie prowadzonych działań na polu walki okazały się niczym wobec informacji o nadejściu Tatarów. Pytanie- jak doświadczony, chociaż rozwydrzony żołnierz mógł wpaść w panikę na informację o nadejściu oddziałów, które skutecznie zwalczał na pograniczu? Czy dała znać o sobie perspektywa oblężenia? Niemożności ulotnienia się z miejsca przez długi czas? Na dzień dzisiejszy trudno jest dać jakkolwiek odpowiedź, nawet współcześni nie potrafili rozgryźć przyczyny paniki wywołanej wśród dowództwa, na podkreślenie zasługuje- że nie szeregowych żołnierzy. Ci ulegli strachowi, kiedy zorientowali się, że w obozie nie ma tych, którzy mieli nimi pokierować⁶³. Żołnierze i bez wyraźnej przyczyny potrafili odmówić wykonania rozkazu, uciec z pola, lekceważyć sytuację w obliczu wroga, czy walczyć o błahostki z towarzyszami z obozu⁶⁴.

Zakazywano szlachcie trzymania w obozie „obcych”, aby nie doszło do wycieku informacji. Nie było to skuteczne zabezpieczenie, bowiem największymi plotkarzami była szlachta, która chętnie donosiła rodzinie o wszystkim w listach. W obozie trudno było zachować tajemnicę, dlatego niekiedy uciekano się do cenzurowania szlacheckiej poczty, co spotykało się z wrogością. Niedozwolone było zastawianie czy pożyczanie koni bojowych, a przetrzymywanie rzeczy znalezionej zagrożone było karami za kradzież⁶⁵.

Podsumowując należy stwierdzić, że mężczyźni najtrudniej żyło się w obozie z powodu zmiany w trybie prowadzonego życia. W czasie pokoju nie było to odczuwalne

⁶¹ J. Łoś, *Pamiętnik*, s. 92.

⁶² W. Długolecki, *Batoh 1652*, Warszawa 2008.

⁶³ R. Gałaj-Dempniak, *Poprawianie historii – przypadek tuszowania historii w okresie wojny polsko-kozackiej*, w: *Damnatiomemoriae w europejskiej kulturze politycznej*, red. Renata Gałaj-Dempniak, Danuta Okoń, Magdalena Semczyszyn, Szczecin 2011.

⁶⁴ R. Gałaj, *Szlak bojowy...*, passim.

⁶⁵ K. Łopatecki, *Disciplina Militaris w Wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012. L.Kania, *Przegląd i charakterystyka źródeł wojskowego prawa karnego w dawnej Polsce na tle dziejów polskich sił zbrojnych (do 1795 r.) : rys prawno-historyczny*, Sulechów 2005. *Polskie ustawy i artykuły wojskowe: od XV do XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1937.

tak bardzo jak w okresie wojennej zawieruchy. Szlachta, która już w XVI stuleciu prowadzi raczej osiadły tryb życia i z roli czerpie zyski przestaje gnać się do żołnierskiego życia. Trudno było pogodzić doświadczenia życia cywilnego z wymogami wojennej i obozowej dyscypliny grupie, która zdyscyplinowana nie była. Nic dziwnego, że przedstawione – w ocenie autora główne problemy, były dla niej tak dotkliwe i kończyły się łamaniem prawa.

Słowa kluczowe:

Szlachta, służba żołnierska, obóz, Rzeczpospolita XVI-XVII w.

Summary

Man in the military camp in the 16th and 17th centuries - on the example of the nobles of the First Commonwealth.

The war expedition had always been a time of intense trauma in the lives of men staying in the camp. The greatest threat to the life of a soldier was illness and injuries (gunshot wounds, tear limbs, exaggerated teeth). The main problem was maintaining discipline. The soldier had to be able to take care of himself. On this occasion, he frequently violated the ethics and law standards.

RENATA BOŻENA GAŁAJ-DEMPNIAK (Uniwersytet szczeciński)

Autorka kilkudziesięciu prac naukowych, m.in. *Życie codzienne szlachty polskiej w epoce sarmatyzmu* (Szczecin 1998); *Propaganda wojenna w Rzeczypospolitej w świetle literatury staropolskiej* (Szczecin 2008); *Damnationemoriae europejskiej kulturze politycznej* (Szczecin 2011) [współredakcja]; *Kobieta w kulturze politycznej świata* („Przegląd Zachodniopomorski” 2012, nr 2) [współredakcja numeru specjalnego]; *Takeshima Day-Dokdo Day. The Japanese - South Korean Dispute over Dokdo/ Takeshima Islands in the Media* [w:] *The Asian values discourse-myths, paradoxes, perspectives* (Toruń 2014); *Obraz stosunków polsko-japońskich w prasie japońskiej i na japońskich stronach internetowych* [w:] *Dylematy polityki zagranicznej Polski na początku XXI w.* (Katowice 2014); *Education for peace: the role of the Peace Boat in building a basis for agreement among Asian feuding countries* [w:] *Aspects of contemporary Asia. Security and economy* (Toruń 2015); *Doświadczenia jednostek i społeczeństw w starożytności, jako argument w propagandzie staropolskiej* [w:] *Elity w świecie starożytnym. Szczecińskie studia nad starożytnością*, vol. III (Szczecin 2015). *Międzynarodowe implikacje awarii elektrowni atomowej w Fukushima. Wybrane aspekty problemu*, red. Gałaj-Dempniak R., (Szczecin 2015); *Stosunki polsko-japońskie w latach 2014-2016*, R. Gałaj-Dempniak, M. Pozorski, w: *Stosunki Polski z mocarstwami w drugiej dekadzie XXI wieku*, red. K. Czornik, M. Lakomy, M. Stolarczyk, (Katowice 2016); *Powinności żołnierskie w kazaniach ks. Fabiana Birkowskiego*, [w:] *Wojna-Wojsko-Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki. Studia i materiały*, red. A. Aksamitowski, R. Gałaj-Dempniak, H. Walczak, A. Wojtaszak, (Szczecin 2016); *The Japanese Red Cross in the struggle against the effects of Fukushima*, [w:] *Political and security policy in Asia. Challenges, perspectives, implications*, red. Joanna Marszałek-Kawa, (Toruń 2016).

Ігор Лильо,

к. і. н., доц. (Львівський національний
університет ім. І. Франка, Україна)

ДИПЛОМАТИЧНА ТА ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКІВ У МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XVI-XVII ст.

Питання присутності грецьких іммігрантів на дипломатичній та військовій службі Речі Посполитої не мало свого висвітлення в науковій літературі. Тим часом, частина активних грецьків на різні способи були залучені до політико-дипломатичного суперництва котре розгорталось в цьому регіоні Європи у XV-XVII ст. Правителі Туреччини, Молдавії, Речі Посполитої чи Московської держави не оминали нагоди використати таланти окремих з них у своїх інтересах¹. Після падіння Константинополя в 1453 р. вже як бездержавний народ розділений кордонами між різними країнами, греки намагались знайти позитивні моменти у становищі в котрому вони опинились. Водночас, дехто з них отримував від такої ситуації ще й політичну та матеріальну вигоду.

Попри поширений в Речі Посполитій стереотип щодо греків як виключно вдалих та “хитрих” торгівців*, греки довший час могли розраховувати на співчуття та певний кредит довіри з боку українського населення та влади². Певний час їм вдавалось утримувати баланс між статусом “православних схизматиків” та перманентних союзників в боротьбі проти турок. Польська контррозвідка за нагоди розглядала греків як елемент котрий міг бути корисним для неї в умовах постійного напруження що спостерігалось у польсько-турецьких відносинах у XVI-XVII ст. І. Ходиницький у своїй “Хроніці Львова” згадує, що під час походу турецько-козацької армії у 1672–74 рр. двоє греків втекли з козацько-турецького табору, і з вдячності за наданий їм у Львові

¹ Маємо приклади коли грецькі купці як піддані Туреччини чи Венеції активно залучались владою цих та інших країн в якості інформаторів чи передачі конфіденційної інформації (Cicanci O. Médecins Grecs participant a la vie politique et culturelle des pays roumains aux XVIIe et XVIIIe siècles // *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Αθήνα*. Vol. 10. P. 47.

² Гудзяк Б. Православні мандрівники XVI ст. *Мара Мунді. Збірник на пошану проф. Я. Дашкевича*. Львів, 1996. С. 212; Його ж. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Переклад *М. Габлевич*, за ред. *О. Турія*. Львів: Інститут історії церкви Львівської Богословської Академії, 2000. С. 192.

* Подібні стереотипи, що вказували на складнощі співіснування місцевого молдавського населення та греків, оформились навіть в народних приказках і протривали впродовж кількох століть. Одна з них говорить: “Кожен грек пройшов кризу решето і сито, воду та землю.” (Мохов Н.А. Аспекти соціальної психології феодалних сословий Молдавіи (отношение к на-

притулок надали цінну інформацію про озброєння та загальний стан ворожого війська. Один з них, на допиті ще й розповів про становище турецької армії під Бучачем³.

Якщо в економічній площині діяльність греків всіяко заохочувалася, то тільки-но питання торкалося віросповідання чи найменших натяків на тісніший контакт підданих Речі Посполитої з Константинопольським патріархом чи іншими православними центрами Сходу⁴, як до прикордонних старост на Україні з королівського двору одразу надходили розпорядження посилити контроль за підозрілими особами грецького походження що перетинали кордон⁵. Наприкінці XVI ст. серед польської політичної еліти активно ширились чутки, що частина греків-прочан та купців ймовірно є шпигунами Туреччини. В 1594 р. київський митрополит Михайло Рогоза у листі до коронного гетьмана Яна Замойського частково навіть погоджувався з такими підозрами⁶. Такі ж думки висловлювались і щодо українців, котрі чинили спроби отримати священничі свячення в Молдавії. Король Сигізмунд I в листі до львівського архієпископа Іоанна Вільчка недвозначно вказував, що вони "... докладно обговорюють серед наших ворогів стан справ і справи королівства та розповідають [ім] про становище в королівстві"⁷.

Яскравим прикладом справедливості таких підозр є історія Александрійського та Константинопольського патріарха Кирила Лукаріса (1572 – 1637/1638 (?), Босфор). Своїми одночасними контактами з поляками та Московською державою він викликав занепокоєння у султана Мюрада IV⁸. Для польської влади, перемовини патріарха з московитами в справі відновлення православної структури Церкви на території Речі Посполитої також виглядали як ворожа діяльності на користь Москви⁹. Водночас, султан не оминав нагоди вирішити свої плани і через Кирила втягнути Московську державу у війну проти Речі Посполитої. У підсумку, К. Лукаріса таки звинуватили у зраді інтересів Порту. За

³ Chodyncki I. Historia stołecznego królestwa Galicji i Lodomerji miasta Lwowa. Lwów. Wyd. G. Gromera, 1865. S. 195.

⁴ У 1593 р. до Львова прибули греки з о. Крит з листом до братства від Олександрійського патріарха Мелетія (Срібний Ф. Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця XVI до першої половини XVII ст. *Записки НТШ*. Т. 108. Львів, 1912. С. 6.

⁵ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. (далі - AGZ). T. X. Lwów, 1884. Nr. 2691. S. 173.

⁶ Documenta Unionis Berestensis eiusque actorum (1590–1600). *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*. Romae, 1970. Ser. 2; Sec. 3. Nr. 18. P. 36.

⁷ 2 Квітня 1511 р. в листі польського короля Сигізмунда I до львівського архієпископа Іоанна Вільчка вказувалось про заборону висв'ячувати руських кліриків в сан священника в Молдавії та інших країнах, окрім Польщі (Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в трех томах. Т. 1 (1408-1632). Москва, 1965. Док. 29. С. 91.

⁸ Походячи з "венеційських" греків К. Лукаріс отримав якісну освіту, мав численні контакти і з протестантами. Наслідки його перебування на території України все ще залишається предметом дискусії для істориків Церкви (Любашенко В. Кирилл Лукарис и протестантизм. Опыт межцерковного диалога. Москва, 2001. С. 12).

⁹ Миронович А. Деятельность иерусалимского патриарха Феофана III в Речи Посполитой. *Каптеревские чтения*. Сборник статей. Вып. 7. Москва, 2009. С. 118.

наказом великого візира Байрам-паші, паріарха К. Лукариса було задушено а тіло захоронене у морі.

Інший промовистий приклад участі найвищих грецьких церковних ієрархів в зовнішній політиці Речі Посполитої — візит до країни в 1589 р. константинопольського патріарха Єремії II Траноса (бл. 1530-1595). Незадовго після перетину кордону відбулась його зустріч з канцлером Яном Замойським, котрий запросив патріарха до своєї резиденції у м. Замостя¹⁰. Значне логістичне сприяння та супровід в організації подорожі патріарха по території Речі Посполитої поміж іншими надавали впливові греки на кшталт Константина Корнякта. Широке знайомства останнього в Туреччині, Молдавії, Речі Посполитій та особисті контакти з такими людьми як Мілетій Пігас чи Єремія Могила, значно спрощували патріархові встановлення важливих контактів з місцевими впливовими людьми¹¹. Перекладачем на переговорах в Речі Посполитій був грек з колишнього оточення молдавського воєводи Янкула. Після страти воєводи цей його слуга залишився у Львові, вивчив мову, а згодом перебрався до Замостя де отримав громадянство¹².

Усі згадані вище випадки належали до видимої активності греків у дипломатичній політиці Речі Посполитої. Натомість багато різноманітних дій залишалось в тіні. Як правило, їх виконували люди, головним заняттям котрих була купецька справа. Щоправда, їх одразу треба розділити на осіб, котрі дійсно працювали в якості дипломатичних кур'єрів та тих, котрі попри подібні послуги намагались отримати з цього особисту вигоду.

Присутність купців в різноманітних релігійних місіях була звичною справою. В охоронній грамоті виданій для безпечного транзитного проїзду російських купців Тимофія Коробейникова, Івана Мисеніна та *Юрія Грека* з Московії через територію Речі Посполитої вони згадуються як посланці від Великого князя московського до Константинопольського патріарха¹³. У 1561 р. Йосафат, митрополит Еврипоса й Кизікоса, їхав до Москви з патріаршим визнанням коронації царя, і, водночас віз із собою через територію Речі Посполитої цілу низку дипломатичних документів від султана. Серед його оточення були і торговці, котрі принагідно полагоджували свої справи. В листі до єпископа Кирила Лукариса львівські братчики згадують про його друга та водночас довірену особу купця Яніса Сімотіса¹⁴.

¹⁰ Візитові передувало звернення Патріарха до єпископа Арсенія Елласонського, котрий отримав його 11 (1) травня 1589 р. Разом з іншими впливовими греками Речі Посполитої він готував цю зустріч (*Гудзяк Б.* Царгородський Патріарх Єремія II, утворення Московського патріархату та церковні реформи в українсько-білоруських землях кінця 80-х років XVI ст. *Записки НТШ.* Т.238. Праці історико-філософської секції. Львів, 1999. С. 12.

¹¹ Pippidi, Andrei Hommes et idées du Sud Est européen à l'aube de l'âge moderne, București-Paris, 1980. P. 130.

¹² Archiwum Jana Zamojskiego. T. IV. (1585–1588). Wyd. K. Lepszy. Kraków, 1948. Dok. 1361. S. 286.

¹³ AGZ. T. X. S. 143.

¹⁴ о. Борковский А. Первый визит экзарха Кирилла Лукариса в Киевскую метрополию (1595-1597). *Каптеревские чтения.* Сборник статей. Вып. 7. Москва, 2009. С. 135.

Купці повсяк час були зручним засобом для здобуття важливої та регулярної інформації про стан справ на території сусідніх держав. На вершині такої професійної піраміди в Туреччині були купці султанського двору¹⁵. XVI ст. поміж переважаючих в їх середовищі турок та вірмен з'явилися і греки. Через спеціальний правовий статус, вони результативно представляли у Речі Посполитій та Московській державі фінансові інтереси султанів¹⁶.

У XVI ст. на ринку Речі Посполитої таким представником працював грек Андрій Халкокондиліс. Він був одним з перших султанських купців, котрого в 1515 р. у Речі Посполитій було звільнено від сплати усіх мит¹⁷. Очевидно перший його візит був вдалим, бо в 1531 р. Сулейман знову вислав його для закупівлі хутра¹⁸. Для реалізації поставлених завдань канцелярія султанського двору забезпечувала А. Халкокондиліса значними фінансовими ресурсами котрі могли перевищувати суму у 40 000 зл.¹⁹ Н. Йоргу задує, що молдавський господар Петро Рареш за потреби також таємно користувався послугами цього ж купця в період особливого загострення стосунків між Молдавією та Річчю Посполитою. Щоправда, коли про це дізнався король Сигізмунд I Старий, він змусив торговця заплатити повний податок з товарів, котрі були раніше переправлені в Молдавію²⁰.

А. Халкокондиліс був внуком Андрія Халкокондиліса, котрий з кількома іншими греками свого часу отримав монополію на вибирання мита в усіх портах від Константинополя до Смірни²¹. Активний та харизматичний грек залишив по собі в Речі Посполитої чимало документів у вигляді листів та рекомендацій, скерованих від турецького двору на ім'я польського короля та державних достойників. Значна їх частина зберігається в турецькому відділі Головного архіву давніх актів у Варшаві²². На початку 1550-х рр. на прохання султана А. Халкокондиліс

¹⁵ Zakrzewska-Dubasowa M. Ormianie zamojscy i ich rola w handlu ze Wshodem. Lublin, 1965. S. 102; Гудзяк Б. Православні. С. 219.

¹⁶ Про правові та почасти політичні аспекти діяльності таких купців варто звертатись до ґрунтовної розвідки: Veinstein G. Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique. *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*. Vol. 35. Nr. 4. Octobre-Décembre. 1994. P. 713–738.

¹⁷ Dziubiński A. Na szlakach Orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI – XVIII w. Wrocław, 1998. S. 50; Veinstein G. Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique. *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*. Vol. 35. Nr. 4. Octobre-Décembre. 1994. P. 716.

¹⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі — AGAD, Warszawa) Archiwum Krulewskie: Dział Turecki. Teczka 26. Nr. 56; Teczka 27. Nr. 60.

¹⁹ Veinstein G. Marchands ottomans en Pologne-Lituanie. P. 718.

²⁰ Iorga N. Relațiile comerciale ale teritor noastere cu Lembergul. Registre si documente din Archivele orasului Lemberg. Bucuresti, 1900. P. 33.

²¹ Dziubiński A. Na szlakach Orientu. S. 91.

²² AGAD. Archiwum Krulewskie: Dział Turecki. Teczka 26, nr. 56. Teczka 27, nr. 60. Teczka 36, nr. 80. Teczka 37, nr. 82. Teczka 63, nr. 137. Teczka 64, nr. 140. Teczka 88, nr. 186. Teczka 90, nr. 189. Teczka 98, nr. 203. Teczka 126, nr. 245. Teczka 155, nr. 296. Про нього також: Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze. S. 102.

контактував і з московським царем²³. З другої половини XVI ст. серед привілейованих торгівців-дипломатів зустрічаємо ім'я Андреа Сіверо (*Andrea Sivero*), котрий подорожував через польську територію до Москви в 1575-1578 рр²⁴.

Інший цікавий приклад грека, що здійснив кар'єру на турецькій дипломатичній службі — львівський купець грецького походження Константин Вевеллі. В якийсь момент, він з'явився у Волощині на посаді митника над східними товарами. Є опосередковані відомості, що головною причиною котра штовхнула його на зміну заняття було значна обтяженість отриманими раніше кредитами²⁵. Вже перебуваючи в князівстві на адміністративній роботі він досягнув певних успіхів, активно долучився до інтриг та змов в боротьбі за молдавський трон²⁶. В 1622 р. його ім'я, вже як чиновника на турецькій дипломатичній службі, зустрічаємо під час провадження польсько-турецьких переговорів після битви під Хотином²⁷. За свою дипломатичну роботу він отримав 5000 талярів²⁸. Сучасники тих подій та польські історики давали йому оцінку як дуже підступної особи. Особливо це помітно в текстах, що описують активності як перекладача та посередника під час посольства Кшиштофа Збараського до столиці Османської Порти²⁹. Попри все, того ж року, К. Вевеллі знов повернувся до Львова. Цього разу вже в статусі післанця султана Мустафи I (1617-1618 і 1622 -1623 рр.). Львівські архіви зберегли нам назву його офіційного титулу: *Illustris et Magnificus Dominus Constantinus Vevelli Magni Turcarum Imperatoris Nuncius ad Sirenissimum Sigizmunud Tercium Poloniae Regem Internuncius*³⁰. Це посольство викликало у міщан значний неспокій. Ніхто не був певний, якими можуть бути “бажання” колишнього громадянина Львова, котрий досконало знав місто, його сильні і слабкі сторони. Однак, попри

²³ А. Халкокондиліс належав до знаного візантійського роду. Його родичем був візантійський історик Лаонік Халкокондиліс (1423/30 – 1490), який у своєму описі падіння Візантійської імперії включив розлогі відступи про східних слов'ян. Його ж родичем був Димітріос Халкокондиліс (1424–1511) знаний грамастик (Гудзяк Б. Православні. С. 219; Oxford Dictionary of Byzantium: 13 vols. / Ed. Alexander Kazdan. New York, Oxford, 1991. Vol. 1. P. 407.

²⁴ Dziubiński A. Na szlakach Orientu. S.93.

²⁵ Luca C. Venetian Merchants in the Lower Danube Area and their role in the development of the international exchanges in the Seventeenth Century. *Český časopis historický*. Ročník 119. Praha, 2011. P. 305–306.

²⁶ Ibid. S. 182.

²⁷ “Baptysta (sic!) Konstanty Wewelli Włoch czy Wołoch, rodem z Kandyi; po prawdzie jednak niebył ani Wołochem ani Grekiem, przyznawał się do religii katolickiej; mówiono jednak o nim, że tą religie “symuluje” i że we Wołoszech” “grecką trszyma”. Z natury przebiegły. A przy tym płaszczący się, pośredniczył w akcji pokojowej dość dwóznacznie, i przez to obudził nawet podejrzenie, że jest szpiegiem tureckim, który w charakterze posła ma się przypatrzeć gotowości polskiej (Potocki W. Wojna Chocimska Poemat Epiczny w 10 częściach w skruceniu z wstępem i objaśnieniami prszez E. Bączalskiego. Lwów, 1898. S. 105).

²⁸ Ibid. S. 106.

²⁹ Niemcewicz J.U. Poselstwo Xcia Zbaraskiego do Turek. *Zbiór pamiętników o dawnej Polsce*. T. 2. Warszawa, 1822. S. 300–340; Dzieje Józefa Szumskiego. *Dzieje Polski*. Serya 2. T. 3.– Kraków, 1894. S. 252–253; Dziubiński A. Na szlakach Orientu. S. 97.

³⁰ ЦДІАУ у Львові. Ф. 52. Оп.2. Спр. 37. Арк. 20.

побоювання, найбільше його негатив відчули лише окремі торговці з Руської дільниці.

К. Вевеллі попри виконання службових справ подав до львівської Ради скаргу на українців братів Красовських (Стрілецьких), з котрих раніше провадив спільні справи. Він звинуватив їх у неповерненні боргів та невдалому управлінні маєтком його торгового партнера грецького купця на ім'я Теофіл Пачо. Це начебто завдало йому значних збитків та зменшило статки Т. Пачо на 10000 зл.³¹. Весь цей процес є надзвичайно докладно занотований у міській актовій книзі і в майбутньому його аналіз міг би бути дуже корисним для істориків як чудовий приклад безправ'я у Речі Посполитій в епоху Нового часу³².

Зваживши на особисті “прохання” короля в цій справі, львівська влада не хотіла мати з чиновником султана жодних ускладнень, і тому без вагань наказала купцям виплатити заборгованість³³.

Попри те, що К. Вевеллі мав харизму фартового гравця, доля і йому чинила різноманітні фіглі. Через два роки після тріумфального візиту до Львова все його майно, що на той час перебувало на складі Г. Лангиша, було конфісковане через програу ним судову справу з родиною магната С. Конєцпольського. Вони звинуватили К. Вевеллі у тому, що отримавши гроші на викуп їх родича з турецької неволі, він не виконав обіцянки, а кошти привласнив³⁴.

Жоден з грецьких іммігрантів Речі Посполитої попри надані послуги не отримав значного статусу при польському королівському дворі. Греки перебували на нижчому чи середньому кар'єрному щаблі і були задіяні переважно на допоміжних посадах — як довірені особи послів, перекладачі чи ситуативні дипкур'єри.

Польська шляхта віддавала належне знанням та вмінню цих людей, але водночас не бажала допускати до свого оточення представників нижчого стану і тим більше некатолицького віросповідання³⁵. На цьому тлі, позитивним винятком був хіба львівський грек Ян (Іоан, Іван) Мазаракі. В 1659 р. за рекомендацією гетьмана Івана Виговського польський король Ян II Казимир Ваза надав йому шляхетський титул за участь у дипломатичних переговорах, спрямованих на “заспокоєння України” та підписання Гадяцької угоди³⁶. Вже наступний король

³¹ Там само. Арк. 1783, 1843, 1947. Батьком Теофіла Пачо (? – 1619) був купець східними товарами на ім'я Яній Пачо котрий походив родом з міста Ретімно і торгував у Львові мальвазією в 1560-1588 рр. Про нього знаємо, що він був представником (фактором) Михайла Корнякта, а після смерті останнього працював з Константином Корняктом (Iorgu N. Relațiile comerciale ale teritor noastere cu Lembergul. P. 41; Pippidi, Andrei Hommes et idées du Sud Est européen. P. 129; Dziubiński A. Na zlakach Orientu. S. 96). Після смерті спадок померлого було пораховано на суму 65732 зл. (*Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie. S. 319*).

³² ЦДІАУ у Львові. Ф. 52. Оп.2. Спр. 37. Арк. 20–21, 36–50.

³³ Там само. Арк. 36-50; *Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie. S. 187*.

³⁴ ЦДІАУ у Львові. Ф. 52. Оп.2. Спр. 39 (1624 р.)

³⁵ Wójcik Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku. *Polska służba dyplomatyczna XVI—XVII wieku*. Warszawa, 1966. S. 365.

³⁶ Польський генеалог С. Уруський характеризує Яна помилково подає його як “... українського козака” (*Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. 13. Warszawa, 1916. S. 277*).

— Ян III Собеський вислав його до Персії у складі місії, яка мала домовитись про можливу спільну війну двох країн проти Туреччини³⁷. Купець також встиг попрацювати у делегації польського посольства до Кримського ханства³⁸.

Подібною в цьому контексті була і доля іншого львівського грека — Юрія Папари. Як посланець гетьмана Івана Виговського, він був залучений до перемовин з поляками і 8 жовтня 1658 р. прибув до м. Торунь у табір короля Яна II Казимира, щоб передати документи та переказати на словах “деяку конфіденційну інформацію”³⁹. У червні 1692 р. під час зустрічі у Львові з російським резидентом у Речі Посполитій Б. М. Михайловим, Юрій висловив стурбованість з приводу утисків у місті українців та від імені братчиків попросив у московського уряду протекції та захисту⁴⁰.

До позитивних прикладів активного залучення греків до польської дипломатичної роботи зараховуємо інформацію про грека на ім'я Андрій, котрий був перекладачем у гетьмана Станіслава Конецпольського та водночас навчав турецькій мові та іншим вмінням його дітей⁴¹.

Помітними були греки котрі в різні періоди часу котрі в перемовинах з Річчю Посполитою служили інтересам козацької дипломатії. Львівський грек Теодор Томкевич у 1658 – 59 рр. був таємним агентом гетьмана Івана Виговського і виконував різноманітні конфіденційні дипломатичні завдання⁴².

Грек Данило котрий фігурує в численних документах і спогадах сучасників як “Д. Калаугер”, “Д. Олівеберг”, “Оліберг де Грекані”, “Ієромонах з Атен”, о. Данило Афіньський, “Данило Атенієзіс”, прибув до Речі Посполитої з делегацією антиохійського патріарха Макарія. З червня 1654 р. ця ж особа перебувала на дипломатичній службі у гетьмана Богдана Хмельницького. 8 червня 1654 р. йому доручили очолити козацьке посольство до шведської королеви Христини I (*Drottning Kristina*)⁴³. За дорученням гетьмана він представив їй план антипольської коаліції і балтійсько-чорноморського союзу проти Османської імперії. В 1655 р. він брав участь в поході козацького війська в західно-українські землі⁴⁴. В тому ж році на перемовинах з львівськими

³⁷ Ibidem. S. 277.

³⁸ Oswald B. Skarbelat w ustroju szlachetstwa polskiego. Kraków, 1911. S. 173.

³⁹ Polski Słownik Biograficzny. (далі — PSB) Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. T. 25/1. Zesz. 104. 1980. S. 157.

⁴⁰ Ковальський М. П. Політичні зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою в другій половині XVII ст. *Питання історії СРСР*. Вип. 6. Львів, 1957. С. 142.

⁴¹ Опарина Т. А. Ротмистр Юрий Трапезундский: заметки к биографии. *Вторые чтения памяти профессора Николая Федоровича Коптерева* (Москва, 28-29 октября 2004 г.) Москва, 2004. С. 62.

⁴² Українська загальна енциклопедія. Книга знання. У 3-х томах. Під редакцією І. Рачковського. Львів – Станіслав – Коломия, 1934. С. 299.

⁴³ Степанков В. Шведський вектор у зовнішній політиці Богдана Великого: формування, укладення Кам'янецької угоди та її провал (1649-1655 рр.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Вип. 4. Київ, 2015. С. 79–82.

⁴⁴ Довідник з історії України За ред. І. Підкови, Р. Шуста. Київ, 2001. С. 177; Федорук Я. Тран-

радниками, в посольстві Богдана Хмельницького був присутній інший дипломат на ім'я Яній Гречин — "...дуже досвідчений чоловік (*multae experientiae*) який кільканадцять років тому мирив під Аджакком московського царя з Оттоманією, та й тепер готував цю нещасливу лігу між Москвою та козаками"⁴⁵.

Поміж греків, котрі були задіяні у дипломатичних стосунках, траплялись політичні шахраї. Окремі з них, задля досягнення особистих цілей послуговувався підробленими рекомендаціями. Найчастіше це були листи від патріархів, котрі виготовляли на замовлення місцевих релігійних діячів⁴⁶. Центром виробництва таких документів у XVII ст. була неспокійна Молдавія⁴⁷.

Через ці та інші дипломатичні таланти, поляки, турки і московити мали всі реальні підстави підозрювати, багатьох з греків у службі на користь тієї чи іншої іноземної розвідки⁴⁸. Не дивно, що навіть у стосунках з найповажнішими представниками православної Церкви всі вони були дуже обережними⁴⁹.

Дуже цікавим є питання співпраці окремих представників грецької діаспори Речі Посполитої з агентами Посольського приказу Москви. Рівень інфільтрації московської агентурної мережі у Речі Посполитій XVI-XVII ст. залишається все ще не до кінця відомим*. Проте, вже опубліковані відомості з цього питання, свідчать, що окремі з львівських греків впродовж багатьох років охоче працювали на Московську державу⁵⁰. Під час підготовки підписання Андрусівського перемир'я

сильванське князівство у 1656 р.: вибір політики між Україною, Швецією та Річчю Посполитою. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 18. Т. 21. Київ, 2013. С. 226; Ченцова В.Г. Даниил Калагуер /Даниил Грек /Даниил Оливеберг: неизвестные страницы биографии политического агента эпохи Богдана Хмельницкого. *Средневековая личность в письменных и археологических источниках: Московская Русь, Российская империя и их соседи*: материалы науч. конф. Институт РАН. Институт российской истории РАН. Москва, 2016. С. 215–219.

⁴⁵ Зубрицький Д. Хроніка. С. 318; Федорук Я. Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою у 1655 році. *Хроніка 2000. Україна-Туреччина*. Кн. 1. Український культурологічний альманах. Київ, 2014. Вип. 1 (95). С. 253–300; Довідник з історії України За ред. І. Підкови, Р. Шуста. Київ, 2001 р. С. 177.

⁴⁶ Такими вважають грамоти, що були виконані на замовлення львівського єпископа Гедона Балабана приїжджими грецькими кліриками (Флоря Б.М. Східні патріархи і західно-руська церква. *Український історичний журнал*. 1996. № 1. С. 47; Monumenta Confraternitatis Staurupigianaе Leopoliensis: у 2-х т. Ed. Wladimirus Milkowicz. Т. 1. Leopoli, 1895–1896. Nr CCLVIII.

⁴⁷ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Львів, 2001. С.113.

⁴⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве (далі — АЮЗР). Т. 12. 1904. № 131. С. 418 – 422.

⁴⁹ Гудзяк Б. Православні. С. 219.

* Документи котрі можуть пролити більше світла на це питання зберігаються у Москві в фонді № 79 РГАДА (Российский государственный архив древних актов).

⁵⁰ Шустова Ю.Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586-1788): Источниковедческое исследование. *Рукописные памятники Древней Руси*. Москва, 2009. С. 438–452; Ковальский Н.П. Деятельность русской дипломатии в 70-90 гг. XVII века по отношению к украинским землям в составе Речи Посполитой. *Из истории местного края*. Днепропетровск, 1968. С. 162-165.

російська делегація активно використовувала інформацію отриману від членів Ставропігійського братства. Їх консультантом та інформатором був згаданий грек Юрій Папара. В розмові з резидентом у Речі Посполитій — Борисом Михайловичем, яка відбулась 16 червня 1692 г., він хвалився своїми давніми зв'язками з московським двором ще від часів правління Великого князя Олексія Михайловича (1629-1676)⁵¹. За його твердженням, тоді він перебував у тісній „співпраці” з московським боярином Артемоном Сергійовичем Матвеевим*. Ю. Папара наголошував, що не в останню чергу завдяки його старанням за умовами підписаного Андрусівського перемир'я місто Київ залишається поза межами польського впливу. Хоча, як нам видається ці похвальби були радше його намаганням видати бажане за дійсне⁵².

Водночас помітно, що московити високо цінували інформацію, котра виходила зі Львова. Звіт консула Бориса Михайлова про розмову з Ю. Папарою про окремі аспекти московсько-польських відносин був виконаний спеціальним тайнописом. На думку Ю. Шустової, це вказує на високу довіру до інформатора та намагання захистити його від можливих дій польської контррозвідки⁵³. Такі послуги надавались греками не лише на ідейній основі. Ю. Папара отримував за них цілком реальні кошти⁵⁴. Московська агентура також провадила активні фінансові справи і з Ставропігійським братством як громадською інституцією. В 1692 р. Б. Михайлов взяв кредит на 500 зл. під закупівлю книг з братської друкарні, а в 1693 р. позичив у братства 1400 зл. та водночас подарував церкві Успіння Пресвятої Богородиці фелон ціною у 35 зл.⁵⁵

Подібні контакти з Москвою мав і рідний брат Ю. Папари — Кіріяк⁵⁶.

⁵¹ Подібні контакти дуже вдало використовувала в пропагандистських цілях радянська влада подаючи це як приклад “одвічного прагнення” всіх православних мешканців до Львова до воз'єднання з Росією (Історія Львова в документах і матеріалах. Док. № 71. С. 89).

* Артемон Матвеев був одним з найталановитіших московських дипломатів. До нього сходились численні повідомлення від закордонних агентів. У Посольському приказі він керував Малоросійським напрямком, багато доклався до перемовин з Б. Хмельницьким та був в числі московського посольства у Переяславі у 1654 р. За успіхи в справі приєднання України, в 1671 р. очолив Посольський приказ. Був вбитий під час стрілецького повстання 1682 р. як прихильник юного царя Петра I.

⁵² Про це також: Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. С. 376–377; Капраль М. Національні громади міста Львова XVI-XVIII ст. (Соціально-правові взаємини) Львів, 2003. С. 139.

⁵³ Шустова Ю.Э. Документи Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788). С. 440; Богатырев А.В. Новые свидетельства о смерти Каменецкого кастеляна Павла Потоцкого. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 59–62. Москва, 2015. С. 79. (Интернетресурс: http://www.drevnyaya.ru/vyp/2015_2/part_6.pdf)

⁵⁴ Шамин С. М. Известия греческих информаторов о действиях Османской империи и ее союзников в Речи Посполитой в 1672-1673 гг. (По материалам фонда 155 РГФДА). *Каптеревские чтения*. Сборник статей. №. 7. Москва, 2009. С. 206.

⁵⁵ Исаевич Я. Братства та їх роль. С. 122.

⁵⁶ Бантыш-Каменский Н. Н. Реестры по греческим делам Московского Архива Коллегии иностранных дел Российской государственной архив древних актов. Фонд 52. Оп.1. *Россия и христианский Восток*. Вып. 2. Отв. редактор Б. Л. Фонкич. Москва, 2001. С. 186.

Інші члени Ставропігійського братства Кіріак Ісарович⁵⁷, Петро Афендик, українець Стефан Красовский також перманентно залучались до такої дипломатичної роботи. За різних обставин та в різний час вони були перекладачами для польського уряду, інформаторами чи консультантами для московських дипломатів у Речі Посполитій⁵⁸.

К. Ісарович активно допомагав іншому московському резидентові у Варшаві — боярину Василю Тяпкіну (1673-1677)⁵⁹. Цей дипломат мешкав у місті в липні-грудні 1675 р. В його листах до Москви зазначено, що Кіріак “...многие сеймовые письма приносил и изо Львова вести к нему присылал и по письму его, резидентову, и Посольского приказу переводчика Семена Лаврецкого он, Кирьяк книгу Павла Потоцкого (“*Moschovia sive brevis narratio de moribus magnae Russorum monarchiae*”. Dantisci, 1670.) с великим трудом и большим накладом купил и к Москве вывез. Да он же... Василю Тяпкину деньги взаймы давал и всякое вспоможенье чинил”⁶⁰ Сам В. Тяпкін через цей та інші канали звязку регулярно отримував з Речі Посполитої різноманітну інформацію, зокрема — про просування та локацію турецьких та польських військ⁶¹. Така “співпраця” з московитами аж ніяк не перешкоджала Кіріякові виконати містію спеціального посланця від польського короля до гетьмана Івана Мазепи (1639-1709). У своїх спогадах він відзначав, що останній прийняв їх посольство дуже прихильно та посадив поруч з собою під час бенкету⁶².

Ще одним активним інформатором був Петро Афендик. Б. Михайлов дуже цінував спілкування з цією людиною та якість інформації котру він отримував у справі щодо діяльності єпископа Й. Шумлянського. В своєму черговому листі в Посольський приказ, Б. Михайлов не забув повідомити як про важливу подію про день сметрі П. Афендика⁶³.

Не має сумніву, що висловлюючи турботу перед польським урядом про стан православного населення в Речі Посполитій, Москва спекулювала на цьому питанні і таким чином намагалась чинити тиск та

⁵⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О. Павленко. К., 2007. С. 651–652.

⁵⁸ Шустова Ю. Э. Посольские книги как источник по истории введения греко-католической унии на украинских землях в составе Речи Посполитой в 70–90-х годах XVII века. *Источниковедение: поиски и находки*: Сб. науч. трудов. Вып.1. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2000. С. 110-120.

⁵⁹ В. Тяпкін про К. Ісаровича: “...верен человек есть и был в разумных поступках” (Історія Львова. Короткий нарис. Львів, 1956. С. 43).

⁶⁰ В бесіді з В. Тяпкіним Юрій Папара повідомив, що “... в те де годы им всем, в православии будучим, была спокойность великая и принуждения ко унии ни от кого не было. И во всем русских людей поляки почитали и ничем обидеть не смели, опасаясь царского величества на себя гневу. А как учинен Вечный мир, и на Москве езувитом веру свою распространять позволено, то де от того часу уж ни во что обернули и возстало на церкви Божии гонение великое и больши 700 церквей во унию обратили. А ныне де и последнюю Львовскую епископию нудят во унию ж. А хвалятца поляки, что их веру и на Москве будто лутче любят нежели свою рускую, и во всяких поступках ни в чем не слушают и за скота почитают.” (Шустова Ю.Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства. С. 441).

⁶¹ Ісаевич Я. Братства та їх роль... С. 120.

⁶² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. С. 652.

⁶³ Шустова Ю.Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства. С. 450.

впливати на політику Речі Посполитої*. Чи ж варто дивуватись посиленню напруження котре зростало зі сторони поляків не лише в стосунку до греків, але переносилась на православних українців котрих вони також зараховували до не вповні лояльних підданих? З плином часу, Москва втратила своїх інформаторів в братстві⁶⁴. Процеси пришвидчились з моменту прийняття братством унії та юридичного перепідпорядкування Ватиканові. Частина таких родів як Афендики взагалі обрали для себе рішення виїхати зі Львова та перейти у російське підданство.

Зібрані нами епізоди дозволяють ствердно говорити, що попри незначну кількість греків на дипломатичних та військових посадах в Речі Посполитій та опір котрий їм чинила польська політична еліта, окремі з них змогли досягти помітних успіхів та залишити слід у історії міжнародної політики Східно-Європейського регіону.

* Не маючи можливості просунути свої інтереси в Середземномор'ї та на Балканах військовим шляхом, московські резиденти під гаслами захисту православної віри та надання пригніченим єдиновірцям допомоги, у XVI-XVII ст. активно вербували агентів безпосередньо на місці серед венеційських греків (Ястребов А.О. Венецианские греки на русской службе в конце XVII–начале XVIII. *Клио*. № 7 (115) июнь. Санкт-Петербург, 2016. С. 98–110.

⁶⁴ У 1700 р. російський представник І. Нікітін інформував свій уряд про зустріч з членами Ставропігійського братства, але в цьому документі греки вже не згадувались (Історія Львова в документах і матеріалах. Док. № 72. С. 89–90).

Ігор Лильо. ДИПЛОМАТИЧНА ТА ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКІВ У МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XVI-XVII ст.

Розглянуто активність греків на дипломатичній та військовій службі Речі Посполитої, Козацької держави, Туреччини, Московської держави в XVI-XVII ст. Показано методи та шляхи використання їх фахових навичок та знань розвідувальними товариствами цих країн.

Основне завдання нашої розвідки — вперше наголосити на важливості окремих грецьких іммігрантів, котрі за умов бездержавності грецького народу намагались впливати на ситуацію в регіоні. Особливий інтерес становить тема шпигунської діяльності греків, що були членами Львівського Ставропігійського братства на користь Московської держави.

Через представлення портретів окремих осіб грецького походження показано загальну атмосферу що панувала на окресленій території.

Ключові слова: Львів, Річ Посполита, купці, греки, війна, дипломатична служба, Вевелі, Папара.

Ihor Lylo. DIPLOMATIC AND MILITARY ACTIVITIES OF THE GREEK IMMIGRANTS IN THE FOREIGN POLICY OF POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN 16-17 CENTURY.

The focus of our research is an activity of the Greeks immigrants as a part of the diplomatic and military service of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman, and *Muscovy* in the 16-17 c. The methods and ways of using their professional skills and knowledge by the intelligence communities of these countries are shown. The main task of our research is to emphasize for the first time the importance of certain Greek immigrants, who, in the conditions of the statelessness of the Greek people, tried to influence the situation in the region. Particular interest is the theme of the spy activities of the some of Greeks who were a members of the Lviv Stavropigian Brotherhood in favor of the *Muscovy* against Poland. Through the representation of portraits of individuals of Greek immigrants, the general atmosphere prevailing in the territory of East and Central Europe.

Key words: Lviv, merchants, diplomatic and military Activities, Greek, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman, *Muscovy*, *Vevelli*, *Papara*.

Павло ТКАЧУК,

д. і. н., проф., генерал-лейтенант
(Національна академія сухопутних
військ ім. гетьмана П. Сагайдачного,
Україна).

АРТИЛЕРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ

Порівняно велика кількість достатньо ґрунтовних досліджень з історії становлення, організації і бойового застосування артилерії Української Галицької Армії¹ дозволяє підвести певні підсумки.

Подібно до всієї УГА її артилерія створювалася в ході бойових дій на території, де не було матеріальної бази і організованого виробництва артилерійського озброєння, боєприпасів і спорядження. Дещо краще становище було з особовим складом. Багато українців служило в артилерійських частинах колишньої австрійської армії і мали добрий досвід, отриманий на фронтах Першої світової війни. За дослідженням Лева Шанковського українськими, по суті, були 2, 9, 10, 11, 15, 24, 30, 43, 59-а, гарматні бригади². Зокрема у 1914 р. галицькими українцями

¹ Марак В. Коротка історія 9 гарматного полку УГА. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1932. № 1. С. 17–21; Онищук Д. Останні дії 2-го гарматного полку (1920 р.). *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1933. С. 3–8; Мацькевич С. Артилерія Української Галицької Армії. *Українська Галицька Армія*. Т. 1. Вінніпег, 1958. С. 177–181; Курилюк Я. 1-й гарматний полк УГА. *Там само*. С. 181–183; Мацькевич С. 2-й гарматний полк. *Там само*. С. 184–186; Його ж. 3-й гарматний полк. *Там само*. С. 186–187; Його ж. 4-й гарматний полк. *Там само*. С. 187–188; Мельникович О. 5-й гарматний полк. *Там само*. С. 189–190; Фріш Р. 6-й гарматний полк. *Там само*. С. 191–192; Олексій Р. 7-й гарматний полк. *Там само*. С. 193–195; Бабій В. 9-й гарматний полк. *Там само*. С. 197–198; Галан В. 10-й гарматний полк. *Там само*. С. 199–201; Тишовницький О. 11-й гарматний полк. *Там само*. С. 202–203; Мацькевич С. Артилерійська група “Глибока”. *Там само*. С. 196; Прудіус П. 1-й гарматний полк. *Українська Галицька Армія*. Т. II. Вінніпег, 1960. С. 91–94; Його ж. Артилерія 1-го гарматного Запорізького полку у складі УГА. *Там само*. С. 95–97; Мацьків Т. 3-й гарматний полк. *Українська Галицька Армія: матеріали до історії*. Т. 3. Вінніпег, 1966. С. 91–94; Галан В. Батерія смерти. Джерсі Сіті, 1968. 238 с.; Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. Вид. 2-ге. Нью-Йорк, 1966. 179 с.; Кульчицький С. Старшинські школи артилерії ГА. *Українська Галицька армія: матеріали до історії*. Т. 4. Вінніпег, 1968. С. 267–270; Крип’якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. Львів, 1992. С. 524–526; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. 488 с.; Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. Львів, 1999. 396 с.; Krotofil M. *Ukraińska Armia Halicka. Organizacja, uzbrojenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*. Toruń, 2002. 226 s.; Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини/ Микола Литвин, Кім Науменко. Львів, 2004. 376 с.; Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. Львів, 2009. С. 178–188.

² Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. Мюнхен, 1958. С. 96–98.

були укомплектовані наступні артилерійські частини:

Полки польової артилерії:	Місцевість комплектування	% українців
28-й	Перемишль	60
30-й	Перемишль	60
31-й	Станиславів	69
32-й	Львів	55
33-й	Станиславів	43
Полки польових гаубиць:		
11-й	Львів	52
45-й	Перемишль	60
Дивізіони польових гаубиць:		
43-й	Львів	55
45-й	Перемишль	60
Важкий гарматний дивізіон	Львів	46

Правда, переважна більшість гарматних бригад перебувала на Італійському фронті. Частина особового складу при розвалі армії у 1918 р. потрапили в полон, а повернення полонених затягувалося і значна їх частина не змогла потрапити до складу УГА. Однак відсоток артилеристів в числі полонених був значно меншим і на батьківщину повернулося багато підготовлених гарматників з фронтовим досвідом, а також і офіцерів-фронтовиків. Проблем із комплектуванням артилерійських підрозділів у командування армії було набагато менше, ніж із іншими спеціалістами, наприклад, летунами. Тому “з-поміж усіх родів зброї галицьких військ найкраще представлялася артилерія, – як згадував колишній командир гарматного полку С. Мацькевич. – Свою дуже добру організацію завдячувала ця одна з найважливіших стегів УГА не лише добре вишколеним гарматникам, але у великій мірі визначним старшинам-артилеристам, командантам батареї і полків з їх великим боевим досвідом та організаційним хистом. Зі скромних залишків по австрійській армії ці команданти в дуже скорому часі зформували поодинокі батареї та гарматні полки так добре, що артилерія УГА перевищала польську артилерію і артилерію Дієвої Армії (УНР. – П.Т.)”³.

Слід відзначити, що на першому етапі українсько-польської війни артилерію Галицької Армії помітно посилили гарматні частини, які прибули з Наддніпрянщини на прохання військово-політичного проводу ЗУНР. У грудні 1918 р. із Києва прибули три полки, зокрема важкої артилерії, якої тоді бракувало в Галицькій Армії. Це були 2-й і 6-й гарматні полки, сформовані й надіслані з Києва до рідної Галичини командиром артилерії Осадного корпусу Січових Стрільців полковником

³ Мацькевич С. Артилерія Української Галицької Армії. *Українська Галицька Армія. Матеріали до історії*. Т. 1. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. С. 178–179.

Романом Дашкевичем, а також 1-й Запорізький важкий гарматний полк⁴.

Українська Галицька армія почала формуватися у ході першолистопадово повстання з українських вояків львівського гарнізону і півторатисячного полку Українських Січових Стрільців, що боронив Львів у листопаді 1918 р., та сформованих на периферії зусиллями енергійних старшин окремих загонів добровольців і бойових груп на західному кордоні. Саме групи “Північ”, “Хирів”, “Рудки”, “Угнів”, “Старий Самбір”, “Крукеничі”, “Щирець”, “Любінь Великий”, “Старе Село”, “Схід”, “Наварія” утворили суцільний фронт на заході від Белза до Турки, а також під Львовом, і не дозволили польським формуванням здійснити загарбницькі плани восени 1918 року⁵.

Зародком артилерії Галицької Армії стала гарматна батарея, яку українські військовики захопили у Тернополі, де дислокувався 33-й австрійський гарматний полк. За завданням Д. Вітовського, досвідчений артилерист поручник Іван Сітницький, командир австрійської батареї, який приїхав у відпустку з фронту, привіз ці гармати до Львова. По дорозі у Золочеві він укомплектував батарею добровольцями – українськими гармашами австрійського полку. До 6 листопада 1918 р. привезено ще дві гармати зі Стрия й одну з Підбірців. Призначений командиром першої гарматної батареї Галицької Армії четар Юрій Полянський зайняв вогневу позицію на терасі Високого Замку, встановив телефонний зв’язок з Начальною Командою у Народному Домі (нині Будинок офіцерів Західного оперативного командування) й отримав умовний позивний “Загреб”. Того ж дня українські гармати прицільною стрільбою ліквідували вогонь польських легких гармат, які займали позиції на площі св. Юра і Гицлевій горі. На озброєння першої української батареї були австрійські 104-мм польові легкі гаубиці, найбільша дальність стрільби яких сягала шести кілометрів⁶.

9 листопада 1918 р. було створено Державний Секретаріат Військових Справ (ДСВС), який на чолі з полковником Дмитром Вітовським розгорнув військове будівництво. Важливою віхою цього процесу стали накази від 13 листопада, за якими, нарешті, проголошено мобілізацію військовозобов’язаних 1883–1900 років народження й утворено дванадцять військових округів: Львів, Перемишль, Тернопіль, Станиславів, Стрий, Чернівці, Коломия, Самбір, Золочів, Чортків та інші. Цим же наказом утворено 12 окружних та 60 повітових військових команд, які відіграли виняткову роль у розбудові Галицької Армії й її артилерії. Саме на них були покладені завдання щодо мобілізації, вишколу новобранців, підготовки старшинських і підстаршинських кадрів для різних родів зброї та ін. Для виконання цих відповідальних завдань до

⁴ Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Вінніпег, 1974. С. 283.

⁵ Заклинський М. Вітовський як політичний провідник стрілецтва. *Календар-альманах Червоної Калини на 1937 рік*. Львів: Червона Калина, 1936. С. 64–67; Калина В. 3 листопадових боїв на Підзамче. *Наш Львів*. Нью-Йорк, 1953. С. 151–154; Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів, 2004. 414 с.

⁶ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів: Червона Калина, 1931. С. 189–190.

складу окружних команд входили піхотні та гарматні коші, які, зазвичай, діяли на базі колишніх австрійських запасних полків⁷.

У грудні 1918 р. розгорнули широкомасштабну діяльність Окружні військові команди⁸. З утворення гарматних кошів у Коломиї, Станиславові, Стрию, Тернополі, Золочеві і Чорткові під керівництвом артилерійських референтів ДСВС і Начальної Команди Галицької Армії (НКГА) розпочалося організоване формування гарматних батареї, вишкіл особового складу і відправка на фронт.

Особливо високою організованістю відзначалася Коломийська окружна військова команда на чолі з сотником Ф. Приймаком, де діяли два запасні стрілецькі полки імені гетьманів України І. Мазепи та П. Дорошенка і запасний артилерійський полк. Вони підготували для фронту шість піхотних куренів (батальйонів), а запасний артполк під командуванням талановитого організатора сотника Романа Щипайла (згодом – начальник відділу артилерії Військового міністерства ЗУНР) – кілька гарматних батареї, укомплектованих особовим складом і бойовою технікою. У ті ж дні Тернопільська Окружна військова команда на чолі з отаманом Українських Січових Стрільців Никифором Гірняком на базі колишнього 15-го полку піхоти австрійської армії сформувала 1-й Подільський полк ім. Симона Петлюри. Крім підготовки поповнення для Галицької Армії він займався ще й роззброєнням австро-угорських частин, які поверталися восени 1918 р. із Наддніпрянщини, і тим самим суттєво поліпшив озброєння галицької артилерії⁹.

Упродовж існування Галицької Армії у 1918–1920 рр. організація її артилерії зазнала відчутних змін – від стихійно створених поодиноких батареї, розкиданих по всьому 300-кілометровому польському фронту, до майже 60 батареї у складі бригадних і корпусних гарматних полків з чіткою структурою і підпорядкуванням. На першому етапі (листопад–грудень 1918 р.) основною тактико-оперативною ланкою молоді армії стали бойові групи, які склалися часом із напівпартизанських загонів та окремих куренів, сформованих на периферії енергійними національно свідомими українськими старшинами австрійської армії. Як справедливо зазначав військовий історик Микола Литвин, “сформувалися і на початку листопада вели бої в районі Рави Руської спочатку напівпартизанські загони, – Угнівський – четаря Івана Пушкаря, Жовківський – поручників Івана Грещака і Володимира Секунди та Яворівський – поручника Івана Клея. На південному крилі фронту поручник Іван Околот у середині листопада сформував у прифронтових Рудках стрілецьку сотню. В районі Лютовиська четар Юрій Дякунчак організував піхотний курінь у складі трьох сотень, який прикрив самбірську дільницю фронту. Поручник Степан Малецький на початку листопада сформував загін для оборони Старого Самбора”¹⁰. В грудні

⁷ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. Станиславів, 1918. Ч. 1.

⁸ Ортинський В. Л. Силіві структури Західно-Української Народної Республіки. Львів, 2004. С. 86–118, 243–271.

⁹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 121–122.

¹⁰ Там само. С. 131.

НКГА встановила зв'язок із десятками груп і загонів, об'єднуючи їх у бойові групи "Північ", "Південь", "Схід", "Рудки" та ін. з єдиним командуванням і підпорядкуванням. Окружні військові команди направляли до бойових груп сформовані й озброєні піхотні та гарматні підрозділи.

Аналогічний організаційний шлях пройшла артилерія. Спочатку стихійно, зусиллями артилерійських старшин створювалися окремі батареї по 2–4 гармати в кожній, які цілком самостійно діяли у складі своїх груп і загонів. На підльвівському фронті групи "Південь-II" від Оброшина до Полянки у листопаді 1918 р. діяли окремі батареї, які сформували й очолили поручники І. Михайлів і М. Кречківський, а також кілька гарматних чет по дві гармати у кожній. Ці гарматні підрозділи були цілком самостійними. І лише в грудні, коли створилася бойова група "Щирець" з єдиним командуванням і до неї стали прибувати із запасних полків Стрия та Станиславова гарматні батареї, утворено артилерійську групу у складі п'яти батарей, на базі якої у січні 1919 р. створено 7-й гарматний полк Львівської бригади. Відзнакою артилерії стали червоний поясок на шапці та червоного кольору зубчатка на ковнірі¹¹.

10 грудня 1918 р. на запрошення воєнно-політичного проводу ЗУНР із Наддніпрянської армії прибули на службу в Галицьку Армію на посади командувача армією – досвідчений генерал Михайло Омелянович-Павленко і начальника штабу – полковник Генерального штабу Євген Мишковський (9.02.1882–9.07.1920). Вже у січні 1919 р. новий начальник штабу домігся затвердження свого плану реорганізації Галицької Армії. Зауважимо, що уродженець Полтавщини мав ґрунтовну військову освіту: закінчив Чугуївське юнкерське піхотне училище та Миколаївську академію Генерального штабу (1912), на фронтах Першої світової війни виявив високі професійні здібності й у 34 роки став полковником. На Наддніпрянщині обіймав високі посади в Генеральному штабі. Згодом написав чимало воєнно-історичних праць. Став генерал-хорунжим армії УНР, прикривав відхід армії, був поранений і помер від гангрени¹². Є. Мішковський був не лише генератором передових ідей у військовій справі, а й виявив себе талановитим організатором. Він був палким прихильником маневреної війни і вважав віджилими старі традиційні структури армії: насамперед, громіздку дивізію, яка, наприклад, у російській армії складалася з бригад, по три полки у кожній. Отже, за його ідеєю, дивізія як проміжна структура між корпусом і бригадою ліквідувалася. Як основна оперативна одиниця армії впроваджувалася піхотна бригада полкового складу, насичена кіннотою й артилерією. У кожній з них був гарматний полк. Полковнику вдалося подолати консервативні погляди, насамперед, колишніх австрійських офіцерів, і за неймовірно короткий термін (січень–лютий 1919 р.) у

¹¹ Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. Львів, 1996. С. 120.

¹² Колянчук О., Литвин М., К. Науменко. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. Львів, 1995. С. 194–196.

ході бойових дій українсько-польської війни здійснити велику перебудову армії, яка перетворилася на сучасну збройну силу європейського зразка й своєю організацією випередила не лише Армію УНР, але й армії Австрії, Угорщини та Польщі¹³. Тепер, за висловом військового історика Дмитра Микитюка, Галицька армія трансформувалася “в поважну, на європейський лад сформовану бойову силу, що нараховувала біля 60 тисяч бійців, з добре забезпеченим запліллям”¹⁴. Галицька Армія мала три корпуси по чотири бригади у кожному. Велика увага приділялася артилерії: кожна бригада мала гарматний полк.

У складі штабів корпусу і бригади створено референтури артилерії, які, на відміну від сучасних структур командувача артилерією дивізії чи начальника артилерії полку, не виконували функцію керівництва бойовими діями гарматних частин, а займалися, здебільшого, укомплектуванням і забезпеченням їх усім необхідним для бою.

Отже, у лютому 1919 р. Галицька Армія мала три корпуси, з них 1-й корпус підполковника Осипа Микитки (21.02.1871–1920) у складі бригад: 5-ї Сокальської, 6-ї Равської, 9-ї Угнівської і 10-ї Янівської. До 2-го Галицького корпусу полковника Мирона Тарнавського (29.05.1869–28.06.1938) увійшли: 1-а бригада Українських Січових Стрільців, 2-а Коломийська, 3-я Бережанська і 4-а Золочівська бригади. Третій корпус на південному крилі фронту під командуванням полковника Григорія Коссака (7.03.1882–3.03.1939) склали 1-а Гірська, 7-а Львівська, 8-а Самбірська і 11-а Стрийська бригади¹⁵. Кожна бригада мала гарматні полки, які носили номер своєї бригади і мали, за невеликим винятком, однакову організацію.

Типовий гарматний полк складався з управління, до якого входили: командир полку, ад’ютант (начальник штабу), якому підпорядковувалися відділи: булавний, муніципний, технічний, санітарний, харчовий та старшини – зв’язку, муніципний, технічний, інтендант, харчовий, лікар, ветеринар. Полк складали три (рідше чотири) гарматні батареї та чета скорострільів. Зазвичай гарматний полк мав 600 вояків, 525 коней, 12–16 гармат і близько 200 возів¹⁶. Окрім 12 гарматних полків стрілецьких бригад, які організаційно й оперативно підпорядковувалися командантам бригад, НКГА мала армійську артилерію – два наддніпрянські полки важких гаубиць двобатарейного складу і три батареї далекобійних гармат (по дві у кожній).

Система організації та вишколу артилерії у Галицькій Армії шляхом утворення гарматних кошів при Окружних військових командах, коли у запасних частинах комплектувалися, озброювалися, проходили вишкіл артилеристи у складі штатних батарей і зі своїми командами відбували на фронт, виявилася унікальною і надзвичайно ефективною. Такої системи організації і підготовки артилерії у ті часи не мала

¹³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 146.

¹⁴ Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької Армії. *Українська Галицька Армія*. Т. 1. Вінніпег, 1958. С. 177–178.

¹⁵ Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни. Львів: Червона Калина, 1933. С. 74–75.

¹⁶ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 169.

жодна з армій країн Східної Європи. А якщо згадати Наддніпрянщину, то ні Центральна Рада, ні Директорія УНР не спромоглися утворити військового округу, Окружних військових команд – системної організації та вишколу сухопутних військ.

Організацією артилерії Галицької Армії безпосередньо керував відділ Державного Секретаріату Військових Справ. Його начальником міністр Д. Вітовський призначив досвідченого артилериста сотника Теодора Гозу (+ 13.05.1934), якого у січні 1919 р. замінив отаман д-р Северин Лещій (1882–1943), пізніше професор математики і директор Львівської академічної гімназії (1930–1931, 1934–1939), вбитий польською боївкою на Холмщині¹⁷. У відділі самовіддано працювали старшини І. Слезак, Р. Якверт, І. Коліушко, О. Найверт та інші¹⁸. На внесок відділу артилерії у листопаді–грудні 1918 р. ДСВС видав низку наказів і розпоряджень для організації артилерії у військах. Зокрема, в наказах від 13 і 16 листопада – про утворення Окружних військових команд і запасних кошів, а також про зарахування на облік усіх відставних старшин і підстаршин артилерії, враховуючи їх звання в австрійській армії та фахову освіту¹⁹. Характеризуючи діяльність ДСВС і його відділів (референтур), очевидець і дослідник тих подій Мирон Заклинський писав: “З усіх Секретаріатів найкраще працював у Тернополі військовий. Він мав уже зорганізовані потрібні реферати, завдяки пильній, невмирущій праці Вітовського”²⁰.

У ході українсько-польської війни (листопад 1918 – липень 1919) гарматні коші Окружних військових команд підготували й відправили на фронт 49 гарматних батарей. Артилерія Галицької Армії влітку 1919 р. мала 7 тис. вояків, 187 гармат і 6 тис. коней²¹. Отже, вона становила потужне бойове формування сухопутних військ ЗУНР і склала близько 10,5% особового складу армії. Насиченість війська артилерією була на рівні показників головних європейських держав або й перевищувала їх. Зокрема, навесні 1919 р. Галицька Армія налічувала 8 гармат на 1000 бійців піхоти, тоді як у 1914 р. французька та німецька мали лише по шість, а російська і австрійська – по чотири. Щоправда, під кінець Першої світової війни російська та австрійська збільшили цю кількість до 10 гармат, а французька й німецька – до 16. Армія Української Народної Республіки упродовж визвольних змагань 1917–1921 рр. мала сім гармат на 1000 вояків. Щоправда, потенційні можливості ЗУНР були незрівнянно меншими по відношенню до зазначених держав. Отже, утримувати артилерію на передовому рівні вдавалося шляхом наполегливої організаційної діяльності всіх ланок сухопутних

¹⁷ Мацьків Т. Дві пропам’ятні дати з історії Академічної гімназії у Львові (3). *Свобода. Український щоденник*. Р. 46. Джерсі Сіті–Нью Йорк, 1959. Ч. 112. С. 2.

¹⁸ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. С. 128.

¹⁹ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. Станіславів. 1919. Ч. 2. С. 4.

²⁰ Заклинський М. “А ми тую стрілецькую славу збережемо”. Спомин з визвольної війни. Ч. 9. Львів, 1936. С. 89.

²¹ Шанковський Л. Українська Галицька Армія. С. 284.

військ ЗУНР²².

“Організуванням батареї займалися гарматні коші при Окружних Військових Командах в Коломиї, Станиславові, Стрию, Самборі, Чорткові, Тернополі і Золочеві, – згадував командир гарматного полку сотник Степан Мацькевич. – Найкраще був зорганізований гарматний кіш у Золочеві під командою сотника Лещія. Як тільки появився на станції новий транспорт покинутих гармат, чи привезених із-за Збруча, негайно перевозили їх до гарматного кошу, там розбирали, чистили, мастили й ладнали так, щоб стали справні до бою. Дальше вишколювали призначену на те обслугу, пристаралися коней, упряж і весь виряд і до кількох тижнів виростала готова нова батерія до бою. Таких батерій гарматний кіш в Коломиї – 9, другі коші вислали по кілька батерій польових гармат чи важких гавбиць”²³.

Найповніше відтворено діяльність гарматних кошів ОВК Л. Шанковським у монографії “Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія”. Згідно з його реєстром гарматних батареї підготували й відправили на фронт: Золочів – 20 (командири батареї В. Галан, А. Козак, О. Царевич, І. Балешта, А. Бучак, О. Мельникович, О. Винничук та ін.); Стрий – 9 (Т. Мацьків, І. Михайлів, Р. Олексій, С. Когут, Г. Пушкар та ін.); Коломия – 8 (В. Тотоескул, Я. Курилюк, Т. Поліха, В. Стафіняк та ін.); Станиславів – 7 (І. Балтро, В. Зубрицький, І. Медвідь, А. Вайдакевич та ін.). П’ять батареї підготували коші в Тернополі, Чорткові, Самборі²⁴.

Гарматні батареї Галицької Армії мали досить складну структуру. До управління входили командир батареї (поручник-сотник), перший старшина (заступник), харчовий старшина, старший булавний, сурмач, а також відділення розвідки (6 вояків), зв’язку (8 телефоністів). Батарея мала чотири гармати, поділені на дві чети на чолі із першим старшиною (старшим офіцером батареї – за нинішнім терміном) (50 гармашів), чету скорострілів (дві одиниці) для охорони батареї та обоз (30 возів), до якого входили підстаршини з ремонту техніки, санітар і польова кухня. Всього, згідно з наказами ДСВС і НКГА, гарматна батарея мала штат: старшин – 4, особового складу – 157, коней – 128, гармат – 4, скорострілів – 2, возів – 8²⁵.

На першому етапі організації артилерії батареї Галицької Армії озброювалися здебільшого австрійською бойовою технікою, яка дісталася від частин Австро-Угорщини у Галичині й Буковині. Зокрема, й застарілими зразками легких польових гармат і гаубиць, які за своїми тактико-технічними даними суттєво поступалися тогочасним російським²⁶.

²² Шанковський Л. Українська Галицька Армія. С. 282.

²³ Мацькевич С. Артилерійська група “Глибока”. *Українська Галицька Армія*. Т. 1. Вінніпег, 1958. С. 196.

²⁴ Там само. С. 285–286.

²⁵ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. Станиславів. 1919. Ч. 6.

²⁶ История Первой мировой войны 1914–1918. Т. 1. Москва, 1975. С. 105.

Тактико-технічні характеристики гармат Галицької Армії

Типи гармат	Рік	Країна	Калібр, мм	Вага гармати, кг	Макс. дальність стрільби, м
Легка гармата	1905	Австрія	76,5	6,68	7000
"_"	1902	Росія	76,2	6,5	8500
Легка гаубиця	1899	Австрія	104	14,7	6100
"_"	1909	Росія	122	23,3	7700
Важка гармата		Австрія	105	15,6	12200
"_"	1910	Росія	107	16,2	12700
Важка гаубиця	1899	Австрія	150	39,0	6600
"_"	1910	Росія	152	40,9	7700

Спочатку в Галицькій Армії була всього одна батарея важких гармат під командуванням четаря І. Костинчука, яка мала дві російські 152-мм гармати з дальністю стрільби 12,4 км. Цей недолік ліквідували за рахунок прибулої артилерії з Наддніпрянщини у складі трьох гарматних полків, які мали 26 гармат і гаубиць, серед них 12 важких²⁷.

Вже на першому етапі українсько-польської війни, коли основну оперативно-тактичну одиницю Галицької Армії складали бойові групи, зусиллями артилерійських командирів у їх складі створюються полки або групи артилерії. Так, наприкінці грудня 1918 р. за наказом командира бойової групи “Старе Село” отамана Осипа Микитки на підльвівському фронті досвідчений артилерист сотник Ярослав Воевідка об’єднав батареї, які прибували з Коломиї (2), Золочева (2), Станиславова (2) у перший гарматний полк. До цього полку приєдналися дві батареї, які прибули з Наддніпрянщини із складу артилерії Осадного корпусу Січових Стрільців полковника Євгена Коновальця. Саме одна з них – 152-мм важких далекобійних гармат – під командуванням сотника Євгена Білинського прицільним вогнем спричинила величезний вибух складів із боеприпасами в районі головного вокзалу Львова (600 тис. набоїв, 5 тис. снарядів). Велика пожежа викликала масову паніку поляків у місті²⁸.

На підльвівському фронті у грудні 1918 р. – січні 1919 р. у складі бойової групи “Наварія” полковника Івана Омеляновича-Павленка було створено групу артилерії “Басівка”. До неї ввійшли прибулі зі Станиславова батареї поручників Т. Мацьківа, Ю. Шепаровича та В. Зубрицького, на озброєнні яких були легкі австрійські 105-мм гармати. У той же час у районі на південь від Оброшина під командуванням прибулого з Відня німця-добровольця Ернеста Кнейфеля створили артилерійську групу “Південь-II”, до якої включили окремі діючі батареї поручників І. Михайліва, М. Кречнівського, Р. Олексія, С. Когута, сформовані у Стрию та Станиславові²⁹. Як згадував колишній командир бататеї че-

²⁷ Шанковський Л. Українська Галицька Армія. С. 283.

²⁸ Курилюк Ярослав. 1-й Гарматний Полк УГА. *Українська Галицька Армія: матеріали до історії*. Т. 1. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. С. 181–182.

²⁹ Олексій Р. 7-й гарматний полк. *Українська Галицька Армія: матеріали до історії*. Т. 1. С. 193–195.

тар Омелян Михайло Тишовницький (21.02.1899–26.10.1994), на південному крилі Польського фронту, де бойові групи були невеликими, артилерія групувалася по 2–3 батареї: із стрийського гарматного кошу – П. Гнатківського, О. Тишовницького та Г. Пушкаря³⁰.

Однак процес об'єднання артилерії в полки чи групи на північному крилі польського фронту дещо затягнувся. У складі бойової групи “Угнів”, яка, по суті, до лютого 1919 р. нагадувала напівпартизанський загін, діяла окрема 6-гарматна батарея поручника Івана Околота. В районі Сокаля об'єдналися дві батареї Г. Давида і О. Мельниковича. На початку січня до них приєдналася батарея важких гаубиць поручника В. Клодницького, що прибула з Чорткова. Проте часто ці батареї діяли відокремлено, в інтересах стрілецьких загонів або куренів на великій ділянці фронту від Сокаля до Немирова³¹. Завдяки командуванню Галицької Армії й артилерійських командирів процес об'єднання окремих гарматних підрозділів і створення полків та артгруп поступово набирав силу. На першому етапі розбудови артилерії було закладено підґрунтя для успішної реорганізації Галицької Армії у січні 1919 р., коли вся артилерія була зведена у бригадні полки, набула єдиної структури й вийшла на новий, вищий рівень організації.

У ході розбудови Галицької Армії та розгортання її артилерії Державний Секретаріат Військових Справ і Начальна Команда вирішували складну проблему командних кадрів, брак яких виявився вже у січні 1919 р. Комплектування гарматних частин і підрозділів старшинами здійснювалося трьома основними шляхами. Насамперед, Окружні військові команди взяли на облік усіх старшин-українців колишньої австрійської армії, які призначалися на командні посади. Вони склали близько 360 старшин із 400 за штатом. Багато з них мали університетську освіту або ж отримали фахову освіту в австрійських офіцерських школах артилерії. Із 14 командирів гарматних полків було 11 українців. Серед них, зокрема, випускники Львівського університету й австрійських офіцерських шкіл Володимир Галан, Ярослав Курилюк, Ярослав Воевідка, Юліан Шепаревич, Василь Бабій, Петро Продиус та ін. Усі українські старшини артилерії мали фронтовий досвід, дехто з них командував батареями (В. Бабій, Я. Курилюк)³².

Недостачу старшин вищих рангів, особливо штабних, ліквідували шляхом прийому на службу в Галицьку Армію офіцерів австрійської армії – галицьких німців, які добровільно зголошувалися до українського війська. Вже наприкінці листопада 1918 р. із Відня прибуло близько 90 осіб на чолі з підполковником Антоном Кравсом, майбутнім генералом, командиром 3-го Галицького корпусу. Серед них виявилися досвідчені артилеристи-фронтовики, які отримали високі посади в

³⁰ Тишовницький О. 11-й гарматний полк. *Українська Галицька Армія: матеріали до історії*. Т. 1. С. 202.

³¹ Околот І. Зі споминів комбатанта батареї про дії на відтинку Угнова. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1934. № 7/8. С. 17–18.

³² Шанковський Л. *Українська Галицька Армія*. С. 285–286.

Галицькій Армії, й артилерії зокрема. В рефертурах артилерії ДСВС і НКГА служили Р. Якворт, Г. Мот, Ф. Ерле. 24-літній випускник Артилерійської військової академії, командир батареї капітан Роман Фріш очолив 6-й гарматний полк, Ернест Кнейфель – артгрупу “Південь-II”, а згодом 7-й гарматний полк Галицької Армії. Всі вони виявили себе вправними фахівцями, сумлінно виконували свої службові обов’язки й чесно служили українській справі. Серед них були два десятки старшин з Наддніпрянщини, що прибули з гарматними частинами від армій УНР і Української Держави. Відзначимо талановитих командирів полків Галицької Армії отаманів Кирила Карася та Петра Лясковського, які кілька місяців воювали під Львовом.

Командування армії прагнуло поповнювати артилерію власними старшинами, підготованими у військових навчальних закладах, які засновано у січні 1919 р., коли полковник Д. Вітовський віддав наказ про створення трьох піхотних і одної артилерійської старшинських шкіл у Станиславові, тодішній столиці ЗУНР. Ця школа розмістилася у доброті облаштованих казармах колишнього австрійського 33-го полку артилерії, мала приміщення для курсантів, навчальний корпус, артилерійський парк, стайні для коней та ін. Начальником школи міністр призначив отамана Северина Лещія, доброго організатора, вправного артилериста, фронтовика. Начальником штабу став сотник Іван Сітницький, який згодом очолив школу, коли Лещія перевели в рефертуру Державного Секретаріату Військових Справ. Викладачами й інструкторами працювали досвідчені артилеристи поручники Т. Мацьків, О. Белей, підстаршини В. Вагель, І. Столярчук. До школи прийнято 44 курсанти, які мали освіту в обсязі не менше 6 класів гімназії, здебільшого підстаршин колишнього Легіону Українських Січових Стрільців віком 18–24 роки. Їх розбили на дві чети (по 22 курсанти), кожна з яких мала командира-вишкільника³³.

Регулярні заняття в школі розпочалися 10 січня 1919 р. Програма навчання була досить насиченою і включала: теорію артилерії, облаштування гармат, стрільбу, тактику, військову топографію, фортифікацію, статuti, санітарну підготовку, адміністрування і військову стилістику. Чимало часу відводилося на верхову їзду, нагляду за кінями. Головним завданням адміністрації школи було дати курсантам упродовж чотирьох місяців навчання теоретичні знання і практичні навички з управління вогнем гарматної батареї, ефективного використання артилерії у різних видах бою й у взаємодії з піхотою.

Згідно з розпорядком дня і розкладом занять навчання щоденно тривало вісім годин: чотири години муштри і польових вправ до обіду та чотири години теоретичних лекцій після обіду. Водночас організовано лекторій з історії України, українського війська, культурно-освітні заходи, які мали на меті національно-патріотичне виховання. В основу підготовки покладено програми, статuti, навчальні посібники

³³ Кульчицький Т. Старшинські школи артилерії ГА. *Українська Галицька армія: матеріали до історії*. Т. 4. Вінніпег, 1968. С. 252–253.

австрійської армії, які перекладено українською мовою. Щотижня артилеристи виїжджали у поле, де проводили практичні навчання. Для цього використовувався артилерійський полігон колишнього 33-го австрійського артполку. Згадуючи Станиславівську старшинську школу артилерії, колишній курсант Т. Кульчицький писав: “Школу очолював і вів командант школи, теоретичний і практичний вишкіл вели викладачі, практичний польовий вишкіл (муштра) був у руках досвідчених колишніх активних підстаршин австрійської армії, які своїм знанням та ідейністю в нашій старшинській школі записались золотими буквами як вимагаючі, суворі, але справедливі вишкільники. Всі учні школи цінили їх, поважали, слухали й любили”³⁴. Зауважимо, що серед тодішніх курсантів були Володимир Кубійович, згодом член НТШ, видатний географ, енциклопедист і громадсько-політичний діяч часів Другої світової війни; Мирон Зарицький, член НТШ, згодом професор математики Львівського університету.

І все ж Першій старшинській гарматній школі Галицької Армії не вдалося здійснити випуск своїх вихованців. 15 травня 1919 р. польські війська розгорнули загальний наступ по всьому Галицькому фронту. Посилені 60-тисячною армією генерала Галлера, яка прибула із Франції, вони стрімко просувалися на схід і скоро наблизилися до третьої столиці ЗУНР – Станиславова. Старшинська школа була терміново реорганізована у бойову гарматну батарею й 25 травня залишила місце. На початку червня вона влилася до 3-го гарматного полку сотника Ю. Шепаровича і 5 червня вступила у бій. У ході наступальної Чортківської операції Галицької Армії (8–28 червня 1919 р.) вона дійшла до Тернополя, де курсанти отримали підстаршинські нашивки, а деякі – й звання хорунжих, і були розподілені по гарматних полках армії³⁵.

У липні 1919 р. у Галицькій Армії засновано Армійський вишкіл артилерії. Після переходу через Збруч під Кам’янцем-Подільським начальник Станиславівської артшколи С. Лецій відновив навчальний заклад. Невдовзі школу очолив сотник І. Сітницький, який відновив навчальний процес. У ній упродовж трьох місяців навчалося 25 підстаршин. У жовтні 1919 р. державна комісія під головуванням отамана С. Леція здійснила перший випуск галицьких старшин артилерії. Після складання іспитів курсанти отримали свідоцтва і звання хорунжих (перше старшинське звання) й були призначені на командні посади. Загалом у всіх старшинських школах Галицької Армії навчалися і отримали старшинські звання 440 курсантів, не отримали в силу різних причин звання 180 осіб. Артилерійські школи підготували армії 67 старшин³⁶.

Отже, аналізуючи способи формування артилерії Галицької Армії, її організаційну структуру і тактику бойових дій, відзначимо, що цими ознаками та боездатністю вона не поступалася тогочасним формуванням армії європейських держав. Притаманний для Наддніпрянської

³⁴ Там само. С. 254.

³⁵ Українська Галицька Армія. Т. 4. Вінніпег, 1968. С. 289.

³⁶ Кульчицький С. Старшинські школи артилерії ГА. *Українська Галицька армія: матеріали до історії*. Т. 4. Вінніпег, 1968. С. 267–270.

армії період стихійного творення гарматних батареї і груп артилерії в сухопутних військах ЗУНР тривав недовго. Вміло і максимально були використані артилеристи й озброєння колишньої австрійської армії, на високі посади командирів полків сміливо висувалися добровольці з австрійської армії та Наддніпрянщини. В основу кадрової політики поклали професійні якості, а не політичні орієнтації, як це було в УНР і Червоній Армії. Все це дозволило галицьким артилерійським бригадам упродовж дев'яти місяців протистояти набагато сильнішому польському війську. При цьому постійну нестачу боєприпасів, враховуючи складності його поповнення, галицькі артилеристи компенсували високою ефективністю стрільби. Досвід формування, організації та використання артилерії УГА заслугоує подальшого глибокого вивчення.

Павло ТКАЧУК. АРТИЛЕРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ.

У статті підведено підсумки дослідження створення, формування, організаційної структури, підготовки кадрів і використання артилерії Української Галицької Армії. Відзначений вклад окремих старшин у створення і розвиток артилерії, а також її рівень у порівнянні з іншими тогочасними арміями.

Ключові слова: артилерія, Галицька армія, гарматний полк, гарматна батарея, старшинська школа.

Pavlo Tkaczuk. ARTILLERY OF UKRAINIAN GALYCHYAN ARMY.

In the article summed up research of creation, forming, organizational structure, training of personnels and use of artillery of Ukrainian Galychyan Army. Marked contribution of separate officers to creation and development of artillery, and also her level in comparing to other of that time armies.

Keywords: artillery, Galychyan Army, gun regiment, gun battery, officer school.

Лариса ШЕЛЕСТАК,
магістр, PhD-докторант (Львівський
національний університет
ім. І. Франка, Україна).

БИТВА НА РІЦІ СОММА

Перша світова війна (1 серпня 1914 – 11 листопада 1918) це один з найбільш широкомасштабних збройних конфліктів в історії. В неї було втягнуто 38 держав з населенням понад 1 млрд. осіб. Під час неї загинуло понад дев'ять мільйонів солдат і цивільних мешканців. Конфлікт мав вирішальний вплив на історію ХХ століття. Битва ж на річці Сомма стала однією із центральних подій в історії Першої світової війни. Вона була однією з найбільших не тільки на Західному фронті, але і в усьому її перебігу. Саме в цій битві вперше в історії застосувався новий вид озброєння – танк¹, а тому дослідження операції на річці Соммі є актуальним при розгляді питання поразки кайзерівської Німеччини.

Перша світова війна стала фатальною подією ХХ ст. і багато в чому визначила його подальший хід. З огляду на колосальну значимість війни для європейської і світової історії, всі, так чи інакше, пов'язані з її вивченням історики різних країн, прихильники різних наукових шкіл і різних політичних поглядів, присвятили чимало праць з її вивчення.

Якщо говорити про історіографію битви на р. Соммі, то можна сказати, що в радянській і сучасній російській історичній науці досліджували переважно історію Першої світової війни в цілому, а також деяких окремих битв цієї війни – здебільшого на Східному фронті, натомість про Західний фронт є небагато менше інформації. Серед праць цієї групи дослідників можна назвати Андрія Зайончковського², Андрія Строкова³, Івана Ростунова⁴, Анатолія Уткіна⁵.

Натомість західноєвропейські дослідники велику увагу зосередили на дослідженнях як військових операцій Західного фронту, зокрема і на річці Соммі, так і історії Першої світової війни, загалом. Серед дослідників виділимо: Артура Бенкса⁶, Саймона Адамса⁷, Стівена

¹ Кривизюк Л., Юрчук О. Танки і танкові війська вчора, сьогодні, завтра. Львів, 2014. С. 43–56.

² Зайончковский А. М. Мировая война 1914–1918 гг. Общий стратегический очерк. Москва, 1924; Его же. Мировая война. Маневренный период 1914–1915 гг. на русском (европейском) театре. Москва–Ленинград, 1929; Его же. Мировая война 1914–1918 гг. – Т. 1–3. – Москва, 1938.

³ Строков А. А. Вооруженные силы и военное искусство в первой мировой войне. Москва, 1974

⁴ История Первой мировой войны 1914–1918. Т. 1–2. Под ред. И. И. Ростунова. Москва, 1975.

⁵ Уткин А. Первая мировая война. Москва, 2002.

⁶ Banks A. A Military Atlas of the First World War. Pen and Sword, 2000.

⁷ Adams S. World War I. London, 2004.

Бродбері⁸, Джона Кігана⁹, Джека Хорсфала¹⁰, Найджела Кейва¹¹, Річарда Гранта¹² та ін.

Наступальна операція англо-французьких військ проти німців на р. Сомма (Північна Франція) проводилася 1 липня – 18 листопада 1916 року в порядку реалізації спільного стратегічного плану Антанти на 1916 рік, узгодженого на міжсоюзних конференціях в Шантільї, з метою забезпечення стратегічної взаємодії на різних театрах війни.

Початковий план операції передбачав проведення наступу силами трьох французьких і двох англійських армій (64 дивізії) з проривом німецької оборони на фронті протяжністю в 70 км. Для забезпечення його успіху, згідно з планом, хотіли залучити близько 50% важкої артилерії і до 40% авіації, що були у союзників на той час на західно-європейському фронті. Основна роль в проведенні операції відводилася французьким арміям. Їх 39 дивізій мали наступати на фронті в 45 км в напрямку Перонн, Сен-Кантен, Лаон і розгромити головне угруповання німців в районі Нуайон і р. Ени. Силами англійців передбачалося завдати удару на Бапом, Камбре, Валансьєн та вразити противника в районі Арраса і р. Лис¹³.

Хід бойових дій на інших ділянках фронту, зокрема Верденська “м’ясорубка”, змусили французьке командування внести в план операції значні зміни. Кількість залучених до неї французьких дивізій зменшувалася на 25, а ділянка їх прориву скорочувалась в 3 рази (до 15 км). Основні зусилля тепер покладалися на англійців, чії сили і засоби залишалися без змін.

Згідно з новим варіантом плану, головний удар завдала 4-а англійська армія генерала Г.С. Роулінсона. Вона повинна була прорвати оборону німців на фронті в 25 км і, наступаючи в напрямку Бапом-Валансьєн, розгромити їхні 4-у і 6-у армії. Забезпечення її дій із заходу покладалося на 3-ю англійську армію генерала Е.Г. Алленбі. 6-я французька армія генерала М.Е. Файоля проривала оборону противника по обидва боки р. Сомма і сприяла успіху 4-ї армії англійців зі сходу. Англійськими військами командував генерал Дуглас Хейг, тоді як всією операцією керував французький маршал Фердінанд Фош.

Отже, в остаточному варіанті прорив планувалось здійснити силами двох армій (4-ї англійської та 6-ї французької), які до початку операції мали в своєму складі 32 піхотних і 6 кавалерійських дивізій, 2189 гармат, 1160 мінометів і 350 літаків¹⁴.

⁸ Broadberry S., Harrison M., eds. The Economics of World War I. Cambridge University Press, 2005.

⁹ Кіган Д. Первая мировая война. Москва, 2002.

¹⁰ Horsfall J. Mons 1914. Pen and Sword Books, 1999; Idem. The third army's advance to victory. Western Front 1918. Pen and Sword Books, 2006; Idem. Bourlon Wood: Hindenburg Line. Pen and Sword Books, 2008.

¹¹ Cave N. Beaumont Hamel. Newfoundland Park. Battleground Europe. Somme. Pen and Sword Books, 1994; Idem. Vimy Ridge. Battleground Europe. Arras. Pen and Sword Books, 1996.

¹² Grant R. World War I: The Definitive Visual History. London, 2014.

¹³ Buchan J. The battle of the Somme. New York, 1917.

¹⁴ The Somme, 1916: Hell on Earth (WWI Documentary) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=u8j1Jqo7Y7c>.

За задумкою Хейга, атаці повинен був передувати колосальний артобстріл, що мав тривати тиждень (1 тис. польових гармат, 180 важких гармат, 245 важких гаубиць) з витратами близько трьох мільйонів снарядів¹⁵. Війська мали рухатися вперед через нейтральну смугу в розрахунок на те, що противник, вцілілий після бомбардування, приголомшений і неактивний. Їхнім завданням було прорватися крізь зруйновані дротяні загородження, увійти в ворожі окопи, зайняти територію і рушити в незахищений тил. Генерал Хейг і його підлеглі були настільки впевнені в нищівній силі артобстрілу, що вирішили заборонити недосвідченій піхоті наступати перевіреним способом «вогню і руху», коли частина військ під час наступу лягали, щоб рушничним вогнем прикривати просування інших, а відправити піхоту вперед в повний зріст, зберігаючи ряди[2].

На лінії, що була обрана для прориву, оборонялася 2-а німецька армія генерала К. фон Белова з чисельністю 260 тис. осіб (10 дивізій), що в ході операції зросла до 1 млн. 175 тис. чол. (50 дивізій). Оборона лінії зміцнювалася близько двох років, була глибоко ешелонованою і ретельно пристосованою до місцевості. Вона складалася з трьох основних і одної проміжної позиції. Перша позиція прикривалася з фронту двома смугами дротяних загороджень, мала глибину до 1 км і включала три лінії суцільних траншей, систему опорних пунктів, розвинену мережу ходів сполучення і укриттів, в тому числі і з бетону. Друга позиція проходила в 3-4 км від першої, вона мала 1-2 лінії траншей і систему опорних пунктів. Між першою і другою позиціями проходила проміжна позиція, а в 2-3 км за другою – третя. Остання була підготовлена лише на окремих найбільш важливих напрямках. По північному березі Сомми і вздовж шосе Альбер-Бапом знаходилися відсічні позиції. Загальна глибина оборони досягала 7-8 км. Піхотна дивізія оборонялася на ділянці від 4 до 8 км. Оборона дивізій і корпусів будувалася на міцному утриманні першої позиції за допомогою вогню, контратак і контрударів з глибини. Корпусні резерви 2-ї німецької армії розміщувалися в районі третьої позиції¹⁶.

Німецький генеральний штаб знав про підготовку операції від своєї авіарозвідки¹⁷, проте применшував можливості союзників у її проведенні. Його начальник, генерал Ерїх фон Фалькенгайн, вважав, що одні англійці не здатні вести великий наступ, спираючись на те, що британська регулярна армія (BEF) до 1916 р. зазнала великих втрат, а “армія Кітченера”, що складалась з добровольців не була достатньо підготовлена¹⁸, натомість французи – так виснажені під Верденом, що не зможуть взяти в ньому активну участь.

¹⁵ Уткин А. И. Первая Мировая война. С. 298.

¹⁶ Travers T. The Killing Ground. London, 1981. P. 138–141.

¹⁷ Фон Гёпнер Э. Война Германии в воздухе. Минск: Харвест, 2005. [Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/goepner_e/index.html]

¹⁸ The Somme, 1916: Hell on Earth (WWI Documentary) [Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=u8j1Jqo7Y7c>]

Артилерійська підготовка операції розпочалася 24 червня і тривала 7 днів. Німецьке командування почало спішно посилювати 2-у армію піхотою (3 дивізії) і важкою артилерією (30 батареї), але змінити ситуацію на свою користь вже не змогло. 1 липня зранку союзники пішли в атаку. Французька піхота рухалася за вогневим валом своєї артилерії. Англійці атакували за сприяння вогню батареї по окремих цілях. Складність в просуванні англійських військ була в тому, що піхота побоювалась йти вперед боячись потрапити під вогонь своєї ж артилерії¹⁹. Збитки, завдані німцям артилерійським вогнем, були великі, але успіх атаки союзників на південь і на північ від Сомми виявився неоднаковий, 4-а англійська армія тільки двома правофланговими корпусами змогла вклинитися в німецьку оборону і зайняти її першу позицію. Атака інших трьох її корпусів і одного корпусу 3-ї армії була відбита з величезними втратами для наступаючих, оскільки вона не була раптовою і велася в щільних бойових порядках²⁰. 2 липня англійський головнокомандувач, генерал Е. Хейг, вніс корективи в план наступу, обмеживши його фронт трьома корпусами²¹.

На лінії 6-ї французької армії, де німці не очікували атаки, успіх був більш вагомим²². Південніше від Сомми два корпуси цієї армії за два дні боїв взяли дві сильно укріплені позиції і ряд населених пунктів. На північ від Сомми, на стику з англійцями, 20-й корпус французів за дві години захопив першу позицію, але потім, очікуючи атаки від армії Роулінсона, через її невдачу припинив наступ.

Після втрат позицій в цьому секторі німецької оборони, новим керівником було призначено полковника фон Лоссберга, який одразу після призначення почав вимагати припинення наступу на Верден і готувати ретельніше оборону Сомми²³. Втручання Лоссберга змусило захисників відмовитися від практики концентрації на обороні передових позицій, і навпаки створювати “оборону в глибині”, засновану не на лінії окопів, але на воронках від снарядів, які британська артилерія встигла створити вдосталь. Зона на передовій повинна була утримуватися слабо, для мінімізації втрат, але втрачену землю потрібно було швидко повернути контратакою резервів, підтягнутих з тилу²⁴.

До 8-9 липня склад 2-ї німецької армії зріс ще на 11 дивізій і 42 батареї (в тому числі 27 важких). Перевага союзників в силах скоротилася з 3,8 до 1,6 разів. Операція прийняла затяжний характер, боротьба пішла на виснаження. Союзники проводили численні розрізнені атаки, з метою поліпшення становища своїх армій і розширення прориву. Німецькі війська потужними контратаками резервів ліквідували або локалізували їх часткові успіхи. 19 липня вони реорганізували управ-

¹⁹ Битва на Сомме (1916 г.) [Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=hKWJMG6GvvE>]

²⁰ De Groot G. Douglas Haig. London, 1981. P. 117–118.

²¹ Keegan J. The First World War. New York, 1998. P. 295.

²² Bitwa nad Sommą – Francja skapana we krwi [Режим доступу: <http://facet.interia.pl/obyczaje/historia/news-bitwa-nad-somma-francja-skapana-we-krwi,nId,1924114>

²³ Уткин А. И. Первая Мировая война. С. 299.

²⁴ Asprey R. The German High Command at War. London, 1991. P. 113–115.

ліній оборону, розділивши свою 2-у армію на дві: 1-у - генерала фон Белова, що об'єднала дії дивізії на північ від Сомми, і 2-у - генерала М. Гальвіца, яка діяла на південь від Сомми. До 31 липня німці втратили на Соммі 160 тисяч солдатів, а англійці та французи – 200 тисяч²⁵.

В самому німецькому таборі були тривалі суперечки про те, як і надалі організувати оборону. Один табір на чолі із начальником німецького генерального штабу Фалькенгайном продовжував наполягати на доцільності наступу на Верден, інші – наполягали на укріпленні саме позицій на Соммі. Як зазначає фон Гепнер, після зміни командування (29 серпня новим головнокомандувачем став Гінденбург), наступ на Верден припинився, а фронт поповнився новими авіасилами, завдяки яким, німецькі війська завдали ряд контратак по об'єднаних силах Антант²⁶.

У вересні-жовтні операція на Соммі набула ще більш широкого розмаху. З боку англійців до неї була залучена резервна (згодом 5-я) армія генерала Гафа і новий вид озброєння – танки; французи ввели в бій 10-у армію генерала Мішле. З вересня об'єднані англо-французькі війська зробили атаку силами чотирьох армій (58 дивізій) для захоплення висот між річками Сомма і Анкром. До 12 вересня вони досягли третьої позиції німців, а на лінії 6-ї французької армії прорвали її. Однак розвинути успіх не вдалось. Французька піхота вже до цього часу була виснажена. 13 вересня німці закрили пролом у своїй обороні і не дозволили союзникам вийти на оперативний простір²⁷.

15 вересня 1916 р. була проведена танкова атака, в якій задіяли 49 бойових машин моделі Марк 1, яких в той час називали “важкими секціями кулеметного корпусу”²⁸. Атака розпочалась о 6 год. ранку, коли британські бомбардувальники “ураганим вогнем” зруйнували німецькі траншеї і окопи, підготували плацдарм до наступу танків. Через низьку технічну надійність цих танків в атаці взяло участь лише 18 бойових машин, решта вийшли з ладу через неполадки або застрягли в болоті. Для атаки було обрано тактику просування групами по 2-3 машини, що унеможливило можливість обороняти один одного вогнем²⁹. Тим не менше, танки змогли просунутися вглиб оборони на 3200 м. за 5 годин. До того ж втрати англійців у цій наступальній операції виявилися в 20 разів менше звичайних.

Перший дослідний зразок танка був побудований в Британії у 1915 р. і називався “Little Willie”. А остаточно перша бойова модель танка була готова в 1916 році, пройшовши випробування. Це був танк Марк 1, що випускався в двох модифікаціях — “Female” (тільки з кулеметним

²⁵ Уткин А. И. Первая Мировая война. С. 299.

²⁶ Фон Гепнер Э. Война Германии в воздухе. Минск: Харвест, 2005. [Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/goepner_e/index.html]

²⁷ Browne M. The Imperial War Museum Book of the Somme. London, 1996. P. 77–80.

²⁸ J. F. C. Fuller. Tanks in the Great War, 1914–1918. New York, 1920. [Режим доступу: <https://archive.org/stream/cu31924027835168#page/n85/mode/2up>]

²⁹ Федосеев С. Танки Первой Мировой. Москва: Яуза, Эксмо, 2010. С. 98–101.

озброєнням) і “Male” (з кулеметом і двома 57-мм гарматами)³⁰. Танк рухався зі швидкістю 6 км/год., долав дротяні загородження і траншеї. Броня товщиною 6-10 мм витримувала попадання куль і осколків, але не могла витримати прямого попадання снаряду. Танк вагою майже 30 тонн та довжиною близько 10 метрів не мав машинного відділення. Екіпаж, що складається з 8 чоловік, і двигун знаходилися в одному корпусі, де температура піднімалася до 50 градусів. Люди непритомні від вихлопних газів і порохового диму. Протигаз, або респіратор входили в стандартне спорядження екіпажу.

Наступний епізод за участю танків відбувся 25-26 вересня 1916 р., коли відбувся “зірковий епізод” Марка 1³¹. 13 танків були у розпорядженні 4 англійської армії, яка намагалась захопити ключову позицію німецької оборони. Марк 1 (“Female”) менш як за годину зумів захопити близько 1500 м. траншеї. Німці втратили значну кількість пораненими і загиблими, 8 офіцерів здалися в полон разом із 362 рядовими, тоді як англійська армія втратила 5 осіб. Незважаючи на те, що в битві на річці Соммі через малу кількість танків фронт не вдалося прорвати остаточно, бойова машина показала свої можливості, та й психологічний вплив на німецьку піхоту було величезним.

В останніх числах жовтня відбулась нова спільна атака англійців і французів. В результаті боїв 25-27 жовтня вони нарешті заволоділи висотами між Соммою і Анкром, але це був останній їхній значний успіх. Остаточно прорвати оборону німців і перейти до маневреної війни їм так і не вдалося. У жовтні відбувся ще ряд окремих атак, а в середині листопада через виснаження ресурсів і погану погоду бойові дії були припинені³² [1].

Операція на Соммі тривала 4,5 місяці і була однією з найбільших в ході всієї війни. З обох сторін у ній брало участь 150 дивізій, близько 10 тисяч гармат, 1 тисяча літаків. Союзникам не вдалося здобути перемогу над німцями, прорвати їхній фронт. Вони лише вдавилися в німецьку оборону на фронті в 35 км і в глибину до 10 км. Ціною величезних втрат була відвойована територія в 240 кв. км. За підсумками битви німці втратили понад 600 тисяч убитими і пораненими, щоб утримати свої позиції на Соммі. Втрати союзників, безсумнівно, перевищували цю цифру: у французькій армії вони склали 194 451 особу, в британській – 419 654. Для французів катастрофа на Соммі ускладнилася тим, що одночасно те ж саме відбулося і у Вердені. Що ж стосується Британії, то як зазначає Джон Кіган: “для Британії це було і залишилося її найбільшою військовою трагедією двадцятого століття, а насправді – всієї її національної військової історії”³³.

Отже, в ході битви на р. Соммі, а також тісно пов’язаного з нею наступу російського Південно-Західного фронту, остаточно вирвана

³⁰ Кривизюк Л., Юрчук О. Танки і танкові війська вчора, сьогодні, завтра. С. 43–46.

³¹ J. F. C. Fuller. Tanks in the Great War, 1914–1918. New York, 1920. [Режим доступу: <https://archive.org/stream/cu31924027835168#page/n85/mode/2up>]

³² Gilbert M. The First World War. New York, 1994. P. 225.

³³ Keegan J. The First World War. New York, 1998. P. 312.

стратегічна ініціатива з рук Німеччини. Битва виявилась передвісником її остаточної поразки у війні.

Битва на річці Сомма стала однією з найкривавіших сторінок в історії світових воєн. Операція союзників розкрила неспроможність теорії прориву позиційного фронту за допомогою удару в одному місці і методичних атак. Що стосується появи танків, то через їх невірне використання, а також технічну недосконалість, добитися значного ефекту не вдалося.

Лариса Шелестак. БИТВА НА РІЦІ СОММА

У статті визначено етапи операції на річці Сомма, проаналізовано тривалий процес підготовки до битви, у порівнянні зображено стан сил противників, розглянуто особливості військової тактики та стратегії.

Ключові слова: Перша світова війна, Західний фронт, Сомма, Дуглас Хейг, Фердинанд Фош, Марк 1,

Larysa Shelestak. THE BATTLE OF THE SOMME

The article shows stages the operation of the Somme, analyses the long process of preparation for battle, compares depicts the enemy forces, consider the features of military tactics and strategy.

Keywords: World War I, Western front, Somme, Douglas Haig, Ferdinand Foch, Mk 1.

Henryk WALCZAK,
dr. hab., prof. (Uniwersytet Szczeciński,
Polska).

**SPRAWA PRZYMIERZA POLSKO - RUMUŃSKIEGO W
LATACH 1919–1921 W ŚWIELE KORESPONDENCJI
DYPLOMATYCZNEJ mjr. OIGERDA GÓRKI – ATTACHÉ
WOJSKOWEGO PRZY POSELSTWIE RP W BUKARESZCIE**

Zmiany w układzie sił w Europie Środkowo – Wschodniej po I wojnie światowej doprowadziły do odzyskania niepodległości przez Polskę oraz zjednoczenia Rumunii. Oba kraje tworzyły fundamenty swojej pozycji na kontynencie w sporach i konfliktach z sąsiadami, w których często rolę arbitra odgrywały mocarstwa zwycięskiej Ententy. O ustanowienie swoich granic Rzeczpospolita musiała toczyć boje z Rosją Sowiecką, Niemcami Zachodnioukraińską Republiką Ludową, Ukraińską Republiką Ludową, Litwą i Czechosłowacją. W tych warunkach w Warszawie fundamentalnym celem polityki zagranicznej stało się ustanowienie wspólnej granicy z Rumunią oraz nawiązanie z nią ścisłej współpracy politycznej i wojskowej. Także Rumunia pozostająca w antagonizmie z Rosją, Węgrami i Bułgarią, kosztem których przyłączyła do swojego terytorium państwowego Besarabię, Transylwanię i Dobrudżę Południową widziała w Polsce potencjalnego alianta, zwłaszcza w kontekście zabezpieczenia przed roszczeniami Rosji Sowieckiej do części swojego terytorium oraz asekuracji przez ekspansją ideologii komunistycznej niesionej na bagnetach Armii Czerwonej¹.

Istniały jednak między Warszawą a Bukaresztem także istotne różnice. Prowęgierskie nastawienie RP pozostało w dysonansie z polityką Rumunii dążącej do zabezpieczenia się przed rewizjonizmem madziarskim. Rumunia z kolei inaczej niż Polska z przychylnością odnosiła się do obu państw ukraińskich widząc w nich osłonę swojej granicy wschodniej przed zakusami leninowskiej Rosji. Kurczenie się tej osłony wskutek postępów Armii Czerwonej kosztem wojsk ZURL, przekonało Rumunów do zbrojnego obsadzenia Pokucia w maju 1919 r. i ustanowienia w ten sposób granicy z Polską. Akcja oddziałów rumuńskich przyczyniła się do sukcesu polskiej ofensywy skierowanej przeciwko ZURL i wyparcia jej oddziałów za linię Seretu².

¹ M. K. Kamiński, M.J. Zacharias, **W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP 1918-1939. Warszawa 1993, passim**; M.Willaume: Rumunia. Warszawa 2004, s.86 i n.; A. Kastory, „Wielka Rumunia”. Etniczne i terytorialne zmiany po I wojnie światowej. *Studia Historyczne* 1998, nr 2, s.203-204; V. Alexandrescu, C. Prodan, *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918-1919*. București 1994, s.71-105; L. Pădureac, *Relațiile româno-sovietice 1917-1934*. Chișinău, 2003, s. 17-32.

² H.Buľhak, *Polska a Rumunia 1918-1939, w: Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki z państwami sąsiednimi 1918-1939*, red. J.Żarnowski, Warszawa-Gdańsk 1977, s.306; W. Stępniań, *Dyplomacja polska na Bałkanach (1918-1926)*, Warszawa 1998, s.74-75; H. Walczak, *Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej 1918-1931*. Szczecin 2008, passim.

Ustanowienie ścisłej współpracy na płaszczyźnie politycznej i militarnej było jednak sprawą odległą, zwłaszcza, iż na Pokuciu armii rumuńska dopuszczała się nadużyć wobec miejscowej ludności polskiej³. Z misją przewyciężenia tarć, a w dalszej perspektywie doprowadzenia do przymierza przybył w czerwcu 1919 r. do Bukaresztu jako poseł RP Aleksander hr. Skrzyński. W działaniach tych wydatne wsparcie zyskał w osobie majora Olgierda Górki, który w listopadzie 1919 r. objął stanowisko attaché wojskowego RP w stolicy Rumunii⁴.

Mjr Olgierd Górka urodził się 12 grudnia 1887 r. w Rawie Ruskiej jako syn Władysława i Rozalii z domu Glauze. W 1905 r. ukończył gimnazjum klasyczne w Złoczowie, po czym był słuchaczem historii na uniwersytetach we Lwowie i Wiedniu. W 1909 r. obronił doktorat na Uniwersytecie Lwowskim, a od października 1910 r. pogłębiał swoją wiedzę historyczną i umiejętności badawcze w École Nationale des Chartres w Paryżu, uczęszczając też na wybrane zajęcia w École Pratique des Hautes Étude i na Sorbonie. Od 1912 r. pracował jako nauczyciel w krakowskich gimnazjach. Następnie znalazł się na Bliskim Wschodzie. Tam na Uniwersytecie św. Józefa w Bejrucie, a później w Rosyjskim Instytucie Archeologicznym w Stambule poszerzał znajomość dziejów krajów muzułmańskich⁵.

Od 1912 r. był członkiem Związku Strzeleckiego. Po wybuchu I wojny światowej został plutonowym w 3 szwadronie jazdy Legionów Polskich. Brał udział w bitwie z wojskami rosyjskimi pod Mołotkowem (29 października 1914 r.), po której otrzymał awans na stopień chorążego i jednocześnie obejmując funkcję dowódcy plutonu kawalerii sztabowej i oficera ordynansowego komendy Legionów Polskich. W czasie walk II Brygady w Karpatach zimą 1914/1915 był dowódcą detaszowanego sztabowego plutonu jazdy, a od 1 kwietnia 1915 r. także oficerem ordynansowym tejże brygady. Latem 1915 r. walczył na Polesiu w bitwach pod Wołczeckiem, Rafałówką i Gałużą. 25 czerwca otrzymał stopień podporucznika. W lipcu 1916 r. brał udział w bojach nad Styrem osłaniając odwrót brygady, następnie uczestniczył w bitwie pod Rudką Miryńską. W tym czasie został awansowany do stopnia porucznika. Rozwijał się również naukowo finalizując w tym roku kolokwium habilitacyjne na Uniwersytecie Lwowskim⁶.

³ W sierpniu 1919 r. pod presją dyplomatyczną Polski nastąpiła ewakuacja Pokucia. R. Galuba, Niech nas rozsądzi miecz i krew..." Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918-1919, Poznań 2004, s.224; F.Anghel, Okupacja Pokucia przez Armię Rumuńską (24 maja-początek sierpnia 1919) i początki stosunków polsko-rumuńskich, „Przegląd Historyczny” 1998, z.2, s.260-261.

⁴ H. Bułhak: Stosunki Polski z Rumunią (1918-1921), w: Odrodzona Polska wśród sąsiadów 1918-1921, red. A.Koryn. Warszawa 1999, s. 108-109, F. Anghel: Construirea sistemului „Cordon Sanitaire”. Relatii româno-polone, 1919-1926. Cluj-Napoca 2003, s.52-55; W. Stępnia, Początki stosunków dyplomatycznych Polski z Rumunią (1918-1919), „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXVII, 1992, s.60; H. Walczak, Polscy przedstawiciele dyplomatyczni w Rumunii w latach 1918 - 1940, część I: 1918-1923, w: Polish Biographical Studies, 2016, nr 4, s.37-41; P. S., Wandycz, Aleksander Skrzyński. Minister spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej, Warszawa 2006, s. 16.

⁵ S. Łoza, Czy wiesz kto to jest, Warszawa 1938, s. 221; K. Piwarski, Górka Olgierd (1887-1955) „Polski Słownik Biograficzny”, 1959/1960 t. 8 s. 414; M. W., Z. R., Górka Olgierd, pseud. A. Rawski, w: Słownik historyków polskich, Warszawa 1994, s. 156-157; Z. Romek, Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli propaństwowej (1908-1955), Warszawa 1997, s.12-17; W.K. Cygan, Oficerowie Legionów Polskich 1914-1917. Słownik biograficzny. Tom II G-K, Warszawa 2006, s.49.

⁶ W. Rezmer, Olgierd Górka - żołnierz, polityk, polski attaché wojskowy w Rumunii, w: Polska i Rumunia. Wspólnie - obok - blisko. Polonia și România. Împreună, alături, aproape, red. S. Iachimovschi, K. Stempel-Gancarczyk, E. Wieruszewska-Calistru, Suceava 2015, s. 93-106; A. Toczek, Habilitacje historyków lwowskich (1865-1918), w: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX

SPRAWA PRZYMIERZA POLSKO - RUMUŃSKIEGO W LATACH 1919–1921..

Od 30 kwietnia do 16 czerwca 1917 r. przebywał Górka z ramienia Naczelnego Komitetu Narodowego oraz Tymczasowej Rady Stanu w misji dyplomatycznej w Stambule. Jej celem miało być zintensyfikowanie stosunków polsko – tureckich. Politycy osmańscy poza wyrazami przyjaźni i sympatii nie kwapili się z gestami politycznymi pod adresem odradzającej się Polski, obawiając się narazić na szwank swoje stosunki z mocarstwami centralnymi. Działalność Górki natomiast spotkała się z reakcją niemieckiej ambasady, która zażądała opuszczenia przez niego Turcji⁷.

W końcu lipca 1917 r. objął Górka funkcję sekretarza generalnego Komisji Wojskowej TRS. U schyłku sierpnia został wicedyrektorem tejże komisji, od listopada był również adiutantem Józefa Ostrowskiego członka Rady Regencyjnej. W grudniu 1917 r. otrzymał awans na rotmistrza. 30 października 1918 r. został oficerem Oddziału V – Adiutantury Sztabu Generalnego. Od 12 do 22 listopada pełnił funkcję Pełnomocnika Naczelnego Dowództwa do pertraktacji z niemieckim Naczelnym Dowódcą Wschodu (Ober-Ost). 19 listopada przebywał on w Kownie, gdzie znajdowała się komenda Ober – Ostu i prowadził pertraktacje w sprawie ewakuacji do Rzeszy wojsk niemieckich znajdujących się na wschód od Bugu z pominięciem ziem b.Kongresówki. Dowództwo niemieckie nie tylko żądało umożliwienia przejazdu przez Polskę centralną, ale też zaprzestania rozbrajania Niemców w Warszawie i zwrócenia im broni. Warunki te zostały odrzucone, a Górka wrócił do Warszawy, gdzie objął stanowisko szefa Oddziału V – Demobilizacyjnego Sztabu Generalnego⁸.

Z początkiem grudnia 1918 r. uczestniczył Górka w rozmowach z posłem niemieckim w Warszawie hr. Harrym Kesslerem w sprawie ewakuacji wojsk niemieckich stacjonujących na Wschodzie. Ponieważ hr. Kessler nie miał odpowiednich prerogatyw do podejmowania takich decyzji 21 grudnia udał się Górka po raz drugi do Kowna dla prowadzenia negocjacji z niemiecką komendą Ober - Ostu. Polski wysłannik zabiegał o zwarcie porozumienia w sprawie przekazania Wilna przez Niemców naciągającym z zachodu oddziałom polskim, które miały go bronić przed idącymi ze wschodu wojskami bolszewickim. Niemcy przychylni litewskim dążeniom niepodległościowym nie zgodzili się na oddaniem Wilna Polakom. Usiłował też Górka doprowadzić do modus vivendi z Litwinami, rozmawiając w tym celu z premierem Augustinasem Voldemarasem, któremu zaproponował współpracę w obronie stolicy b. Wielkiego Księstwa przed Armią Czerwoną. Litwini postawili jako warunek porozumienia uznanie przez RP niepodległości Litwy i Wilna jako jej stolicy⁹.

Mimo, iż misja okazała nieskuteczna, talenty dyplomatyczne Górki zostały jednak zauważone i w styczniu 1919 r. objął on funkcję attaché wojskowego w Bernie.

i XX w., red. L. Zaszkilniak i J. Maternicki, Lwów – Rzeszów 2006, s.374, 377, 381; Z. Romek, op. cit., s.17; W.K. Cygan, op. cit., s.50.

⁷ W. Stępiak, *Dyplomacja polska na Bałkanach...*s.20-24; A. Miśkiewicz, *Polacy w opinii przedstawicieli władz tureckich podczas I wojny światowej. Sprawozdanie Olgerda Górki z pobytu w Turcji w 1917 r.*, „Studia Podlaskie”, 2013, t.XXI, s.222-226.

⁸ W. Suleja, *Tymczasowa Rada Stanu*, Warszawa 1998, s.79-80; P. Łossowski, *Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie 1918*, Łowicz 1998, s.257; W. Rezmer, op.cit., s.109; Z. Romek, op.cit., s.17; W.K. Cygan, op.cit., s.50.

⁹ 28 grudnia [1918], notatka szefa Sztabu Generalnego [gen. Szeptyckiego] o rozmowach z Niemcami i działaniach podejmowanych w celu obrony Wilna, „Polskie Dokumenty Dyplomatyczne” 1918 listopad – grudzień, red. S. Dębski, współpraca P. Długolecki, Warszawa 2008, s.374-377; W. Rezmer, op.cit., s.109-111; P. Łossowski, *Konflikt polsko – litewski 1918-1920*, Warszawa 1996, s.28-30; Z. Romek, op.cit., s.17.

Pozostawał on w kontakcie z Komitetem Narodowym Polskim w Paryżu oraz uczestniczył w wymianie zdań na temat potrzeby wyjazdu do Polski Francuskiej Misji Wojskowej, wskazując, iż RP bardziej potrzeba francuskiego uzbrojenia, aniżeli oficerów. Górka bardzo dobrze wywiązał się ze swojej misji w Szwajcarii i chociaż gen. Szeptycki – szef Sztabu Generalnego WP obiecał mu powrót do kierowanej przez siebie instytucji, to jednak szef Oddziału II SG WP mjr Karol Bołdeskuł, przekonał gen. Stanisława Hallera - następcę Szeptyckiego w Sztabie Generalnym, żeby mianować Górkę na stanowisko attaché wojskowego w Bukareszcie. W opinii mjr Bołdeskuła do objęcia tej placówki predestynowało rtm. Górkę solidne wykształcenie uniwersyteckie oraz znakomity zmysł polityczny i doskonałe umiejętności dyplomatyczne. Przed wyjazdem do Bukaresztu 26 sierpnia Górka otrzymał awans na majora, natomiast w końcu listopada – jak już wspomniano - objął tamtejszy attachat¹⁰.

Po przybyciu do stolicy Rumunii polski attaché złożył oficjalne wizyty w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, Ministerstwie Wojny, Sztabie Generalnym, oraz w wojskowych misjach zagranicznych tamże akredytowanym. Rumuni uprzejmie wspominali o wspólnocie interesów z Polską, szczególnie w stosunku do białej, denikinowskiej Rosji, o której mówili w tonie zdecydowanie wrogim. 18 grudnia 1919 r. mjr Górka został przyjęty przez króla rumuńskiego Ferdynanda, który także podnosił zbieżność interesów RP i Rumunii, zwłaszcza w kontekście spraw rosyjskich. Wskazał również na konieczność posiadania wspólnej granicy i wagę niedopuszczenia do powstania „korytarza słowiańskiego” między obu państwami. Z wymiany zdań między attaché a Rumunami nie wyniknęły żadne konkretne ustalenia. Miała ona charakter deklaracyjny a interlokutorzy mjr. Górki oczekiwali na dalszy rozwój wypadków na Wschodzie¹¹.

Sukcesy wojsk bolszewickich w grudniu 1919 r. na Ukrainie wyrażające się w zajęciu Charkowa i Kijowa uzmysłowiły zdaniem mjr. Górki dowództwu armii rumuńskiej, iż należy liczyć się z możliwością obsadzenia przez Armię Czerwoną w ciągu najbliższych tygodni linii Dniestru i zagrożenia Besarabii. Wojskowi rumuńscy nie w pełni doceniali niebezpieczeństwo i pokładali ufność w sile i zdyscyplinowaniu swej armii, górującej ich zdaniem nad oddziałami bolszewickimi. Tymczasem wg polskiego attaché Armia Czerwona w ciągu ostatniego roku wydatnie zwiększyła swoją wartość bojową, na co wpływ miały tradycyjne cechy żołnierza rosyjskiego połączone ze zwycięstwami, w których niebagatelną rolę odegrał rewolucyjny zapal wywołany komunistyczną propagandą. Mjr Górka uważał, iż zagrożenie ze strony bolszewików zmusza Polskę i Rumunię do skupienia się na tej kwestii, tym bardziej, że mocarstwa zachodnie nie tylko zaprzestały już wspierania „białej” Rosji, ale w Londynie coraz mocniej zaczęły się uwidaczniać tendencje do porozumienia z Sowietami. Z upływem dni attaché konstatował, iż nad Dambowitą zaczęto coraz bardziej doceniać siłę i znaczenie Polski, na co wpływ miała nie tylko obawa przed ekspansją sowiecką, ale również wzrost potencjału militarnego Węgier oraz szerzące się w Bułgarii nastroje rewolucyjne mogące nie tylko zdestabilizować to państwo i pchnąć je przeciwko Rumunii, ale też

¹⁰ W. Rezmer, op.cit., s.111-113; R. Majzner, *Attachaty Wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1945. Strukturalno-organizacyjne aspekty funkcjonowania*, Częstochowa 2011, s.322-325.

¹¹ Raport Górki do Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (dalej: NDWP) z 29 XI 1919, Instytut J.Piłsudskiego w Ameryce (dalej: IJPA). Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza (dalej: AGNW), t.64/2, pl.1965; raport Górki do NDWP z 31 XII 1919, Ibidem, t.65/1, pl.2245

przeniknąć do monarchii króla Ferdynanda¹².

Z początkiem stycznia 1920 r. mjr Górka otrzymał z Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego polecenia wysondowania stanowiska rumuńskich sfer wojskowych w sprawie zawarcia antybolszewickiego polsko – rumuńskiego przymierza obronnego oraz kwestii poparcia koncepcji budowy niepodległego państwa ukraińskiego. Kilka dni później doszło do rozmowy z gen. Henri Cihoskim - zastępcą szefa Sztabu Generalnego. Na początku generał odniósł się do pogłosek o planowanej przez Polskę „wielkiej akcji antybolszewickiej” i ewentualnemu przystąpieniu doń Rumunii. W jego przekonaniu plan ten był nierealny, gdyż Polska i Rumuni raczej nie podołałyby temu zadaniu, a gdyby nawet odniosły sukces, to misje alianckie zainstalowałyby się na zajętych terytorium i zaczęłyby bronić własnych interesów przeciwko zwycięzcom. Wskazywał również, że nie należy dawać wiary obietnicom pomocy ze strony państw zachodnich jeśli takie składają i próbują popychać RP do interwencji antysowieckiej, ponieważ ich nie dotrzymają. Jako przykład podawał Cihoski rumuńskie działania militarne prowadzone w ubiegłym roku przeciwko Węgierskiej Republice Rad, gdzie Francja przyrzekła wesprzeć Bukareszt trzema dywizjami, a Królestwo Serbów Chorwatów i Słoweńców jedną. Tymczasem Rumuni żadnej pomocy nie otrzymali, a po pokonaniu madziarskich bolszewików i zajęciu części Węgier, państwa zachodnie zaczęły wspierać tamtejsze władze kontrrewolucyjne przeciwko interesom Rumunii¹³.

Z rozmów z gen. Cihoskim i innymi przedstawicielami rumuńskich sfer wojskowych, polski attaché wyniósł przekonanie, że uważają oni, iż Rumunia nie ma powodów, by wystąpić zbrojnie przeciwko Rosji Sowieckiej, chyba, że sama zostanie zaatakowana. Takie też stanowisko powinna zdaniem rumuńskich wojskowych zająć Polska; jeśli jednak RP zdecydowałaby się na podjęcie akcji zaczepnej przeciwko Moskwie i odniosłaby sukces, to wyjdzie on Rumunii na dobre. Niepożądana byłaby natomiast ewentualność pobicia Polski przez Armię Czerwoną, gdyż wówczas Rumunia stanęłaby sama wobec zagrożenia z tej strony; rumuńscy wojskowi uznali zatem, iż w obecnej sytuacji Bukareszt winien zająć stanowisko wyczekujące. W odniesieniu do ewentualnego przymierza obronnego z Polską rozmówcy mjr. Górki uznali za konieczne podjęcie tej sprawy w kontaktach między obu rządami. Nawet gdyby doszło do podjęcia takich rozmów, Rumuni w opinii attaché, nie zamierzali przyśpieszać sprawy, gdyż będąc przeświadczeni o zamiarach wystąpienia RP przeciwko Rosji Sowieckiej, obawiali się, że zawierając pakt z Warszawą nawet o charakterze czysto defensywnym, zwiążą sobie ręce w kwestii ewentualnego modus vivendi z bolszewikami; bardziej chętni byli natomiast do porozumienia z Polakami przeciwko Rosji denikinowskiej. Zdaniem mjr. Górki podzielanym przez gen. Cihoskiego mogłoby dojść do układów polsko – rumuńskich asekurujących oba kraje przez zagrożeniem ze strony bolszewików, jednakże zmusić do tego Bukareszt mogłaby dopiero presja mocarstw Ententy. Tymczasem wg attaché, dyplomacja RP powinna prowadzić działania wśród rumuńskich polityków i wojskowych na rzecz zjednania ich dla sprawy zawarcia z Polską aliansu obronnego i jednocześnie zabiegać w stolicach państw zachodnich o interwencję w Bukareszcie w interesie zbliżenia z RP. Mjr Górka przewidywał, iż stanowisko Rumunii wobec RP mogłoby szybko ulec zmianie w sytuacji podjęcia przez Armię Czerwoną

¹² Raport Górki do NDWP z 14 XII 1919, AAN, Akta Józefa i Aleksandry Piłsudskich. Cz.I. Adiutantura Belwederu, t.2, k.4; raport Górki do NDWP z 31 XII 1919, IJPA, AGNW, t.65/1, pl.2245.

¹³ Raport Górki do NDWP z 17 I 1920, nr 822, Ibidem, t.65/2, pl.2381.

akcji w Besarabii lub też wybuchu zamieszek rewolucyjnych na tym terenie. Attaché sugerował też władzom w Warszawie zastosowanie anonimowej, zakulisowej presji wobec Bukaresztu. Za jeden ze środków mogłoby służyć pojawienie się w europejskiej przestrzeni politycznej idei przeprowadzenia w Besarabii plebiscytu. Ze względu na niezadowolenie z rządów rumuńskich wielu jej mieszkańców jego rezultat byłby co najmniej dyskusyjny. Bukareszt zatem nie tylko sprzeciwiałby się sugerowaniu takich rozwiązań, ale też nabrałaby zainteresowania układem z Polską, gwarantującego obu krajom ich stan posiadania. Innym środkiem nacisku byłoby ukazanie się w prasie europejskiej enuncjacji o chęci Polaków zwrócenia się ku Węgrom ze względu na brak odzewu w Rumunii na propozycje RP zawarcia paktu obronnego przeciwko Rosji Sowieckiej¹⁴.

W sprawie budowy niepodległej Ukrainy Bukareszt w przekonaniu attaché zajmował stanowisko pozytywne, gdyż stanowiła ona rodzaj bufora oddzielającego ją od Rosji bolszewickiej. Jednakże Rumunia nie zamierzała się czynnie angażować w tej kwestii, gdyż musiałoby się to wiązać z przystąpieniem do działań ofensywnych przeciwko Sowiетom, a wg zapewnień polityków bukareszteńskich Rumunia za linią Dniestru nie miała żadnych interesów. W opinii mjr. Górki jedynym zaangażowaniem Rumunów w kwestii tworzenia państwa ukraińskiego mogło być ewentualnie udzielenie pomocy o charakterze drugorzędnym w rodzaju dostarczania różnych materiałów militarnych i pozamilitarnych¹⁵.

Brak decyzji konferencji paryskiej w sprawie uznania suwerenności Rumunii nad Besarabią oraz zabiegi Wielkiej Brytanii o nawiązanie stosunków handlowych z Rosją Sowiecką zwiększyło w Bukareszcie zdaniem attaché poczucie zagrożenia ze strony Moskwy. Rumuni też stali się bardziej przystępni idei zbliżenia z Polską. Świadczyły o tym wypowiedzi wobec mjr. Górki czynione przez gen. Constantina Prezana – szefa Sztabu Generalnego oraz jego zastępcę gen. Cihoskiego. Ten ostatni stwierdził wręcz: „jeśli Polacy będą mieli wielkie sukcesy przeciwko bolszewikom, Rumunia gotowa się jest przyłączyć”. Także odnośnie Ukrainy gen. Prezan wyrażał gotowość współdziałania z Polską w popieraniu idei niepodległości tego państwa, zastrzegając się przy tym, iż Rumunia nie posiada żadnych aspiracji terytorialnych sięgających poza Dniestr i że pragnieniem Bukaresztu jest posiadanie za sąsiada „raczej Ukrainę niż Rosję”¹⁶.

Jeszcze bardziej zdecydowane deklaracje rumuńskie odnośnie do nawiązania ścisłej współpracy z RP pojawiły się, gdy ta ostatnia otrzymała 28 stycznia 1920 r. sowieckie propozycje pokojowe¹⁷. W opinii mjr. Górki to „okazywanie przyjaźni Polsce”, wynikało z tego, że Rumunia nie otrzymała podobnej oferty od bolszewików. Jego zadaniem był to „pierwszy wypadek, że Rumunia czegoś od nas potrzebuje”. Polski attaché uważał, iż teren dla podjęcia poważnych pertraktacji w sprawie sojuszu został przygotowany w ciągu ostatnich tygodni przez przedstawicieli polskich Bukareszcie. Aby podjąć bardziej konkretne działania w rumuńskich kołach kierowniczych oczekiwano na powrót

¹⁴ Ibidem; raport Górki do NDWP z 20 I 1920, nr 835, Ibidem, t.65/2, pl.2387

¹⁵ Raport Górki do NDWP z 17 I 1920, nr 822, Ibidem, t.65/2, pl.2381;

¹⁶ Raport Górki do NDWP z 31 I 1920, nr 858, <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?no-nav=1&nar=701&nrzesp=2&sygn=65&handle=701.180/13181> [dostęp 28 VII 2017]

¹⁷ Tekst odezwy Rady Komisarzy Ludowych RSFRR do rządu polskiego i narodu polskiego, w: *Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866-1925*, red. H. Janowska i T. Jędruszcak, Warszawa 1984, s.539-540.

posła Skrzyńskiego, przebywającego w tym czasie na konsultacjach w Warszawie¹⁸. Z upływem dni i przy braku instrukcji ze strony Naczelnego Dowództwa WP, mjr Górka pisał, że „najkorzystniejszy moment do konkretnego pertraktowania z Rumunami mija i to bezpowrotnie, o ile Rumuni otrzymają wreszcie jakąś konkretną propozycję od bolszewików”. Dlatego też rząd RP powinien jak najszybciej wystąpić wobec Bukaresztu z konkretnymi propozycjami¹⁹.

W kilka dni po raporcie mjr. Górki polskie MSZ wystąpił z taką inicjatywą i zleciło posłowi Skrzyńskiemu wystąpienie z propozycją do rządu królewskiego natychmiastowego wysłania do Warszawy specjalnego delegata lub wyposażenia Alexandru Florescu - posła rumuńskiego w Polsce w odpowiednie pełnomocnictwa dla konsultacji podstaw pertraktacji pokojowych z Rosją Sowiecką. Przedstawiciel rumuński miał w tych konsultacjach występować z głosem doradczym. Prócz tego konferencja w Warszawie miała służyć wypracowaniu podstaw współpracy politycznej i wojskowej przeciwko zagrożeniu ze strony Rosji Sowieckiej. Władze w Bukareszcie wyznaczyły swoich przedstawicieli do tych negocjacji. Jednakże 24 lutego rząd sowiecki wystąpił wobec Bukaresztu z propozycją rokowań pokojowych i wtedy Rumuni odstąpili od wysłania delegatów, a upelnomocnili jedynie Florescu do uczestnictwa w warszawskiej konferencji ad referendum. W ten sposób nie chcieli sobie wiązać rąk ustaleniami z Polską i zachować swobodę działania w rokowaniach z Rosją Sowiecką²⁰.

W odpowiedzi poseł Skrzyński ponowił wobec rządu królewskiego oficjalne zaproszenie na konferencję w Warszawie, wyrażając oczekiwanie, iż będzie on reprezentowany przez delegatów cywilnych i wojskowych. Mjr Górka w rozmowie z generałami Prezanem i Cihoskim, stwierdził, iż Rumunia pozostaje przed wyborem albo pozostać w izolacji, albo wspólnie z Polską działać w sprawie zawarcia pokoju z Moskwą. Pierwszym krokiem do realizacji tego celu winno być jednak wysłanie delegatów do Warszawy. 5 marca gen. Cihoski zawiadomił polskiego attaché, iż delegatem wojskowym będzie ppłk. Ion Antonescu – szef biura operacyjnego oraz bliski współpracownik gen. Prezana. W opinii mjr Górki był to „najzdolniejszy może oficer sztabu gen. rumuńskiego, zarazem jednak człowiek twardy, niesympatyczny i nieustępliwy”, który przyczynił się do odwołania z Bukaresztu ppłk. Ferydynanda Respaldiza²¹ poprzedniego polskiego attaché²².

Zdaniem mjr Górki, Rumuni nie byli przygotowani do rozmów z Rosjanami. Dopiero bowiem w jego obecności gen. Cihoski wydał rozkaz oficerom Sztabu Generalnego w sprawie podjęcia studiów nad warunkami pokojowymi, które miały być przedstawione bolszewikom. Przedstawiciel WP uważał, że uczestnictwo delegacji rumuńskiej w konferencji w Warszawie nie jest na rękę władzom w Bukareszcie. „Drażnił próżność Rumunów” fakt, iż miała ona miejsce w stolicy Polski, co wskazywało, iż to ona

¹⁸ Raport Górki do NDWP z 10 II 1920, nr 898, IJPA, AGNW, t.65B/2, dok.2643;

¹⁹ Raport Górki do NDWP z 15 II 1920, nr 910, Ibidem, 65B/2, dok.2683;

²⁰ Raport Górki do NDWP z 26 II 1920, nr 972, Ibidem, 65B/2, dok.2768; H. Walczak, Sojusz z Rumunią...s.78-79

²¹ Ppłk Respaldiza wyjechał z Rumunii w wyniku skandalu w końcu lipca 1919 r. Sprawa zaczęła się od pisemnej prośby skierowanej do gen. Prezana-szefa Sztabu Generalnego armii rumuńskiej odnośnie do jej ordre bataille. Po otrzymaniu od ppłk. Iona Antonescu- szefa Biura Operacyjnego SG, odmowy, ppłk. Respaldiza dał mu do zrozumienia, że będzie zdobywał informację o wojsku rumuńskim za pomocą agentury. Antonescu odebrał to jako zniewagę armii rumuńskiej i w efekcie gen. Prezan zażyczył sobie odwołania polskiego attaché wojskowego. H. Walczak, Sojusz z Rumunią...s.71

²² Raport Górki do NDWP z 6 III 1920, nr972, IJPA, AGNW, T.65B/2, dok.2899

odgrywa pierwsze skrzypce na Wschodzie Europy. Obawiali się również, iż pertraktacje w Warszawie mogłyby im związać ręce w kwestii ewentualnych dwustronnych rokowań z Sowietami. Wreszcie wysłanie delegacji do Polski było dość jasnym zajęciem stanowiska w kwestii prowadzenia wspólnych z RP negocjacji z Sowietami, co niezbyt pasowało do polityki rumuńskiej „zawsze starającej się jak najdłużej utrzymywać dwie możliwości i postępować wobec oportunistów chwili”²³.

Konferencja w stolicy Polski obradowała w dniach od 13 do 24 marca. Mjr Górka jak można sądzić towarzyszył Ppłk. Antonescu w podróży do Warszawy oraz obserwował przebieg rozmów. Zakończyły się one niepowodzeniem ze względu na brak odpowiednich pełnomocnictw delegatów rumuńskich. Jedynym wartym podniesienia rezultatem była wymiana informacji i prezentacji stanowisk w sprawach interesujących uczestników²⁴.

Mimo, iż konferencja nie zakończyła konkretnymi efektami, obie strony zamierzały kontynuować wymianę zdań. Strona rumuńska wyrażała życzenie, aby tym razem Bukareszt stał się miejscem rozmów. Koła polityczne wyrażały gotowość wspólnych z Polską pertraktacji z Kremlem, które mogłyby stworzyć fundament pod późniejszą szerszą kooperację polityczną i gospodarczą. Nie chciały jednak zostać wciągnięte przez RP w wojnę z Sowietami, ani też brać udział w budowaniu niepodległej Ukrainy. Stanowisko to kontrastowało z nastawieniem kierowniczych kręgów wojskowych będących zdecydowanymi zwolennikami powstania państwa ukraińskiego²⁵.

W końcu marca 1920 r. doszło do rozmowy posła Skrzyńskiego z nowym premierem rumuńskim gen. Alexandru Averescu w trakcie której jawił się jako zwolennik zbliżenia z Polską stanowiącego podstawę kooperacji obu państw na arenie międzynarodowej. Zdaniem mjr. Górki rząd Averescu był dla Polski bardzo przychylnie usposobiony i należało sprecyzować platformę zbliżenia z Rumunią tj. czy miałyby ono obejmować porozumienie dotyczące tylko wspólnych rokowań z Sowietami, czy obejmować więcej zagadnień politycznych, czy też miało przyjąć formułę konwencji wojskowej. Attaché domagał się od polskiego MSZ szczegółowych instrukcji w tych sprawach, w szczególności zaś w odniesieniu do zawartości wojskowej konwencji polsko – rumuńskiej oraz przyszłej akcji na Ukrainie. Bez zaznajomienia Rumunów z oczekiwaniami Polski mjr Górka uważał za przedwczesną wizytę gen. Tadeusza Rozwadowskiego w Bukareszcie, która była projektowana w drugiej połowie kwietnia²⁶.

Gen. Rozwadowski²⁷ przyjechał do stolicy Rumunii 30 kwietnia i przebywał tam do 10 maja 1920 r. Wizyta rozpoczęła się w czasie trwania wyprawy kijowskiej, której stawką było stworzenie niepodległej Ukrainy. Przebiegała ona - jak zaobserwował mjr Górka - pod wrażeniem sukcesów militarnych RP. Podnoszono znaczenie Polski w Europie Środkowo - Wschodniej oraz przyjazne nastawienie doń Rumunii. Krążyły pogłoski o zbliżaniu się oddziałów polskich do Odessy oraz marszu na Moskwę. Rumunia starała się nadać pobytowi generała możliwie okazałą oprawę. Władze cywilne i wojskowe łącznie

²³ Raport Górki do NDWP z 6 III 1920, nr 1007, IJPA, AGNW, T.65B/2, dok.2899

²⁴ Depesza Górki z 8 III 1920, nr 2328, AGNW, T.65B/2; H. Walczak, Sojusz z Rumunią...82-86.

²⁵ Raport mjr. Górki do NDWP z 26 III 1920, nr 1200, IJPA, AGNW, t.66/2, pl.3262; H. Walczak, Sojusz z Rumunią...s.86-87; H.Bułhak, Początki sojuszu...s.30-32.

²⁶ Raport Górki do NDWP z 15 IV 1920, IJPA, AGNW, t.66/2, pl.3258

²⁷ T.Rozwadowski, który był dobrze notowany na bukareszteńskim dworze, gdy przebywał tam w latach 1896-1907 jako austriacki attaché wojskowy. M.Patelski: Generał broni Tadeusz Jordan Rozwadowski. Żołnierz i dyplomata. Warszawa 2002, s.39-49, H.Bułhak: Stosunki Polski...s.116

z dworem królewskim wydawały przyjęcia na jego cześć. Prowadzono z nim długie rozmowy oficjalne i nieoficjalne w miejscach zarówno dostępnych szerokiej publiczności, jak i w zaciszach gabinetów. Były one okazją do manifestowania zbliżenia polsko – rumuńskiego. W opinii attaché zaistniał wówczas „fakt moralnego zaangażowania się Rumunii wobec wszystkich asystujących własnych i obcych czynników do zgodnego postępowania politycznego, tak że dzisiaj jakkolwiek ostatecznie żaden pisemny akt zawarty nie został, Rumunia bez naruszenia etyki stosunków zagranicznych nie może wchodzić w potajemne przed nami konszachty i układy z Sowiecką Rosją lub angażować się w zbliżenie z Czechami”. Mjr Górka uważał, iż mimo tych nastrojów niezbędna jest systematyczna praca nad skonkretyzowaniem zbliżenia, które powinno zmierzać w kierunku zawarcia konwencji wojskowej. Attaché zdawał sobie co prawda sprawę, iż na tej drodze Polacy będą napotykać na „trudności i zwłoki wynikające z charakteru polityki rumuńskiej”. Jednakże stopniowo poprzez finalizowane układy obejmujące różne dziedziny wzajemnych relacji można będzie „stworzyć system silniejszy niż przymierze”. Mjr Górka wskazywał, iż Rumuni na razie uchylali się przed podpisaniem „jakiegoś układu polsko – rumuńskiego” w obawie przed reakcją Ententy, która mogła wyrazić niezadowolenie z polityki Bukaresztu, odsuwając w czasie podpisanie traktatu pokojowego z Węgrami, bądź też domagać się wypłaty 9 miliardowej kontrybucji nałożonej na Rumunię za rekwizycje, jakich jej armia dokonywała na Węgrzech. Nie sprzyjały też koncentrowaniu się na sprawach stosunków z Polską wybory parlamentarne, które całkowicie pochłaniały uwagę rządu. W przekonaniu attaché należało zatem na kilka tygodni odłożyć „konkretyzację zbliżenia”, a czas ten zużytkować na rozmowy dotyczące konwencji wojskowej²⁸.

Mjr Górka starał się korzystać z przyjaznej atmosfery panującej wobec Polski i podjął w rumuńskim Sztabie Generalnym zabiegi mające na celu wyjaśnienie stanowisk w sprawie przyszłej konwencji wojskowej. Przedstawił też szefowi Sztabu - gen. Constantinowi Christescu propozycję prowadzenia przez polski II Oddział SG wywiadu na południową Rosję z terytorium Rumunii oraz współpracy z jego rumuńskim odpowiednikiem. Generał zgodził się na te propozycje i wydał odpowiednie rozkazy, które szybko zostały wykonane. Kolejne prośby przedstawione szefowi Sztabu dotyczyły wyrażenia zgody na loty z terytorium rumuńskiego polskich pilotów nad Odessę, przekazania Ukraińskiej Republice Ludowej amunicji skonfiskowanej wcześniej przez Rumunów oddziałom Korpusu Zaporskiego Armii URL, przechodzącym Dniestr oraz przewiezienia z Czechosłowacji internowanej tam części brygady Ukraińskiej Armii Galicyjskiej płk. Antona Warywody²⁹. Gen. Christescu nie wyraził na to zgody ze względu na konieczność uzyskania dla tych decyzji akceptacji króla oraz premiera nieobecnych wówczas w Bukareszcie. Niemniej jednak polski attaché odniósł wrażenie, że jego życzenia po powrocie wymienionych osób zostaną spełnione. Życzliwość Rumunów wobec próśb mjr Górki pozwalała mu sądzić, iż w ten sposób „krok za krokiem” będzie można „przygotować teren do przyszłej konwencji wojskowej polsko – rumuńskiej”³⁰.

²⁸ Raport Górki do NDWP z 12 V 1920, nr 1253, IJPA, AGNW, t.66/1, pl.3191;

²⁹ Szerzej o brygadzie płk. Warywody w Czechosłowacji oraz kwestii jej transportowania przez Rumunię zob. M. I. Павленко, Перебування угруповань Української Галицької Армії на території Чехословаччини (1919-1923 рр.), Український історичний журнал 1999, вип.2, s. 113 i n.; В.Н. Власенко. Вторая волна межвоенной украинской политической эмиграции в Румынии (зима-весна 1920 г.) „Русин” 2014, Nr 2, s.278 i n.

³⁰ Raport Górki do NDWP z 20 V 1920, nr 1284, IJPA, AGNW, t.66/3, pl.3505.

Sukcesy polskie w wojnie z bolszewikami postawiły na porządku dziennym sprawę zajęcia Odessy. Jak zaobserwował polski attaché w części rumuńskich kół wojskowych, zwłaszcza w Besarabii podejmowano dyskusję dotyczącą przekroczenia granicy na Dniestrze i marszu na Odessę. Mimo zachęcających sugestii Francji, sfery kierownicze w Bukareszcie nie chciały wyrazić zgody na przystąpienie do działań. W opinii mjr Górki wynikało to z lęku, iż bolszewicy skonfiskują rumuński skarb³¹ w Moskwie, który znalazł się tam w czasie I wojny, a także obawa, że zmęczony wojną żołnierz rumuński nie wykaże odpowiedniego zaangażowania i dojdzie do kompromitacji armii królewskiej. Rumuni także brali pod uwagę możliwość przegranej Polski na Ukrainie, a wówczas znaleźliby się sam na sam z Rosją Sowiecką. Niemniej jak zauważył attaché przychylność dla powstania niepodległej Ukrainy jest „jedną z podstaw myślenia politycznego Rumunów”. Ze względu na trudno przewidywalny rozwój sytuacji na Naddnieprzu, konieczność liczenia się z życzeniami mocarstw Ententy oraz nieuregulowaną kwestię traktatu pokojowego z Węgrami zmuszeni są do zachowania daleko idącej rezerwy. Jednakże w opinii mjr. Górki myśl pomocy dla Ukrainy jest im bliska i można się spodziewać, że będą w sposób dyskretny spełniali polskie życzenia w tej sprawie.³²

Niepowodzenia polskie związane z ofensywą sowiecką na Białorusi w drugiej połowie maja 1920 r. wpłynęły na zmianę atmosfery wokół Polski w Rumunii. Pojawiły się nastroje niepewności i sceptycyzmu co do dalszych losów wojny. W tej sytuacji mjr Górka uznał, że należy odłożyć zabiegi zmierzające w kierunku zawarcia sojuszu, czekając na dogodniejszy moment i pamiętając że „polityka rumuńska była, jest i będzie kierowana przede wszystkim oportunistycznym chwili³³”.

Kolejne niekorzystne zmiany na froncie polsko – bolszewickim w lecie 1920 umocniły tylko rząd Averescu w „polityce zwlekania”. Polski attaché dość krytycznie oceniał objęcie stanowiska ministra spraw zagranicznych przez Take Ionescu w rekonstruowanym po wyborach czerwcowych 1920 r. gabinecie. Mjr Górka nie odmawiał mu wybitnych zdolności, ale widział w nim człowieka „nieszczerzego i krętacza”, „mającego stosunki i znającego Zachód Europy” oraz „zaciętego wroga Węgrów”. Jako nierealistyczną oceniał jego koncepcję Małej Ententy obejmującej Rumunię, Polskę, Czechosłowację, Królestwo SHS i Grecję. Trafnie wskazał kluczowe z punktu widzenia Warszawy elementy mogące zaciążyć na realizacji tej koncepcji. Były to: nieprzejednane stanowisko rumuńskiego polityka wobec Węgier pozostające w dysonansie z promadziarskimi sympatiami RP oraz życzliwe nastawienie wobec Czechów, posiadających w Polsce bardzo złą opinię ze względu na najazd na Śląsk Cieszyński oraz uszkodzenie jej interesom na innych odcinkach³⁴.

Mimo oficjalnie deklarowanej neutralności Rumunia – jak donosił mjr Górka do NDWP - jako jedyne państwo sąsiednie była do Polski życzliwie nastawiona. Postawa ta przejawiała się w konkretnych działaniach. Na prośby ze strony RP Rumuni przekazali wojskom Ukraińskiej Republiki Ludowej miliony sztuk amunicji oraz kilka

³¹ O okolicznościach przewiezienia skarbu do Rosji w 1916 r. i jego dalszych losach zob. V. Moisuc, *Romania's Treasure. A present International Problem. Evacuated to Moscow in 1916 and confiscated by the Soviets*. Timișoara 2001, s. 9-37; M. Voicu, *Tezaurul României de la Moscova. Inventarul unei istorii de o sută de ani*, București 2017, s.36 i n.

³² Raport Górki do NDWP z 20 V 1920, nr 1284, IJPA, AGNW, t.66/3, pl.3505.

³³ Raport Górki do NDWP z 28 V 1920, nr 1360, Ibidem, t.67/1, pl.3625

³⁴ Raport Górki do NDWP z 18 VI 1920, nr 1459, Ibidem, t.67/B, pl.3905

tysięcy karabinów, wiele dział oraz innego materiału wojennego, ułatwiali przejazd na Naddnieprze przez własne terytorium żołnierzom b. Ukraińskiej Armii Galicyjskiej, chcących walczyć po stronie atamana Petlury, sojusznika Polski. Umożliwili też transport na Krym przez port w Gałaczu internowanego w RP białogwardyjskiego korpusu gen. Nikołaja Bredowa³⁵, który wzmocnił wojska gen. Wrangla walczące z bolszewikami. Armia i administracja rumuńska udzielała wsparcia polskim działaniom wywiadowczym i dywersyjnym prowadzonym na Ukrainie. Z pomocą władz Rumunii szły przez ten kraj transporty materiału wojennego zakupionego we Francji, nierzadko Rumunii udostępniali własne wagony i lokomotywy do jego przewozu. A w sytuacji blokowania przez Czechów polskiego tranzytu materiałów wojennych idącego przez ich kraj, Ionescu poinformował Pragę o wstrzymaniu ewakuacji wojsk rumuńskich kontrolujących od czasów interwencji przeciwko Węgierskiej Republice Rad linię kolejową, biegnącą przez Ruś Zakarpacką. Wszystkie te działania inspirował, organizował, bądź koordynował mjr Górka³⁶.

Postępy Armii Czerwonej zbliżającej się Lwowa i grożącej zajęciem Galicji Wschodniej sprawiły iż po stronie polskiej pojawiły się nadzieje, że Rumunia mając pod bokiem oddziały sowieckie mogące także dla niej stanowić niebezpieczeństwo zdecyduje się na przystąpienie do wojny. Z narastającego zagrożenia Rumunii doskonale zdawał sobie sprawę minister Ionescu, wyróżniając przenikliwością na tle innych rumuńskich polityków i wojskowych. Od początku lipca 1920 r. bił on na alarm i domagał się od rządu i armii zarządzeń wojskowych przygotowujących Rumunię do interwencji zbrojnej po stronie Polski³⁷.

Mjr Górka z dużym sceptycyzmem odnosił się do takiej ewentualności, gdyż w Rumunii wojna z Rosją Sowiecką nie była popularna. Opinia publiczna „kierowana tanim oportunizmem, uważała konflikt zbrojny z Moskwą za niepotrzebny. Szermowała przy tym argumentem, iż Sowiety nieustannie występują z propozycjami pokojowymi i sumiennie respektują granicę na odcinku Besarabii i Bukowiny. Dla przeważającej liczby członków rządu wystąpienie militarne było krokiem ryzykownym; mieli oni nadzieję, iż uda się Rumunii stosując różne uniki, przeczekać niebezpieczeństwo. Dwór z królem na czele żywił podwójne obawy; pierwsza wynikała z reminiscencji z okresu I wojny światowej, gdy Rumunia ryzykując własne dobro, sama rozpoczęła działania zbrojne przeciwko mocarstwom centralnym i została pokonana; drugie ostrzeżenie to los Polski prowadzącej samotną wojnę z Rosją Sowiecką bez wsparcia ze strony sojuszników z Ententy tj. Francji i Wielkiej Brytanii. Nieliczna grupa polityków i wojskowych wnikliwiej analizująca bieg wypadków i dostrzegająca konieczność przeciwstawienia się niebezpieczeństwu bolszewickiemu nie widziała możliwości przekonania własnej opinii publicznej. Dobitnie ilustrowała tę sytuację rozmowa z szefem Sztabu Generalnego, gen. Christescu, który stwierdził, iż wobec panujących nastrojów w społeczeństwie

³⁵ Korpus ten był internowany w Polsce od marca do sierpnia 1920 r. Z.Karpus, Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918-1924. Z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej, Toruń 1991, s.60-67

³⁶ Raport Górki do NDWP z 23 VI 1920, nr 1471, IJPA, AGNW, t.67/B, pl.3919; Raport Górki do NDWP z 29 VI 1920, nr 1484, AAN, Attachaty AII/31, k.22-27; depesza Górki do NDWP z 1 VII 1920, nr 1490, IJPA, AGNW, t.67/B, pl.3981; raport Górki do NDWP z 8 VII 1920, nr 1531, Ibidem, t.67/B, pl.4163; depesza Górki do NDWP z 10 IX 1920 (br numeru), AAN, MSZ, t.211, k.232; Raport Górki z 19 IX 1920 nr 1979, IJPA, AGNW, t.74, pl5306.

³⁷ Raport Górki do NDWP z 15 VII 1920, nr 1546, Ibidem, t.67/B, pl.4164

rumuńskim nie byłyby w stanie usprawiedliwić ogłoszenia mobilizacji. Sama skuteczność jej przeprowadzenia była także wielką niewiadomą; Besarabia bowiem ogarnięta była rewolucyjną propagandą ostrzem skierowaną w państwo rumuńskie; w Transylwanii mniejszość niemiecka i węgierska nie identyfikowały się ze swoją nową ojczyzną; nastroje na Bukowinie także nie zachęcały do mobilizowania do armii rumuńskiej pod hasłem wojny z Sowietami. Jedynie w Starym Królestwie tj. w Mołdawii i Wołoszczyźnie można byłoby bez większych przeszkód przeprowadzić pobór, ale i tam zdaniem mjr Górki rezultaty byłyby „nieszczęśliwe”. Polski attaché całkowicie nie wykluczał włączenia się Rumunii w wojnę. Musiałoby jednak zaistnieć szereg nowych czynników, które mogłyby doprowadzić do takiej sytuacji. Pierwszym i najważniejszym z nich byłoby wypowiedzenie wojny Sowietom przez Francję i Wielką Brytanię; drugim zabezpieczenie Rumunii od strony Węgier; trzecim wreszcie pomoc finansowa i materialna mocarstw zachodnich. Istotnym wg attaché był także pretekst uzasadniający wejście w konflikt. Mjr Górka uważał, iż należałoby odpowiednio nagłośnić „jakieś (...) agresywne wystąpienie bolszewików”, poruszając w ten sposób opinię publiczną, która sama zaczęłaby się domagać rozpoczęcia walki z bolszewikami. W przekonaniu attaché wystąpienie militarne samej Rumunii mogłoby spowodować „nader cenną dla nas i potrzebną dywersję”. Jednakże losów wojny nie byłoby w stanie przesądzić. Taki efekt mogłyby natomiast spowodować aktywne działania mocarstw zachodnich np. w formie desantu w Odessie lub skupieniu akcji militarnej na wybrzeżu Morza Czarnego „między limanem Dniestru a Perekopem”³⁸.

Zwycięstwa polskie w wojnie z Rosją Sowiecką oraz podjęcie we wrześniu 1920 r. rokowań pokojowych w Rydze, oznaczających możliwość zawarcia traktatu kończącego wojnę, przybliżało w przekonaniu mjr Górki prawdopodobieństwo dojścia do skutku przymierza polsko – rumuńskiego. W opinii attaché życzliwość i dyskretna pomoc udzielana RP w okresie najcięższych zmagani wojennych świadczyła, że Rumunia skłonna jest do współpracy z Polską w odniesieniu do Rosji Sowieckiej. Attaché uważał, że po stronie polskiej istniało również takie przekonanie. Jednakże kierownictwo polityki zagranicznej RP nakreśliło sobie drogę do zbliżenia z Rumuniami „okólną i najtrudniejszą, tj. via porozumienie węgiersko – rumuńskie”. Zdaniem mjr Górki regulowanie stanowiska Polski wobec Rumunii poprzez koncepcję bloku polsko – węgiersko – rumuńskiego lub co gorsza warunkowanie zbliżenia polsko – rumuńskiego od możliwości powstania tego bloku było błędne i odsuwało realizację aliansu między Warszawą a Bukaresztem ad Calendas Graecas. Nie sprzyjały również zbliżeniu polsko – rumuńskiemu zabiegi Ionescu zmierzające do przewyciężenia antagonizmu polsko – czecosłowackiego i współpracy w ramach pięcioczołowej, antywęgierskiej i antybułgarskiej Małej Ententy. Zdaniem mjr Górki jedynie uniezależnienie przymierza polsko – rumuńskiego od bagażu relacji węgiersko – rumuńskich oraz polsko – czecosłowackich, mogłoby doprowadzić do jego urzeczywistnienia. Natomiast Mała Ententa w wydaniu Ionescu oraz blok polsko – rumuńsko – węgierski były mirażem niemożliwym do zrealizowania, przynajmniej w bliskiej przyszłości. Jeśli zatem Bukareszt i Warszawa zdecydowałyby

³⁸ Raport Górki do NDWP z 8 VII 1920, nr 1531, Ibidem, t.67/B, pl.4163; raport Górki do NDWP z 23 VII 1920, nr 1592, Ibidem, t.70, pl.4359; raport Górki do NDWP z 9 VIII 1920, nr 1683, Ibidem, t.70, pl.4684 (stąd cytaty). Zob. też pismo Rozwadowskiego do Generalnej Adiutantury Naczelnego Wodza (dalej; GANW) z 9 VIII 1920, cytujące depezę Górki z 5 VIII 1920, Ibidem, t.70, pl.4490; pismo gen. Kulińskiego z 16 VIII 1920, nr 36210 do GANW streszczające depezę Górki do NDWP z 13 VIII 1920, nr 1704, Ibidem, t.70, pl.4622

się negocjować „z trzeźwym uwzględnieniem istniejących antagonizmów politycznych” łatwo mogłaby dojść do skutku w najbliższym czasie defensywna konwencja polsko-rumuńska zwrócona przeciwko każdej obecnej lub przyszłej Rosji³⁹.

Rumuni w tym czasie nie okazywali zainteresowania dwustronnym aliansem z Polską. Ministrowi Ionescu bliższa była własna wizja Małej Ententy. Poza tym załatwianie przez dyplomację RP niektórych spraw wymagających dyskrecji przez poselstwo rumuńskie w Warszawie, a nie poprzez poselstwo polskie w Bukareszcie powodowało przenikanie wiadomości o nich do rumuńskiej prasy, opinii publicznej oraz partii opozycyjnych, które zarzucały rządowi nieprzestrzeganie neutralności. Mjr Górki donosił, że z podejrzliwością przyjmowano w Bukareszcie mocno przesadzone uwypuklanie przez polskich polityków pomocy węgierskiej w toczonych wojnie, a pomijanie znaczenia Rumunii, której czyniono wyrzuty niepodjęcia akcji militarnej po stronie RP⁴⁰.

Rozgromienie białogwardyjskich wojsk gen. Wrangla na Krymie oraz pokonanie oddziałów petlurowskich na Ukrainie sprawiło, iż Armia Czerwona stanęła na Dniestrem. Zdaniem polskiego attaché wydarzenia te wstrząsnęły społeczeństwem oraz rządem Rumunii i spowodowały wzrost notowań Polski, która 12 października 1920 r. podpisała preliminaryjny traktat w Rydze, doprowadzając do względnego uregulowania stosunków z Kremlem. Rumunia natomiast znalazła się sam na sam z Sowietami mając z nimi szereg nieuregulowanych kwestii ze sprawą Besarabii na czele. Wytworzyło to w przekonaniu attaché odpowiednią atmosferę do podjęcia sprawy polsko - rumuńskiej konwencji wojskowej. Mjr Górka obawiał się zmiany tych nastrojów pod wpływem informacji, iż Polsce za sprawą „własnego popędu lub też układu sytuacji” grozi kolejna wojna z bolszewikami. Wówczas jak przewidywał attaché, Rumuni powrócą do swojej wcześniejszej wyczekującej postawy „zaprzyjaźnionego widza”, dlatego też zasadniczym celem dyplomacji RP winno być wytworzenie w Bukareszcie przekonania, iż Warszawa nie chce sięgnąć na siebie wojny z Rosją Sowiecką, natomiast nie jest wykluczone, iż zasobna w zboże i niewyniszczona Rumunia może stać się kolejnym obiektem agresji bolszewickiej⁴¹.

Sprzyjającym czynnikiem dla realizacji zbliżenia Polski z Rumunią stał się brak poparcia ze strony RP dla koncepcji pięcioczołowej Małej Ententy widoczny w czasie wizyty Ionescu w Warszawie początkach listopada 1920 r. oraz upadek w tym samym czasie w Grecji rządu Eleftheriosa Venizelosa popierającego plany szefa rumuńskiej dyplomacji. W tej sytuacji zdaniem mjr Górki Ionescu musiał odstąpić od swoich zamiarów i zaczął skłaniać się z jednej strony ku wizji Małej Ententy z udziałem Rumunii, Czechosłowacji i Królestwa SHS, autorstwa czechosłowackiego ministra spraw zagranicznych Edvarda Beneša⁴² zabezpieczającej swoich członków

³⁹ Raport Górki z 19 IX 1920 nr 1979, Ibidem, t.74, pl5306; raport Górki z 4 X 1920 nr 2070, Ibidem, t.73, pl5313

⁴⁰ Raport Górki z 4 X 1920 nr 2070, Ibidem, .73, pl5313; depeza Górki z 1 XI 1920 nr 2190, Ibidem, t.73, pl.5558; H. Walczak, Sojusz....s.103-104; zob. też depeza Górki do NDWP z 1 VII 1920, nr 1490, IJPA, AGNW, t.67/B, pl.3981.

⁴¹ Raport Górki z 23 X 1920 nr 2155, <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=1&n-rar=701&n-rzesp=2&sygn=73&handle=701.180/15237> [dostęp 28 VII 2017]; raport Górki z 22 XI 1920 nr 2268a, <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=1&n-rar=701&n-rzesp=2&sygn=32&handle=701.180/7957> [dostęp 28 VII 2017]; depeza Górki z 18 XI 1920 nr 2249, IJPA, AGNW t.75, pl.6160; depeza Górki z 24 XI 1920, nr 2273, AAN MSZ, t.6407, k.10

⁴² O początkach beneszowskiej Małej Ententy zob. A. Essen, Polska a Mała Ententa, 1920-1934, War-

przed zagrożeniem ze strony Węgier, z drugiej zaś ku aliansowi z Polską, który miał asekurować Bukareszt przed agresywnymi zakusami Rosji Sowieckiej⁴³.

Bardzo istotną dla polskiego attaché kwestią było sformułowanie założeń przymierza. Uważał on, iż należało je tworzyć etapami, a jego jądrem powinna stać się ściśle tajna „krótka konwencja wojskowa”. W pierwszym punkcie byłaby zawarta wzajemna gwarancja granic tj. z jednej strony linii Dniestru a z drugiej traktatu ryskiego. Mjr Górka przewidywał, że Rumuni będą demonstrować pewną wyższość w tej sprawie, gdyż 12 października 1920 r. uzyskali traktatowe potwierdzenie mocarstw przynależności Besarabii do Rumunii, natomiast preliminaryjny traktat ryski był tylko uznany przez Rosję Sowiecką. Kolejne punkty winny określać w jakich okolicznościach jedna ze stron zobligowana byłaby wystąpienia politycznego na rzecz drugiej, kiedy miałyby nastąpić ogłoszenie mobilizacji, a kiedy rozpoczęcie walki. Musiałyby również zostać zdefiniowane szczegóły techniczne, tj. z jakimi siłami każda ze stron miałyby wystąpić w ewentualnym konflikcie zbrojnym; w jakim zakresie miałyby strony udzielać sobie pomocy wzajemnej w amunicji, korzystaniu z sieci kolejowej, używaniu portów. Można byłoby również zdaniem attaché określić i podjąć tworzenie kanałów wzajemnej komunikacji, obejmującej telegraf, radio, sieć drogową, mosty na Dniestrze itp.⁴⁴.

Mjr Górka twierdził, iż ze względu na zasadnicze różnice obu państw względem Węgier należy umowę polsko – rumuńską ograniczyć ściśle do Rosji i unikać wszelkich kwestii, które mogłyby wiązać ręce w innych sprawach. Jedynym wyjątkiem byłaby kwestia ukraińska, która w razie pojawienia się jej na porządku dziennym wymagała zgodnej kooperacji obu państw⁴⁵.

Attaché był zdania, iż zawarcie umowy powinno nastąpić w Bukareszcie, ze względu na fakt, iż jedynymi miarodajnymi instancjami w decydowaniu o sprawach ważnych i najważniejszych były korona, premier i rada ministrów. W jego opinii owe czynniki raczej nie były skłonne do delegowania swoich kompetencji, a już najmniej na przedstawicielstwo w Warszawie⁴⁶.

W opinii mjr Górki wstępne przygotowanie terenu pod sfinalizowanie układu już nastąpiło i niezbędne było jedynie ok. 6 tygodni, aby przystąpić do ostatniego etapu załatwienia sprawy. Powołując się na konsultacje z posłem Skrzyńskim, attaché zadeklarował, iż przed tym etapem, chciałby przyjechać do Warszawy, aby osobiście

szawa-Kraków 1992, s.16-26; S.M.Nowinowski, Powstanie Małej Ententy-narodziny czechosłowackiego systemu bezpieczeństwa regionalnego (1920-1921), „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica”. 1997, t.59, s.47-55; Z. Sládek, Malá dohoda 1919-1938. Její hospodářské, politické a vojenské komponenty, Praha 2000, s.14-23; E. Campus, Mica Înțeleger. București 1997, s.52-55.

⁴³ Raport Górki z 22 XI 1920 nr 2268a, <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=1&nrar=701&nrzesp=2&sygn=32&handle=701.180/7957> [dostęp 28 VII 2017]; zob. też. Raport Górki z 23 X 1920 nr 2155, <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=1&nrar=701&nrzesp=2&sygn=73&handle=701.180/15237> [dostęp 28 VII 2017]

⁴⁴ Raport Górki z 22 XI 1920 nr 2268a, <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=1&nrar=701&nrzesp=2&sygn=32&handle=701.180/7957> [dostęp 28 VII 2017]; depesza Górki z 24 XI 1920, nr 2273, AAN MSZ, t.6407, k.10

⁴⁵ Raport Górki z 22 XI 1920 nr 2268a, <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=1&nrar=701&nrzesp=2&sygn=32&handle=701.180/7957> [dostęp 28 VII 2017]; depesza Górki z 24 XI 1920, nr 2273, AAN MSZ, t.6407, k.10

⁴⁶ Raport Górki z 22 XI 1920 nr 2268a, <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=1&nrar=701&nrzesp=2&sygn=32&handle=701.180/7957> [dostęp 28 VII 2017]; depesza Górki z 24 XI 1920, nr 2273, AAN MSZ, t.6407, k.10

przedstawić swoje przemyślenia i wnioski instancjom decyzyjnym oraz otrzymać wskazówki odnośnie dalszego działania. Można sądzić, iż mjr Górka siebie sugerował się jako głównego negocjatora ostatecznie ustalającego treść konwencji wojskowej⁴⁷.

Brak reakcji Warszawy w kolejnych dniach spowodował monit attaché pod adresem Naczelnego Dowództwa WP. Stwierdził on, iż sytuacja w Rumunii jest płynna i stwarza możliwość urzeczywistnienia dwóch scenariuszy. Pierwszy to przyjęcie przez Bukareszt za dobrą monetę sowieckich zapewnień o pokoju, co mogłoby spowodować zmniejszenie poczucia zagrożenia i w efekcie powrót Rumunii do pasywnej polityki względem Polski; drugi wariant to wzrost napięcia i znalezienie się Rumunii na skraju bądź w stanie wojny z Rosją Sowiecką; Warszawa musiałaby wówczas prowadzić rokowania o przymierze w obliczu otwartego konfliktu rumuńsko – sowieckiego i całkiem realnej ewentualności zerwania niedawno zawartego pokoju w Rydze. W opinii attaché żaden ze scenariuszy nie byłby dla RP korzystny, dlatego należało działać „szybko w ciągu obecnego, korzystnego dla nas przejściowego układu sytuacji”, zwłaszcza, że dojście do skutku przymierza miało za sobą poparcie Francji życzliwie nastawionej do obu państw. 18 grudnia przyszła odpowiedź z Warszawy sygnowana przez gen. Kulińskiego. Stwierdził on, iż zawarcie konwencji obronnej z Rumunią leży w intencjach NDWP i mogłoby mieć dla RP „doniosłe znaczenie jako atut polityczny” w rokowaniach o pokój prowadzonych z Rosją Sowiecką w Rydze⁴⁸.

Z upływem czasu, gdy atak bolszewików na Rumunię nie następował, w jej kołach kierowniczych i w społeczeństwie minęła zdaniem mjr Górki wcześniejsza nerwowość, a górę wzięło przekonanie, iż na razie „nad Dniestrem [oni] są panami sytuacji”. Rumunów trawił też niepokój, iż Polska mimo prowadzonych z bolszewikami negocjacji ma wobec nich agresywne zamiary i chce zawrzeć sojusz z Bukaresztem przed sfinalizowaniem traktatu pokojowego w Rydze, aby następnie sprowokować wojnę z Rosją Sowiecką i prowadzić ją wspólnie z Rumunią, która byłaby do tego zobligowana świeżo podpisanym układem polityczno – wojskowym. Kierując się tymi przesłankami Rumuni uznali, iż nic ich nie zmusza do pośpiesznego zawierania aliansu z Polską. Nie bagatelizowali jednak niebezpieczeństwa sowieckiego i gotowi byli podjąć rokowania najpierw w kwestii konwencji wojskowej, na której szczególnie zależało premierowi Averescu, a później układu politycznego⁴⁹.

22 grudnia 1920 r. szef rządu w rozmowie z posłem Skrzyńskim stwierdził, że negocjacje o konwencję wojskową „mogą być każdej chwili rozpoczęte i że on osobiście będzie je prowadził. Celem ich realizacji ze strony polskiej 10 stycznia 1921 r. przybyli do stolicy Rumunii gen. Stanisław Haller i towarzyszący mu ppłk Julian Stachiewicz. Na miejscu oczekiwał ich mjr Górka, który też miał uczestniczyć w rozmowach. Rychło okazało się, iż gen. Averescu będzie przebywał do 20 stycznia na feriach zimowych, a negocjacje miała prowadzić komisja na czele z gen. Dumitru Strătilescu- Generalnym

⁴⁷ Raport Górki z 22 XI 1920 nr 2268a, <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=1&n-rar=701&n-rzesp=2&sygn=32&handle=701.180/7957>[dostęp 28 VII 2017]; depeza Górki z 24 XI 1920, nr 2273, AAN MSZ, t.6407, k.10

⁴⁸ Raport Górki z 8 XII 1920 nr 2332, IJPA, AGNW, t.75, pl.6272; depeza Górki z 8 XII 1920, nr 2331, AAN, MSZ t.6407, k.21; Depesza Górki do NDWP z 10 XII 1920, nr 2334, IJPA, AGNW, t.75, pl.6181; Depesza gen. Kulińskiego do mjr Górki z 18 XII 1920, nr 57344, AGNW t.75, pl.6181

⁴⁹ Raport Górki do NDWP z 20 XII 1920, nr 2353, IJPA, AGNW, t.76, pl.6351; depeza Górki do NDWP z 22 XII 1920, nr 2362, Ibidem, t.76, pl6319; raport Górki do NDWP z 22 II 1921, nr 2544, Ibidem, t.78, pl6735.

Inspektorem Armii, która jednak nie posiadała pełnomocnictw do przyjmowania wiążących ustaleń. Stąd też prace na konwencją zaczęły postępować dopiero po powrocie do stolicy szefa rządu. 29 stycznia generałowie Haller i Strătilescu parafowali tekst konwencji militarnej, która miała zostać podpisana wraz z układem politycznym w czasie wizyty w Bukareszcie Eustachego Sapiehy - ministra spraw zagranicznych RP⁵⁰.

28 lutego 1921 r. przybył do Bukaresztu minister spraw zagranicznych RP Eustachy Sapieha oraz szef Sztabu Generalnego gen. Rozwadowski. 3 marca 1921 r. została podpisana konwencja o przymierzu odpornym i tajna konwencja wojskowa. Pierwszy dokument sygnowali ministrowie Ionescu i Sapieha, drugi natomiast generałowie Christescu i Rozwadowski⁵¹.

W umowie politycznej oba państwa zobowiązywały się m.in. do wypowiedzenia wojny i pomocy militarnej, gdyby jedno z nich stało się przedmiotem nie spowodowanej agresji „na swych obecnych granicach wschodnich”, a także niepodpisywania separatystycznego rozejmu bądź pokoju. Zapowiadano koordynowanie polityki obu krajów wobec wschodnich sąsiadów, a także informowanie się w sprawie zawarcia aliansu z państwem trzecim. Umowę uzupełniały 3 tajne protokoły⁵².

Podpisana konwencja wojskowa nie różniła się merytorycznie od parafowanego 29 stycznia projektu, choć dokonano w nim znaczących zmian konstrukcyjnych i redakcyjnych. Zobowiązywała ona państwo nie będące obiektem napaści do ogłoszenia natychmiastowej mobilizacji w takim samym wymiarze, co państwo bezpośrednio zaatakowane. Określała minimalną ilość wojsk każdego z sojuszników mającą być użytą na froncie wschodnim, czas ich koncentracji, zasady dowodzenia i koordynacji działań. Zakładała od początku mobilizacji powołanie mieszanych komisji do spraw etapowych, wszelkich rodzajów komunikacji, zaopatrzenia w materiał wojenny, aprowizacji, ekwipunku, a także wspólne biura informacji⁵³.

Niedługo po podpisaniu przymierza mjr Górka w myśl instrukcji szefa Sztabu Generalnego WP zaczął zabiegać u gen. Christescu i jego zastępców o podjęcie współpracy oraz bliższe poznanie się obu armii. Proponował by w najbliższym czasie oba sztaby generalne przygotowały wspólne plany operacyjne z uwzględnieniem różnych wariantów działań przeciwko agresorowi. Oferował także wymianę informacji w sprawie transportów wojska, jego koncentracji, mobilizacji oraz warunków realizacji akcji obronnych oraz ofensywnych. Attaché sugerował przysłanie do Bukaresztu polskich oficerów celem podjęcia wspólnie ze swoimi rumuńskimi odpowiednikami proponowanych prac. Gen. Christescu akceptował same zamiary mjr Górki. Wskazał jednak na konieczność odczekania 2- 3 miesięcy ze względu na przechodzenie na tory pokojowe armii polskiej i rumuńskiej oraz przedstawianie ich na nowe formy organizacyjne. Rumuński szef Sztabu Generalnego poparł także pomysł attaché

⁵⁰ Depesza Górki do NDWP z 22 XII 1920, nr 2362, Ibidem, t.76, pl.6319; depesza Górki do NDWP z 30 I 1921, nr 2482, Ibidem, t.76, pl.6454; raport Górki do NDWP z 22 II 1921, nr 2544, Ibidem, t.78, pl.6735

⁵¹ Bułhak, Walczak,

⁵² Konwencja o przymierzu odpornym między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii z 3 III 1921 r., w: Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939, t. 1, 1918-1932, red. T. Jędruszczak i M. Nowak-Kiełbikowa, Warszawa 1989, s.146-148; Convenția de alianță defensivă între Regatul României și Republica Polonă. 3 martie 1921, protocoale A, B, C, w: România-Polonia. Relații diplomatice, col. de red. F.Anghel, N.Mareș, D. Preda, București 2003, s.18-22

⁵³ Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej...,s.149-150, România-Polonia... s.23-24.

wzajemnego przyjmowania oficerów na staże i do szkół oraz polepszenia środków łączności obu krajów m.in. położenie nowej linii telegraficznej specjalnie przeznaczonej do utrzymywania wojskowej komunikacji polsko – rumuńskiej⁵⁴

Alians polsko – rumuński nie wywołał entuzjazmu wśród części polskiej opinii publicznej wyrażającej swoje poglądy na łamach prasy oraz w Sejmie Ustawodawczym. Szczególnie krytyczni względem niego byli socjaliści, którzy obawiali się, że może się on stać przyczyną tarć, a nawet konfliktu zbrojnego z Moskwą i uniemożliwić podpisanie traktatu w Rydze. Ujawniły się także poglądy, że jest on bardziej korzystny dla Rumunii niż Polski. W rezultacie zaczęto odwlekać jego ratyfikację⁵⁵.

Mjr Górka uważał taką postawę za niekorzystną dla interesów polskich. W jego opinii pozbawiała to dyplomację RP wglądu oraz wpływu na politykę zagraniczną i wojskową Rumunii. „Dzisiejszy stan rzeczy – pisał attaché - że Rumunia z jednej strony posiada układ z Polską przeciw Rosji (niewyzyskany przez nas samych) a z drugiej jest w przededniu układu z Czechami i ewentualnie z Jugosławią przeciw Węgrom jest dla mnie dowodem i chlubnym świadectwem aktywności rumuńskiego ministra spraw zagranicznych [Ionescu- HW], aktywności górującej nad pracą swych (...) sąsiadów”⁵⁶.

1 lipca 1921 r. miała miejsce w Sejmie debata, w trakcie której mimo sprzeciwu socjalistów, przegłosowano ustawę o ratyfikacji konwencji z Rumunią. 18 lipca zatwierdził ją Naczelnik Państwa⁵⁷. Mjr Górka z satysfakcją przekazał tę informację gen. Cihoskiemu – zastępcy szefa Sztabu Generalnego, jednocześnie zapowiadając na pierwszą dekadę sierpnia przyjazd polskiego oficera do Bukaresztu celem omówienia spraw operacyjnych. Awizował również przygotowanie przez siebie aneksu do konwencji wojskowej w sprawach tranzytu. Rumuni jednak poinformowali, że o kwestiach tranzytowych gotowi są rozmawiać dopiero po powrocie gen. Christescu, znajdującego się poza Bukaresztem. W rzeczywistości o kwestiach tranzytowych zaczęto rozmawiać dopiero dwa miesiące później⁵⁸.

Do spraw kooperacji obu armii powrócił natomiast mjr Górka we wrześniu 1921 r. po przyjeździe z Polski, gdzie przebywał na urlopie. W rozmowie z gen. Christescu wspomniął on, iż dla omawiania kwestii operacyjnych przybędzie z Warszawy mjr Józef Beck. Szef Sztabu wyraził z jednej strony zadowolenie, z drugiej natomiast stwierdził, że przed końcem listopada Rumuni nie będą gotowi do omawiania spraw operacyjnych ze względu na urlopy wielu oficerów, zajmujących się nimi w królewskim Sztabie Generalnym. Mjr Górka odniósł jednak wrażenie że nie wzbudzała uznania rumuńskich sojuszników zbyt niska szarża polskiego wysłannika. Attaché zaproponował zatem

⁵⁴ Raport Górki do NDWP z 12 IV 1921, IJPA, AGNW, t.79, pl.7057

⁵⁵ J.Faryś: Koncepcje polskiej polityki zagranicznej. Warszawa 1981, s.103, K.Świtalski: Diariusz 1919-1935. Warszawa 1992, s.81, S.Kutrzeba: Nasza polityka zagraniczna. Kraków 1923, s.54.

⁵⁶ Raport Górki do NDWP z 3 VI 1921, nr 318, CAW bez paginacji

⁵⁷ H. Walczak, Sojusz z Rumunią...s.142-143; M.Nowak-Kiełbikowa, Konstanty Skirmunt. Polityk i dyplomata. Warszawa 1998, s.93, 98-99; P. Stawewski, Polityka wojskowa Polski 1921-1926. Warszawa 1981, s.253-254, W.Śtepiński: Dyplomacja polska na Bałkanach...s.118-119; N. Dascălu, Relații româno-polone în perioada interbelică (1919-1939). București 1991, s.32-33

⁵⁸ Pismo gen.por. Sikorskiego z 4 VII 1921, nr 27249 do GAND dot. depeszy Górki do NDWP z VII 1921, nr 411, IJPA, AGNW, t.80, 7762; pismo ppłk Sikorskiego z 9 VII 1921, nr 27249 do GAND dot. depeszy Górki do NDWP z 4 VII 1921, nr 470, Ibidem, t.80, pl.7790; pismo gen.por. Sikorskiego z 18 VII 1921, nr 29531 do GAND dot. depeszy Górki do NDWP z 13 VII 1921, nr 490, Ibidem, t.80, pl.7859; raport mjr Górki do Oddziału II SG z 19 IX 1921, AAN, MSZ t.6370, k.4-14.

przyjazd do Warszawy delegacji rumuńskiej, gdzie zostałyby przyjęta przez ministra spraw wojskowych i szefa Sztabu Generalnego. Gen. Christescu zadeklarował, że chętnie przybędzie do stolicy Polski, jednakże uzależnione jest to od decyzji ministra wojny gen. Ioana Rășcanu. Sprawa ta miała być jeszcze przedmiotem uzgodnień. Mjr Górka zaś nawiązał w tym czasie współpracę z polską delegacją z Ministerstwa Kolei, która przybyła do Bukaresztu celem podpisania umowy komunikacyjnej z Rumunią. Polski attaché przekazał jej informacje o wojskowych sprawach tranzytowych, mających być przedmiotem dodatkowego układu dołączonego do umowy głównej⁵⁹. Kwestie tranzytowe były jednymi z ostatnich, którym zajmował się mjr Górka w Bukareszcie. Znalazłszy się w konflikcie z MSZ i poselstwem RP w Bukareszcie w związku z nieprawidłowo prowadzonymi rozliczeniami wydatków, w październiku 1921 r. został odwołany ze stanowiska. Po wizytach pożegnalnych w Sztabie Generalnym, Ministerstwie Spraw Wojskowych oraz u kolegów attachés 15 października 1921 r. został przyjęty w Siania przez króla Ferdynanda, a 17 t.m zdał obowiązki swemu następcy por. Witoldowi Wielogłowskiemu i zakończył swoją misję w Rumunii⁶⁰.

Po przyjeździe do Polski mjr Górka rozpoczął służbę w 27 pułku ułanów. W październiku 1923 został absolwentem kursu doszkalającego w Wyższej Szkole Wojennej, stając się oficerem Sztabu Generalnego. Następnie rozpoczął służbę w 7 pułku ułanów oraz w Inspektoracie Armii Nr I. Od końca maja 1925 r. znalazł się w rezerwie. Po wystąpieniu z armii był nauczycielem akademickim w uniwersytetach Jana Kazimierza w Lwowie i Jagiellońskim. W czasie II wojny światowej sprawował funkcję dyrektora Departamentu Spraw Narodowościowych rządu RP na uchodźstwie. W 1945 powrócił do kraju i pracował najpierw w MSZ, a później wykładał na Uniwersytecie Warszawskim. Zmarł 26 listopada 1955 r. w Warszawie⁶¹.

Misja mjr Górki w Bukareszcie, której głównym celem było doprowadzenie do podpisania polsko – rumuńskiej konwencji wojskowej zakończyła się pełnym sukcesem. Jego działalność podjęta w 1919 r. była uzależniona od fluktuacji polsko – rumuńskich relacji politycznych, możliwości realizacji rumuńskiej koncepcji Małej Ententy oraz pochodną zagrożenia Rumunii przez Rosję Sowiecką. Perspektywy porozumienia Bukaresztu i Moskwy w pierwszych miesiącach 1920 r. sprawiły, iż dążenia RP do zacieśnienia współpracy politycznej i wojskowej z Rumunią zakończyły się niepowodzeniem. Nadzieje RP w tym zakresie pojawiły się wraz z sukcesami wojsk polskich w wojnie z bolszewikami latem 1920 r. Kontrofensywa Armii Czerwonej rychło zniweczyła te nadzieje. Jednakże – co należy szczególnie podkreślić - Rumunia w tym czasie wykazywała wyjątkową życzliwość wobec walczącej o przetrwanie Rzeczypospolitej i służącej temu działalności mjr. Górki. Nową sytuację w zakresie realizacji koncepcji zawarcia przymierza polsko – rumuńskiego przyniosły zwycięstwa polskie w wojnie z Rosją Sowiecką, fiasko integracji państw Europy Środkowej i Południowej autorstwa Ionescu oraz wzrost zagrożenia Rumunii agresją sowiecką. W rezultacie w marcu 1921 r. doszło do zawarcia przymierza polsko – rumuńskiego, którego integralną częścią była konwencja wojskowa. Rola mjr Górki w formułowaniu jej założeń oraz doprowadzeniu do podpisania jest trudna do przecenienia. Za swoją

⁵⁹ Raport mjr Górki do Oddziału II SG z 19 IX 1921, AAN, MSZ t.6370, k.4-14.

⁶⁰ Raport mjr Górki do Oddziału II SG z 17 X 1921, nr 893, CAW. Oddział II SG. I.303.4.337, k.25 (za udostępnienie tego raportu składam serdeczne podziękowania Panu Profesorowi Andrzejowi Krzakowi.

⁶¹ K. Piwarski, Górka Olgierda..., s. 415-416; M. W., Z. R., Górka Olgierd, pseud. A. Rawski...,s. 157

działalność służącą urzeczywistnieniu tego zadania został on nagrodzony Orderem „Odrodzenia Polski”

Генрик Вальчак. СПРАВА ПОЛЬСЬКО-РУМУНСЬКОГО СОЮЗУ В 1919–1921 РОКАХ У СВІТЛІ ДИПЛОМАТИЧНОЇ КОРЕСПОНДЕКНЦІЇ МАЙОРА ОЛЬГЕРДА ГУРКИ – ВІЙСЬКОВОГО АТТАШЕ ПРИ ПОСОЛЬСТВІ РП У БУХАРЕСТІ.

Майор Ольгерд Гурка, займаючи посаду військового атташе РП у Бухаресті, отримав завдання підготовки ґрунту для укладення польсько-румунської військової конвенції. Його діяльність, яка розпочалася у 1919 р., зустрілася з рядом чинників, які ускладнювали завершення цього завдання. Можливості у цьому напрямку залежали від стану польсько-румунських політичних реляцій, перспектив реалізації румунської концепції Малої Антанти, а також від ступкня загрози Румунії з боку Радянської Росії. Види Бухаресту на порозуміння з Москвою у перших місяцях 1920 р. спричинилися до того, що прагнення РП до тіснішого політичного і військового співробітництва з Румунією закінчилися невдачею. Надії РП у цій сфері з'явилися разом з успіхами польських військ у війні з більшовиками літом 1920 р. Контрнаступ Червоної Армії швидко знищив ці надії. Проте – що слід особливо підкреслити – Румунія в цей час виявляла виняткову доброзичливість стосовно РП, яка боролася за виживання, а також діяльності майора Гурки. Нову ситуацію у сфері реалізації польсько-румунського союзу принесли польські перемоги у війні з Радянською Росією, фіаско інтеграції держав Центральної і Південної Європи за ініціативи Іонеску і зростання загрози Румунії радянською агресією. У результаті в березні 1921 р. Дійшло до укладення польсько-румунського союзу, інтегральною частиною якого була військова конвенція. Роль майора Гурки у формулюванні її засад та доведення до підписання неможливо переоцінити. За свою діяльність по виконанню цього завдання він був нагороджений Орденом „Відродження Польщі”.

Ключові слова: польсько-румунський військовий союз, Ольгерд Гурка, Мала Антанта, Іонеску, польсько-радянська війна 1920-1921 рр.

Henrik Walczak. THE POLISH-ROMANIAN ALLIANCE IN THE 1919–1921 IN THE LIGHT OF THE DIPLOMATIC CORRESPONDENCE OF MAJOR OLGIERD GÓRKA – A MILITARY ATTACHÉ AT THE POLISH LEGATION IN BUCHAREST.

Major Olgierd Górka, taking up the post of the Polish military attaché in Bucharest, was given the task of preparing the ground for the conclusion of the Polish-Romanian military convention. His activity, undertaken in 1919, faced a number of factors complicating the finalization of this goal. The possibilities in this respect depended on the state of Polish-Romanian political relations, prospects for the implementation of the Romanian concept of the Little Entente, and on the extent of the threat of Romania by Soviet Russia. The prospect of an agreement between Bucharest and Moscow in the first months of 1920 led to the failure of the Republic of Poland to pursue closer political and military cooperation with Romania. New hope of the Republic of Poland in this respect emerged with the success of Polish troops in the war against the Bolsheviks in the summer of 1920. The counter-offensive of the Red Army quickly destroyed these hopes.

However - which should be particularly emphasized - Romania at that time showed exceptional amiability towards Poland, struggling for the survival, as well as towards Major Górką's efforts. The situation in the implementation of the concept of the Polish-Romanian alliance changed after Polish victories in the war against Soviet Russia, the fiasco of integration of the countries of Central and Southern Europe by Ionescu and the increase in the threat of Romania by Soviet aggression. As a result, in March 1921, a Polish-Romanian alliance was concluded, with the military convention as its integral part. The role of Major Górką in formulating its provisions and signing the document is difficult to overestimate. He was awarded the Order of the Rebirth of Poland for his activities to accomplish this task.

Keywords: Polish-Romanian military union, Olgierd Górką, the Small Entente, Polish-Soviet war 1920-1921.

Сергій Зайцев,
магістр, PhD-докторант
(Львівський національний
університет ім. Івана Франка)

**ВПЛИВ ТАКТИЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТЕРИТОРІЇ
КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ НА ОСОБЛИВОСТІ
БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ ПОВСТАНСЬКО-
ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ У 1917 – ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ 1920-х рр.**

Постановка проблеми. У сучасній українській історичній науці стрімко зростає інтерес до вивчення бойової діяльності повстансько-партизанських формувань, що діяли на території України, в тому числі й на Катеринославщині, в період 1917 – 1920-х рр. Однак, варто зазначити, що поза увагою багатьох дослідників залишається один із таких важливих елементів бойової обстановки та чинників, що впливають на характер ведення бойових дій, як місцевість, а зокрема такі її особливості, як тактичні властивості.

Дослідження даного питання дозволить краще зрозуміти одну із малодосліджених сторінок історії Придніпров'я періоду Української революції 1917–1921 рр., а також здійснити аналіз впливу місцевості на діяльність збройних формувань у ході бойових дій, що дає можливість застерегтися від допущених тоді помилок у сьогоденньому збройному конфлікті на Сході України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на появу у пострадянські роки ряду праць з історії повстансько-партизанського руху 1917 – 1920-х рр., тема впливу тактичних властивостей Катеринославщини на діяльність місцевих іррегулярних мілітарних формувань залишається поза увагою дослідників. Проте, на сьогоднішній день наявна достатня кількість джерельних матеріалів, представлених опублікованими й архівними документами та мемуарною літературою, що дозволяє глибоко та всебічно дослідити вказану тему.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей впливу тактичних властивостей Катеринославщини на діяльність місцевих проукраїнських, більшовицьких та анархістських повстансько-партизанських бойових формувань у 1917 – першій половині 1920-х рр.

Місцевістю прийнято називати частину земної поверхні з усіма її елементами: рельєфом, ґрунтами, водами, мережею доріг, населеними

пунктами, рослинністю й іншими об'єктами¹. Тактичними властивостями місцевості називаються ті її особливості, які певним чином впливають на основні сторони бойової діяльності військ, а саме: прохідність місцевості, умови маскування, захисні властивості місцевості, умови спостереження та інші².

Прохідність місцевості – це властивість місцевості, яка сприяє або перешкоджає пересуванню військ. На неї впливають такі топографічні елементи, як дороги, мости і переправи, рельєф, гідрографічні об'єкти, рослинне покриття, сезонні і погодні явища.

Більша частина території Катеринославщини розташована у відкритій рівнинній степовій місцевості. Це робило її доступною для просування військових підрозділів без доріг, а розвинута мережа доріг та шляхів лише полегшувала їм цю задачу. Однак, наявність природних перешкод, зазвичай у вигляді річок, там, де вони траплялися, значно обмежувала свободу маневрування як повстансько-партизанських, так і урядових каральних загонів. Найбільшу загрозу становив Дніпро. Так, у грудні 1918 р. велика кількість махновців потонула у його водах, втікаючи від наступаючих на Катеринослав військ Директорії на чолі з Романом Самокишом³. У січні 1919 р. Дніпро знову став їм на заваді при черговому наступі на Катеринослав⁴. У листопаді 1919 р. переважна більшість особового складу 1-ї Туземної дивізії білогвардійської армії генерала Антона Денікіна, намагаючись врятуватися від переслідування махновських загонів, загинула у водах Дніпра біля села Лоцманської Кам'янки⁵. У вересні 1920 р. багато українських повстанців з Катеринославського Коша потонуло у Дніпрі біля села Вовниги, тікаючи від більшовицьких сил⁶.

Зрозуміло, що значну роль у бойовій діяльності урядових сил і повстансько-партизанських загонів відігравали переправи через місцеві річки у вигляді залізничних мостів, поромів та бродів. Головними мостами на той час були залізничні мости через Дніпро: Кайдацький, Нижньодніпровський та Кічкаський. Іншими відомими мостами були мости через річки Базавлук, Чортотлик та Кам'янку. Серед переправ через Дніпро найчастіше використовувалися Катеринославська, Кічкаська та Нікопольська, котрі характеризувалися наявністю поромів або наплавних мостів, а також переправи біля Мишуриноного Рогу, Верхньодніпровська, вище Тарасівки та Покровського, де головним плавзасобом виступали човни. Менші річки, особливо влітку, переходились убрід. Відповідно контроль над мостами і переправами або їх знищення дава-

¹ Міхно О., Шмаль С. Військова топографія: підручник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. С. 5.

² Там само. С. 8–9.

³ Гонта Д. Отаманщина. *Київ*. Київ, 1957. № 2–3. С. 110.

⁴ Монкевич Б. Оборона Катеринослава. (Уривок зі споминів). *Літопис Червоної калини*. 1935. № 9. С. 7.

⁵ Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. Київ, 1993. С. 379.

⁶ Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів. Уклад. Ю. Пахоменков, Н. Юзбашева; ред. Н. Юзбашева. Дніпро: ЛІРА, 2016. С. 280–281.

ли змогу на певний час зупинити просування сил супротивника. Так, у грудні 1917 р. підрозділ Вільних козаків отамана Федора Сторубля охороняв залізничний міст через річку Самару, стримуючи наступ більшовицьких сил на Катеринослав⁷. У грудні 1918 р. бійці Запорізької Січі Юхима Божка щоби не допустити до Катеринослава махновців охороняли залізничний міст, що з'єднував місто із лівим берегом⁸. У січні 1919 р. махновські повстанці знову зіштовхнулися з труднощами при проходженні мосту, котрий охороняли та намагалися підірвати урядові війська Директорії та місцеві загони Вільного козацтва⁹. У травні 1919 р. повстанці, що підтримували Никифора Григор'єва, певний час блокували просування більшовицького загону, не даючи їм змоги перейти міст через річку Базавлук¹⁰. У червні учасники Троїцького повстання на Нікопольщині застримали наступ каральних червоноармійських загонів підірвавши міст через річку Кам'янку¹¹ та пошкодивши перед цим ще, як мінімум, один міст¹². Значну роль відігравали мости і для Революційної повстанської армії України (махновців), забезпечуючи їй прохідність¹³. Разом із тим, підрив нимизалізничного мосту між Катеринославом та Нижньодніпровськом та пошкодження Кічкаського мосту у листопаді 1919 р. мали затримати просування білогвардійських військ¹⁴. З іншого боку, пошкоджений Кічкаський та підірваний Чортотлицький мости завадили Несторові Махну вивезти свої бронепотяги та артпостачання при відступі від червоноармійських військ у січні 1920 р.¹⁵ Наприкінці квітня 1921 р. радянські загони заважали переправитися проукраїнським партизанам на лівий берег Дніпра на Верхньодніпровщині¹⁶. Наприкінці травня 1921 р. більшовицька застава охороняла міст через річку Жовту від місцевих антикомуністичних збройних формувань¹⁷. У серпні 1921 р. радянський караул завадив перейти одному із партизанських загонів через Колачевський міст на Криворіжжі¹⁸. А ще на початку червня того ж року, зважаючи на роль

⁷ Воспоминания жены Макарова-Никитина М. Г. Никитиной о периоде Гражданской войны 1917–1920 гг. *Державний архів Дніпропетровської області* (далі ДАДО). Ф. 4533, Оп. 1. Спр. 15. Арк. 3.

⁸ Гонта Д. Отаманщина. С. 110.

⁹ Монкевич Б. Оборона Катеринослава. (Уривок зі споминів). С. 7.

¹⁰ Кривоший О. “Спогади про участь жінок в громадянській війні та жіночому русі...” як джерело до вивчення історії Південної України 1918–1924 років. *Музейний Вісник*. № 11. 2011. С. 170.

¹¹ Гордієнко Г. Під щитом Марса (спогади). Т. 1. Філадельфія, 1976. С. 190.

¹² Дело по обвинению гр.-на Левиз-Мемаре в кулацком восстании. *ДАДО*. Ф. 4367. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 7.

¹³ Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. С. 330.

¹⁴ Там само. С. 380.

¹⁵ Там само. С. 417.

¹⁶ Доклады и отчеты о работе полевых штабов по укреплению Советской власти на селе и борьбе с бандитизмом; сведения о количестве земли, принадлежащих крестьянам. *ДАДО*. Ф. 224. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 57 зв.

¹⁷ Информационные сводки особого отдела военно-полевого штаба №1 о ходе борьбы с бандой Иванова. *ДАДО*. Ф. 3793. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 3.

¹⁸ Приказы по Криворожскому боевому участку (копии) и телеграммы об убийствах бандитами работников Советских органов и о ходе борьбы с бандами Махно, Иванова, Лютого и

мостів у забезпеченні прохідності для партизанських загонів, Катеринославська губерньська військова нарада ухвалила запропонувати залізничній бригаді розробити план охорони мостів та виставити бронеавтомобіль на Катеринославському мості з боку Амур-Нижньодніпровська та по 2 кулемети на мостах в Ігрени та на Самарі¹⁹.

Умови маскуванню – це властивості місцевості, які дозволяють приховати від противника розташування та пересування своїх сил. Вони визначаються рельєфом, рослинним покриттям, особливо лісами, населеними пунктами. Розташування більшої частини території Катеринославщини у відкритій рівнинній степовій місцевості значно ускладнювало організацію маскуванню повстанських та партизанських підрозділів. З огляду на це вони були вимушені використовувати усі наявні для цього топографічні елементи.

Зі схованок, утворених формами рельєфу, повстанці та партизани Катеринославщини найчастіше користувалися балками. Так, відомо, що заходячи у тил 2-й Терській дивізії біля хутора Степового на початку листопада 1919 р., загін махновців просувався глибокою балкою²⁰. Влітку 1920 р. декілька бійців Вовницького повстанського відділу переховувалися від радянського підрозділу у балці в районі дніпровських порогів²¹. Наприкінці 1920 р. махновські повстанці очолювані Михайлом Бровою, уникаючи оточення радянськими військами, балками дісталися з Гаврилівки до Дібрівського лісу²². У серпні 1921 р. у балках північніше Кривого Рогу маскувалися від радянських загонів партизани Григорія Іванова²³.

Переважає більшість території Катеринославщини розташована у межах степової фізико-географічної зони, а отже відноситься до степової місцевості. Для неї є характерними безлісся, незаливаємість талими водами та незаболоченість. Однак, завдяки наявності балок та річкових долин для даної території характерними є й інші види рослинності, зокрема лісової. За своєю типологією в досліджуваний період ліси Катеринославщини поділялися на плавневі або заплавні, аренні та байрачні.

Плавневі ліси розміщувалися головним чином у заплаві головної водної артерії регіону: Дніпра, а також у заплавах розташованих у гирлах таких річок, як Оріль, Самара та Вовча. Найвідоміші плавневі ліси знаходилися у нині затопленій водами Каховського водосховища

других. ДАДО. Ф. 3225. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 3.

¹⁹ Постановление Совнаркома УССР (копии) о создании Чрезвычайных Троек, об охране железнодорожных и водных путей, сообщения, приказы Екатеринославского губвоенкомата об обеспечении продовольствием и фуражем летучих истребительных отрядов, выписки из протоколов заседаний губвоенсовещания. ДАДО. Ф. 224. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10.

²⁰ Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. С. 374–375.

²¹ Гордієнко Г. Під щитом Марса (спогади). Т. 1. С. 240.

²² Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. С. 551.

²³ Агентурно-разведывательные сведения районного начальника Криворожской уездной Чрезвычайной комиссии о действиях контрреволюционных банд Иванова, Махно и о ходе борьбы с ними. ДАДО. Ф. 3225. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 2.

заплаві Дніпра, котра розташовувалася нижче також нині затоплених дніпровських порогів і отримала назву Великий Луг.

Аренні ліси Катеринославщини розташовувалися головним чином на піщаних терасах Дніпра та його приток Самари, Орлі та Вовчої. Це Самарський бір, Дібрівський ліс та лісові площі у долинах річок Орлі та Дніпра²⁴.

Байрачні ліси найбільш розповсюджені у північній частині регіону, котрий характеризується значним розвитком яро-балочних систем. Умовно можна виділити Присамарські байрачні ліси, Верхньодніпровські байрачні ліси та байрачні ліси району порожистої частини Дніпра²⁵.

До найвідоміших лісів Катеринославщини належать і Гурівський на Криворіжжі та штучно розведений Комісарівський ліс на Верхньодніпровщині.

Наявність на досліджуваній території лісових масивів дозволяла повстансько-партизанським формаціям використовувати їх для маскування своїх сил. Серед плавневих лісів найбільшою популярністю користувалися ліси заплав Дніпра. Відомо, що наприкінці літа – початку осені 1918 р. на дніпровських островах між Катеринославом та Олександрівськом переховувався Н. Махно із дезертирами з гетьманської армії²⁶. Влітку 1920 р. у цій місцевості переховувалися учасники місцевого проукраїнського формування на чолі з отаманом Чорною Хмарою²⁷. У серпні 1921 р. керівники кайдацької “Просвіти” проводили у тамтешніх дніпровських плавнях проукраїнську агітацію серед населення²⁸.

Великою популярністю в літній та осінній періоди серед повстанських і партизанських загонів користувалися плавневі ліси Великого Лугу. Так, після поразки антикомуністичного Троїцького повстання в червні 1919 р. саме тут переховувалися від більшовицьких військ деякі учасники повстання²⁹. Там же планував сховатися від більшовицьких сил та переформатувати свій загін отаман О. Чайковський³⁰. У вересні 1921 р. у лісах Великого Лугу перебували проукраїнські загони Круглова³¹.

Серед аренних лісів місцеві повстанці та партизани з метою маскування своїх сил найчастіше використовували Самарський бір. Влітку та восени 1918 р. тут знаходили собі прихисток більшовицькі

²⁴ Бельгард А. Лесная растительность юго-востока УССР. Киев: Изд-во Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, 1950. С. 172–176.

²⁵ Там само. С. 203.

²⁶ Нестор Махно. Воспоминания. Книга 3. Украинская революция (июль–декабрь 1918 г.). Париж: Издание Комитета Н.Махно, 1937. С. 36.

²⁷ Гордієнко Г. Під щитом Марса (спогади). Т. 1. С. 233.

²⁸ Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів. С. 257.

²⁹ Незабываемое. Как становилась советская власть в Никополе. Очерк И. Петренко, Никопольский краеведческий музей, КП–1306, арх. 347, арк. 25.

³⁰ Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів, С. 279.

³¹ Постановление Совнаркома УССР (копии) о создании Чрезвычайных Троек... ДАДО. Ф. 224. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 63.

партизанські формування очолювані М. Макаровим-Нікітіним³². В останніх числах квітня 1921 р. у Самарському борі переховувалися антирадянські загони³³.

Дібрівський ліс протягом усього досліджуваного періоду був головним прихистком анархо-махновських загонів³⁴.

У вересні та жовтні 1921 р. загони отамана Г. Іванова маскувалися від радянської розвідки у Гурівському лісі³⁵, а в грудні того ж року у Комісарівському лісі³⁶.

Захисні властивості місцевості – це властивості, які послабляють уражуючу дію зброї. Найголовнішими топографічними елементами, що впливають на цю властивість є рельєф, ліси та міцні будівлі.

Ведучи бої у населених пунктах повстанці та партизани використовували для захисту від вогню противника усі наявні будівлі. Серед елементів рельєфу для захисту від ворожого вогню повстанські та партизанські сили на Катеринославщині використовували головним чином балки. Прямуючи влітку 1919 р. на з'єднання із військом Н. Григор'єва, частина підрозділу Н. Махна, вгледівши перед собою озброєний загін, яким, щоправда, виявилися самі григор'івці, відійшла до балки, ховаючись від можливого вогню³⁷. Навесні 1921 р. партизани із загону Федора Іванова укривалися від уражуючої дії кулемету у лощині біля хутора Ковпака на Криворіжжі³⁸.

Нерідко з цією ж метою партизанськими загонами використовувалися ліси. Наприклад, восени 1918 р. об'єднаний загін Н. Махна та Феодосія Щуся переховувався від німецької артилерії у Дібрівському лісі³⁹.

Умови спостереження – властивості місцевості, які сприяють отриманню відомостей про противника. Вони визначаються ступенем нашкодищеності місцевості, дальністю огляду і залежать від характеру рельєфу, рослинного покриву, наявності населених пунктів та інших об'єктів, які перешкоджають огляду місцевості.

³² Воспоминания Макарова-Никитина Н.М. об его участии в гражданской войне. ДООДА. Ф. 4533. Оп. 1. Спр. 1. Арк.10–28.

³³ Доклады и отчеты о работе полевых штабов по укреплению Советской власти на селе и борьбе с бандитизмом; сведения о количестве земли, принадлежащих крестьянам. ДАДО. Ф. 224. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 57.

³⁴ Див.: Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. С. 40, 550; Нестор Махно. Воспоминания. Книга 3. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.). С. 71.

³⁵ Приказы по Криворожскому боевому участку (копии) и телеграммы об убийствах бандитами работников Советских органов и о ходе борьбы с бандами Махно, Иванова, Лютого и других. ДАДО. Ф. 3225. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 10, 88.

³⁶ Сводки Криворожского уездного военного совещания о передвижении банды Иванова по уезду и о борьбе с ней. ДАДО. Ф. 3225. Оп. 1. Спр. 45. Арк.7.

³⁷ Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. С. 330.

³⁸ Телеграммы, сообщения и переписка с особым отделом при 6-ой Чонгарской кавалерийской дивизии 1-ой Конной армии и политбюро при Криворожской уездной милиции о мерах борьбы с бандитизмом. ДАДО. Ф. 3225. Оп. 1. Спр. 54. Арк.6–63в.

³⁹ Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. С. 44.

Для спостереження за прилеглою територією та діями супротивника у відкритій місцевості повстансько-партизанські формування Катеринославщини зазвичай використовували пагорби та інші підвищення. Наприклад, восени 1918 р. Н. Махно спостерігав за діями австрійських підрозділів у селі Дібрівці з неподалік розташованого пагорба⁴⁰, а влітку наступного року – за червоноармійцями в околицях П'ятихаток із кургану⁴¹. Під час Троїцького повстання на Нікопольщині повстанці спостерігали за просуванням каральних військ із залізничного насипу⁴².

Наявність на території регіону лісових масивів дозволяла партизанським загонам використовувати для огляду прилеглої місцевості високі дерева. Наприклад, один із керівників більшовицького партизанського руху у 1918 та 1919 рр. Микита Макаров-Нікітін згадував, що у Козацькому Гаї, котрий був частиною Самарського лісу, завдяки віковичним деревам можна було оглядати місцевість на великій відстані⁴³.

Окремо слід відзначити значний вплив на тактичні властивості місцевості сезонних і погодних явищ. Так, чорноземний ґрунт має властивість втрачати свою твердість при сильному зволоженні, що має значний вплив на умови прохідності. З цим зіштовхнулися каральні війська генерала Якова Слащова, кинуті на приборкання партизанських загонів Н. Махна восени 1919 р.⁴⁴ На початку грудня 1919 р. вже махновці, застрягши у багнюці, не встигли перекрити шлях наступу білогвардійським військам і через це втратили Катеринослав⁴⁵. Взимку, при мінусовій температурі повітря, непрохідні у теплу пору року річки, вкривалися кригою й таким чином переставали бути серйозними перепонами. Наприклад, у січні 1918 р. війська Директорії, до яких прилучилося й чимало загонів Вільного козацтва Катеринославщини були вибиті із Катеринослава більшовицькими військами, котрі перейшли по кризі на правий берег Дніпра північніше міста⁴⁶. Значно впливають сезонні і погодні умови й на умови спостереження. Так, при дощовій та туманній погоді спектр огляду сильно зменшується. У холодну пору року через скидання листя втрачають свої маскувальні властивості ліси. А навесні, внаслідок танення снігів і супроводжуючих їх повеней непридатними для перебування у них ставали плавневі ліси Великого Лугу. Місцевий дослідник історії запорозького козацтва Адріан Кащенко, котрий часто бував у цій місцевості, так описував

⁴⁰ Там само. С. 44; Нестор Махно. Воспоминания. Книга 3. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г. С. 123–124.

⁴¹ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы. Ред. В. Данилов и Т. Шанин. Москва: РОССПЭН, 2006. С. 758.

⁴² Гордієнко Г. Під щитом Марса (спогади). Т. 1. С. 191.

⁴³ Воспоминания Макарова-Никитина Н.М. об его участии в гражданской войне. ДОДА. Ф. 4533. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

⁴⁴ Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. С. 375; Слащев Я. Екатеринославская операция. *Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы*. Отв. ред. В. Замлинский; сост. В. Верстюк. Київ: Дзвін, 1991. С. 86.

⁴⁵ Слащев Я. Екатеринославская операция. С. 91.

⁴⁶ Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. С. 77.

вигляд плавнів у районі Нікополя ранньою весною: “Коли на Лису Гору зійти під час повені, то здається, що стоїш серед моря, настільки вся площа Великого Лугу залита водою, і тільки зелені дерева, що виглядають своїм гіллям із плеса, нагадують, що незабаром повідь спаде і, замість моря, тут знову зеленітимуть острови”⁴⁷. До цього слід додати, що повінь у вказаній місцевості тривала до 40–50 днів⁴⁸.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, підсумовуючи вищевикладений матеріал, можна переконатися у значному впливі тактичних властивостей території Катеринославщини на бойову діяльність повстансько-партизанських підрозділів у 1917 – першій половині 1920-х рр. Так, прохідність місцевості здійснювала вагомий вплив на рухливість бойових загонів, сприяючи або перешкоджаючи їх швидкому просуванню. Наявність умов для маскування дозволяли приховати від противника розташування та переміщення своїх сил. Використання захисних властивостей дозволяло бійцям повстанських і партизанських загонів укриватися від уражаючої дії ворожого вогню. Наявність топографічних елементів у вигляді природних та штучних підвищень дозволяла одержувати інформацію про противника методом спостереження.

Подальше вивчення розглянутої теми дозволить глибше зрозуміти особливості впливу тактичних властивостей місцевості на діяльність іррегулярних мілітарних формувань і застосовувати їх досвід у сьогоденні.

⁴⁷ Кащенко А. Великий луг запорозьський. Катеринослав: Друкарня І. Вісьман та Мордхілевич, 1917. С. 52.

⁴⁸ Бельгард А. Лесная растительность юго-востока УССР. С. 113.

Сергій ЗАЙЦЕВ. ВПЛИВ ТАКТИЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТЕРИТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ НА ОСОБЛИВОСТІ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ У 1917 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х рр.

Розглянуто вплив тактичних властивостей території Катеринославщини на діяльність місцевих іррегулярних збройних формувань у 1917 – першій половині 1920-х рр. Проаналізовано основні з них: прохідність місцевості, її захисні властивості, умови маскуванню та умови спостереження. Висвітлено їх особливості.

Ключові слова: тактичні властивості місцевості, повстансько-партизанський рух, проукраїнські сили, більшовизм, анархізм.

Sergij ZAYTSEV. INFLUENCE OF THE TACTICAL PROPERTIES OF THE KATERINOSLAVISHIN TERRITORY ON THE PECULIARITY OF THE MILITARY ACTIVITY OF LOCAL REBEL-GUERRILLA FORMATION IN 1917 – FIRST HALF OF 1920

The article examines the influence of tactical properties of the territory of Katerinoslav and on the activities of local irregular armed groups in 1917 – the first half of 1920. The main ones are analyzed: passability of terrain, its protective qualities, conditions of masking and conditions of watching. Their features are highlighted.

Key words: tactical properties of the terrain, rebel-guerrilla movement, pro-Ukrainian forces, Bolshevism, anarchism.

Леонід КРИВИЗЮК,

к. і. н., доц., полковник (Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Україна).

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Довголітнє дослідження знаменитої Сталінградської битви далеке від завершення¹, однак сформовані всі можливості для спроби неупередженої, звільненої від ідеологічних спотворень і свідомих фальсифікацій, реставрації самої битви.

1. Стратегічна обстановка на радянсько-німецькому фронті весною-влітку 1942 р.та замисли сторін.

На радянсько-німецькому фронті, не зважаючи на поразку під Москвою у ході осінньо-зимової кампанії 1941-1942 рр., стратегічна ініціатива залишалась за вермахтом. Війна з блискавичної перейшла в затяжну і змусила обидві сторони переглянути свої плани. Німеччина змогла заповнити свої втрати за рахунок власного потенціалу та можливостей країн-сателітів. У той же час, в ході Московської битви Червона армія (ЧА) зазнала величезних втрат. В операціях 1941 року діюча армія втратила понад 4,3 млн осіб, з них близько 3 млн. безповоротно². Тільки в період контрнаступу вони перевищили 370 тис. чол. (убитими, пораненими і зниклими безвісти)³. На початок 1942 р. при-

¹ Див.: Дёрр Г. Поход на Сталинград. Москва, 1957; Видер И. Катастрофа на Волге. Москва, 1965; Самсонов А. М. Сталинградская битва. 2-е изд. Москва, 1968; Чуйков В. Битва столетия. Москва, 1969; Адам В. Трудное решение. Москва, 1972; Craig W. Enemy of the Gates: The Battle for Stalingrad. New York, 1973; Kehrig M. Stalingrad. Analys und Dokumentation einer Schlacht. Stuttgart, 1974; Васильевский А. Дело всей жизни. Изд. 2. Москва, 1976. С. 225–293; Жуков Г. К. Спогади і роздуми. Київ, 1985. С. 505–537; Kumpfmüller M. Die Schlacht von Stalingrad. Metamorphosen einer deutschen Mythos. Wilhelm Fink Verlag, 1995; Бивор Э. Сталинград. Смоленск, 1999; Типпескирх К. История Второй мировой войны. Москва, 2001. С. 364–369; Манштейн Э. Утерянные победы. Москва, 2002. С. 357–433; Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. Москва–Санкт-Петербург, 2002. С. 277–292; Erickson J. The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany. London, 2003; Ulrich B. Stalingrad. München, 2005; Исаев А. В. Сталинград. За Волгой для нас земли нет. Москва, 2008; Glantz D. M., Hause J. To the Gates of Stalingrad – Soviet-German combat operations April to August 1942. Kansas University Press, 2009; Idem. Armaggeddon in Stalingrad – September to November 1942. Kansas University Press, 2009; Glantz D. After Stalingrad: The Red Armys Winter Pffensive 1942–1943. Helion and Company, 2011; Adam W., Ruhle O. With Paulus in Stalingrad. London, 2015.

² Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическо еисследование. Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. Москва: Воениздат, 1993. С. 152.

³ Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и

пав і найбільший спад військового виробництва СРСР. Народне господарство ще не завершило перехід на військові рейки і не було здатне в повному обсязі заповнювати втрати, а сотні евакуйованих заводів тільки починали налагоджувати випуск військової техніки та озброєння. Напруженим становище склалося і з поповненням людськими ресурсами. І у таких складних умовах, ще до завершення контрнаступу під Москвою Ставка Верховного Головнокомандування (ВГК) 5 січня 1942 р. під тиском Сталіна прийняла рішення силами дев'яти фронтів розгорнути загальний наступ одночасно від Ладозького озера до Чорного моря, ліквідувати загрозу Ленінграду, Москві та Кавказу і, утримати стратегічну ініціативу в своїх руках, розгромити вермахт і армії союзників Німеччини, щоб створити умови для завершення війни в 1942 р. Перехід в загальний наступ намічалось здійснити у вкрай стислі терміни і щоб до початку весни просунутися на глибину 300–400 км. Головний удар планувалося нанести на центральному – західному напрямку силами Західного і Калінінського фронтів у взаємодії з військами лівого крила Північно-Західного фронту з метою завершення розгрому групи армій “Центр”⁴.

Всі оперативні плани фронтів на 1942 рік розроблялися в дусі та на виконання установок Сталіна. Нереальність такого задуму витікала вже з фактичного стану ЧА, яка налічувала близько 4,2 млн осіб, 28 тис. гармат і мінометів, 1780 танків, з них 506 тяжких та середніх. Їм протистояли війська Німеччини та її союзників загальною чисельністю близько 4 млн осіб, близько 35 тис. гармат і мінометів і 1500 танків⁵. Жоден з фронтів ні на одному з напрямків не мав ні кількісної, ні якісної переваги над ворогом. Сталін прагнув скористатися падінням морального духу в вермахті, через що терміни та завдання визначалися без урахування готовності і реальних можливостей військ, на основі не завжди повних і достовірних розвідувальних даних, удари наносилися не одночасно до зосередження всіх з'єднань в зазначених їм районах. Більше половини дивізій діючої армії мали приблизно 50% штатного складу. Особливо сильно були знекровлені з'єднання Західного і Калінінського фронтів, які вели безперервні бої з головним ударним угрупованням вермахту, що наступало на Москву⁶. В результаті радянські війська наразилися на шалений опір ворога, зазнали великих втрат і ніде повністю не виконали поставлених перед ними завдань. Накопичені з величезними труднощами резерви були витрачені.

Військам Ленінградського, Волховського і Північно-Західного фронтів ціною великих втрат вдалося домогтися лише часткових успіхів. Війська Західного і Калінінського фронтів за участю лівого крила Північно-Західного фронту ціною величезних зусиль сил зуміли

военных конфликтах: Статистическое исследование. Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. Москва: Воениздат, 1993. С. 174.

⁴ Дайнес В. Маршал Василевский. Москва: Вече, 2016. С. 128.

⁵ Андроников Н. Г., Соколов А. М. Великая Отечественная война. Хронограф 1942. Москва, 2009. С. 7.

⁶ Дайнес В. Маршал Василевский. С. 129.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

відтіснити противника далі на захід, вийти на підступи до Вітебська, прорватися до Ржева, звільнити Юхнов і Кіров, але розгромити ржевсько-в'яземське-юхновське угруповання противника, як передбачалося планом, не змогли. У квітні 1942 р. на всіх стратегічних напрямках, вичерпавши наступальні можливості, радянські війська перейшли до оборони і розпочали підготовку до нової операції. У результаті цих непродуманих наступів з грудня 1941 по квітень 1942 р. безповоротні втрати діючої армії склали 1 млн 249 тис. осіб, а санітарні – близько 1 млн 603 тис.⁷. У той же час сухопутні війська Німеччини за цей час втратили, включно з хворими – 900 тис. осіб⁸. Причинами невдач були: розпорошення сил, брак матеріальних засобів, особливо боєприпасів⁹, недостатня взаємодія дій фронтів і слабке управління військами. Але головне – відсутність великих з'єднань рухомих військ, що не дозволяло розвинути досягнутий успіх¹⁰.

Гітлер, зі своєї сторони, своєю впертістю і дилетантизмом, змушував німецьке командування обороняти навіть ті території, які доцільніше було залишити, скоротивши загальну лінію оборони¹¹. Німецькому командуванню довелося з грудня 1941 року по квітень 1942 р додатково перекинути з Німеччини, Західної і Південно-Східної Європи 39 дивізій, 6 бригад, близько 890 тис. осіб маршового поповнення, 18 ешелонів зі зброєю і військовою технікою. Все маршове поповнення німецьке командування направляло виключно до складу групи армій “Центр”, яка зазнала найбільших втрат серед усіх інших груп армій. Крім того, німецьке командування направило на центральний напрямок 22,5 розрахункові дивізії¹².

Війна з маневрової блискавичної перейшла в затяжну і змусила обидві сторони переглянути військові плани. Весною 1942 р. ЧА, частково оговтавшись від втрат, понесених у 1941 р., збільшила свою чисельність до 5,5 млн осіб. На озброєнні було близько 5 тис. танків, понад 40 тис. гармат і мінометів і більше 2,5 тис. літаків. При цьому

⁷ Гриф секретности снят. С. 157.

⁸ Гальдер Ф. Военный дневник (июль 1941 – сентябрь 1942) Москва–Владимир, 2010. С. 609.

⁹ У зв'язку з цим Ставка ВГК своєю директивою від 29 лютого 1942 р змушена була встановити граничний ліміт витрачання боєприпасів на березень “понад запасів у встановлених розмірах, що знаходяться у підрозділах” в надзвичайно малих обсягах: патрони 7,62-мм і 12,7-мм – 2 боекомплекти (б/к); гранати – 1 б/к; міни всіх калібрів – 2 б/к; снаряди 76-мм гармат – 2 б/к (Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1942 год. Т. 16 (5-2). Москва: ТЕРРА, 1996. С. 11).

¹⁰ Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1942 год. Т. 16 (5-2). Москва: ТЕРРА, 1996. С. 11.

¹¹ У низці наказів, виданих наприкінці грудня 1941 – у січні–березні 1942 р., Гітлер вимагав наполегливо чинити опір на займаних рубежах, утримувати позиції за всяку ціну, боротися всіма засобами до кінця. У його наказі від 1 січня 1942 р, наприклад, вказувалося: “Чіплятися за кожен населений пункт, не відступати ні на крок, оборонятися до останнього солдата, до останньої гранати” (Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Stuttgart, 1983. Bd. 4. S. 699–701).

¹² 57,7% від загального числа дивізій, перекинутих за цей час на весь Східний фронт (Рейнгардт К. Поворот под Москвой. Москва, 1980. С. 312).

значно збільшився відсоток танків нових зразків – КВ і Т-34¹³.

Розробляючи стратегічні плани на весну – літо 1942 р. Генеральний штаб ЧА виходив з наявності великого німецькогоу групування на центральному напрямку і припускав, що основний удар, як і у 1941 р., німецькі війська завдадуть на Москву. Тому основні зусилля військ Сталін планував зосередити на орловско-тульському і курсько-воронезькому напрямках, але всупереч думці начальника Генерального штабу маршала Б.М. Шапошникова вважав за необхідне не обмежуватися тільки обороною, а ще навесні зробити ряд наступальних операцій в Криму, в районі Харкова, на льговсько-курському і смоленському напрямках, а також в районах Ленінграда і Дем'янська¹⁴. Крім того, була допущена переоцінка наявних сил ЧА і недооцінка моральних і матеріальних ресурсів вермахту¹⁵. Піддавшись на пропозиції головнокомандувача Південно-Західного напрямку маршала С. К. Тимошенко, Ставка затвердила стратегічну наступальну операцію на південно-західному напрямку силами Брянського, Південно-Західного і Південного фронтів на травень 1942 р. На інших напрямках планувалося перейти до стратегічної оборони і одночасно здійснити ряд наступальних операцій з обмеженою метою. Надалі планувалося розгорнути загальний наступ по всьому фронту від Балтики до Чорного моря¹⁶.

Практично одночасно вермахт також розробляв плани весняно-літньої кампанії. 5 квітня 1942 р директивою № 41 Гітлер затвердив план нової операції під умовною назвою “Блау”¹⁷. Основний розрахунок робився на використання танкових і моторизованих угруповань з сильним авіаційним прикриттям. Для операцій було навмисно обрано степову рівнинну місцевість, найбільш зручну для застосування танків і моторизованих частин, яка майже не мала природних рубежів для організації протитанкової оборони¹⁸. Група армій “Південь” була розділена на групи “А” і “Б”. Група армій “А” вийти до нижньої течії р. Дон, а потім основні її сили мали нанести удар на Кавказ. Група армій “Б” мала вести наступ на північ від групи “А”, для того щоб вийти до Дону на ділянці Воронеж–Нова Калитва, потім повернути на південь у межиріччі Дону і Волги в напрямку Сталінграда. При цьому вихід на

¹³ Российский государственный архив экономики (РГАЭ). Ф. 8752. Оп. 4. Д. 4. арк.87.

¹⁴ Русский архив. Т. 16 (5-2). С.13.

¹⁵ Данкович С. П. Военно-стратегическое положение на Южном фронте к началу Туапсинской оборонительной операции. Интернетресурс: <https://cyberleninka.ru>

¹⁶ Русский архив. Т. 16 (5-2). С.13.

¹⁷ Стратегічний задум гітлерівського командування зводився до того, щоб “... зберігаючи положення на центральній ділянці, на півночі взяти Ленінград і встановити зв'язок на суші з фіннами, а на південному фланзі фронту здійснити прорив на Кавказ”. Одночасно планувалося оволодіти Кримом (Дёрр Г. Поход на Сталинград. Москва: Воениздат, 1957. С. 127–130).

¹⁸ Проведення наступальної операції на південному фланзі Східного фронту покладалося на групу армій “Південь” (командувач – генерал-фельдмаршал Федор фон Бок). Пізніше група була розділена на групи “А” (командувач – генерал-фельдмаршал Вільгельм фон Ліст, з 9 вересня Гітлер взяв командування на себе, а з 21 листопада передав командування генерал-полковнику Евальду фон Клейсту) і “Б” (командувач – генерал-фельдмаршал Федор фон Бок, а з 13 липня – генерал-полковник Максиміліан фон Вейхс) (Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 322).

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Волгу не планувався відразу на широкий ділянці, а тільки в одному з місць, щоб надалі захопити стратегічно важливий центр – Сталінград¹⁹. Цей план наступу по напрямках, що розходяться, вже містив небезпеку майбутньої поразки, зупинити яку могло тільки швидке падіння Сталінграда.

Для того щоб приховати свої справжні наміри, німці розробили спеціальний план по дезінформації радянського військового командування і політичного керівництва під кодовою назвою “Кремль”. Їх задум багато в чому вдався.

У травні-липні на німецько-радянському фронті розгорнулася боротьба за стратегічну ініціативу. У битвах, що розгорнулися на південному крилі радянсько-німецького фронту, ЧА потерпіла серйозні невдачі, які призвели до втрати Керченського півострова, евакуації Севастополя²⁰ і відступу на харківському напрямку²¹. 12 травня 1942 р.. почавши Харківську наступальну операцію 6-та і 28-а армії Південно-Західного фронту прорвали оборону противника і просунулися на 20-30 км і створили сприятливі умови для вводу у прорив рухомої групи фронту з метою оточення ворожого угруповання. Але командування фронту тільки 17 травня ввело в бій танкові корпуси. Цей удар прийшовся по району, де були зосереджені основні сили німецьких військ, що готувалися для наступу на Південь. Вже 17 травня німці завдали могутнього удару спочатку на правому фланзі Південного фронту північніше Слов'янська й південніше Барвенкова. 23 травня війська групи Е.Клейста з'єдналися з військами німецької 6 А, що перейшла в наступ з району Чугуєва. В оточенні опинилися війська радянських 6 А і 57 А, армійська група генерал-майора Л.В. Бобкіна, два танкових і три артилерійських корпуси. Всього до 30 травня із оточення вийшло тільки біля 27 тисяч осіб²². З 10 по 31 травня втрати склали більше 270 тис. осіб, 775 танків, більше 5000 тис. гармат і мінометів²³. Це серйозно послабило південне крило всього радянського фронту²⁴.

¹⁹ ЦА ФСБ России. Д. ПФ-10054. В 3-х тт. Т. 1. Л. 219–231.

²⁰ Ці великі невдачі в основному були обумовлені прорахунками в організації і веденні оборонних і наступальних операцій, невмінням ефективно використовувати наявні сили і засоби для вирішення бойових завдань (История военного искусства. Т 2. Под ред. д. и. н., проф. главного маршала бронетанковых войск П.А. Ротмистрова. Москва.: Воениздат, 1963. С. 156–157).

²¹ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. С. 387; Москаленко К. С. На Юго-Западном направлении. 1941–1943. Воспоминания командарма. Кн. 1. Москва, 1973. С. 211; Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. За ред. В.Д. Конашевича. Київ, 1996. С. 182.

²² Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Вып. 5. Москва, 1951. С. 77–78; Галушко А., Коломиец М. Бои за Харьков в мае 1942 года. *Фронтальная иллюстрация*. Вып. 6. 2010. С. 73.

²³ Русский архив. Т. 16 (5-2). – С. 15.

²⁴ Поразка радянських військ під Харковом стала наслідком недостатньо продуманого планування операцій Ставкою ВГК. Наступ військ Південно-Західного фронту не підтримувався активними діями сусідніх фронтів. Спланована Ставкою операція Брянського фронту на курсько-львівському напрямі не була проведена, а війська Південного фронту не отримали активних завдань. Командування південного фронту не вжило заходів з надійного забезпе-

Такий результат боротьби різко змінив співвідношення сил на користь противника на всьому Південно-Західному напрямку і дозволив німецькому командуванню вивільнити додаткові сили для розгортання нових великих наступальних операцій на цьому напрямку. Противник знову захопив стратегічну ініціативу. Поразка Червоної армії під Харковом дала змогу вермахтові сконцентрувати тут ударне угруповання і розпочати підготовку до нового генерального наступу на південному крилі Східного фронту²⁵.

Тепер командування було вимушене відмовитися від наступальних планів і перейти до оборони. Військам Брянського, Південно-Західного і Південного фронтів належало підготувати глибокоешелоновану оборону і не допустити розвитку наступу противника на південному крилі радянсько-німецького фронту. Фронти мали ще достатньо сил і засобів для ведення стійкої оборони, але оперативне розташування військ фронтів і більшості армій було неглибоким, інженерне облаштування районів оборони і протитанкова оборона слабкими. Правда, у порівнянні з 1941 р. посилювався склад фронтових резервів, куди входили не тільки стрілецькі дивізії, але і танкові корпуси. А до резерву Південного фронту – загальновійськова армія²⁶.

Протягом травня-червня німецьке командування перекинуло на південно-західний напрямок додатково біля 25 дивізій і до кінця червня зосередило на Південно-Західному напрямку ударне угруповання у складі 70 піхотних, 10 танкових і 8 моторизованих дивізій. 28 червня розпочався наступ німецьких військ на воронезькому напрямку. Основні удари проти військ лівого крила Брянського правого крила Південно-Західного фронтів наносили 4 ТА і 6 А. Ча опинилася у важкому становищі і змушена була відступати до Сталінграда і Кавказу. Країна знову стояла на межі катастрофи. Щоб зупинити противника Ставка ВГК розгорнула в тилу Південно-Західного і Південного фронтів на сталінградському напрямку три загальновійськові армії: 63 А (бувшу резервну 5А), 62 А (бувшу резервну 7 А), 64 А (бувшу резервну 1 А) і 2 А, створивши з них 12 липня новий фронт – Сталінградський²⁷, який незабаром був посилений ще трьома арміями (28 А, 38 А і 57 А)²⁸. Але фронт був слабо укомплектований особовим складом і технікою, а обороняти йому доводилося смугу більше 500 км²⁹.

Битва, що розгорнулася на воронезькому напрямку характеризування флангу і тилу головного угруповання Південно-Західного фронту від ударів із району

Слов'янськ-Краматорськ. Все це дозволило противнику безперешкодно перекидати свої резерви із Донбасу і району Курська у смугу наступу Південно-Західного фронту.

²⁵ Горелов В. І. Харківська операція 1942 року. *Україна в полум'ї війни 1941–1945*. Київ, 2005. С. 145.

²⁶ История военного искусства. Под ред. П. А. Ротмистрова. Т 2. С. 159.

²⁷ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 302, 303, 304, 319. Командувачем фронту призначено маршала С. К. Тимошенко, якого за невдачі під Харковом, подальший відступ і оточення під Міллерово було 22.07.1942 р. замінено на генерал-лейтенанта В. М. Гордова.

²⁸ Там само. С. 312.

²⁹ История военного искусства. Под ред. д. и. н. проф. полковника А.А. Строкова. Москва, 1966. С. 385–386.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

лася великою кількістю танків з обох сторін. Причому командування ЧА вперше застосувало в оборонній битві великі танкові з'єднання. Німці прорвали оборону радянських військ. Низка контрударів силами танкових корпусів не принесла позитивних результатів тому, що вони організовувалися поспішно і здійснювалися нерішуче та без авіаційної підтримки. До кінця 2 липня радянська оборона на воронезькому напрямку була прорвана на глибину до 80 км³⁰.

Ставка ВГК вважала, що противник розвиваючи наступ у великому закруті Дона, прагне прорватися до Волги з метою розірвати стратегічний фронт ЧА на дві частини, перерізати єдину залізницю Сталінград–Тихорецьк і перервати рух суден по Волзі. Сталінградський фронт отримав завдання силами військ 62 А і 64 А, двох морських стрілецьких бригад, вісімнадцяти артилерійсько-кулеметних УР-ських батальйонів, курсантів восьми училищ, що прибували з Північного Кавказу, міцно зайняти Сталінградський рубіж на захід від р. Дон і ні за яких умов не допустити прориву противника на схід від цього рубежу вбік Сталінграду. Силами 63 А обороняти східний берег р. Дон, допустивши форсування противником Дону. 21 А підтягнути в район Серафимовича і на схід від його на північному березі р. Дон, примкнувши її правий фланг до флангу 63 А, а лівий фланг до флангу 62 А, із завданням в жодному разі не допустити форсування противником р. Дон і міцно забезпечити стик 62 А і 63 А³¹.

У першій половині липня німецькі 6 А і 4 ТА, прорвавши оборону радянських військ на стику Брянського і Південно-Західного фронтів, повернувши свої рухомі з'єднання з району Воронежа на південний схід, створили загрозу виходом у тил військам Південно-Західного і Південного фронтів³². Щоб уникнути оточення війська Південного фронту 15 липня розпочали відступ на рубіж річки Дон. Оборонна операція радянських військ на воронезькому напрямку і в Донбасі зазнала невдачі і призвела до захоплення Ростова. Вермахт отримав можливість основними силами розвивати наступ на Кавказ, а військами 6-ї армії генерал-полковника Ф. Паулюса на Сталінград. Бої з 28 червня по 24 липня 1942 р. завершилися поразкою і радянські війська змушені були відступити на 150-400 км, залишивши ворогові важливі промислові райони³³.

³⁰ История военного искусства. Под ред. П. А. Ротмистрова. Т 2. Москва, 1963. С. 159–160.

³¹ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 302 (Директива № 170554 від 12.07.1942).

³² Там само. С. 161.

³³ Основними причинами поразки радянських військ на південно-західному напрямку у травні-липні 1942 р. було невірне визначення напрямку головного удару вермахту на початку літньої кампанії 1942 р. і розпорощення сил на всьому радянсько-німецькому фронті, незавершеність до літа 1942 р. реорганізації ВПС і бронетанкових військ та серйозні помилки щодо їх бойового застосування а також слабе керівництво Ставкою ВГК бойовими діями фронтів. Грубі помилки були допущені особисто Сталіним під час розроблення і ведення операцій, необхідність узгоджувати з вождем кожен крок також тормозив волю командуючих фронтами.

Після оборонних битв на воронезькому напрямку і в Донбасі розпочалася велика битва між Доном і Волгою – одна з найбільших та найважливіших за своїми результатами битв Другої світової війни.

2. Сталінградська стратегічна оборонна операція (17 липня – 18 листопада 1942).

Сталінградська стратегічна оборонна операція складалася з двох фронтових операцій: оборонної операції на дальніх підступах до Сталінграда (17 липня – 17 серпня 1942) й оборонної операції на ближніх підступах до Сталінграда та безпосередньо в місті (18 серпня – 18 листопада 1942).

Німецьке командування завдало головного удару силами 6 А у напрямку на Сталінград по найкоротшому шляху через великий закрут Дону із заходу і південного заходу, якраз у смугах оборони 62 А³⁴ і 64 А³⁵. Оборонна операція на дальніх підступах до Сталінграда (17 липня – 17 серпня 1942) розпочалася на рубежах рік Чір та Цимла, правих притоків Дону, які обороняли передові підрозділи 62 А³⁶. Передові частини не дозволили противнику раптово підійти до головної смуги оборони і примусили завчасно розгорнути основні сили, чим забезпечили власним основним силам ретельніше підготуватися і організовано вступити у бій.

Маючи подвійну перевагу в танках і п'ятикратну в авіації ударні угруповання німецьких військ, які мали намір наступаючи збіжними напрямками на Калач, оточити 62 А і 64 А і з ходу оволодіти Сталінградом, змогли підійти до головної смуги оборони тільки до кінця 22 липня. За цей час радянські війська значно удосконалили свою оборону на основному рубежі. Північна група у складі восьми дивізій зосередилася в районі Перелазовського, а південна у складі трьох дивізій – в районі Обливська³⁷.

Боротьба за головну смугу оборони розпочалася 23 липня³⁸. Північ-

³⁴ Командувач – генерал-майор В. Я. Колпакчи, з 3 серпня – генерал-лейтенант А. І. Лопатін, з 5 вересня – генерал-майор М. І. Крилов, з 12 вересня – генерал-лейтенант В. І. Чуйков (Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 390 (Директива № 994200 від 9.09.1942).

³⁵ Командувач – генерал-лейтенант В. І. Чуйков, з 4 серпня – генерал-лейтенант М. С. Шумілов.

³⁶ За журналом бойових дій 62 А, перше зіткнення відбулося трохи раніше, о 20.00 16 липня. Його провів передовий загін 147 сд під час розвідки хутора Морозов. Ядром загону були рота Т-34 і рота Т-60 645-ї тб. (ЦАМО РФ. Ф. 345. Оп. 5512. Д. 14. Л. 40).

³⁷ За директивою № 0023/оп командувача фронтом С. К. Тимошенко 62 А і 64 А повинні були прикривати Сталінград з заходу, 63 А і 38 А займали рубіж по р. Дон, а 21 А – виведена в резерв на переформування.

³⁸ Doerr H. Der Feldzug nach Stalingrad. Darmstadt. 1955; Jacobsen H.-A. 1939-1945. Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Documenten. 3. durchgesehene und ergänzte Auflage. Wehr-und-Wissen Verlagsgesellschaft. Darmstadt, 1959. Вторая мировая война: Два взгляда. Москва, 1995. В цей день була підписана директива № 45 Верховного головнокомандувача німецьких збройних сил (ОКВ) про продовження операції “Брауншвейг” (так з 30 червня стала називатися операція “Блау”), за якою “на частку групи армій “Б” ... припадає завдання, поряд з обладнанням оборонних позицій на р. Дон, нанести удар по Сталінграду і розгромити зосереджене там угруповання противника, захопити місто, а також перерізати перешийок між Доном і Волгою і порушити перевезення по річці. Слідом за цим танкові і моторизовані війська повинні нанести удар уздовж Волги з завданням вийти до Астрахані і там також паралізувати рух

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

на група нанесла удар по правому флангу 62 А, де оборона була організована на широкому фронті, а основні сили якої були зосереджені в центрі і на лівому фланзі. Перекиданням частини військ 4 ТА в район Цимлинське німецьке командування відволікло увагу командування Сталінградського фронту і Ставки ВГК на південь. Обманні дії противнику вдалися із-за відсутності надійної розвідки³⁹.

Це забезпечило противнику на напрямку головного удару перевагу в особовому складі в 1,4 рази, танках – у двічі, авіації – 3,5 рази. Німці прорвали оборону і до кінця дня 25 липня вийшли в район Верхне-Бузіновки. Контрудар нанесений радянським 13-м тк успіху не мав⁴⁰ через слабку підготовку механіків-водіїв⁴¹ і неуккомплектованість особовим складом мсбр⁴². Відновити оборону на правому фланзі 62 А не вдалося. В результаті 192-а і 184-а сд, а також 40-а тбр потрапили в оточення. Для відновлення положення командувач фронтом рішив нанести контрудар наявними силами 1 ТА⁴³ і 4 ТА⁴⁴ у напрямку Верхне-Бузіновка, а 23-м тк – у напрямку на Манойлин і у взаємодії з частинами 21 А і 62 А оточити і знищити угруповання противника, що прорвалося і відновити положення на правому фланзі 62 А⁴⁵. Згідно плану контрудар було сплановано на 27 липня. Але в цей день розпочала контрнаступ тільки 1 ТА і 28-й тк. 4 ТА затрималася на переправах через р. Дон і приступила до виконання бойового завдання двома днями пізніше⁴⁶ і то тільки однією танковою бригадою. В ході запеклих боїв, які продовжувалися весь день, частини 28-го тк, втративши 57 танків, відкинули противника на 6–8 км від Калача. Німці, втративши 27 танків, вимушені були відмовитися від наступу і перейти до жорсткої оборони, використовуючи для боротьби з танками навіть засоби ППО. “Атаки росіян, – згадував бувший командир дивізії Гельмут

по головному руслу Волги. Ці операції групи армій “Б” отримують кодову назву “Фішрейер”, ступінь секретності – “цілком таємно, тільки для командування”.

³⁹ Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВКГ: Документи і матеріали: 1942 год. Т. 16 (5-2). С. 322.

⁴⁰ ЦАМО РФ. Ф. 3430. Оп. 1. Д. 34. Л. 29. До складу 13-го тк входили три танкові і мотострілецька бригади, які мали 94 танки Т-34, 63 танки Т-70 і 10 бронемашин.

⁴¹ ЦАМО РФ. Ф. 220. Оп. 235. Д. 6/2. Л. 457. Механіки-водії мали тільки по 3-5 год. практичного водіння при гнобідних 30–50.

⁴² ЦАМО РФ. Ф. 220. Оп. 235. Д. 6/2. Л. 423. 20 мсбр була укомплектована на 27,2% і практично небоєздатна. До 22.07 бригада нараховувала 857 чол. замість 3258 чол. і мала всього 70 автомобілів.

⁴³ Русский архив. Т. 16 (5-2).– С. 320. Директивою Ставки ВГК № 994125 від 22.07.1942 було наказано до 28 липня 1942 р. сформувати у складі Сталінградського фронту 1 ТА у складі: управління 38 А з усіма армійськими частинами і тилами; 13-го і 28-го тк і трьох сд, що прибували з Далекого Сходу. Командувач – генерал-лейтенант К.С. Москаленко.

⁴⁴ Там само. Директивою Ставки ВГК № 994124 від 22.07.1942. було наказано до 1 серпня 1942 р. сформувати у складі Сталінградського фронту 4 ТА у складі: управління 28 А з усіма армійськими частинами і тилами; 22-го і 23-го тк і трьох сд, що прибували з Далекого Сходу; двох полків ПТО 76-мм калібру; двох полків ППО і одного гвардійського мінометного полку. Командувач – генерал-майор В.Д. Крюченкін.

⁴⁵ ЦАМО РФ. Ф. 3430. Оп. 1. Д. 34. Л. 30а.

⁴⁶ Василевский А.М. Дело всей жизни. Москва, 2001. С. 209.

Шлемер, – були настільки сильні, що 3-а мд вимушена була відступити на лінію 146,0–169,8–174,9–Дон”⁴⁷. Не допомогло і прибуття в район Липологівського частин 60-ї мд. Як згадував бувший начальник штабу 52-го ак генерал-майор Ганс Дерн “25 липня 14-й тк, наступаючи через Клетська і Сиротинська, при наближенні до Калача в районі на південно-захід від Каменського нашттовхнувся на великі сили противника, опір яких він не міг зламати, оскільки у зв’язку з нестачею пального деякі його бойові частини відстали. Одночасно посилене 24-м тк південне угруповання, що наступало через Морозовськ, ... не змогло просунутися далі ніж до нижньої течії р. Чір, оскільки їй довелося чекати підходу частин, що відстали, а також підвезення боєприпасів і пального”⁴⁸.

Контрудар дав виграш у часі для організації оборони між Доном і Волгою. “Затримка наступу на р. Чір в її верхній течії дала можливість противнику знову зосередити в залишеному їм великому закруті Дона нові сили. Бій в районі Калача відняв у нього, правда, багато сил, та зате приніс виграш у часі приблизно у два тижні. Що тоді означали два тижні для евакуації промислових підприємств із Сталінграду і для його оборони, говорити не доводиться. Потім з двох тижнів стало три, оскільки лише 21 серпня 6 А змогла розпочати свій наступ через Дон”⁴⁹.

Німцям не вдалося оточити 62 А і захопити переправи через Дон в районі Вертячий, Калач. 13-й тк прорвався до оточених 192-ї сд, 184-ї сд та 40-ї тбр і забезпечив їх вихід з оточення. Але основна мета контрудару – ліквідувати німецьке угруповання, що прорвалося до Дону – не була досягнута.

Не досягнувши успіху у смузі 62 А, вермахт переніс свої зусилля південніше – у смугу 64 А. Але німецькі війська південної групи перейшли в наступ лише 26 липня, потиснувши війська правого флангу 64 А і захопивши переправу через Дон в районі Нижне-Чірьської. 214-а сд і дві морські стрілецькі бригади 64 А залишилися на правому березі Дону. Ними була організована оборона і під їх прикриттям здійснювалося переправа частин і заняття позицій на березі річки. Але під час відходу радянські війська понесли великі втрати⁵⁰. Подальший наступ противника було зупинено контратаками 23-го тк і двох стрілецьких дивізій.

На тлі тих подій, що набували розмаху розгубленості, втрат віри у благополучний результат війни і бойові можливості Червоної армії 28

⁴⁷ Москаленко К. С. На юго-западном направлении 1941–1943. Воспоминания командарма. Кн.1. Москва, 1973. С. 285.

⁴⁸ Дёпп Г. Поход на Сталинград. С. 43–44.

⁴⁹ Там само. С. 45–46.

⁵⁰ ЦАМО РФ. Ф. 220. Оп. 220. Д. 71. Л. 108; Ф. 345. Оп. 5487. Д. 48–49. Л. 49; Ф. 3430. Оп. 1. Д. 34. Л. 27. На 25.07.1942 214-а сд нараховувала 12 267 чол., на 30.07. – 7762 чол. На 30.07.1942 192-а сд налічувала 8310 чол., 184-а сд – 1196 чол., 33-а гв. сд – 5613 чол. Всього тиждень тому нахад ці з’єднання мали чисельність, близьку до штатної. 196-а сд з 15.07 по 1.08 втратила 2159 убитими, 2894 пораненими і 2089 зниклими безвісти. З 23.07 по 1.08 від півтори сотні танків 13-го тк залишилися 9 Т-34 і 7 Т-70. Безповоротні втрати: 51 Т-34 і 30 Т-70, в ремонті значилися 34 Т-34 і 26 Т-70.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

липня 1942 був виданий наказ народного комісара оборони СРСР № 227, який отримав неофіційну назву “Ні кроку назад!”. Наказ Сталіна вимагав наведення в армії “найсуворішого порядку і залізної дисципліни”, знімати з посад і судити командирів будь-якого рангу, які допустили відступ військ без наказу старшого командира, передбачав створення штрафних рот для рядового і сержантського складу та штрафних батальйонів для офіцерського складу і узаконював дії загороджувальних загонів⁵¹. Дискусії навколо введення безжалісних дій, які послідували на виконання цього наказу, тривають, зокрема щодо числа бійців і командирів розстріляних цими загонами. Але посилення опору після його появи відначили і німці⁵².

Після невдалої спроби захопити місто сходу ударом із заходу німецьке командування зосередило головні сили 4 ТА генерал-полковника Германа Гота⁵³ з південного-заходу вздовж залізниці Тихорецька-Сталінград. Прорвавши оборону 51 А, яка оборонялася на широкому фронті, німецьке угруповання 3 серпня вийшло до р. Аксай в районі Жутово.

Для відновлення становища командування ЧА зробило спробу нанести контрудар заново створеною групою військ⁵⁴. Спроба не вдалася і війська групи були вимушені відійти за р. Аксай і зайняти оборону у складі 64 А. Для керівництва на цьому напрямку був створений Південно-Східний фронт⁵⁵.

6 серпня німецькі війська підійшли до зовнішнього оборонного рубежу⁵⁶ і сильним танковим угрупованням вклинилися в оборону радянських військ, розраховуючи потужним танковим ударом прорвати оборону 64 А і захопити місто з ходу. Розгорнулися запеклі бої. Для ліквідації угруповання противника, що вклинилося, командування 64 А 9 серпня організувало контрудар у складі групи військ (204-а сд,

⁵¹ Самсонов А.М. Сталинградская битва. Москва, 1968. С. 129–130.

⁵² Дёрр Г. Поход на Сталинград. С. 30–31.

⁵³ Німецьке командування було вимушене повернути 4 ТА з кавказького напрямку на Сталінград. В результаті на сталінградському напрямі діяли вже дві армії: 6 А – із заходу і 4 ТА – з південного заходу. До складу 4 ТА входили німецький 48-й тк і 6-й румунський ак – німецькі 94-а, 371-а пд, 29-а мд і румунські 1-а, 2-а, 4-а, 20-а пд.

⁵⁴ Заново створена група військ під командуванням генерал-лейтенанта В.І. Чуйкова у складі трьох стрілецьких дивізій, бригади морської піхоти і танкової бригади.

⁵⁵ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 342–343, 354. 5 серпня Ставка ВГК (директива №170554) розділила Сталінградський фронт на два фронти: Сталінградський (63 А, 21 А, 62 А, 4 ТА, 28-й тк) і Південно-Східний (64 А, 51 А, 57 А, 1 гв. А і 13-й тк) під командуванням генерал-полковника А.І. Єрьоменко. З 9 серпня керівництво обороною Сталінграду було об'єднано в одних руках, у зв'язку з чим Сталінградський фронт був підпорядкований командувачу військами Південно-Східного фронту.

⁵⁶ Роботи на оборонних рубежах до моменту їх зайняття військами повністю виконати не вдалося. Тому військам армій у короткий термін самим довелося виконати великий об'єм земляних робіт. На південно-західному і південному фасадах зовнішнього рубежа від Демкіна до Райгорода готовність робіт складала від 3 до 20%, а на середньому і внутрішньому рубежах не перевищувала 50%. Своєчасно не були облаштовані відсічні позиції між оборонними рубежами. Будівництво міського рубежа і підготовка самого міста розпочалися завчасно, але на момент відходу армії на зовнішній оборонний рубіж не були завершені.

38-а сд і 13-й тк) за підтримки артилерійської групи і авіації 8 ПА. Добре спланований контрудар мав успіх. До кінця 10 серпня німецькі війська, втративши біля 140 танків, були відкинуті у вихідне положення, перейшли до оборони і розпочали перегруповання та підтягування резервів⁵⁷. Німецьке командування посилило 6 А військами італійської 8 А⁵⁸, а також 11-го ак⁵⁹ зі складу армій групи “Б”. 12 серпня до складу 4 ТА були передані 24-а тд і 297-а пд зі складу 6 А. Для забезпечення розриву між групами “А” і “Б”, який сягнув 300 км, воно виділило 52-й ак⁶⁰, із завданням контролювати ділянку Садове–Еліста– р. Манич. На підготовку операції німцям знадобилося сім діб.

До 15 серпня військам Сталінградського і Південно-Східного фронтів протистояла італійська 8 А і німецькі 6 А 4 ТА⁶¹. На 800-км відтинку фронту від Бабки до Сарпи півд. 42 радянські дивізії (580 тис.) протистояли 39 німецьким, італійським і румунським (586 тис.). Радянські війська мали 3400 гармат і мінометів проти 7400 у противника, 270 танків проти 1040 і 600 літаків проти 1200 у противника. Але через запеклі бої на дальніх підступах до міста німецьким військам вдалося просунути тільки на 50–70 км і вийти до зовнішнього оборонного поясу. “Армія замість *переможного маршу* насилу просувалася вперед”⁶². Темпи просування німців не перевищували 2 км на добу. Для проведення контрударів радянських військ широко застосовувалися великі танкові з’єднання і об’єднання⁶³.

Низка ефективність цих контрударів і великі втрати напряму залежали від прийняття рішень Ставкою ВГК, директиви і розпорядження якої часто не відповідали реальному стану справ на фронті. Під час ліквідації прориву німецьких військ Ставка ВГК не враховувала всі переваги противника над своїми військами, час, необхідний для зосередження резервів і виходу на рубежі розгортання для проведення контрударів. В рішеннях Ставки і Генерального штабу переважало бажання над можливістю. Жахливі помилки і втрати змушували по ходу вносити зміни. У подальшому всю артилерію, що була в

⁵⁷ История войн и военного искусства. Учебник для высшихвоенныхучебных заведений. Москва, 1970. С. 166.

⁵⁸ До складу 8 А входили 2-й ак – 2-а, 5-а, 52-а пд, пбр; 35-й ак – 2-а, 9-а і 3-а пд, пбр, кбр “Барбо”.
⁵⁹ 76-а, 295-а пд і 22-а тд.

⁶⁰ 11-а і 370-а пд.

⁶¹ Великая победа на Волге. Под ред. К.К. Рокоссовского. Москва, 1965. – С. 94–95, 107.

⁶² Дёрр Г. Поход на Сталинград. Воениздат, 1957. С. 53.

⁶³ Але в організації і веденні оборони була допущено низка недоліків: відсутність взаємодії між військами, що наносили контрудар, особливо між танковими арміями, які на той час ще не були сформовані і були укомплектовані лише на 40-50% матеріальною частиною; неоднотимний перехід ударних угруповань до бойових дій; введення в бій танкових армій частинами, без попередньої розвідки противника і місцевості, без надійної артилерійської підтримки і при слабкій підтримці з повітря; нанесення головних ударів не по основі, а по вістрю ворожого клину; слабе інженерне забезпечення переправ через р. Дон. На результати бойових дій танкових армій позначилося і те, що вони були змішаного складу. Наявність з’єднань з різною рухливістю різко знижувало їхні маневрені можливості. Командування і штаби танкових армій не володіли необхідним досвідом управління танковими військами, тому, що формувалися на базі загальновоїськових армій.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

наявності, стали масовано застосовувати на танконебезпечних напрямках. У загальновійськових арміях приступили до створення більш сильних протитанкових районів і опорних пунктів.

Оборонні операції на ближніх підступах (18 серпня– 12 вересня) розпочалися за умов ослаблення в боях і значній неуккомплектованості військ Сталінградського і Південно-Східного фронтів. Війська Сталінградського фронту займали смугу 480 км по фронту (від Бабки до Ляпичева). 33-я гв. сд і 196-а сд, виведені з оточення, знаходилися напереформуванні, укомплектовувався 23-й тк. Оперативна щільність оборони в арміях була недостатньою і становила від 15 до 40 км на дивізію. Війська Південно-Східного фронту займали смугу 320 км по фронту від Логовського до оз. Сарпа. Особливо великий некомплект в особовому складі і озброєнні був у 64 А і 51 А. Оперативна щільність оборони в арміях складала від 20 до 50 км на дивізію.

Німецькі війська переважали в силах і засобах війська Сталінградського і Південно-Східного фронтів, а особливо на напрямку зосередження основних сил⁶⁴. 17 серпня німецька 6 А нанесла удар із заходу, а німецька 4 ТА – з півдня, прагнучи прорвати зовнішній оборонний пояс і оточити радянські війська, що обороняли місто. Протягом шести діб війська радянських 4 ТА⁶⁵ і 62 А вели запеклі бої на переправах через Дон. Але противник використовуючи свою перевагу, особливо в танках і авіації, захопив переправу в районі Вертячий і до 23 серпня перекинув на східний берег передові частини. За підтримки авіації німецькі танкові частини 16-ї тд 14-го тк прорвали оборону на стику 4 ТА і 62 А і до кінця 23 серпня вийшли до Волги на північ від Сталінграда в районі Єрзовка, Ринок⁶⁶ та відрізали 62 А від основних сил Сталінградського фронту⁶⁷. В цей же день німецька авіація нанесла по Сталінграду масований удар, який продовжувався декілька днів і перетворив місто на руїни. При цьому противник втратив більше 90 бомбардувальників⁶⁸. Бомбардування чергувалися з обстрілом його околиць важкою артилерією. 17 серпня, одночасно з початком бойових дій на переправах через Дон, перейшла в контрнаступ південна група німецьких військ і до 23 серпня нанесла низку послідовних ударів у смузі оборони 64 А і 57 А генерал-майора Ф.І. Толбухіна, але прорвати фронт радянських військ не змогла. Тільки на вузькій ділянці між озером Цаца і Тінгутою німецькі війська просунулися на 15 км, але розвинути цей успіх не змогли⁶⁹.

⁶⁴ Великая победа на Волге. С. 110–111.

⁶⁵ 4ТА не мала танків. Вона зберігала свій колишній номер і найменування, але складалася із стрілецьких дивізій.

⁶⁶ История военного искусства. Т 2. Под ред. П.А. Ротмистрова. Москва, 1963. С. 167.

⁶⁷ Еременко А. И. Сталинград. С. 126.

⁶⁸ Там само. С. 134. Ворог кинув на Сталінград усю авіацію свого 4-го повітряного флоту, почавши о 6 годині вечора бомбардування відразу усього міста. У складі цього флоту налічувалося понад 1000 літаків, з яких більше 600 постійно діяли на сталінградському напрямі.

⁶⁹ При відбитті атак значну роль відіграли рухомі вогневі групи, до складу яких входили гвардійські мінометні частини, польова і протитанкова артилерія.

Вийшовши до Волги, німецьке командування зробило спробу нанести раптовий удар з півночі в районі тракторного заводу і оволодіти містом. В обороні цієї найбільш загрозливої ділянці вирішальну роль відіграли частини народного ополчення і винищувальні батальйони Тракторного заводу, заводів “Красний Октябрь”, “Баррикади”, Дзержинського, Ворошиловського, Єрманського і частково Кіровського районів, а також 99-ї тбр⁷⁰. Вони утримали рубіж по р. Суха Мечетка до підходу регулярних військ ЧА. У другій половині 24 серпня контратакою німецькі війська було відкинуто на 3 км⁷¹. Спроба противника блискавичним ударом на СТЗ з ходу прорватися в місто була зірвана⁷². До 12 вересня війська Сталінградського фронту сильними контрударами намагалися відновити становище. Ставка ВГК вимагала терміново ліквідувати угруповання противника, що прорвалося.

До кінця 24 серпня північно-західніше міста зосереджувалися війська, що прибули з резерву ставки (16-й тк, 4-й тк, 64-а, 173-а, 221-а, 116-а, 24-а і 308-а сд. Не дочекавшись завершення зосередження резервів Ставки, командувач фронтом 23 серпня створив у районі Самофаловки групу військ (35-а і 27-а гв.сд, 298-а сд, 28-й тк і 169-й тбр) під командуванням заступника командувача Сталінградським фронтом генерал-майора К. А. Коваленко, яка отримала завдання розгорнутися в районі Паншино, Котлубань і нанести контрудар в південно-західному напрямку та у взаємодії з 14-м тк з військами 62 А розгромити з'єднання 14-го тк противника, що прорвався до Волги і закрити прорив на ділянці ст. Котлубань – Вел. Россошка і з виходом на рубіж р. Дон відновити положення на правому фланзі 62 А. Одночасно командувач 62 А отримав завдання нанести удар із району Мал. Россошки на північ 87-ю сд і з групою генерал-майора К. А. Коваленко знищити угруповання німців, що прорвалося⁷³. Для оточення і знищення німецького угруповання, що прорвалося до Волги південніше Єрзовки, 2-й тк і 23-й тк, які були об'єднані у групу під загальним керівництвом начальника БТ і МВ Сталінградського фронту генерал-лейтенанта А. Д. Штевнева, отримали завдання зранку 24 серпня нанести удар з району Орловки у загальному напрямку на Єрзовку⁷⁴. Ситуація, що склалася на фронті, вимагала негайних дій, тому на підготовку контрудару знову відводилося дуже мало часу.

Група генерала К.А. Коваленко перейшла в наступ у другій половині 23 серпня і до 2.00 24 серпня прорвалася в район Вел. Россошки. Але тили 35-ї гв. сд залишилися в районі Самофіловки і виникли ускладнення з боєприпасами. Німці швидко відновили сполучення коридором, отримавши підкріплення і резерви. 27-а гв. сд і 298-а сд

⁷⁰ На території Тракторного заводу знаходився навчальний центр, де проводилися заняття з танкістами. До складу 99 тбр входили 21-й і 28-й навчальні танкові батальйони (50 танків Т-34).

⁷¹ Гальдер Ф. Т. 3. С. 683.

⁷² Самсонов А.М. Сталинградская битва. Москва, 1968. С. 136–139.

⁷³ Великая победа на Волге. С. 134.

⁷⁴ Там само. С. 134.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

продовжували вести бої в напрямку Вертячого, а 35-а гв. сд – в напрямку Песковатки, прагнучи ліквідувати прорив ворога на стику 4 ТА і 62 А і відрізати противника, що прорвався до Волги⁷⁵.

Протягом 24 серпня війська ЧА вели запеклі бої північно-західніше Сталінграда, а частина сил 63 А, 21 А і 1 гв. А продовжували наступ. 4 ТА на правому фланзі утримувала свої позиції, а на лівому фланзі силами 27-ї гв. сд і 298-ї сд наступала на Вертячий. 62 А на правому фланзі стримувала натиск противника, який прагнув розширити прорив в сторону міста⁷⁶.

Протягом 20–28 серпня в результаті контрударів війська 63 А і 21 А захопили плацдарм (50 км по фронту і 25 км у глибину) на правому березі Дону південно-західніше Серафимовича і вимушені були перейти до оборони на рубежі Рибний–Котовський–Бобровський 2-й⁷⁷.

Але після швидкого прориву до Волги наступ німецької 6 А на Сталінград був фактично зупинений. 14-й тк, 51-й ак і 24-1 тк були змушені відбивати контратаки. Тільки 31 серпня, коли 4 ТА, наступаючи з півдня, перетнула залізницю у Басаргіно, радянські війська залишили свої позиції на р. Россоска перед фронтом німецької 6 А і відійшли до міста⁷⁸. 62 А і 64 А були відведені на середній сталінградський рубіж⁷⁹, причому сам Сталін дозволив цей відхід ще 25 серпня 1942 р.⁸⁰.

Німці відразу ж зосередили в районі Нариман–Ракотино угруповання з шести дивізій (в т. ч. дві танкові і одна моторизована) та за підтримки великих сил авіації перейшли у наступ у напрямку Басаргіно–Воропоново із завданням захопити Сталінград. Три дні на цій ділянці йшли наполегливі бої. І вересня німці зайняли Басаргіно. Стик 62 А і 64 А знову опинився під фланговим ударом противника. 2 вересня обом арміям дозволили відійти на внутрішній оборонний рубіж⁸¹. Ставка ВГК розгорнула північно-західніше Сталінграда 24 А, 1 гв. А і 66 А, які прибули із резерву Ставки⁸².

⁷⁵ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 140. У директиві на ім'я представника Ставки ВГК генерал-полковника О.М. Василевського Сталін вимагав: "Перше – обов'язково і міцно закрити нашими військами діру, через яку прорвався противник до Сталінграда, оточити противника, що прорвався, і знищити його. У вас є сили для цього, ви це можете і повинні зробити. Друге – на фронті західніше і на південь від Сталінграду безумовно утримувати свої позиції, частини з фронту не знімати для ліквідації противника, що прорвався, і безумовно продовжувати контратаки і наступ наших військ, відкинути противника за межі зовнішнього сталінградського рубежу" (ЦА МО РФ. Ф. 132 а. Оп. 2642. Д. 32. Л. 159).

⁷⁶ Великая победа на Волге. С. 136.

⁷⁷ Основними причинами невдалого наступу були обмеженість у часі на підготовку наступу; надто широкий фронт наступу (10–15 км на дивізію) без чіткого визначеного напрямку основного удару і без достатнього артилерійського забезпечення (10–12 гармат на 1 км фронту) Через відсутність засобів переправи під час форсування водної перешкоди стрілецькі дивізії і кавалерійський корпус запізнювалися на 2–3 доби і вводилися в бій частинами (Великая победа на Волге. С. 129–130).

⁷⁸ Дёрр Г. Поход на Сталинград. С. 48–49.

⁷⁹ Еременко А. И. Сталинград. С. 157.

⁸⁰ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 373.

⁸¹ Еременко А. И. Сталинград. С. 157–158.

⁸² Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 159.

Німецьке командування посилено готувалося до остаточного захоплення Сталінграду. На 50-км фронті Кульстан–Іванівка було зосереджено три корпуси (4-й, 51-й ак і 48-й тк), до десяти дивізій. Проти 62 А і 204-ї сд 64 А на ділянці Кульстан–Елхі противник зосередив угруповання військ у складі десяти дивізій⁸³. У дивізіях 62 А і 64 А залишалось по 500 – 1000 осіб і незначна кількість кулеметів, мінометів та гармат. В десяти танкових бригадах, що діяли у смугах 62 і 64 А було лише 146 танків. Особливо значною була перевага противника в силах і засобах у смузі 62 А: 44970 особового складу проти 80240 у противника, 85 гармат калібром 76-мм і більше проти 630 у противника, 260 протитанкових гармат проти 490 у противника, 150 минометів калібром 82-мм і більше проти 760 у противника і 108 танків проти 390.

На початку вересня небезпека захоплення Сталінграду стала ще загрозливішою. Необхідно було негайно відвернути частину сил противника від міста і ослабити його натиск на 62 А і на правий фланг 64 А, щоб виграти час для удосконалення оборони міста і підтягнути резерви із-за Волги⁸⁴. У своїй директиві Ставка ВГК⁸⁵ вимагала у Г. К. Жукова⁸⁶ організувати контрудар силами військ, розташованих на північ і північний захід від Сталінграду. У зв'язку з необхідністю надання термінової допомоги Сталінградському і Південно-Східному фронтам 7 вересня Ставка відмінила заплановану наступальну операцію Воронезького фронту, а чотири стрілецькі дивізії (260-у, 233-ю, 258-у, 273-у) відправила до місця призначення на ст. Лог⁸⁷. До складу Сталінградського фронту була включена 16 ПА⁸⁸, підсилена двома полками винищувачів. Ставка ВГК надала право представнику Ставки зосередити всю авіацію в своїх руках, для масованого використання її на вирішальному напрямку⁸⁹.

Війська Сталінградського фронту отримали наказ нанести по противнику потужний фланговий удар в напрямку Вел. Россоска–ст. Карповська з метою розгрому противника між річками Дон і Волга і з'єднання з військами 62 А Південно-Східного фронту. У подальшому планувався вихід на лінію оз. Пісчане–Верхне-Царицинський. Одночасно війська Південно-Східного фронту повинні були міцно утримувати свої позиції і бути в готовності нанести удар у південному напрямку і вийти на рубіж Верхне-Царицинський–радгосп “Приволзький”. 8 ПА і 16 ПА отримали завдання прикрити угруповання військ у вихідному

⁸³ 295-а, 71-а, 389-а, 94-а, 20-а пд; 14-а, 24-а тд і 29-а мд.

⁸⁴ Еременко А. И. Сталинград. С. 162.

⁸⁵ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 387 (Директива № 170599 від 3.09.1942).

⁸⁶ Русский архив. Т. 16 (5-2).– С. 374. 26 серпня постановою РНК СРСР генерал армії Жуков Г. К. призначений заступником Верховного Головнокомандувача РСЧА і ВМФ із звільненням його з посади командувача військами Західного фронту. 29 серпня Жуков прибув в район Сталінграда. Ставка ВГК доручила йому підготувати контрудар по військах противника, що прорвалися до Волги на північ від Сталінграда.

⁸⁷ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 388 (Директива № 170602 від 7.09.1942).

⁸⁸ 16 ПА нараховувала 89 справних бойових літаків.

⁸⁹ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 388 (Директива № 170600 від 6.09.1942).

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

положенні і ударами по наземному противнику забезпечити наступ на глибину до 60 км⁹⁰.

Як завжди, покликаючись на ускладнення становища, наступ розпочали раніше запланованого терміну (1 гв. А перейшла в наступ 3 вересня, 66 А – 5 вересня о 9 год., а 4 ТА і 24 А – о 15 год.), не чекаючи повного зосередження і підходу артилерії посилення. Стрілецькі дивізії вступали у бій прямо з 50-км маршу. Вступ у бій частинами і без засобів посилення не дав можливості прорвати оборону німців і з'єднатися з сталінградцями⁹¹. Але раптовий удар заставив противника повернути значну частину його військ (3-ю і більшу частину 60-ї мд) на північ від Сталінграда проти наступаючих військ, чим ослабили німецьке угруповання, що наступало на Сталінград і полегли стан захисників міста⁹².

3 вересня, коли війська Сталінградського фронту готувалися до переходу в наступ, німці силами 51-го ак 6 А, 4-го ак і 48-го тк 4 ТА за підтримки великої кількості авіації перейшли в наступ проти 62 А і 64 А, які займали оборону на внутрішньому оборонному рубежі на ділянці Культистан– Воропоново–Елхі. Запеклі бої при величезній перевазі противника змусили радянські війська 12 вересня відійти і зайняти оборону на так званому *міському оборонному рубежі*. На цьому рубежі почався новий, завершальний етап оборонної Сталінградської битви на околицях і безпосередньо в межах міста⁹³.

Битва в межах міста охоплює період з 13 вересня по 19 листопада. Увесь цей період йшла кровопролитна, запекла і наполеглива боротьба на самих ближніх підступах до Сталінграда і в самому місті. Радянські з'єднання були обескровлені попередніми боями і недоукомплектовані. Фронти мали невеликі резерви: Сталінградський – дві сд, 3-й гв. кк, три сбр; Південно-Східний – одну сд, 2-й тк (без матеріальної частини), п'ять тбр, два УРи⁹⁴. Наземні війська підтримували 8 і 16 ПА⁹⁵, а також Волзька військова флотилія⁹⁶. До початку безпосередньої боротьби за Сталінград у бойових порядках обох сторін були приблизно рівні

⁹⁰ Великая победа на Волге. С. 156.

⁹¹ Загалом угруповання сил лівого крила Сталінградського фронту не відповідало обстановці, що склалася і не мало чіткого напрямку головного удару для вирішення важливого завдання – з'єднання з 62 А. З'єднання армій не встигли зорієнтуватися на відкритій місцевості і організувати взаємодію і управління. Угруповання противника і система його оборони перед початком наступу розкриті не були (Великая победа на Волге. С. 157–158).

⁹² Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 160

⁹³ Еременко А. И. Сталинград. С. 171. До 13 вересня війська Сталінградського фронту стримували противника на рубежі Павловськ–Паншино–Самофаловка–Єрзовка, а війська Південно-Східного фронту – на рубежі Сталінград–Іванівка–Мал. Чапурники–оз.Сарпа–Цяця–Барманцяк–Еліста. У складі фронтів було 65 стрілецьких і 4 кавалерійських дивізії, 7 стрілецьких, 34 танкові, 6 мотострілецьких бригад, 4 укріплених районів і 5 військових училищ. Середня оперативна щільність у смузі цих фронтів складала 10,5 км на одну дивізію (дві сбр, дві мсбр, два УР, два училища прирівнювалися до однієї дивізії). (Великая победа на Волге. С. 163–164).

⁹⁴ Самсонов А.М. Сталинградская битва. –С. 185.

⁹⁵ 8 і 16 ПА на 13 вересня нараховували 389 справних бойових літаків.

⁹⁶ Великая победа на Волге. С. 164.

особові склади по 590 тис., але німці мали бл. 10 тис. гармат і мінометів проти 7 тис., 1 тис. танків проти 600 і 1 тис. літаків проти 389⁹⁷. Але італійська 8 А та німецькі 6 А і 4 А, які до 13 вересня мали разом 47 дивізій⁹⁸, поповнилися 11 дивізіями і трьома бригадами. Середня оперативна щільність у німців дорівнювала 18 км на одну дивізію, більше 12 гармат і мінометів та більше одного танка на 1 км фронту⁹⁹. З повітря наступ військ вермахту підтримував 4-й повітряний флот¹⁰⁰.

Основні сили Південно-Східного фронту були зосереджені в районі Сталінграда для відбиття ударів головного угруповання противника, зосередженого на захопленні міста. На рубежі Ринок–Мал. Чапурники протяжністю 65 км оборонялися війська 62 і 64 А¹⁰¹, середня оперативна щільність у цих арміях сягала 3 км на 1 дивізію, більше 30 гармат і мінометів та біля 2 танків на 1 км фронту.

Проти 62 і 64 А наступало 13 дивізій вермахту¹⁰². Середня оперативна щільність німецьких військ сягала 5 км на одну дивізію, близько 46 гармат і мінометів та близько 10 танків і бронемашин на 1 км фронту¹⁰³.

Війська 62 А займали оборону по фронту 40 км на відтинку Ринок–Купоросне на головному напрямку наступу німців і мали оперативну побудову в два ешелони (у першому ешелоні 6 сд, 7 сбр і 1 тк¹⁰⁴, у другому ешелоні – 2 сд, в резерві – 1 тбр). 64 А оборонялася на 25-км рубежі Купоросне–Іванівка, маючи оперативну побудову в один ешелон з головними силами на правому фланзі, що прикривав найбільш небезпечний напрямок¹⁰⁵. Головні сили Сталінградського фронту займали оборону на північ від Сталінграда маючи завдання контрударом у південному напрямку у взаємодії з військами Південно-Східного фронту розгромити угруповання противника, що прорвалося до міста.

12 вересня на нараді, яка відбулася в ставці Гітлера у Вінниці, командувачі групи “Б” і 6 А отримали завдання в найкоротший термін опанувати Сталінград, щоб не допустити тут перемелювання сил вермахту на тривалий час. Штурм міста планувалося здійснити в силах 6 А¹⁰⁶ двома ударами, причому обидва у напрямку центру міста¹⁰⁷. Війська Сталінградського фронту отримали завдання потужними

⁹⁷ Великая победа на Волге. С. 166.

⁹⁸ Дивізій: піхотних – 36, танкових – 5, моторизованих – 4, кавалерійських – 2 і три бригади.

⁹⁹ Великая победа на Волге. С. 165.

¹⁰⁰ Який нараховував бл. 1 000 літаків.

¹⁰¹ Сумарно 16 сд, 8 сбр, 2 тк, 1 УР. Особового складу бл. 90 тис., гармат і мінометів – біля 2 тис., танків – 120.

¹⁰² В т.ч. 3 танкові і 1 моторизована. Особового складу – 170 тис., гармат і мінометів – біля 3 тис. (калібром 75-мм і більше – 1700), танків – до 500, бронемашин – до 100.

¹⁰³ Великая победа на Волге. – С. 166.

¹⁰⁴ Через брак сил і засобів командування армії вимушене було висунути в перший ешелон танковий корпус і дати йому самостійну смугу оборони.

¹⁰⁵ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 187.

¹⁰⁶ Три лівофлангові дивізії 4 ТА були передані до 6 А при одночасному розширенні фронту на південь до південної околиці Сталінграду включно.

¹⁰⁷ Адам В. Трудное решение. Москва, 1967. С. 143. Перший удар мало нанести угруповання у

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

ударами з півночі на південь ліквідувати угруповання противника, що прорвалося до Волги і з'єдналися з 62 А Південно-Східного фронту. А війська Південно-Східного фронту – стійкою та активною обороною, контрударами зірвати план противника щодо захоплення міста і у взаємодії з військами Сталінградського фронту розгромити угруповання противника в районі Сталінграда. Оборона міста була покладена на війська 62 А генерал-лейтенанта В.І Чуйкова) і 64 А генерал-майора М.С. Шумілова¹⁰⁸.

Місцевість в районі Сталінграда не сприяла організації оборони. Безпосередньо на захід від міста на підконтрольній німцям території знаходилися командні висоти, з яких проглядалася вся глибина оборони радянських військ і її можна було тримати під неперервним артилерійським вогнем. Командування 62 А і 64 А брак артилерії компенсувало її масованим використанням, для чого були створені армійські артилерійські групи (ААГ)¹⁰⁹. Причому у 62 А ААГ розділялася на дві підгрупи: північну і південну¹¹⁰.

13 вересня, після авіаційної і артилерійської підготовки, німецькі війська розпочали штурм міста. Одне угруповання (295-а, 71-а і 389-а пд¹¹¹), при підтримці до 100 танків, нанесло удар з району роз'їзду Разгуляєвка і до кінця дня відтіснило 6-у гв. тбр 23-го тк до селищ заводів “Барикади” і “Червоний Жовтень”. Друге угруповання (29-а мд і 14-а тд), яке мало до 250 танків, опанувало ст. Садова і вийшло до західної околиці передмістя Мініна. Німці цього дня захопили також висоту 126,6, Авіамістечко, лікарню і МТС на схід від ст. Садова. На інших ділянках атаки ворога були відбиті¹¹².

Командування Південно-Східного фронтом поставило перед 62 А¹¹³ і 64 А завдання вибити противника з ділянок, де йому вдалося укласти. О 3 год. 30 хв. 14 вересня частини 62 А¹¹⁴ перейшли в контратаку і на окремих ділянках спочатку досягли деякого успіху. Проте противник кинув проти атакуючих радянських військ великі сили авіації і притиснув їх до землі. О 12 год. німецькі війська обрушили на бойові порядки 62 А величезної сили удар із застосуванням великого числа танків і піхоти.

складі трьох пд (295-а, 71-а і 94-а) і 24-а тд з району Олександрівка на схід.

Другий удар – угруповання з німецьких 29-ї мд, 14-ї тд і румунської 20-ї пд з району ст. Садова в напрямку на північний схід. Цими ударами планувалося розчленувати фронт оборони ЧА і привести до падіння Сталінграда. Фланговим силам противника, які діяли південніше і на північний захід від міста, ставилося завдання скувати решту радянських військ.

¹⁰⁸ Великая победа на Волге. С. 168.

¹⁰⁹ ААГ включала від двох до чотирьох полків.

¹¹⁰ Великая победа на Волге. С. 170.

¹¹¹ Исаев А. В. Сталинград. За Волгой для нас земли нет. Москва, 2008. С. 165.

¹¹² Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 190.

¹¹³ В. І. Чуйков о 22 год. 30 хв. віддав наказ № 145 про перехід частин 62 А в ніч на 14 вересня в контратаку з метою відновити положення.

¹¹⁴ В розпорядження командувача 62 А із резерву Ставки ВГК була передана 13 гв. сд (командир – генерал-майор О. І. Родімцев, комісар – старший батальйонний комісар М. М. Вавілов).

14 вересня наступив один з найкритичніших днів оборони Сталінграда. “Ворог кинув на місто сім відбірних кадрових дивізій, 500 танків, декілька сотень літаків, зосередив вогонь більше тисячі гармат. Гітлерівці задумали пробити нашу оборону як можна в більшій кількості місць, ізолювати одну ділянку, що обороняється, від іншої і скинути їх захисників нарізно у Волгу”¹¹⁵.

Особливо запеклі бої розгорнулися цього дня в районі Мамаєва кургану, на березі Цариці, в районі елеватора і на західній околиці Верхньої Ельшанки. У другій половині дня противник прорвався до Сталінграду одночасно в декількох місцях: в районі пос. Купоросного, на Дар-Горі, по яру р. Цариця і через територію Авіамістечка. В ході запеклих вуличних боїв гітлерівці прорвалися по р. Цариці до Волги, відрізуючи від центру міста Ворошиловський район, де билися підрозділи 42-ї осбр¹¹⁶. Особливо наполегливі бої велися тут в районі елеватора і вокзалу Сталінград-II. Ворог докладав великих зусиль до того, щоб на усьому фронті свого наступу вийти до Волги і скинути в неї захисників міста. Біля 17 години ворожі автоматники зав’язали бої біля вокзалу Сталінград-1 (Центральний вокзал). Ціною великих втрат противник захопив пануючу над Сталінградом висоту 102,0 (Мамаїв курган)¹¹⁷.

14 вересня противник прорвав оборону на стику 62 А і 64 А (5-км ділянка фронту: Верхня Ельшанка – радгосп “Гірська Поляна”). Відкинувши лівий фланг 62 А і правий фланг 64 А, противник захопив Купоросний, ремонтний завод і вийшов до Волги, продовжуючи тіснити частини 64 А на південь, до Старої Відради і Бекетовки, а лівий фланг 62 А – до Ельшанки і зацарицинської частини міста. Прорив німецького угруповання до Волги в районі Купоросне ізолював 62 А від інших сил фронту. Проте спроби відновити тут положення мети не досягли¹¹⁸.

Боротьба за місто велася безперервно вдень і вночі. Тепер вона розгорталася на вулицях і площах Сталінграду. В результаті удосконалення оборони і посилення військ 62 А¹¹⁹ супротив ворогу в місті і на околицях зростав. Одночасно війська Сталінградського фронту (1 гв., 24 А і 66 А) вели наступальні дії на північ від міста з метою ліквідувати противника, що прорвався до Волги в районі Ринок і з’єднатися з 62 А. Для розвитку успіху, який намітився в цих арміях, командувач Південно-Східного фронту наказав підготувати контрудари 62 А – із району Мамаїв курган у південному напрямку із завданням очистити від противника захоплену частину міста у своїй смузі оборони, а 64 А¹²⁰ – на своєму правому фланзі з метою розгрому противника в районі Купоросне–Ольшанка. Для підтримки контрударів цих армій була долучена вся артилерія фронтової артилерійської групи і авіація 8 ПА.

¹¹⁵ Еременко А. И. Сталинград. С. 176–177.

¹¹⁶ 42-а окрема стрілецька бригада прибула під Сталінград 31 серпня з Північно-Західного фронту.

¹¹⁷ Мамаїв курган неодноразово переходив від радянських військ до німецьких і навпаки.

¹¹⁸ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 192.

¹¹⁹ Для посилення 62 А 17 вересня передано 92-у сбр з резерву Ставки і 137-у тбр зі складу 2-го тк.

¹²⁰ На посилення армії передавалася 422-а сд з 57 А.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

І зночу через обмеження у часі, відведеного на підготовку військ до контрудару, і недостатніх сил і засобів розпочатий наступ 19 вересня, який продовжувався протягом двох діб, успіху не приніс. Тільки 23-й тк зумів дещо покращити свій стан¹²¹. Війська понесли величезні втрати. Тільки у 1 гв. А із 340 танків до 21 вересня залишилося 183¹²². А втрати Сталінградського фронту з 1 по 20 вересня склали 88 715 чол¹²³.

Перші ж дні боїв на території Сталінграду показали німцям усю трудність боротьби, що почалася¹²⁴. Особливо запеклі бої точилися у центральній частині міста. 20 вересня німецька авіація повністю зруйнувала вокзал Сталінград-1.

Зранку 21 вересня німецькі війська продовжували відбивати атаки 62 А і 64 А, а ударне угруповання до чотирьох дивізій за підтримки 100 танків і авіації розпочало наступ проти 13-ї гв. сд, 95-ї сд та 42-ї і 92-ї сбр¹²⁵, метою якого був прорив до Волги в центрі міста і розчленування 62 А. Протягом двох діб 13-а гв. сд відбила всі спроби противника вийти до Волги у своїй смузі оборони¹²⁶. Продовжуючи стійко утримувати рубежі¹²⁷, війська 62 А з 23 вересня силами 95-ї і 284-ї сд наносили контрудари з метою повністю очистити район вокзалу. Але ці контрудари успіху не мали.

До 26 вересня німецьким військам вдалося потіснити війська 62 А і прорватися в центр міста, а на лівому фланзі, на стику з 64 А, вийти до Волги. Але цей успіх противнику дістався надто високою ціною¹²⁸. Далі німецьке командування вимушене було перегрупувати свої сили¹²⁹, концентруючи їх проти центру і північної частини міста¹³⁰.

Впродовж 25–27 вересня війська 1 гв. А щодня вели наступальні

¹²¹ Великая победа на Волге. С. 173–174.

¹²² ЦАМО РФ. Ф. 38. Оп. 11360. Д. 120. Лл. 14, 16 і 16 зв.

¹²³ ЦАМО РФ. Ф. 220. Оп. 220. Д. 72. Л. 85.

¹²⁴ Начальник управління кадрів німецької 6 А полковник Вільгельм Адам пізніше згадував розповідь пораненого офіцера під час відвідин пункту збору поранених: “На передньому краю – суще пекло. Нічого подібного я ще не бачив. Іван не поступається ні на крок. Шлях до позицій росіян вистелений їх трупами, але і немало наших здохнуть раніше. По суті, тут немає справжніх позицій. Вони б’ються за кожен розвалину, за кожен камінь. Нас усюди підстерігає смерть. Тут нічого не можна добитися скаженою атакою напролом, швидше складеш голову... вони майстри вуличного бою, уміють використати кожен купу каменів, кожен виступ на стіні, кожен підвал...” (Адам В. Трудное решение. Москва, 1967. С. 124–125).

¹²⁵ Еременко А. И. Сталинград. С. 190.

¹²⁶ Великая победа на Волге. С. 174.

¹²⁷ Значну допомогу військам надавала Волзька військова флотилія. Тільки з 12 по 15 вересня флотилією було переправлено на правий берег до 10 000 чол. і близько 1 000 т вантажів для 62 А. Артилерія кораблів приймала активну участь у подавленні живої сили і техніки противника в районах Акатівки, Виннівки, Мамаєвого Кургану, центра міста, Купоросне.

¹²⁸ Великая победа на Волге. С. 177–178. За даними Південно-Східного фронту за тринадцять днів противник втратив тільки вбитими 6 000 солдат і офіцерів. Було знищено 170 танків і 100 гармат.

¹²⁹ 25 вересня командування групи “Б” передало в 6 А лівофлангові 24-у тд і 64-у пд 4 ТА, 389-у пд з північної ділянки в район Орловки. 295-а пд перегрупувалася в центр міста для дій проти 13-ї гв. сд., Румунська 20-а пд була переведена на південь і зайняла смугу 371-ї пд, а 371-а пд розгорнулася для дій проти правого флангу 64 А.

¹³⁰ Великая победа на Волге. С. 178.

дії, неодноразово робили нічні атаки, але зломити опір противника не змогли. За ці дні боїв дивізії армії К.С. Москаленко змогли просунути-ся всього на 300–800 м. Але втрати в контрударах 20–26 вересня були нижчі, ніж в перші дві декади вересня¹³¹.

Боротьба йшла за кожную вулицю, за кожен будинок. Легендою стала оборона одного будинку бійцями під командуванням сержанта Я. Ф. Павлова¹³². В ніч з 26 на 27 вересня розвідгрупа (3 бійці), очолювана старшим сержантом Павловим, захопила чотириповерхову будівлю в центрі Сталінграду і утримувала його впродовж майже трьох діб, поки не підійшов взвод під командуванням лейтенанта І.Ф.Афанасьєва. Будівля, яка увійшла до історії війни як “будинок Павлова”, стала важливим опорним пунктом оборони в смузі 13-ї гв. сд, який тримався протягом 58 днів і ночей¹³³.

Здійснивши перегрупування сил, німецьке командування планувало взяти селище заводу “Червоний Жовтень”. 71-а пд отримала завдання наступати на південний схід від роз’їзду Разгуляєвка, 100-а єгерська дивізія (єд) – на Мамаїв курган і пробитися до Волги. Розвідка Південно-Східного фронту виявила перегрупування і наміри противника були розгадані. 62 А¹³⁴ отримала завдання силами 23-го тк, 95-ї і 284-ї сд очистити від противника центральну частину міста, а 36-а гв. сд 64 А мала ударом з півдня опанувати районом Купоросне.¹³⁵

З 27 вересня по 4 жовтня відбувалися запеклі бої на північних околицях міста за робочі селища заводів “Червоний Жовтень” і “Барикади”. Одночасно ворог наступав на Мамаїв курган і на крайній правий фланг 62 А в районі Орловки¹³⁶. “Усі наші спроби подавити опір росіян у балці [Орловська балка, де оборонявся в оточенні 3-й батальйон 115-ї бригади – Л. К.] залишалися марними. Балку бомбили пікіруючі бомбардувальники, обстрілювала артилерія. Ми посилали в атаку усі нові і нові підрозділи, але вони незмінно відкочувалися назад з важкими втратами, настільки міцно росіяни зарилися в землю ... Балка завжала нам, немов більмо на оці, але нічого було і думати про те, щоб змусити противника здатися під загрозою голодної смерті”¹³⁷.

Ставка кидала фронтам маршове поповнення, а для покращення управління прийняла рішення створити в районі Сталінграду два само-

¹³¹ ЦАМО РФ. Ф. 220. Оп. 220. Д. 72. Л. 86. За період з 20 по 26 вересня 1942 р. при проведенні контрударів 1 гв. А втратила 10 612 осіб, 24 А – 6 305, 66 А – 1 821. Всього: 18 738 осіб.

¹³² Я.Ф. Павлов потім пройшов дорогами війни від Сталінграду до Ельби, був поранений. Будучи вже лейтенантом, дізнався про те, що він Герой тільки перед демобілізацією в 1945 році у Німеччині.

¹³³ Савельєв Л.И. Дом сержанта Павлова (Сталинградская хроника). Москва, 1960. 116 л.

¹³⁴ ЦАМО РФ. Ф. 48. Оп. 451. Д. 41. Л. 104: Станом на 1.10.1942 р. у 62 А було 7 сд, 5 сбр, 1 мсбр, 1 тбр і 1 сп НКВС загальною чисельністю 39 510 чол.

¹³⁵ Еременко А. И. Сталинград. С. 197: на сталінградському напрямку до кінця вересня діяло до 32 дивізій вермахту (в т. ч. 3 моторизовані і 4 танкові), які мали до 600 танків і до 4000 гармат і мінометів. Їх підтримували до 650 літаків. Безпосередньо проти 62 і 64 А вели бої 15 дивізій.

¹³⁶ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 215.

¹³⁷ Меллентин Ф.В. Танковые сражения 1939–1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне. Москва, 2005. С. 205.

стійні фронти: із складу Сталінградського фронту – Донський фронт¹³⁸ (командувач – генерал-лейтенант К. К. Рокосовський), а із складу Південно-Східного фронту – Сталінградський фронт¹³⁹ (командувач – генерал-полковник А.І. Єрьюменко)¹⁴⁰.

Незважаючи на наполегливий опір військ Сталінградського фронту, німецьким військам вдалося до кінця 4 жовтня захопити селища заводів “Барикади” і “Червоний Жовтень” та прорватися до Тракторного заводу¹⁴¹. На низці ділянок противник вийшов до Волги¹⁴². Сталін у жорсткій формі наказав Жрьюменку “... відтіснити противника від Волги і знову захопити ті вулиці і будинки Сталінграду, які противник відібрав у вас. Для цього необхідно перетворити кожен будинок і кожну вулицю Сталінграду на фортецю. На жаль, ви цього не зуміли зробити і все ще продовжуєте здавати противникові квартал за кварталом. Це говорить про вашу погану роботу. Сил у вас в районі Сталінграду більше, ніж у противника, і незважаючи на це, противник продовжує тіснити вас. Я невдоволений Вашою роботою на Сталінградському фронті і вимагаю, щоб Ви вжили усіх заходів для захисту Сталінграду. Сталінград не має бути зданий противникові, а та частина Сталінграду, яка зайнята противником, має бути звільнена”¹⁴³.

У перші дні жовтня 1942 р. з’єднання і частини 62А займали оборону вздовж правого берега Волги в смузі шириною 25 км. При цьому віддалення переднього краю від урізання води складало на окремих ділянках не більше 200 м. Хоча в руках противника вже знаходилася територія п’яти районів міста з семи, йому так і не вдалося оволодіти центральною набережною з переправами, через які в місто поступали війська, озброєння, продовольство, паливо і здійснювалася евакуація поранених. Для організації надійної оборони островів на Волзі (Спирного, Зайцевського, Голодного і Сарпінського) Ставка ВГК направила десять артилерійсько-кулеметних батальйонів і наказала Єрьюменку “для оборони островів виділити і поставити на них війська з важкою, дивізійною і полковою артилерією і засобами ППО”¹⁴⁴, оборона була посилена артполком ППО¹⁴⁵ та 45-у сд¹⁴⁶.

Сталінградський фронт отримав значне підсилення¹⁴⁷, одночасно

¹³⁸ До складу Донського фронту увійшли 63 А, 21 А, 24 А, 66 А, 1 гв. А, 4 ТА.

¹³⁹ До складу Сталінградського фронту увійшли 62 А, 64 А, 51 А, 57 А і 28 А.

¹⁴⁰ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 403 (Директива № 994209 від 28.09.1942).

¹⁴¹ Ласкин И. А. На пути к перелому. Москва, 1977. С. 253.

¹⁴² Великая победа на Волге. С. 186.

¹⁴³ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 410–411 (Директива № 170634 від 5.10.1942).

¹⁴⁴ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 413–414 (Директиви: № 170640 від 6.10 і № 170641 від 6.10.1942).

¹⁴⁵ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 415 (Директива № 994226 від 7.10.1942). Артполк ППО мав на озброєнні 12 37-мм гармат і 20 важкокаліберних кулеметів.

¹⁴⁶ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 415 (Директива № 170642 від 7.10.1942).

¹⁴⁷ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 425. Згідно Директиви № 203974 від 12.10.1942 Ставка ВГК наказала терміново відправити на Сталінградський Фронт: автоматів ППШ – 15 тис.; 45-мм гармат – 40; 12,7-мм зен. кулеметів – 50; 82-мм мінометів – 100; 120-мм мінометів – 50; станкових кулеметів – 100; ручних кулеметів – 200; протитанкових рушниць – 1 000; снайперських рушниць – 1 000; два дивізіони М-30 і 4 000 б/п; дивізіон М-13 (із Донського фронту); ранцевих вогнеметів – 500; бригаду вогнеметних танків у складі 36 танків KB і 23 Т-34 (всього – 59

Ставка ВГК спланувала наступальну операцію з метою розгрому військ, що прорвалися до міста. Командувач Донського фронту отримав завдання¹⁴⁸ “завдати головного удару з району вис. 130,7, МТФ, вис. 128,9 в загальному напрямку на Орловка, вис. 75,9, де і з’єднатися з військами Сталінградського фронту...Готовність до наступу—кінець дев’ятого жовтня”¹⁴⁹. Ставка ВГК наказала командувачу Сталінградським фронтом¹⁵⁰ “... з метою надання допомоги військам 62 А і якнайшвидшого очищення центральної частини м. Сталінград завдати удару з району радг. Гірська Поляна з найближчим завданням, прикрившись з боку Піщанки, очистити від противника район Купоросне, Єлипанка і південну частину Сталінграду до р. Цариця, надалі очистити центральну частину міста і з’єднатися з військами 62А”¹⁵¹.

В жовтні німецьке командування готувало генеральний штурм, безперервно перекидаючи в район Сталінграда нові резерви, які йшли на поповнення ослаблених дивізій¹⁵². Одночасно, зважаючи на зростаючий опір радянських військ, противник приступив до створення оперативних резервів і перегрупував свої війська¹⁵³ через стурбованість за фланги головного ударного угруповання своїх військ. До 9 жовтня на відрізьку 62 А противник розгорнув бл. 90 тис. особового складу, біля 2300 гармат і мінометів та біля 300 танків, яких підтримував 4-й повітряним флотом (близько 1 000 літаків)¹⁵⁴. На 10 жовтня 1942 р. 62 А мала особового складу – 44 017¹⁵⁵; гармат і мінометів – 1400 (калібром 76 мм і більше – 950); танків – 80 (важких – 11, середніх – 36 і легких 33). У складі 8 ПА на 7 жовтня нараховувалося 188 справних літаків¹⁵⁶.

танків); протитанкових мін – 75 000; протипіхотних мін – 50 000; металевих щитів – 1 700; ПОМЗ – 50 000; колючого дроту – 100 т. Передати із резерву СВГК 19-у саперну бригаду. Згідно Директиви № 170653 від 14.10.1942 Ставка ВГК наказала передати у оперативне підпорядкування Сталінградського фронту Сталінградський корпусний і Астраханський дивізійний райони ППО і 102-у винищувальну авіаційну дивізію з усіма бойовими частинами і частинами обслуговування.

¹⁴⁸ До удару залучалися чотири сд, що прибули на поповнення. Ставка ВГК наказала для прориву фронту противника створити артилерійську групу з розрахунку не менше 60-65 гармат на один км фронту і не менше 12 гвардійських мінометних полків. Кількість танків залучити згідно рішення командувача фронтом.

¹⁴⁹ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 434. Директива № 170668 від 15.10.1942.

¹⁵⁰ До удару залучалися 64 А, 7-й ск і 90-а тбр. Ставка ВГК наказала створити АГ з розрахунку не менше 60 гармат на 1 км фронту і долучити всі гв. мінометні частини 64 А і 57 А. Для забезпечення переправ задіяти 61-у і 81-у кд.

¹⁵¹ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 435 (Директива № 170669 від 15.10.1942).

¹⁵² В жовтні було направлено біля 200 тис. навченого поповнення, до 90 артдивізіонів резерва ВГК (близько 50 тис. чол. і 1 000 гармат калібром 75 мм і більше), до 40 саперних батальйонів (біля 30 тис. чол.).

¹⁵³ 29-а мд і 14-а тд виводилися в резерв, на північний схід від Калача зосереджувалася 76-а пд, 71-а пд була перегрупована на південь в район Купоросне. 94-а пд була перекинута в район західніше Тракторного заводу. У смузі Донського фронту – виведено в резерв німецькі 79-а пд і 22-а тд, та румунські 1-а і 7-а кд, 1-а тд.

¹⁵⁴ Великая победа на Волге. С. 191.

¹⁵⁵ ЦАМО РФ. Ф. 48. Оп. 451. Д. 41. Л. 136.

¹⁵⁶ Великая победа на Волге. С. 191.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Найміцнішим було становище в смугах оборони 57 А і 51 А Сталінградського фронту, а також військ Донського фронту. За вказівкою Ставки в тилу цих військ почали зосереджуватися резервні війська, з яких створювалися ударні угруповання до майбутнього контрнаступу¹⁵⁷. При цьому продовжувалися погано підготовані контрудари. 12-13 жовтня 37-а гв. сд і 95-а сд контратакували противника, завдаючи удару у напрямку західної околиці селища Тракторного заводу, але наштовхнулись на наполегливий опір ворога і лише на окремих ділянках трохи просунулися вперед.

“14 жовтня почалася найбільша у той час операція: наступ декількома дивізіями (у тому числі 14-ю танковою, 305-ю і 389-ю піхотними) на тракторний завод, на східній околиці якого знаходився штаб 62 А росіян. З усіх кінців фронту, навіть з флангів військ, розташованих на Доні і в Калмицьких степах, стягувалися підкріплення, інженерні і протитанкові частини і підрозділи, які були такі потрібні там, де їх брали. П'ять саперних батальйонів повітрям було перекинуто в район боїв з Німеччини. Наступ підтримував у повному складі 8-й авіакорпус”¹⁵⁸. Наступ почався о 8 год. ранку. Головний удар противник завдав на позиції, які обороняли 37-а гв., 95-а і 308-а сд та 84-а тбр¹⁵⁹. Після чотиригодинного бою, втративши півтора тисячі осіб і півсотні танків, противник проломив оборону і до кінця дня увірвався на територію тракторного заводу та вийшов до Волги, розрізавши фронт 62 А¹⁶⁰.

15 жовтня тривали запеклі бої в районі СТЗ і на північній ділянці фронту 62 А. Противник ввів у бій 305-у пд і прагнув розвинути наступ на південь і північ уздовж Волги, але, незважаючи на взяття Тракторного заводу, не зміг знищити оборону радянських військ у заводському районі Сталінграду¹⁶¹. Бої йшли за кожен квартал, провулок, за кожен будинок, за кожен метр землі. У одному будинку радянські і німецькі підрозділи могли займати різні поверхи. Противник тримав Мамаєв курган, висоту 107,5 і зайняв виходи до Волги в районі СТЗ та гирла р. Цариці. Територія 62 А прострілювалася ворожою артилерією і мінометами, а місцями кулеметним і автоматним вогнем. Але до 18 жовтня штурмуючі німецькі війська остаточно виснажилися і їх атаки поступово стали затихати¹⁶². З 3 по 10 листопада у смузі оборони 62 А і 64 А німці діяли лише дрібними групами. Німці почали мінувати підступи до своїх позицій і облаштувати дротяні загородження, переходячи до оборони¹⁶³. Але Гітлер вимагав від військ продовжувати наступ з “наростаючою силою”¹⁶⁴. 11–12 листопада генерал-полковник

¹⁵⁷ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 179.

¹⁵⁸ Дерн Г. Поход на Сталинград. С. 57.

¹⁵⁹ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 230.

¹⁶⁰ Еременко А. И. Сталинград. 231.

¹⁶¹ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 234.

¹⁶² Там само. С. 236.

¹⁶³ Великая победа на Волге. С. 199.

¹⁶⁴ Дёрр Г. Поход на Сталинград. С. 58.

Паулюс кинув 62 А п'ять піхотних і дві танкові дивізії¹⁶⁵, посилені окремими частинами, спеціально для цього перекинутими в Сталінград літаками. До кінця дня 11 листопада німці здолали оборону 241-го сп 95-ї сд, захопивши південну частину заводу "Барикади" і на ділянці шириною 500 м прорвалися до Волги. На інших ділянках усі атаки були успішно відбиті. Дивізії противника несли такі величезні втрати, що від багатьох з них залишалися лише номери¹⁶⁶. Знекровлені були і війська 62 А. Її дивізії налічували по 500–700 осіб¹⁶⁷.

Середина листопада виявилася для 62 А найважчим часом. Льодостав, що почався на Волзі, ускладнив і без того важку роботу тилу армії. В армії в цей час бракувало людей, боеприпасів, продовольства, медикаментів, скупчилося багато поранених і хворих, оскільки їх евакуація на лівий берег майже припинилася. Рештки частин укріпили зруйновані кам'яні будови, перетворивши їх на недоступні опорні пункти¹⁶⁸. Стали діяти невеликими підрозділами і штурмовими групами. В штурмову групу зазвичай включалися стрілецька рота (взвод), 1-2 відділення станкових кулеметів, відділення ранцевих вогнететів, відділення саперів, 2-3 гармати, взвод (відділення) протитанкових рушниць, а інколи 1-2 танки. Штурмова група могла включати: штурмову підгрупу¹⁶⁹, підгрупу закріплення¹⁷⁰ і резерв¹⁷¹. Штурмова підгрупа призначалася для захоплення об'єкта атаки або його частини¹⁷². Підгрупа закріплення призначалася для прикриття флангів і тилу штурмових груп вогнем по противнику в сусідніх будинках і для відбиття контратаки противника, а також для закріплення в захопленому об'єкті та його утримання. Резерв призначався для посилення штурмової підгрупи або підгрупи закріплення, для розвитку успіху, а також для виконання інших завдань, які раптово виникали під час наступального бою.

До середини листопада німецькі війська майже на всьому сталінградському напрямку перейшли до оборони. Втрати радянських військ під час проведення Сталінградської оборонної операції склали 643 842 осіб (безповоротні – 323 856, середньодобові – 5161)¹⁷³.

¹⁶⁵ До наступу були залучені 389-а, 305-а, 79-а, 100-а егерські, 295-а пд, 14-а і 24-а тд.

¹⁶⁶ 305-а і 79-а німецькі дивізії втратили майже увесь особовий склад.

¹⁶⁷ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 240: у 13-й гв. Сд нараховувалося близько 1500 чол. У цілому на 11 листопада 1942 р. 62 А мала особового складу – 47 тис., гармат і мінометів калібру 76 мм і більше – близько 800, танків – 19 (важких – 7, середніх – 12).

¹⁶⁸ Склад гарнізонних опорних пунктів був різним – від відділення до посиленої роти.

¹⁶⁹ Штурмова підгрупа включала 6–8 чол., які озброювалися автоматами, гранатами, ножами, лопатами. До їх складу могли включатися бійці з ранцевими вогнететями.

¹⁷⁰ Підгрупа закріплення озброювалася станковими і ручними кулеметами, протитанковими рушницями і гарматами.

¹⁷¹ Великая победа на Волге. С. 201–202.

¹⁷² Успіх у бою штурмової групи залежав від чіткої організації, продуманої підготовки штурму і його забезпечення. Важливе значення мала ретельна розвідка об'єкта атаки, а також зухвалі й ініціативні самостійні дії кожного офіцера і бійця.

¹⁷³ Гриф секретности снят. С. 178–179: У ході бойових дій до складу радянських військ додатково введено управління Південно-Східного фронту, п'ять управлінь загальновійськових армій і два управління танкових армій, 56 дивізій і 33 бригади.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

На фронті від Павловська до Астрахані протяжністю біля 1 000 км діяли війська трьох фронтів Червоної Армії. Війська заново створеного Південно-Східного¹⁷⁴ і Донського фронтів утримували великі плацдарми на правому березі Дону, а війська Сталінградського фронту – Сталінград і міжозерні дефіле південніше міста. Радянські війська займали вигідне охоплююче положення відносно військ противника і, маючи в розпорядженні потужні сили і засоби, були готові до переходу в контрнаступ¹⁷⁵.

Підводячи підсумки всієї стратегічної оборонної операції, можна констатувати, що головними причинами оборонних битв на підступах до Сталінграду було повторення помилок 1941 р. в організації стратегічної оборони. Інженерне обладнання рубежів не було завершено. Від військ вимагалися неймовірні зусилля, щоб протистояти потужним ударам танкових угруповань і авіації противника. Фронтам і арміям доводилося вести оборону на широкому фронті при обмежених силах і засобах, що не дозволяло створити сильну головну смугу оборони. В тактичній зоні була відсутня друга смуга оборони, а армійська смуга підготовлювалася лише на окремих ділянках. Ефективнішою боротьба з танками стала тільки, коли дивізії почали широко використовувати протитанкові опорні пункти і райони. Контрудари танкових військ здійснювалися недостатньо укомплектованими з'єднаннями, організовувалися поспішно, слабо підтримувалися артилерією і авіацією. Тому противник мав можливість громити їх частинами, а радянські війська втрачали можливість належним чином закріпитися і організувати оборону на нових позиціях.

Після кожного великого прориву німецької армії замість тверезої оцінки обстановки і ухвалення рішення на оборону на тому або іншому вигідному рубежі, куди з боями відходили б відступаючі війська і завчасно підтягувалися свіжі з'єднання з глибини, віддавалися накази за будь-яку ціну утримувати зайняті рубежі, навіть коли це було неможливо.

Слід також визнати, що німецькі війська досить вміло вели наступальні дії, широко маневруючи і масовано застосовуючи танкові і моторизовані з'єднання на відкритій, танкодоступній місцевості. Зустрівши опір на тій або іншій ділянці, вони швидко міняли напрямки ударів, прагнучи вийти у фланг і тил радянських військ, маневреність яких була значно нижча.

Постановка нереальних завдань, призначення термінів початку операцій без урахування мінімально необхідного часу для підготовки до їх проведення давали про себе знати і при нанесенні багатьох контратак і контрударів в ході оборонних операцій.

Інженерні війська під час операцій використовувалися централізовано, в масштабі дивізій і армій. За активної участі інженерних військ створювалися оборонні смуги, устанавлювалися загородження,

¹⁷⁴ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 415 (Директива № 994273 від 22.10.1942).

¹⁷⁵ Великая победа на Волге. С. 202–203.

забезпечувалася переправа військ і вантажів через водні рубежі, здійснювалося маскування і забезпечення військ водою.

Авіаційне забезпечення здійснювалося з'єднаннями 8 і 16 ПА, авіацією дальньої дії і авіаційною винищувальною дивізією ППО¹⁷⁶.

Важливу роль у забезпеченні оборонних операцій відіграв тил. У надзвичайно важких умовах, пов'язаних з обмеженістю залізничної мережі і необхідністю подолання великої водної перешкоди – Волги, тиліві частини і заклади задовольняли потреби військ боєприпасами, продовольством і пальним.

125 днів продовжувалися оборонні операції Червоної Армії. Завдячуючи небувалій стійкості радянських воїнів, якою захоплювалося все прогресивне людство, були підготовлені необхідні умови для переходу в контрнаступ.

3. Сталінградська стратегічна наступальна (контрнаступальна) операція (19 листопада 1942–2 лютого 1943)

Обставини, що склалися після завершення оборонної операції, сприяли радянським військам у проведенні контрнаступу з найбільш рішучою формою маневру – двостороннього охоплення флангів противника з метою його оточення і знищення. Радянські війська до середини листопада займали положення, що охоплювало німецькі 6А і 4 ТА. Основні сили фронтів, що діяли на сталінградському напрямку, зосереджувалися проти флангів головного німецького угруповання в районі Сталінграда, що прикривалися румунськими військами.

Війська Південно-Західного фронту¹⁷⁷ були розгорнуті від Верхніх Мамон до Клетська на ділянці протяжністю до 245 км із зосередженням основних сил на плацдармі в районі на захід і південний захід Серафимовича. Війська Донського фронту¹⁷⁸ були розгорнені на 150-км ділянці від Клетська на Дону до Єрзовки на Волзі маючи два плацдарми на правому березі Дону в районах на північний захід від Сиротинська і на північ від Трьохостровська. Сталінградський фронт¹⁷⁹ займав оборону на 445-км ділянці від північної околиці Сталінграда до Астрахані із зосередженням основних сил на ділянці від Сталінграда до оз. Барманцяк¹⁸⁰. До початку контрнаступу лінія фронту набула форми виступу загальною протяжністю близько 650 км, з вершиною у Волги і основою у станиці Вишенської і біля озера Сарпа. Тим самим німецьке угруповання, що вклинилося до Волги, виявилось охопленим з трьох сторін радянськими військами.

¹⁷⁶ Більше 45% всіх літако-вильотів було здійснено вночі, чим досягалася безперервність впливу на противника.

¹⁷⁷ До складу ПЗФ входили 1 гв. А, 5 ТА і 21 А.

¹⁷⁸ До складу ДФ входили: 65, 24 і 66 А.

¹⁷⁹ До складу СФ входили: 62, 64, 57, 51 і 28 А.

¹⁸⁰ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 2. Операции Советских Вооруженных Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – декабрь 1943 г.) Москва: Воениздат, 1958. С. 31.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Головні сили німецького ударного угруповання продовжували діяти в районі Сталінграда і його околицях. Сім пд і дві тд 6 А вели бої в місті; дві мд і дві пд займали фронт оборони на північ між Волгою і Доном; три пд закріпилися на правому березі Дону навпроти плацдармів ЧА на північ від Трьохостровської і на північний захід від Сиротинської; в резерві 6 А за її лівим флангом в районі Верхне-Бузіновки знаходилася 14 тд. На північ від Сталінграда перейшли до оборони дві пд 4-го ак 4 ТА¹⁸¹. П'ять її пд були розтягнуті на 120-км ділянці фронту від Івановки до оз. Ханата, далі на південь був розгорнутий фронтом на схід румунський 7-й ак¹⁸² і на астраханському напрямку німецька 16-а мд. За лівим флангом 4 ТА знаходилася 29-а мд. Лівіше від 6 А, на Дону, від плацдарму ЧА біля Клетської до Вешенської оборонялася румунська 3 А¹⁸³. За центром 3 А знаходилися в резерві групи армій румунська 1-а тд і німецька 22-а тд. Від Вешенської до Павловська займала оборону італійська 8 А¹⁸⁴. Всього в резерві групи армій було: 1 пд, 2 тд (з них одна румунська), 1 мд і 1 мбр. Отже, до 19 листопада 1942 р. військам Південно-Західного, Донського і Сталінградського фронтів на ділянці від Верхнього Мамона до району на захід від Астрахані протистояло 48 дивізій¹⁸⁵ і 3 бригади групи армій "Б"¹⁸⁶. З повітря це угруповання підтримувалося 4 ПФ і 8-м авіаційним корпусом.

До початку операції радянські війська всіх трьох фронтів не мали суттєвої переваги в силах і засобах над противником. По кількості людей сили були рівні: радянські війська налічували 1005 тис. бійців, німецькі – 1011 тис., гармат і мінометів – 13540 проти 10300 у німців, літаків 1125 проти 1216 у німців, танків обидві сторони мали однакове число¹⁸⁷.

Оборонні позиції вермахту на середній течії Дону і на південь від Сталінграда мали тактичну зону оборони із однієї смуги глибиною 5-8 км. На більшості ділянок ця смуга оборони складалася із двох позицій. Друга позиція була підготовлена на віддаленні 3-5 км від переднього краю головної смуги оборони¹⁸⁸.

¹⁸¹ Основні сили 4 ТА склали румунські війська.

¹⁸² До складу корпусу входили дві кавалерійські дивізії.

¹⁸³ До складу армії входили: вісім піхотних і дві кавалерійські дивізії.

¹⁸⁴ До складу армії входило дванадцять піхотних дивізій, з яких дві німецькі; дві піхотні і одна кавалерійська бригада італійців.

¹⁸⁵ Із них: пд – 35; тд – 5; мд – 4; кд – 4. Із загальної чисельності дивізій: румунських – 18 і дві бригади – італійські. Середня чисельність пд рівнялася: німецької – 12 тис. осіб; румунської – 11-12 тис. осіб; італійської – 10-12 тис. осіб. Чисельність сд ЧА складала 6-9 тис. осіб, на Південно-Західному фронті – 8 800 осіб; на Сталінградському фронті – 4 000-5 000 осіб, на Донському фронті – 5 850 осіб.

¹⁸⁶ Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. – С. 32-33.

¹⁸⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Т. 3. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.) Москва: Воениздат, 1961. С. 26.

¹⁸⁸ Кожна позиція була обладнана однією траншеєю, а на важливих напрямках – двома, і підсилювалася дротями і мінними загородженнями. Крім цього, на 1 км фронту оборони було три-чотири ДЗОТи. Система вогню була побудована на поєднанні флангового і косоприцільного вогню з винесенням більшої частини вогневих засобів піхоти безпосередньо на

Ставка ВГК, оцінивши всебічно обстановку, прийняла рішення саме на цьому напрямку перейти від оборони до контрнаступу і нанести нищівний удар по ворогу¹⁸⁹. На сталінградську ділянку фронту стягувалися великі стратегічні резерви Ставки ВГК ще під час оборонних битв під Сталінградом¹⁹⁰. Ставка ВГК враховувала, що німецьке командування не могло швидко перекинути сюди великі стратегічні резерви із Німеччини й інших театрів війни, тому, що це вимагало багато часу і свіжих резервів не було. і вимагалось багато часу. До того ж наявність на західному і південно-західному напрямках великих сил військ ЧА викликала тривогу у противника, який очікував наступу радянських військ саме тут¹⁹¹.

Задум контрнаступу полягав у тому, щоб потужними ударами з плацдармів Серафимович, Клетська та із району озер південніше Сталінграда розгромити фланги основного угруповання противника, що оборонялися менш стійкими і недостатньо підготовленими в морально-психологічному відношенні військами німецьких союзників, і, розвиваючи наступ за напрямками, що сходяться на Калач, оточити і знищити головні сили противника, що діяли в районі Сталінграда¹⁹². Відповідно до цього задуму Південно-Західний фронт отримав завдання нанести головний удар з плацдарму на південний захід від Серафимовичі, розгромити противника у смузі наступу і, розвиваючи наступ, до кінця третього дня наступу вийти в район Калача, де спільно з військами Сталінградського і Донського фронтів завершити оточення. Одночасно частиною сил вийти на р. Чір і створити активно діючий зовнішній фронт оточення. Війська Сталінградського фронту мали нанести удар із району Сарпинських озер, прорвати оборону противника і, розвиваючи наступ на Радянський, з'єднатися з військами Південно-Західного фронту, оточити і в подальшому у взаємодії з іншими фронтами, знищити вороже угруповання. Для забезпечення свого угруповання фронту необхідно було частиною сил наступати на Котельниково і створити

передній край оборони. Протитанкова артилерія зазвичай розташовувалася біля перехрестя доріг на віддаленні 250–300 м від переднього краю (Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 33).

¹⁸⁹ План розгрому військ противника під сталінградом і безпосередня підготовка контрнаступу розпочалися ще на початку жовтня 1942 р.

¹⁹⁰ Генштаб мав готові основні позначки контрнаступу наприкінці вересня. Особлива увага приділялася забезпеченню секретності перекидання резервів в райони зосередження, а також підготовці командування і військ до майбутніх дій (Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 348).

¹⁹¹ Враховувалося і те, що розгром противника на південному крилі запобіжить виступу Туреччини на боці Німеччини, дозволить звільнити багаті хлібні райони Дону і Кубані і створить умови для звільнення Донбасу. Важливе значення мало і те, що під удар на півдні попадали основні війська сателітів Німеччини (італійські і румунські війська), розгром яких повинен був призвести до підсилення протиріч всередині нацистського блоку і підриву його воєнно-політичної основи (Великая победа на Волге. С. 219).

¹⁹² Намічений контрнаступ повинен був вирішити два головні оперативні завдання: оточити і ізолювати безпосередньо в районі міста основне угруповання ворожих військ і знищити це угруповання (Василевский А.М. Незабываемые дни. Военно-исторический журнал. 1965. № 10. С. 18).

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

зовнішній фронт оточення. Донський фронт мав нанести два удари у напрямку на Вертячий з метою оточення і розгрому угруповання противника у малому закруті Дону. У подальшому спільно з військами Південно-Західного і Сталінградського фронтів знищити оточене угруповання противника¹⁹³. Одночасно планувалося нанести допоміжні удари із району Качалинська і плацдарму біля Клетська у загальному напрямку на Вертячий з метою відсікти війська противника, що оборонялися у малому вигині Дону, від його угруповання, що діяло в районі Сталінграда.

Важливу роль у підготовці контрнаступу під Сталінградом відіграли резерви Верховного Головнокомандування, що склалися переважно із нових формувань¹⁹⁴. Але умови зосередження резервів ВГК для контрнаступу під Сталінградом були важкими. Непростою була і підготовка вихідних районів проти обох флангів угруповання противника в районі Сталінграда¹⁹⁵.

Німецьке командування не очікувало головного удару на Сталінградському напрямку, вважаючи найбільш вірогідним стратегічним напрямком ЧА взимку 1942/43 р. західний. Про південний напрямок командування вермахту почало проявляти занепокоєння на початку листопада, тоді вони зрозуміли, що наступ радянських військ можливий і на Дону. Але визначити час переходу в наступ, склад ударних угруповань і напрямок їх ударів німецькому командуванню не вдалося¹⁹⁶. Несподіванку радянського наступу підтвердив генерал-полковник Альфред Йодль, начальник штабу оперативного керівництва ОКВ., згодом визнав повну несподіванку радянського наступу для німецького головного командування¹⁹⁷.

Зосередження військ під Сталінградом¹⁹⁸ і перегрупування їх усе-

¹⁹³ История войн и военного искусства. С. 198.

¹⁹⁴ Тільки з 20.11 по 31.12 фронтам було передано із резерву ВГК: сд – 20; тк – 6; мк – 4; отбр – 7; ап. – 25. До початку контрнаступу фронти отримали близько 900 танків (що складало 60% всіх танк. і мех. з'єднань); близько половини артилерії резерву ВГК; 1250 реакт. установок (що складало третину всієї польової реакт. арт. ЧА). У ПА фронтів додатково направлено 500 літаків-випишувачів (История военного искусства. Под ред. д. и. н. проф. полковника А.А. Строчкова. Москва: Воениздат, 1966. С. 398).

¹⁹⁵ Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 36.

¹⁹⁶ Бувший начальник генерального штабу німецьких сухопутних військ К. Цейтцлер згадував, що розглядалася версія можливого удару радянських військ на північний захід від Сталінграда, вірогідно на ділянці, яку займали румунські війська, але нічого більш конкретного не було відомо (Роковие решения. Под ред. д. и. н. полковника П. А. Жилина. Москва: Воениздат, 1958. С. 166).

¹⁹⁷ “Ми повністю проглянули зосередження великих сил на фланзі 6 А (на Доні). Ми абсолютно не мали уявлення про силу російських військ у цьому районі. Раніше тут нічого не було, і несподівано був завданий удару великої сили, що мав вирішальне значення” (Допрос военных преступников. *Военно-исторический журнал*. 1961. № 4. С. 89).

¹⁹⁸ Про масштаби зосередження резервів можна судити з даних по 21 А ПЗФ. Армія мала в обороні всього три сд середньої укомплектованості. До початку наступальної операції 21 А вже мала: сд – 6, тк – 1, кк – 1, окр. гв. тп прориву – 3, гарматно-гаубичних ап – 4, гаубичних ап РГК – 3, випишувальних протитанкових ап – 9, 120-мм мінометних полків – 3, гвардійських мінометних полків (РС) – 3, випишувальних протитанкових бригад – 1, окре-

редині фронтів здійснювалося виключно в нічний час при дотриманні жорстких заходів маскування¹⁹⁹.

Початок наступу для Південно-Західного і Донського фронтів планувався на 19 листопада, а Сталінградського – на 20. Планувалося одночасно створити внутрішній і зовнішній фронти оточення. Внутрішній фронт оточення створювався танковими, механізованими і кавалерійськими корпусами, які, наступаючи на напрямках головних ударів фронтів, мали завершити оточення основного угруповання противника. На зовнішній фронт виділялися стрілецькі і кавалерійські з'єднання. Оперативна побудова фронтів передбачалася в один ешелон, а загальновійськових армій – у два ешелони²⁰⁰. Рішуче масування сил і засобів дозволило створити на напрямках головних ударів фронтів і армій подвійну і потрійну перевагу в людях і техніці²⁰¹.

Як пізніше звернув увагу К. Тіппельскірх, напрямки ударів ворога, визначалися самим зображенням лінії фронту: лівий фланг німецького угруповання тягнувся майже на 300 км від Сталінграда до вигину Дону в районі Нової Калитви, а короткий правий фланг, де розташовувалися особливо слабкі сили, починався біля Сталінграду і втрачався в калмицькому степу²⁰². І “вміло діюче командування радянських військ ... намітило місце прориву так далеко від флангу німецьких військ, що допомога німецьких резервів зажадалася не відразу”²⁰³.

Командування ЧА прагнуло забезпечити діючу непереривну підтримку піхоти і танків. В усіх арміях для артилерійської підготовки атаки долучалася артилерія других ешелонів²⁰⁴. 45-мм батальйонні і полкові, а також 76-мм полкові гармати планувалося використовувати в період артилерійської підготовки атаки для стрільби прямою

мих батальйонів ПТР – 1, дивізій ППО – 1, окремих ап ПВО – 6, окремих 85-мм адн – 2, саперних бригад – 1, окремих понтонних батальйонів – 4, окремих інженерних батальйонів – 3, окремих армійських винищувальних батальйонів – 3, окремих авогнеметних рот – 1, винищувальних авіаполків – 2, штурмових авіаполків – 2. Резерви, що перебували, зосереджувалися в найближчому військовому і армійському тилах. Виведення військ на вихідне положення для прориву оборони противника відбувалося поступово, особливо танкових і артилерійських частин. У ніч на 19 листопада усі військові з'єднання і засоби посилення були переправлені на правий берег р. Дон і до світанку зайняли свої вихідні рубежі.

¹⁹⁹ Генерал А. Г. Родін, тоді командир 26-го тк 5 ТА, згадував: “Несподіваність забезпечувалася з усією ретельністю і суворістю. При відправці ешелонів залізницею навіть начальники їх не знали шляху руху і станції призначення. Зосередження частин після вивантаження відбувалося тільки вночі, на день увесь рух зупинявся і все ретельно маскувалося. Завдання знало певне коло осіб” (Родін А. Г., гвардії генерал-лейтенант. Кольцо окружения. *Битва за Волгу*. С. 134).

²⁰⁰ Ширина смуг наступу фронтів коливалася від 85 до 180 км, а армій від 35 до 110 км. Фронти проривали оборону противника на двох і трьох ділянках, а армії – на одному, шириною від 5 до 16 км. Глибина операцій для фронтів сягала 60–140 км, а армій – від 50–60 км до 110–140 км, тривалість планувалася 2-3 доби, а темпи наступу операцій для армій планувалися 25–45 км.

²⁰¹ *История войн и военного искусства*. С. 199.

²⁰² Тіппельскірх К. *История второй мировой войны 1939–1945*. Москва, 2001. С. 349.

²⁰³ Дёйр Г. *Поход на Сталинград*. С. 66.

²⁰⁴ На ділянках прориву 5 ТА і 21 А була створена щільність артилерії до 70 гармат на 1 км фронту.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

наводкою, а з початком атаки – в якості гармат супроводження піхоти і танків. Для супроводження піхоти і танків планувалося використовувати також частину гармат дивізійної артилерії і винищувально-протитанкових артилерійських полків²⁰⁵. У всіх арміях, які мали на посиленні гарматні полки Резерву ВГК, створювалися армійські групи дальньої дії²⁰⁶. Бойове застосування артилерії в усіх трьох фронтах планувалося за періодами: артилерійська підготовка атаки²⁰⁷, артилерійська підтримка атаки і артилерійське забезпечення дій піхоти і танків під час бою в глибині оборони противника²⁰⁸.

Для забезпечення протиповітряної оборони військ Південно-Західний і Донський фронти мали по дві, а Сталінградський – одну зенітно-артилерійську дивізію і по декілька зенітно-артилерійських частин²⁰⁹.

Авіація отримала завдання утримати завойоване панування в повітрі; прикрити від ударів авіації противника ударні угруповань армій у вихідному положенні для наступу; безпосередньо підтримати наступаючі війська, подавити тактичні і оперативні резерви противника і перешкоджати їхньому підходу до ділянок прориву²¹⁰. Планом авіаційного забезпечення передбачалося до початку операції нанести удари нічними бомбардувальниками по бойових порядках противника в головній смузі оборони, в період прориву – основними силами 17 ПА подавити ворожі артилерійські позиції, опорні пункти, КП і вузли зв'язку на напрямку головного удару. З початком розвитку успіху авіація повинна була частиною своїх сил наносити удари по аеродромах противника і резервах, що висувалися з глибини, а частиною сил підтримувати наступ танкових корпусів до виконання отриманих ними завдань. Чіткість взаємодії авіації з сухопутними військами забезпечувалася взаємним ознайомленням з завданнями і встановленням єдиних сигналів цілевказування, наведення, розпізнавання і зв'язку²¹¹. При цьому не вдалося уникнути низки помилок²¹².

²⁰⁵ Розподіл артилерії за групами в арміях рішався по-різному. У 5 ТА, 65 і 57 А створювалися групи підтримки піхоти за кількістю стрілецьких полків. До їх складу включалися дивізійні артполки, гаубичні і артилерійські винищувально-протитанкові полки Резерву ВГК і мінометні батареї (120-мм) стрілецьких полків.

²⁰⁶ У складі 3-4 гарматних полків, приблизно по одному на кожен дивізію.

²⁰⁷ Тривалість артилерійської підготовки планувалася від 60 до 80 хв, а підтримка атаки планувалася методом послідовного зосередження вогню.

²⁰⁸ Операції Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 43-44.

²⁰⁹ История военного искусства. Под общей редакцией А.А. Строкова. С. 402.

²¹⁰ Операції Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 45.

²¹¹ История военного искусства. Т. 2. Под общей редакцией П.А. Ротмистрова. С. 202.

²¹² План застосування авіації був складений в загальних рисах, без вказування конкретних районів її бойових дій і конкретних цілей для авіаз'єднань. Детальне планування бойового використання авіації було перекладено на штаби авіаз'єднань. Підпорядкування в оперативному відношенні переважної частини авіаз'єднань командувачам загальновійськових армій призвело до децентралізації управління авіацією Південно-Західного фронту і виключило можливість її масованого застосування в інтересах фронту. У Донському фронті планувалося використати 16 ПА на підтримку наступу 65 А. Обмеженість застосування авіації 16 ПА пояснюється її малою чисельністю. До початку контрнаступу в ній нараховувалося 333 літаки, з яких були справними 262. Найбільш якісно було сплановано використання авіації у

Інженерне забезпечення планувалося у фронтах і арміях і передбачало: здійснення інженерної розвідки; підготовку вихідних районів для наступу; здійснення заходів з маскуванню зосередження військ; пророблення проходів у мінних полях, побудову мостових і понтонних переправ²¹³; облаштування колонних шляхів і закріплення захоплених рубежів. Вперше під час німецько-радянської війни для забезпечення просування танкових корпусів планувалося застосувати загони забезпечення руху²¹⁴. Облаштування проходів для танків, піхоти і артилерії в загородженнях здійснювалося спеціально створеними групами розгородження²¹⁵. В арміях були створені рухомі загони загородження для закріплення захоплених під час наступу рубежів, прикриття стиків і відкритих флангів, відбиття спільно з артилерією контратак танків і піхоти противника²¹⁶.

Танкові і механізовані корпуси планувалося використовувати в якості ешелонів розвитку успіху²¹⁷ для введення у прорив у смугах армій, що наступали на напрямках головних ударів фронтів із завданнями стрімко розвиваючи наступ в оперативній глибині оборони противника, розгромити його найближчі оперативні резерви, вийти в тил основного угруповання противника і оточити його. Окремі танкові бригади²¹⁸ і батальйони, що входили до складу армій, додавалися стрілецьким дивізіям для використання в якості груп танків безпосередньої підтримки піхоти (БПП). Через нестачу в арміях танків БПП, в якості таких планувалося використовувати частину сил танкових і механізованих корпусів. Зрозуміло, що це послабляло ударну силу останніх, але іншого виходу не було²¹⁹.

8 ПА Сталінградського фронту. Тут був детально розроблений план на 4 дні, тобто на той час, протягом якого війська Сталінградського і Південно-Західного фронтів повинні були завершити оточення основних сил угруповання противника під Сталінградом. Авіацію дальньої дії Резерву ВГК передбачалося використати у смузі наступу військ Південно-Західного фронту. Її дії були спрямовані на об'єкти в оперативній глибині оборони противника, на боротьбу з резервами ворога і його оперативними перевезеннями, а також на знищення авіації противника з метою утримання панування в повітрі (Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 45–46).

²¹³ У смузі Південно-Західного фронту до початку контрнаступу було побудовано через р. Дон 18 мостових і поромних переправ. Інж. військами Сталінградського фронту було облаштовано 9 районів переправ.

²¹⁴ История войн и военного искусства. С. 200.

²¹⁵ Перед початком контрнаступу на Сталінградському фронті за 3,5 год. було пророблено 64 проходи в загородженнях і знято 5 000 мін.

²¹⁶ Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 47.

²¹⁷ Введення в прорив танкових корпусів планувалося о 12 годині першого дня операції на глибині 6–8 км від переднього краю оборони противника. Корпусам для висування в прорив надавалася 8–10-км смуга із розрахунку: 4–5 км для руху колон і 2–2,5 км для забезпечення кожного флангу смугу введення в прорив.

²¹⁸ Ширина фронту наступу танкової бригади коливалася від 1,5 до 2 км, а танкового полку від 1 до 1,5 км.

²¹⁹ Щільність танків БПП на ділянках прориву складала 6–14 танків на 1 км фронту. Основним завданням танків БПП було знищення піхоти противника. Зазвичай танкам не дозволялося вступати в бій з ворожими танками (крім випадків явної переваги), завдання знищення яких покладалося на артилерію (Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 46–47).

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У порівнянні з контрнаступом під Москвою тактичні щільності зросли²²⁰. Зосередження сил і засобів на головних напрямках²²¹ дозволило добитися потрібної переваги в людях, 4-5 кратного в артилерії і танках, що забезпечило прорив ворожої оборони і розвитку успіху високими темпами²²².

Координація дій усіх трьох фронтів була покладена на представника Ставки генерал-полковника О.М. Василевського.

За декілька днів до початку контрнаступу була проведена розвідка боєм посиленими батальйонами і ротами на напрямках головних ударів дивізій. Своєчасне розкриття умисного відведення противником своїх військ із першої траншеї в глибину оборони дозволило радянському командуванню внести необхідні корективи у графік артилерійської підготовки, а також наблизити вихідне положення для наступу до переднього краю противника.

Наказ про перехід в наступу був оголошений в ніч з 18 на 19 листопада військам Південно-Західного і Донського фронтів і в ніч з 19 на 20 листопада військам Сталінградського фронту²²³. Контрнаступ радянських військ у битві під Сталінградом можна розділити на три етапи:

– прорив оборони противника і оточення 6 А і 4 ТА армій – 19–30 листопада 1942 р. (**наступальна операція “Уран”**);

– розвиток контрнаступу і зрив спроби противника звільнити оточене угруповання – 1 грудня 1942 – 9 січня 1943 р. (**Котельниковська наступальна операція (12–30 грудня 1942); Середньодонська наступальна операція “Малий Сатурн” (16–30 грудня 1942);**

– ліквідація оточеного угруповання противника – 10 січня–2 лютого 1943 р. (**наступальна операція “Кільце”**).

Вранці 19 листопада після 80-хвилинної артилерійської підготовки атаки, яка завершилася залпом великої кількості гвардійських мінометів, війська Південно-Західного і Донського фронтів перейшли в наступ. Проте через погану розвідку цілей далеко не всі вони були знищені, особливо на флангах ударного угруповання Південно-Західного фронту, де противник чинив найбільший опір військам, що на-

²²⁰ Тактичні щільності склали: 1,5–1,8 стрілецького батальйону, 30–60 гармат і мінометів, 6–14 танків на 1 км фронту.

²²¹ Глибина прориву для ударного угруповання військ Південно-Західного фронту планувалася 120 км, а для ударного угруповання військ Сталінградського фронту – до 100 км. Розвивати успіх необхідно у високих темпах з тим, щоб за 3-4 доби завершити оточення ворожих військ.

²²² Як звертав увагу англійський дослідник А. Верг, “Приготування до наступу зажадали величезних організаційних зусиль і були проведені з дотриманням найбільшої секретності. Так, впродовж декількох тижнів перед наступом будь-який поштовий зв’язок між солдатами трьох фронтів і їх сім’ями був припинений... Німці не мали ясного уявлення про те, яка кількість техніки і військ доставлялася (головним чином ночами) в район на північ від Дона і на два основні радянські плацдарми в закруті Дона. Німці ніколи не припускали, що радянський контрнаступ (якщо він взагалі буде) може прийняти такі широкі масштаби... німці не мали уявлення про потужність удару, що підготовлювався” (Верг А. Россия в войне 1941-1945 гг. Москва: Воениздат, 2001. С. 353).

²²³ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 373.

ступали²²⁴. Несприятливі метеорологічні умови не дозволили провести авіаційну підготовку. Але стрілецькі з'єднання перших ешелонів 5 ТА і 21 А Південно-Західного фронту за 4-5 год. просунулися на глибину 3-4 км, тобто прорвали першу позицію головної смуги оборони противника. З метою завершення прориву головної смуги оборони противника о 12 год. на ділянці прориву 5 ТА (командувач – генерал-лейтенант П. Л. Романенко) були введені головні сили 1-го тк (командир – генерал-майор ТВ В. В. Бутков) і 26-го тк (командир – генерал-майор ТВ О. Г. Родін), а на ділянці прориву 21 А (командувач – генерал-майор І.М. Чистяков) – 4-го тк (командир – генерал-майор А. Г. Кравченко). Масовані удари великих угруповань приголомшили противника. Майже на всіх ділянках він почав поспішно відступати. За 4–6 год. танкові корпуси спільно зі стрілецькими з'єднаннями повністю завершили прорив тактичної зони оборони противника і вийшли на оперативний простір²²⁵. Під час дій в оперативній глибині рухомим з'єднанням велику підтримку вогнем надавали винищувально-протитанкові артилерійські полки, які слідували у бойових порядках корпусів.

Таким чином, в перший день наступу 19 листопада ударне угруповання Південно-Західного фронту прорвало тактичну зону оборони противника і окремими передовими з'єднаннями танкових корпусів просунулися на глибину до 20–35 км²²⁶. Вихід трьох танкових корпусів в оперативну глибину призвів до розчленування військ румунської 3 А на ізольовані частини, які втратили між собою взаємодію, що і змусило їх відходити у різних напрямках²²⁷.

Наступного дня радянські війська, розвиваючи наступ, нанесли удари по оперативних резервах ворога. 1-й тк спільно з 8-м кк відкинув німецьку 22-у тд на південь від Медвежого²²⁸. А 1-й тк, розвиваючи наступ, до кінця 22 листопада вийшов на р. Лиска в 15-20 км на північ від її гирла. Одночасно 26-й тк відкинув 20 листопада із району Перелазавського на схід частини румунської 1-ї тд і до ранку 22 листопада висунувся на Дон в районі Калача, захопивши переправу через річку. 4-й тк до вечора 21 листопада вийшов до Дону на північ від Калача. Стрілецькі з'єднання 5 ТА і 21 А охопили війська двох румунських корпусів в районі Распопинської, а решта частин використовуючи успіх танкових корпусів, швидко просувалися вперед. 65 А після введення в бій другого ешелону²²⁹ завершила прорив оборони противника і розпочала розвивати наступ у напрямку на південний схід²³⁰.

Війська Сталінградського фронту розпочали наступ 20 листопада у несприятливих метеорологічних умовах, що також виключило дії авіації. Армії переходили в наступ по чергово одна за одною, у міру

²²⁴ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 375.

²²⁵ История военного искусства. Под ред. А.А. Строчкова. С. 403–404.

²²⁶ Великая победа на Волге. С. 262–264.

²²⁷ История военного искусства. Т 2. Под ред. П.А. Ротмистрова. С. 208.

²²⁸ Подальша боротьба з цією дивізією була покладена на 8 кк і стрілецькі дивізії 5 ТА.

²²⁹ Дві стрілецькі дивізії.

²³⁰ Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 51.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

розсіювання туману²³¹. Наступу піхоти передувала артилерійська підготовка атаки²³². З'єднання 57 А генерал-майора (з 19 січня 1943 – генерал-лейтенанта) Ф.І. Толбухіна, 51 А генерал-майора М.І Труфанова і 64 А генерал-лейтенанта М.С. Шумілова у перший день прорвали оборону противника і забезпечили введення в бій 13-го і 4-го мк, 4-го кк, які до кінця дня просунулися на глибину 10-16 км.

Після завершення прориву оборони противника війська всіх трьох фронтів отримали можливість розвивати наступ в оперативній глибині. Танкові і механізовані корпуси, відбиваючи контратаки ворога, і сміло маневруючи, просувалися до 50-70 км на добу²³³.

Щоб не допустити з'єднання танкових і механізованих корпусів Південно-Західного і Сталінградського фронтів, німецьке командування направило в район Калача і Малиновки 24-у і 16-у тд, але останнім удалося зупинити наступ радянських військ вже після того, як вони оволоділи Калачом та великим плацдармому цьому районі і на лівому березі Дону.

Таким чином, 23 листопада оточення угруповання противника в районі Сталінграда було завершено. В цей день війська 64 і 57 А Сталінградського фронту надійно зайняли рубіж по р. Червлена, перекривши шляхи відходу на південь, а до Дону в районі Калача, вийшли передові загони стрілецьких дивізій 21 А Південно-Західного фронту²³⁴. В оточенні опинилися 22 дивізії 6 А і частина сил 4 ТА²³⁵, тобто 15 піхотних дивізій²³⁶, 3 танкові, 3 моторизовані, 1 кавалерійська, а також 160 окремих частин. Загальна чисельність сягала 330 тис. чол. Військам Донського фронту не вдалося відсікти противника у малому вигині Дону, і ворог частково відійшов до головного угруповання, що діяло безпосередньо під Сталінградом.

Окрім оточення 6 А і частини сил 4 ТА, радянські війська розгромили румунську 3 А²³⁷, 48-й тк, що складав оперативний резерв противника, румунські 6-й і 7-й ак, що діяли на південь від Сталінграда і знаходилися в оперативному підпорядкуванні командувача німецької 4 ТА²³⁸.

До кінця 23 листопада на внутрішньому фронті оточення війська Сталінградського фронту вели бої на плацдармах біля Сталінграда і на рубежі Купоросне–Єлхі–зах. околиця Ракотіно–Карповська–Маринівка. З'єднання Південно-Західного фронту діяли на рубежі Іларіонівський–Великонабатівський. Війська Донського фронту знаходилися на рубежі Голуба–Ближня Перекопка–Сиротинська–Паншино, на південь від Самофаловкі і на південь від Єрзовкі.

²³¹ Ударні угруповання 51, 57 і 64 А розпочали атаку відповідно в о 8.30, 9.30, і о 14.30.

²³² У 57 А – 75 хв і у 51 А – 60 хв.

²³³ История войн и военного искусства. С. 202.

²³⁴ Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 52.

²³⁵ Німецькі.

²³⁶ В т.ч. одна румунська.

²³⁷ П'ять дивізій якої були взяті в полон.

²³⁸ Великая победа на Волге. С. 283.

На зовнішньому фронті оточення війська Південно-Західного фронту вели бойові дії на рубежі Верхне-Кривська–р. Крива–Боковська, далі по р. Чір від Боковської до Чернишевської. На ділянці від Чернишевської до Сурувикино не було суцільного фронту. З'єднання Сталінградського фронту створили зовнішній фронт на рубежі Бузіновка–Зети–Абганерово–Аксаї– Уманцево. Загальна протяжність зовнішнього фронту складала у смузі Південно-Західного фронту –165 км, а у смузі Сталінградського фронту – більше 100 км. Максимальне віддалення зовнішнього фронту оточення від внутрішнього дорівнювало на Південно-Західному фронті – 100 км, а на Сталінградському – 75–80 км. Мінімальне віддалення було в межах 15–20 км. При цьому найменше віддалення зовнішнього від внутрішнього було на найвідповідальніших напрямках²³⁹, звідки противник вірогідніше всього міг здійснити контрудар з метою деблокування свого оточеного угруповання²⁴⁰.

З 24 листопада розпочався наступ радянських військ проти оточеного під Сталінградом угруповання противника. Одночасно було розпочато перегрупування військ з метою підсилення військ на зовнішньому фронті оточення по рр. Чір і Дон. Проти оточеного під Сталінградом угруповання противника перейшли в наступ 21 А²⁴¹, 65 А, 24 А і 66 А Донського фронту, 62 А, 64 А і 57 А Сталінградського фронту. Запеклі бої продовжувалися до 30 листопада. Армії, що наступали з півночі²⁴², зі сходу²⁴³ і з півдня²⁴⁴, мали незначне просування, а ті, що наступали з заходу²⁴⁵ спільно з військами правого флангу 24 А, що долучилися до них 28 листопада, відкинули противника на рубіж Бородкін–Маринівка. До вечора 30 листопада площа, яку займало оточене угруповання противника, скоротилося до 1 500 км²²⁴⁶.

Відмітною особливістю цього етапу контрнаступу було те, що танкові і механізовані корпуси скеровувалися на створення внутрішнього фронту оточення. Цим досягався швидкий їхній вихід найкоротшим шляхом на основні комунікації ворога і його оточення. В той час коли танкові і механізовані корпуси оточували головне угруповання противника, кавалерійські корпуси і стрілецькі дивізії виходили на річки Чір і Аксай для створення зовнішнього фронту оточення. В результаті першого етапу контрнаступу радянських військ на ділянці фронту від Бокової до оз. Сарпа (південного) протяжністю більше 300 км був

²³⁹ Радянський, Нижне-Чірска і Радянський, Аксай.

²⁴⁰ Великая победа на Волге. С. 283–284.

²⁴¹ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 415 (Директива № 170694 від 27.11.1942): 21 А у складі 4-го і 26-го тк; 51-ї гв., 293-ї, 277-ї, 63-ї і 96-ї сд; три тп і частин посилення армії передавалися з Південно-Західного фронту до складу Донського фронту. 3-й гв. кк без танкових полків залишався у складі Південно-Західного фронту.

²⁴² 24 А і 66 А.

²⁴³ 62 А.

²⁴⁴ 64 А і 57 А.

²⁴⁵ 21 А і 65 А.

²⁴⁶ 40 км з заходу на схід і від 30 до 40 км з півночі на південь (Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 54).

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

створений величезний пролом, прикритий лише по рр. Чір і Дон рештками розбитих дивізій противника.

Однією із умов успіху радянських військ в операції на оточення великого угруповання противника було сміливе зосередження великих сил і засобів на напрямках головних ударів фронтів і особливо армій, яке дозволило створити на цих напрямках вирішальну перевагу над противником. Під час підготовки контрнаступу і проведення фронтових наступальних операцій на його першому етапі виключно важливу роль відіграло те, що був зроблений правильний вибір напрямків головних ударів фронтів і часу переходу військ ЧА в контрнаступ. Удари радянських військ дали добрий результат тому, що вони наносилися по флангах основного угруповання німецьких військв районі Сталінграда, по найслабших і уразливіших ділянках фронту противника і найкоротшим шляхом виводили війська в тил ворожого угруповання. У результаті бойових дій на першому етапі операції була прорвана оборона противника. Стратегічна ініціатива перейшла до командування Червоної армії. На початок грудня 1942 р. навколо угруповання противника був створений щільний внутрішній фронт оточення.

Під час розвитку контрнаступу у битві на Волзі перед командуванням ЧА встала необхідність одночасного вирішення на взаємно протилежних напрямках двох важливих завдань: ліквідувати оточене угруповання противника у межиріччі Дону і Волги і розвинути подальший наступ на ростовському напрямку²⁴⁷. В період з 4 по 9 грудня 1942 р. війська Донського і Сталінградського фронтів робили спроби ліквідувати оточене угруповання противника, але бажаних результатів не досягли.

Противник не збирався змиритися з становищем і захопив в районі Нижне-Чірської невеликий плацдарм на лівому березі Дону, який міцно утримував, незважаючи на неодноразові спроби військ 5 ТА захопити плацдарм²⁴⁸. З метою швидшого деблокування своїх оточених військ 6 А і частини сил 4 ТА німецьке командування спішно створило два угруповання: одне з районі Тормосіна (близько 17 дивізій) і друге в районі Котельниково (13 дивізій), які ввійшли до складу заново створеної групи армій “Дон”, командувати якою Гітлер призначив генерал-фельдмаршала Еріха фон Манштейна²⁴⁹. Це змусило радянське командування призупинити підготовку операції з ліквідації оточеного угруповання противника і звернуту основну увагу на посилення зовнішнього фронту оточення, який знаходився від внутрішнього на віддаленні 40-140 км²⁵⁰. Ставка ВГК внесла зміни до раніше затвердженого плану “Сатурн”²⁵¹,

²⁴⁷ План наступальної операції на Ростов отримав умовне найменування “Сатурн”, був розроблений командуванням Південно-Західного і Воронежського фронтів і затверджений Ставкою ВГК (Директива № 170698 від 4.12.1942). (Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 459).

²⁴⁸ История военного искусства. Т. 2. Под ред. П.А. Ротмистрова. С. 212.

²⁴⁹ До групи армій “Дон” включалися всі війська, що діяли на півдні від середньої течії Дона до астраханських степів, а також угруповання, що було оточене під Сталінградом.

²⁵⁰ История военного искусства. Под ред. А.А. Строкова. С. 405.

²⁵¹ Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 466 (Документ № 686 від 13.12.1942).

обмежившись проведенням операції “Малий Сатурн”: замість наступу на Ростов нанести потужний удар у південно-східному напрямку на Тацінську–Морозівську, розгромивши італійські і румунські війська, що оборонялися на рр. Дон і Чір, а також оперативну групу “Холлідт”²⁵², відсунувши зовнішній фронт оточення на захід від оточених військ на 150–200 км. На початку грудня було прийнято рішення силами 1 гв. А, 3 гв. А і 5 ТА Південно-Західного фронту і 6 А Воронежського фронту²⁵³ розгромити італійську 8 А і рештки румунської 3 А. З’єднання 1 гв. А наносило удар з району Верхня Мамона у напрямку на Тацінську, 3 гв. А – з району східніше Боковської на Морозовський²⁵⁴. Одчасно планувалося частиною сил суміжних флангів цих армій розвинути наступ у напрямках, що сходяться на Боковську, з метою оточення і знищення військ італійського 8 А. Забезпечення ударного угруповання 1 гв. А з заходу покладалося на 6 А, яка отримала завдання наступати у напрямку Кантеміровка–Міллерово²⁵⁵.

Наступ ударних угруповань Південно-Західного фронту розпочався одночасно вранці 16 грудня після півторагодинної артилерійської підготовки атаки. Безпосередня авіаційна підготовка із-за несприятливих погодних умов не проводилася. У запеклих дводенних боях танкові корпуси спільно з піхотою прорвали оборону противника і до ранку 18 грудня вийшли на південний берег р. Богучарка. До кінця дня війська 1 гв. А і 6 А розширили фронт прориву до 60 км. До цього часу було, також, завершено прорив у смузі 3 гв. А на фронті шириною до 20 км²⁵⁶. Дії танкових корпусів після виходу їх в оперативний простір прийняли характер стрімкого переслідування військ противника, що відступали²⁵⁷. Захопивши станцію Тацінську, війська 24-го тк перерізали важливішу залізничну комунікацію, яка зв’язувала групу армій “Дон” з тилом, чим позбавили можливості німецьке командування не тільки завершити зосередження свого тормосинського угруповання, але і здійснювати постачання необхідними матеріальними засобами. Німецьке командування вимушене було відмовитися від застосування тормосинського угруповання для деблокування своїх оточених військ у межиріччі Дону і Волги і поспіх направити їх проти військ

²⁵² Штаб гімецьколго 29-го ак у складі двох німецьких і двох румунських пд та залишків двох тд, двох пд і однієї кд.

²⁵³ Під час операції 6 А Воронежського фронту була передана до складу Південно-Західного фронту.

²⁵⁴ Ширина ділянки прориву 1 гв. А складала 18 км, а 3 гв. А – 14 км. Глибина операції 1 гв. і 3 гв. А до рубежа Тацінська, Морозовський складала 220–240 км. Вихід на вказаний рубіж стрілецьких з’єднань планувався на шостий день, а ешелонів успіху – на четвертий день, а це вимагало розвитку наступу загальновійськових з’єднань з середньодобовим темпом 35–40 км, а танкових і механізованих – 55–60 км.

²⁵⁵ История военного искусства. Т 2. Под ред. П.А. Ротмистрова. С. 214.

²⁵⁶ Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 65.

²⁵⁷ Найбільший темп переслідування розвивали частини 24-го тк. За п’ять діб вони просунулися на 240 км і на ранок 24 грудня захопили ст. Тацінську. Атака була настільки стрімкою і раптовою, що противник не встиг підняти в повітря літаки. Всього було захоплено на аеродромі і в ешелонах на залізничній станції 350 літаків.

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Південно-Західного фронту, що наступали. Противнику вдалося на рубежі на північ від Тацинська–Морозовський не допустити прориву 25-го тк. 24-й тк опинився в оточенні. Протягом п'яти діб корпус відбивав атаки противника, який прагнув заволодіти станцією Тацинська²⁵⁸.

6 А 19 грудня оволоділа Нов. Калитвою і Кантемирівкою. До 22 грудня були оточені три італійські і одна німецька пд на північному сході Алексеево-Лозовське. Це угруповання противника 24 грудня було ліквідовано²⁵⁹.

У зв'язку з розгромом італійської 8 А і військ лівого крила групи армій “Дон” німецьке командування вимушене було поспіхом розпочати перекидання військ з інших ділянок фронту, а також військ, що прибували з Франції, щоб затримати наступ військ Південно-Західного фронту. Розвиток наступу радянських військ ставив під загрозу охоплення правого флангу угруповання німецько-угорських військ на воронезькому напрямку і, що було особливо небезпечно для противника, – ставило під загрозу охоплення лівого флангу і тилу його угруповання в районах Тормосин і Котельниково.

До 30 грудня війська Південно-Західного фронту, знищивши оточені в тилу угруповання противника, закріпилися на рубежі: Нова Калитва–Марківка–Чертково–Волошино, на північ від Міллерово–Іл'їнка–Скопирська–Чернишковський²⁶⁰. У результаті успішного проведення Середньодонської операції “Малий Сатурн” завершився розгром румунської 3 А, знищено п'ять дивізій і три бригади італійської 8 А, великі втрати у живій силі і техніці понесла оперативна група “Холлідт”. В полон взято біля 60 тис. солдат і офіцерів, захоплено 2 тис. гармат, 178 танків, 368 літаків і багато іншої техніки.

В успіху проведеної операції, так же, як і на першому етапі контр-наступу вирішальну роль відіграли танкові і механізовані корпуси²⁶¹. Для більш тісної взаємодії 24-й, 25-й тк і 1-й гв. мк під час бою за Тацисинську і Морозівський були об'єднані під загальним керівництвом командира 24-го тк генерал-майора В. М. Баданова. Цей досвід себе виправдав і був закладений в основу формування весною 1943 р. танкових армій однорідного складу²⁶². Зовнішній фронт оточення був відсунений на віддалення близько 200 км.

Успішні дії Південно-західного фронту полегшили боротьбу з котельниковським угрупованням противника²⁶³, яке 12 грудня зробило спроби наступу проти військ 51 А, що оборонялися на широкому фронті Сталінградського фронту. На внутрішньому фронті на ділянці від Ринок до роз'їзду Прудбій протяжністю 95 км бойові дії вели 62 А, 64 А і 57 А.

²⁵⁸ История военного искусства. Т 2. Под ред. П.А. Ротмистрова. С. 216.

²⁵⁹ В полон радянських військ потрапило 15 тис. солдат і офіцерів.

²⁶⁰ Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 66–67.

²⁶¹ 17-й, 18-й, 24-й, 25-й тк і 1 гв. мк, які мали у своєму складі 750 машин.

²⁶² До складу яких входили виключно рухомі з'єднання.

²⁶³ Армійська група “Гот”.

На зовнішньому фронті²⁶⁴, який проходив по лінії гирло р. Лиски–Потьомкінська–Верхньо-Курмоярська–Верхньо-Яблучний–Дарганов–Шарнутовський, Еліста, Астрахань загальною протяжністю до 365 км²⁶⁵ діяли 5 УА (ударна армія)²⁶⁶, 51 А і 28 А. **Котельниковська операція** спочатку прийняла форму армійської оборонної операції, яка переросла у подальшому у фронтову наступальну операцію. Оборонна операція здійснювалася 51 А²⁶⁷. Військам 51 А протистояли частини і з'єднання правого крила армійської групи “Гот”, ударне угруповання якого складав 57-й тк, який мав двократну перевагу у живій силі і чотирикратну в танках. Армійська група “Гот” нанесла удар уздовж залізниці Котельниково–Волгоград з метою вийти на з'єднання оточеними військами, які в свою чергу повинні були завдати зустрічний удар. За дві доби радянські війська з боями відійшли на 40 км до рубежу Аксай–Єсауловський, що призвело до звуження смуги між внутрішнім і зовнішнім фронтами оточення від 120 до 80 км. Склалася загроза деблокування оточеного противника з котельниковського напрямку. Ставка ВГК висунула зі свого резерву 2 гв. А генерал-лейтенанта Р.Я. Малиновського і три дивізії 5 УА. Це дозволило успішно завершити оборонну операцію і створити сприятливі умови для переходу в наступ²⁶⁸. До 23 грудня на котельниковському напрямку зосередилася 2 гв А з 7-м тк²⁶⁹ і розгорнулася на р. Мишкова від Шабалинського до Капкинського. Лівіше розгорнулася 51 А у складі п'яти сд²⁷⁰ і трьох мк²⁷¹. Правіше 2 гв А були розгорнуті одна сд 5 УА і 4-й кк.

Зранку 24 грудня угруповання лівого крила Сталінградського фронту перейшло в наступ²⁷². Головний удар наносила 2 гв А у напрямку на Котельниково з півночі, 51 А – з північного сходу, а її 13-й мк і 3-й гвмк проривалися через фронт румунської 4 А для глибокого охоплення угруповання противника з півдня. За три дні боїв стрілецькі дивізії 2 гв А і 51 А спільно з введеними в бій 2-м гвмк і 7-й тк послідовно прорвали оборону німецького угруповання на рр. Мишкова – Аксай–Єсауловський, просунулися на глибину до 40 км і приступили до дій з охо-

²⁶⁴ Віддалення його від внутрішнього фронту оточення на правому фланзі сягало 40 км, а у смузі 51 А, що діяла на котельниковськомунапрямку – 90–95 км.

²⁶⁵ Великая победа на Волге. С. 370.

²⁶⁶ Директива № 179699 від 8.12.1942, про формування 5 УА генерал-лейтенанта М.М. Попова (Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 461).

²⁶⁷ До складу армії входили три сд, 4 кк, 3 гв. мк і один УР. З'єднання армії після проведення операції у листопаді поповнення не отримали. У такому складі армія з 5 грудня розпочала організовувати у смузі 140 км оборону, яка була неглибокою і переривчастою.

²⁶⁸ Основні сили лівого флангу армійської групи “Гот” зосередилися в районі Тормосина і призначалися для удару на Сталінград, але були перекинуті до Морозовського і Тацинської, де втягнулися в бої з військами Південно-Західного фронту. Туди ж була перекинута з котельниковського напрямку і 6 тд. Таким чином, до 24 грудня план наступу противника з метою звільнення своїх військ оточених в районі Сталінграда був зірваний (История военного искусства. Т 2. Под ред. П.А. Ротмистрова. С. 218).

²⁶⁹ 7-й тк був переданий до складу 2 гв А з 5 УА.

²⁷⁰ Крім 302-ї, 126-ї і 91-ї сд, які діяли у складі армії, її було передано 87-у і 38-у сд.

²⁷¹ 13-й мк, 3-й гвмк і прибувший з резерву 6-й мк. 4-й мк був перейменованний у 3-й гвмк.

²⁷² Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 67–68.

плення флангів противника, що відступав. Найбільш успішно діяв 7-й тк. Він першим 27 грудня увірвався в Котельниково, прагнучи з ходу оволодіти містом, але зустрів наполегливий опір німецьких військ. Бій у Котельниково продовжувався протягом двох діб. Тільки 29 грудня, коли до цього району наблизилися частини 6-го мк, щоб не потрапити в оточення, німецький гарнізон залишив Котельниково. Рештки військ, які переслідували радянські війська, відступили у вздовж залізниці у південно-західному напрямку – на Ростов. В цей же час війська лівого крила 51 А спільно з 13-м мк і 3-м гвмк розгромили супротивні частини румунської 4 А і, переслідуючи їх, вийшли до Шебалін і Завітне²⁷³. До 31 грудня війська Сталінградського фронту вийшли на рубіж Верхне-Рубіжний-Тормосин-Жуковський-Комісаровський-Глибокий. В ході **Котельниковської операції** румунська 4 А була остаточно розгромлена, а німецька 4 ТА з великими втратами відкинута на 200–250 км від Сталінграду в район Зимівників. Залишки з'єднань групи армій “Дон” відходили в південному напрямку, до рубежу р. Манич²⁷⁴. Доля оточеного угруповання була вирішена наперед.

Положення оточеної армії Ф. Паулюса до січня 1943 р. різко погіршало. Територія, яку займали оточені війська, значно скоротилася і майже наскрізь прострілювалася вогнем радянської артилерії. В ході бойових дій в грудні для відбиття атак, які стискали “котел”, німецьке командування було вимушене повністю витратити всі свої резерви і майже всі свої дивізії втягнуло в першу лінію оборони.

Розрахунки німецького командування на організацію безперервного постачання оточених військ повітрям провалилося. Залучені для цієї мети в середині грудня 1942 р. сили транспортної і бомбардувальної авіації, що базувалися на аеродромах Тацинська, Морозівський, Чернишковський, Котельниково, Зимівники, Сальск, до січня 1943 р. зазнали великих втрат від радянської авіації і зенітної артилерії. З втратою у кінці грудня внаслідок початку операції “Малого Сатурну” більшості вищезгаданих аеродромів, плече підвезення повітрям значно зросло²⁷⁵. Завдання з організації повітряної блокади оточеного угруповання противника виконували 16 ПА, 8 ПА і частина сил 17 ПА, зенітна артилерія і частини корпусного району ППО²⁷⁶. Усе це перетворило операцію по постачанню 6 А Паулюса в побиття транспортної авіації люфтваффе²⁷⁷.

Ліквідація оточеного угруповання противника була покладена на

²⁷³ История военного искусства. Т. 2. Под ред. П.А. Ротмистрова. С. 220.

²⁷⁴ Самсонов А.М. Сталинградская битва. С. 467.

²⁷⁵ Исаев А. В. Сталинград. С. 389–390.

²⁷⁶ На початок січня 1943 р. була розроблена чітка система здійснення повітряної блокади. Боротьба з авіацією противника велася в чотирьох зонах: на аеродромах за зовнішнім фронтом оточення, в повітрі між зовнішнім і внутрішнім фронтами оточення, в зоні вогню зенітної артилерії, безпосередньо прилеглої до району оточення, і, нарешті, в самому районі оточеного угруповання (Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 74).

²⁷⁷ Німцями з 24 листопада 1942 р. по 31 січня 1943 р. було втрачено 488 літаків (266 Ю – 52, 165 Хе – 111, 42 Ю – 86, 9 ФВ – 200, 5 Хе – 177 і 1 Ю – 290) і близько 1000 чоловік льотного складу (Morzik F. German Air force Air lift Operations. USAAF Historical division. 1961. P. 195).

війська Донського фронту²⁷⁸, що діяли на внутрішньому фронті оточення. У підготовці і проведенні останньої операції Донського фронту під Сталінградом брав участь представник Ставки ВГК маршал артилерії М. М. Воронов²⁷⁹. Задум операції передбачав ліквідувати оточене угруповання противника послідовно: відсікти і знищити війська противника у західній частині, потім – у південній частині кільця, після цього стрімким ударом розчленувати війська противника, що залишилися на дві частини і роздільно їх знищити²⁸⁰. Головний удар у західній частині наносили три армії (65 А, 24 А і 21 А), в південній частині – дві армії (57 А і 64 А). У північно-східній частині діяла 66 А, а в східній частині міста 62 А. Оперативна побудова Донського фронту була в один ешелон²⁸¹. Всього на напрямку головного удару було зосереджено 33% стрілецьких дивізій, 50% артилерійських, 57% гвардійських мінометних і 75% танкових полків. Це дозволило на напрямку головного удару створити значну щільність сил і засобів²⁸². На 10 січня 1943 р. у складі Донського фронту було: особового складу – 281 158 осіб; мінометів – 6 247; польових гармат – 1 702²⁸³. За два дні до початку операції “Кільце” 8 січня 1943 р. радянське командування пред’явило командуванню оточених під Сталінградом німецьких військ ультиматум з пропозицією капітулювати. Документ був підписаний представником Ставки М. М. Вороновим і командувачем фронтом **К. К. Рокосовським**. Генерал-полковник **Ф. Паулюс** відхилив ультиматум після переговорів з ОКХ і за наказом Гітлера. Завдання 6 А змінилося. Німецьке командування розраховувало силами приреченої армії Паулюса скути радянські війська в районі Сталінграду і створити умови для організованого відведення основних сил групи армій “А” з Північного Кавказу в Донбас через Ростов²⁸⁴.

²⁷⁸ Русский архив. Т. 16 (5-2). – С. 476. За Наказом Ставки ВГК № 170720 від 30.12.1942 про ліквідацію Сталінградського і створення Південного фронту до складу Донського фронту передавалися 57 А, 64 А і 62 А. До складу Південного фронту генерал-полковника А. І. Єрьоменка ввійшли 2 гв.А, 51 А і 28 А.

²⁷⁹ План операції, представлений М. Вороновим 27.12.1942, був забракований Ставкою ВГК, яка вказала, що “головний недолік представленого Вами плану по “Кільцю” полягає в тому, що головний і допоміжний удари йдуть в різні боки і ніде не змикаються, що робить сумнівним успіх операції” і наказала доопрацювати і подати до 9 січня (Директива Ставки ВГК № 170718 від 30.12.1942 (Русский архив. Т. 16 (5-2). С. 476), Воронов Н. Н. На службе военной. Москва, 1963. С. 299–300). Тобто не всі маршали ще засвоїли ази військового мистецтва.

²⁸⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. Т. 3. С. 56.

²⁸¹ Кожна армія, за виключенням 24 А, розгорталася у два ешелони, а сд – в один ешелон. Смуги наступу сд коливалися в межах 2–3 км (История военного искусства. Т 2. Под ред. П.А. Ротмистрова. С. 222).

²⁸² У смузі 65 А фронт наступу однієї дивізії дорівнював 1,5 км. На 1 км фронту наступу щільність складала 135 гармат і мінометів та 10 танків. На 9-км ділянці прориву армії артилерійська щільність була доведена до 167 гармат і мінометів на 1 км фронту

²⁸³ В т. ч.: 152-мм гаубиць – 255, 122-мм гаубиць – 176, 203-мм гаубиць – 24 (ЦАМО РФ. Ф. 206. Оп. 262. Д. 189. Л. 102).

²⁸⁴ Німецькі генерали по різному оцінювали це рішення. Е. Манштейн згодом писав: “9 січня противник запропонував 6 А капітулювати. За наказом Гітлера ця пропозиція була відхилена. я цілком підтримую його рішення ... для генерала Паулюса відхилення пропозиції про

СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Вранці 10 січня війська Донського фронту перейшли в рішучий наступ. Атаці піхоти передувала безпосередня авіаційна і 55-хвилинна артилерійська підготовка атаки. До кінця дня на низці ділянок оборона противника була прорвана на глибину 6–8 км. До кінця 12 січня головне ударне угруповання фронту вийшло на р. Россошка. На напрямку удару військ 64 А і 57 А була прорвана оборона противника на р. Червлена, і радянські війська просунулися тут на 6–8 км²⁸⁵. Поряд з подавленням вогневих засобів і живої сили противника, військам довелося відбивати багаточисельні контратаки спеціально створених противником груп²⁸⁶. Німецьке командування робило спроби контрударом свого резерву у складі 14-ї і 24-ї тд зупинити наступ ударного угруповання Донського фронту²⁸⁷. Танкові війська Донського фронту несли важкі втрати. На 22.00 12 січня в танкових частинах залишилося 120 танків²⁸⁸ із 264, які були на 22.00 9 січня²⁸⁹. Але спроби німецького командування затримати просування радянських військ на своєму другому оборонному рубежі, який в основному проходив по середньому сталінградському оборонному обводу, успіху не мав. Війська Донського фронту, провівши 13–14 січня перегрупування сил, зранку 15 січня відновили наступ. До середини дня оборона була прорвана. Рештки 6 А стали відходити до розвалин Сталінграду. До 16 січня територія району оточення 6 А скоротилася до розмірів, що склали менше третини первинної. Але втрати наступаючих за перші п'ять днів наступу склали 22 043 осіб²⁹⁰.

До кінця 17 січня війська Донського фронту вийшли на лінію Велика Россошка–Гончара–Воропоново, де зустріли наполегливий опір противника на старих радянських укріпленнях на підступах до міста. Підготовка атаки останнього рубежу на підході до міста тривала чотири дні²⁹¹. Зранку 22 січня наступ радянських військ відновився на всьому фронті. Німецьке угруповання наполегливо утримувало укріплення внутрішнього оборонного поясу, але 25 січня радянські війська увірвалися в Сталінград з заходу. До кінця 26 січня війська 21 А і 62 А з'єдналися в районі Мамаєвого Кургану, розчленувавши угруповання противника на дві частини: південна була затиснена у центральній частині міста, а північна – в районі Тракторного заводу і заводу

капітуляцію було його солдатським обов'язком” (Manstein E. von. *Verlorene Siege*. Bonn, 1955. S. 384.). Іншої думки був В. Адам, який вважав, що перед фактом безглуздої загибелі дивізії Паулюс повинен був нарешті зважитися на самостійні дії. “Я вважаю, що у разі своєчасної капітуляції могло врятуватися і після війни повернутися до своїх сімей набагато більше 100 тисяч солдатів і офіцерів” (Адам В. *Трудное решение*. Москва, 1967. С. 278).

²⁸⁵ Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 77.

²⁸⁶ Кожна з груп нараховувала 400-500 чол. і була посилена танками, штурмовими гарматами і артилерією.

²⁸⁷ История военного искусства. Т. 2. Под ред. П.А. Ротмистрова. С. 223.

²⁸⁸ ЦАМО РФ. Ф. 206. Оп. 262. Д. 173. Л. 13.

²⁸⁹ Там само. Л. 11.

²⁹⁰ ЦАМО РФ. Ф. 206. Оп. 262. Д. 189. Л. 131 (без врахування 64 А).

²⁹¹ На посилення танкових військ фронту 16 січня був спрямований 48-й окремий гвардійський танковий полк на танках Mk.IV “Черчіль”, включений до складу 21 А.

“Барикади”²⁹².

24 січня Ф. Паулюс доповідав: “44-а, 76-а, 100-а, 305-а і 384-а піхотні дивізії знищені. Зважаючи на те, що противник вклинився на багатьох ділянках, фронт розірваний. Опорні пункти і укриття є тільки в районі міста, подальша оборона безглузда. Катастрофа неминуча. Для порятунку тих, що ще залишилися в живих людей прошу негайно дати дозвіл на капітуляцію”²⁹³. Дозволу капітулювати від Гітлера знову не отримано. “Залізне кільце знищення все тугіше стягувалося навколо того місця, де завершувалася жахлива трагедія приреченої на смерть армії”²⁹⁴.

З 27 січня розпочалися бої з ліквідації розчленованих угруповань. Вже великі групи почали здавалися в полон, але в цілому німці все ще не припиняли опору. У південному секторі особливо вперта боротьба йшла за елеватор, хлібозавод, вокзал Сталінград-II, даргорську церкву і прилеглі до них будівлі. Війська 64 А, 57 А і 21 А з південного заходу і північного заходу стискали кільце оточення навколо південного угруповання противника. В ніч з 28 на 29 січня лівофлангові з’єднання 64 А, здолавши р. Царицю, вийшли в центральну частину міста. “Здача в полон прийняла масовий характер. Тільки за три дні, з 27 по 29.01.43 р., частини 64 А узяли в полон 15 тис. солдатів і офіцерів”²⁹⁵. До 31 січня опір оточених військ противника у південній частині міста був остаточно зломлений і вони капітулювали. Штаб 6 А на чолі з командувачем генерал-фельдмаршалом Ф. Паулюсом у цей день були взяті в полон. Боротьбу продовжував 11-й ак, оточений у північній частині міста. Для його розгрому була створена небувала щільність артилерії – до 300 гармат і мінометів на 1 км фронту. Це було майже в 5 разів більше, ніж при переході в наступ²⁹⁶. 11-й ак противника також капітулював. Таким чином, 2 лютого 1943 р. переможно завершилася битва під Сталінградом.

Всього в ході операції “Кільце” в полон було узято більше 2500 офіцерів і 24 генерали 6 А. Всього ж були взяті в полон понад 91 тис. солдатів і офіцерів вермахту. Трофеями радянських військ з 10 січня по 2 лютого 1943 р. за донесенням штабу Донського фронту стали 5762 гармат, 1312 мінометів, 12701 кулеметів, 156 987 рушниць, 10 722 автоматів, 744 літаки, 1666 танків, 261 бронемашин, 80438 автомашин, 10679 мотоциклів, 240 тракторів, 571 тягач, 3 бронепоезди й інше військове майно²⁹⁷.

²⁹² Операции Советских Вооруженных Сил. Т. 2. С. 77-78.

²⁹³ Дёер Г. Поход на Сталинград. С. 121.

²⁹⁴ Видер И. Катастрофа на Волге. Воспоминания офицера-разведчика 6-й армии Паулюса Пер. с немецкого А В. Лебедева и Н. С. Португалова. Москва, 1965. С. 51-53.

²⁹⁵ Краткое описание пленения штаба 6-й немецкой армии во главе с ее командующим генерал-фельдмаршалом Паулюсом в Сталинграде частями 64-й армии Донского фронта 31 января 1943 г. *Военно-исторический журнал*. 1959. № 2. С. 88.

²⁹⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Т. 3. С. 62.

²⁹⁷ Исаев А. В. Сталинград. С. 419.

Характерною відмінною рисою контрнаступу на Волзі у порівнянні з контрнаступом під Москвою було те, що він проводився в умовах більш високої технічної оснащеності радянських військ і зростлого рівня організаційних здібностей командного складу ЧА. Контрнаступ під Сталінградом розпочинався не на тих напрямках, де раніше наступали війська противника, як це було під Москвою, а на окремих флангах угруповання противника, що вклинилося, і характеризувався великим розмахом фронтових і армійських наступальних операцій, проведених у відповідності до стратегічного замислу. На напрямках головних ударів фронтів і армій шляхом доцільних перегруповань сил і засобів було створено дво-трикратну перевагу в живій силі і техніці. При цьому втрати у живій силі і техніці залишалися і далі неоправдано великими.

Оперативне розгортання фронтів було в один ешелон. Резерви фронтів складали переважно стрілецькі дивізії. Це обумовлювалося неглибокою обороною противника і відсутністю у нього значних оперативних резервів. Оперативне розгортання армій зазвичай було у два ешелони. Армія, що наступала на напрямку головного удару, мала у своєму другому ешелоні, крім 1-2 сд, 1-3 тк (мк). Сд других ешелонів армій вводилися в бій у першій або другий день операції, маючи завдання розгрому резервів противника (5 ТА), завершення оточення противника в тактичній зоні оборони (21 А) або завершення прориву тактичної зони оборони (65 А). Тк, мк і кк використовувалися для розвитку прориву і дій в оперативній глибині. Глибина фронтових операцій на першому етапі контрнаступу рівнялася 140-160 км, на другому – для Південно-Західного фронту більше 200 км. Середній темп наступу в зимових умовах для рухомих з'єднань складав 20–30 км і для стрілецьких 15–20 км на добу.

Артилерійський наступ було вперше проведено у повному об'ємі. В ньому були задіяні не тільки артилерійські полки і бригади, але і вперше створені артилерійські дивізії прориву. Це дало можливість значно підвищити щільність артилерійського вогню, збільшити тривалість артилерійської підготовки атаки і підтримувати наступ піхоти і танків не тільки послідовним зосередженим вогнем, але і застосувати вогневий вал. Вперше застосовувалися і зенітні артилерійські дивізії.

Управління військами здійснювалося з командних і спостережних пунктів, які були максимально наближені до військ.

Таким чином, бойовий досвід, здобутий у битві на Волзі послужив важливішою основою для подальшого розвитку бойової майстерності Червоної Армії. На цьому досвіді війська навчилися мистецтві оточувати і знищувати великі угруповання противника.

Леонід Кривизюк. СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У дослідженні здійснена спроба повного огляду і оцінки фронтових і армійських операцій на всьому протязі Сталінградської битви. Проаналізовані співвідношення сил, прорахунки і вдалі рішення радянського командування, втрати сторін і причини невдач. Особлива увага звернена на вплив бойового досвіду на наступні оперативні рішення та їх реалізацію.

Ключові слова: Сталінградська битва, оборона Сталінграда, контрнаступ, фронтові операції, оперативна побудова військ, щільність ресурсів.

Leonid Kryvyzjuk. STALINGRAD BATTLE: RESULT OF RESEARCHES IN BEGINNING OF 21 CENTURY.

In research a realizable attempt of complete review and estimation of front and army operations is along the whole length of the Stalingrad battle. Analysed correlations of forces, miscalculations and successful decisions of soviet command, loss of parties and reason of failures. The special attention is convolute on influence of smell of powder on next operative decisions and their realization.

Keyword: the Stalingrad battle, defensive of Stalingrad, counter-offensive, front operation, operative construction of troops, closeness.

НОВИНИ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ

Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.). Харків: Фоліо, 2017. 894 с.

Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва. Т. 2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.). Харків: Фоліо, 2018. 971 с.

Вперше в українській історіографії створена узагальнююча праця з історії війн і військового мистецтва. Основна увага приділена подіям і особистостям, які мали вплив на розвиток і еволюцію військової справи в Європі. Розглянені еволюція організації, структури та озброєння європейських армій, зміни в тактиці і військовому мистецтві, чисельність і втрати в основних битвах, перебіг війн, біограми полководців і розвиток військово-теоретичної думки. Подана ґрунтовна бібліографія, включаючи найновіші праці світової військової історіографії. Вперше розкрита участь і роль українців у війнах цього періоду і їх вклад у розвиток військової справи. Обидва томи добре ілюстровані, причому ілюстрації та карти є синхронними подіям пам'ятками, які доповнюють текст.

Праця розрахована як на спеціалістів, так і на широкий загал, всіх, хто цікавиться військовою історією. Видавництво готує до друку третій том, який охоплює дві світові війни. Книжки можна придбати у фірмових магазинах видавництва “Фоліо”, а PDF-версію замовити через сайт видавництва.

Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). За ред. А. В. Федорука. Одеса: Чорномор'я, 2018. 312 с.

У монографії розглядається історія фортець Північно-Західного Причорномор'я у XV–XVIII ст. в контексті розвитку оборонних комплексів від кам'яної замкової архітектури до бастионних фронтів. Піднімаються питання типології, походження, датування, локалізації та функціональної спроможності об'єктів довгочасної фортифікації регіону на різних етапах їх існування. Особливу увагу приділено історичній топографії міст, а також середньовічній молдавській, грецькій, вірменській та османській епіграфіці у джерелознавчому аспекті. Розглянуто природні ресурси регіону, що спарияли його урбанізації на окремих етапах означеного періоду. До наукового обігу введено десятки історичних планів і зображень, матеріалів сучасних реконструкцій і авторських обмірних креслень пам'яток військової і цивільної архітектури XV–XVIII ст. Праця розрахована на військових і цивільних істориків, археологів і мистецтвознавців.

Федака С. Д. “Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача... ”: Історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017. 136 с.

Князь Федір Корятович – одна з найцікавіших і водночас найбільш міфологізованих постатей закарпатського і всього українського середньовіччя. На основі залучення широкого кола джерел відтворюється реальна історична особистість в контексті своєї доби і водночас розкриваються причини і засоби творення історичного міфу навколо конкретної особи. Історичним тлом служать події періоду боротьби за збереження останніх суверенних князівств, зокрема Подільського, та протистояння османсько-турецькій агресії.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ВІЙН І ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА

Наукове видання

Технічний редактор М. Ощипок

Підписано до друку 20.01.2019
Формат 70x100/16. Ум. друк. арк. 25,59.
Папіт офсетний. Гарнітура UkrainianSchoolBook
Наклад 100 Зам. № 1
Надруковано: ПП “Ліана-М”
Львів, вул. С.Бандери, 45

Проблеми історії війн і військового мистецтва / За ред. Л. Войтовича. Львів: Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львівський національний університет ім. І. Франка, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2018. 314 с.

ISBN 978-966-02-8648-1

Збірник наукових статей присвячений актуальним і дискусійним проблемам історії війн і військового мистецтва. Основна увага приділена малодослідженим подіям в українській і світовій історіографії, а також подіям і фактам, які мали визначальний вплив на розвиток військової справи. Для істориків, військових фахівців, студентів і всіх, хто цікавиться військовою історією.

УДК 355.48
В65